

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету**

Збірник наукових праць

Випуск

40

СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Заснований у 1997 році

Ізмаїл – 2019

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ №22509-12409ПР від 01.12.2016

Збірник наукових праць «Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету»
включено до переліку наукових фахових видань України в галузі «Історичні науки»
(Наказ МОН України від 10.05.2017 № 693)

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Головний редактор *Кічук Ярослав*, доктор педагогічних наук, професор
Заступник головного редактора *Циганенко Лілія*, доктор історичних наук, професор
Відповідальний за випуск *Чорна Ліана*, кандидат історичних наук, доцент

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

Драгнєв Демір доктор історичних наук, член-кореспондент АН Республіки Молдова (Молдова)
Енаке Джордж доктор історичних наук, професор, Університет «Dunarea de Jos» (Румунія)
Мустяце Сержіу доктор історичних наук, професор, Кишинівський державний педагогічний університет імені І. Крянге (Молдова)
Філіпов Кишиштоф доктор історичних наук, професор, Білостокський університет (Uniwersytet w Białymstoku, UwB) (Польща)
Петков Петко доктор історичних наук, професор, Великотирнівський університет «Св. Св. Кирило і Мефодій» (Болгарія)
Пона Анішоара доктор історичних наук, професор, Галацький університет «Danubius» (Universitate «Danubius») (Румунія)
Гребцова Ірена доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Україна)
Москалюк Микола доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (Україна)
Дізанова Ада кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)
Молчанов Володимир кандидат історичних наук, доцент, Інститут історії України НАН України (Україна)
Церковна Віра кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет (Україна)

Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». – Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2019. – Вип. 40. – 244 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 5 від 30.01.2019 р.)

*Збірник зареєстровано в міжнародних каталогах періодичних видань та наукометричних базах даних:
Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI);
ResearchBib Journal Index and Archive (ResearchBib); Scientific Indexing Services*

Тексти публікацій були перевірені за допомогою системи пошуку ознак плагіату Unicheck в рамках проекту підтримки наукових університетських видань.

UNICHECK

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

Scientific Bulletin

IZMAIL STATE UNIVERSITY OF HUMANITIES

Collection of scientific works

Edition

40

SECTION «HISTORICAL SCIENCES»

Established in 1997

Collection of scientific works «Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities»
is included in the list of scientific professional editions of Ukraine in the field of «Historical Sciences»
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 10.05.2017 № 693)

Organizing Team

Chairman **Yaroslav Kichuk**, Doctor of Education, Professor
Co-Chairman **Lilia Tsyganenko**, Doctor of Historical sciences, Professor
Responsible for the issue **Liana Chorna**, PhD in Historical Sciences, Assistant professor

Organizing Committee

Dragnev Demir Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Moldova (Moldova)
Enache George Doctor of Historical Sciences, Professor, University «Dunarea de Jos» (Romania)
Musteata Sergiu Doctor of Historical Sciences, Professor, „Ion Creanga” State Pedagogical University, Chisinau (Moldova)
Petkov Petko Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Velikotyrnovo «St. st. Kiyil and Methodius» (Bulgaria)
Philipov Kshishtof Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Bialystok (Uniwersytet w Białymstoku, UwB) (Poland)
Popa Anisoara Doctor of Historical Sciences, Professor, Galatsk University «Danubius» (Universitate «Danubius») (Romania)
Hrebtsova Irena Doctor of Historical sciences, Professor, Odessa I.I. Mechnikov National University (Ukraine)
Moskaliuk Mykola Doctor of Historical sciences, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
Dizanova Ada PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities (Ukraine)
Molchanov Volodymyr PhD in Historical sciences, Associate Professor, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Ukraine)
Tserkovna Vera PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities (Ukraine)

Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities: collection of scientific works. Section «Historical Sciences». – Izmail : RVB IDGU, 2019. – Ed. 40. – 244 p.

Recommended for publication by the Academic Council of Izmail State University of Humanities (protocol № 5, 30.01.2019)

The collection is registered in the international directories of periodicals and scientometric databases:

Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI); Researchbib Journal Index and Archive (ResearchBib); Scientific Indexing Services

The texts of the publications were verified using the Unicheck plagiarism signs search system as part of the project to support academic university publications..

UNICHECK

ЗМІСТ

Акчешаш А. Грецька династія Захаріаді: від величі до депортації.....	7
Березовська В. Судноплавство й торгівля в житті населення Південної Бессарабії (кінець 70-х років XIX ст. – 1910 р.).....	15
Гайдай О., Олійник О. З історії військової індустрії України: епоха бронетранспортерів.....	24
Гелецький І. Економічний розвиток міста Кагул в період румунської адміністрації (1918-1940) (рум.).....	35
Гончарова Н. Усноісторичний метод як інструмент вивчення етнофольклорних особливостей.....	44
Гребцова І. Греки Одеси у соціокультурному житті регіону першої половини XIX ст....	50
Дакі М. Розвиток релігійної освіти в Південній Бессарабії (1918-1940 рр.).....	57
Дан Р. Місто Одеса під владою румунської адміністрації (1941-1944) (рум.).....	64
Дізанова А. Формування історичної пам'яті студентів на прикладі діяльності З. Аркаса.....	72
Дроздов В. Греки в етносоціальній структурі населення міст Південної Бессарабії в першій половині XIX ст. (за матеріалами переписів населення).....	79
Запорожченко О. Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями в контексті сучасних глобалізаційних процесів.....	88
Затовський Б. Релігійне життя в Греції в роки Балканських війн 1912-1913 рр. у висвітленні Російської центральної церковної періодики (1912 – 1914 рр.).....	95
Єрич Т. Шкільна освіта Південної Бессарабії в світлі офіційної статистики (1878-1910 рр.).....	107
Коваль Г. Діяльність Олешківської міської думи щодо організацій та розвитку торгівлі в 1876-1913 роках.....	118
Коваль О. Зведення грецьких храмів готфійської та кафійської єпархії в Північному Приазов'ї.....	128
Ковальський С. Кіпрські місії Л. Лемніцера та Дж. Болла: консервативна парадигма американської миротворчої дипломатії в першій половині 1960-х рр.....	137
Кудінова О. Греки в соціальнокультурному просторі Бессарабії: перцепція франкомовних шабських колоністів (1841-1925) (франц.).....	145
Левчук В. Поріднені міста Одеської області та Грецької республіки: особливості взаємодії з позицій культурної дипломатії.....	155
Михайлов О. Стан системи кредитування в Ізмаїльському повіті на початку XX ст.....	162
Морошан Н. Роль бессарабських аристократів у медичній допомозі армії під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст.....	168
Романова О., Тупчієнко М. Лихоманки – представниці лісової демонології в традиційних віруваннях українців (східноєвропейський контекст).....	175
Татаринів І. Бойові дії на Румунському фронті та Бессарабія (кампанії 1916-1917 рр.).....	185
Татарко І. Економічне становище болгарських сіл Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період (1944-1954 рр.).....	192
Фарина А., Казмірчук О. Об'єднання поляків Львівщини як новочасне явище полікультурного простору незалежної України.....	202
Церковна В. Одеське грецьке благодійне товариство у другій половині XIX ст.....	209
Циганенко Л. Розвиток легкої промисловості в Бессарабії 1878 – 1890 рр. (за матеріалами «Оглядів Бессарабської губернії»).....	218
Чорна Л. Афонська спадщина у становленні і розвитку українських монастирів.....	225
Щербина Н., Махінла Ю. Грецький досвід суспільних трансформацій другої половини XX століття.....	232

Content

Akchebash A. Zakhariadi, the Greek Dynasty, from Magnificence to Deportation.....	7
Berezovskaya V. Shipping and trading in the life of the Southern Bessarabia population (the end of the 70s of the 19 th century – 1910).....	15
Gaidai O., Oliynik O. From history to military industry of Ukraine : epoch of armored personnel carriers.....	24
Geleckiy I. Economic Development of the City of Cahul in the Interbelic Period (1918-1940) (<i>rom.</i>).....	35
Goncharova N. The oral-historical method as a tool of study of ethno-folklore features.....	44
Grebtsova I. The Greeks of Odessa in the social and cultural life of the region in the first half of the XIX century.....	50
Daki M. Development of religious education in the Southern Besarabia (1918-1940).....	57
Dan R. The Management of the City of Odessa by the Romanian Authorities (1941-1944).....	64
Dizanova A. Formation of the historical memory of students using the example of Z. Arkas' activities.....	72
Drozdov V. The Greeks in the ethno-social structure of the Southern Bessarabia urban population in the first half of the 19th century (based on population censuses).....	79
Zaporozhchenko A. Fukuyama's Concept of the «The End of History» in the Context of Modern Globalization Processes.....	88
Zatovskyi B. Religious life in Greece in the period of Balkan Wars 1912-1913 in the view of the Russian Central Church periodic (1912-1914).....	95
Erich T. School education of Southern Bessarabia in the light of official statistics (1878-1910).....	107
Koval H. Activity of the Oleshkov City Duma in the field of trade in 1870-1913.....	118
Koval O. Building of Greek Churches of the Gothian and Cafisian Diocese in the Northern Azov Region.....	128
Kovalskyi S. The Cyprus Missions of L. Lemnizer and G. Ball: The American Peacemaking Conservative Paradigm in the first half of the 1960th.....	137
Kudinova O. Greeks in the social and cultural space of Bessarabia: perceptions of French-speaking colonists of Shabo (1841–1925) (<i>french.</i>).....	145
Levchuk V. Twin-cities of the Odesa region and Greece Republic: features of interaction in terms of cultural diplomacy.....	155
Mihailov O. Status of the system of lending in the Izmail district in the early twentieth century.....	162
Moroshan N. The role of the Bessarabian nobility in the medical assistance of the army during the military conflicts of the mid-19th and early 20th centuries.....	168
Romanova O., Tupchiienko M. Lyhomanks – representatives of forest demonology in traditional beliefs of ukrainians (eastern europe context).....	175
Tatarinov I. Fighting Actions on the Romanian Front and Bessarabia (Campaigns 1916-1917)	185
Tatarko I. The economical development of the Bulgarian population of the Izmail oblast of the Ukrainian SSR in 1944-1954.....	192
Faryna A. Kazmirchuk O. Polish association of Lviv region as a recent phenomenon of multicultural space of independent Ukraine.....	202
Tserkovna V. Odessa Greece Happy Company in the Second Half of the XIX century.....	209
Tsyganenko L. The Development of Light Industry of Bessarabia in 1878-1890 (a case study of the «Review of the Guberniya of Bessarabia»).....	218
Chorna L. The Athonite heritage for foundation and development of Ukrainian Monasters.....	225
Shcherbyna N., Makhinla Y. Greek experience of social transformations the second half of the 20th century.....	232

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-1

УДК 929.52(=14)(477.74)

Альона АКЧЕБАШ*

ГРЕЦЬКА ДИНАСТІЯ ЗАХАРІАДІ: ВІД ВЕЛИЧІ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

На основі матеріалів архівів, історичної літератури та спогадів очевидців розкривається історія грецької династії Захаріади, представники якої мешкали на території Південної Бессарабії наприкінці XIX – середині XX ст. Аналізується місце та роль грецьких купців у громадському та культурному житті придунайських міст. При написанні роботи вперше були використані спогади Олександри Захаріади, що містять унікальні дані про сім'ю, розкриті тяжкі та трагічні для родини події 40-ві рр. XX ст. Зроблено висновок про місце і роль підприємницької і благодійної діяльності грецької династії Захаріади в розвитку земель Південної Бессарабії у досліджуваній період.

Ключові слова: династія, підприємці, промисловість, благодійність, репресії, Захаріади, Південна Бессарабія.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в історичній науці значно підвищився інтерес до життя грецької діаспори на території нинішньої України. Одним із важливих аспектів багатьох досліджень є вивчення діяльності та окремих сторінок біографії представників цієї етнічної групи.

Актуальним є питання виявлення причин та умов, які призвели до формування стійких груп населення – носіїв грецьких традицій, які не лише адаптувалися в інших країнах, а й ставали видатними діячами на території нової батьківщини.

Дослідження діяльності грецької династії Захаріади наприкінці XIX – середині XX ст. дозволяє на прикладі окремої родини виявити важливі фактори існування, риси світогляду та духовності грецької діаспори, як окремого та самобутнього народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні є чимало наукових та науково-популярних праць з історії греків, що мешкали на території сучасної України. З наукових розробок, в яких тією чи іншою мірою було висвітлено історію різних етнічних груп Російської імперії, слід виділити роботи Л.С. Берга¹ та П.А. Крушевана².

Вагомий внесок у дослідженні грецької тематики здійснив Г.Л. Арш³. Завдяки йому вперше до наукового обігу було введено значний обсяг документальних джерел, які підтверджували роль та місце грецьких підприємців у регіональній економіці, створенні грецьких військових формувань, участі греків-емігрантів у суспільно-політичному житті, зокрема, діяльності таємного грецького товариства «Філікі Етерія».

Протягом 90-х рр. XX ст. почали з'являтися нові дослідження зі сторії греків. Яскравим прикладом є праця Н.А. Терентієвой, присвячена культурно-просвітницькій діяльності, національним традиціям, та способу життя греків у XVII-XX ст.⁴ У 2005 р. вийшла робота І. Голобородько. Книга розкриває етапи депортації представників грецької

*Акчебаш А. – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: alionaakchebach@gmail.com

¹Берг Л.С. (1923). *Население Бессарабии. Этнографический состав и численность*. Петроград. 198 с.

²Бессарабия: *Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник*. (1903). Под ред. П. А. Крушевана. Москва: Газ. «Бессарабец». 520 с.

³Арш Г.Л.(1965). *Тайное общество «Филики Этерия»*. Москва. 60 с.

⁴Терентьева Н. (1999). *Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XХ вв.)*. Київ: Аквилон-прес. 352 с.

громади Одеси та Одеської області в період з 1920 по 1958 рр.⁵ Економічні та соціально-політичні аспекти життя грецьких аристократів у південноукраїнських землях Російської імперії в XIX – на початку XX ст. розкриває робота Л.Ф. Циганенко⁶.

В якості джерельної бази для нашої статті були використані відомості про діяльність представників грецької династії Захаріаді, що містяться у фондах Комунальної установи «Ізмаїльський архів». Окрім цього, вперше до наукового обігу вводяться спогади Олександри Захаріаді (онучки І. О. Захаріаді) – останньої представниці славетного роду. Її книга «*Затоплений собор. Винайдений собор*»⁷ охоплює події, які відбувалися впродовж усього життя авторки: це розповіді про родину, дитинство, тяжкі випробування, через які прийшлося пройти у 40-х рр. XX ст.

Мета статті полягає у реконструкції цілісної картини появи, особливостей життя, принципів та напрямків діяльності грецької династії Захаріаді на території Південної Бессарабії.

Наукові завдання статті. Для досягнення поставленої мети були визначені наступні завдання:

- проаналізувати стан наукових досліджень проблеми та її джерельну базу;
- простежити генеалогічні зв'язки між членами родини Захаріаді, що мешкали на території Південної Бессарабії;
- визначити внесок династії Захаріаді у економічний розвиток регіону;
- дослідити основні форми та напрямки добродійної діяльності членів сім'ї Захаріаді;
- висвітлити долю родини після 40-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. На землях Південної Бессарабії греки мешкали з давніх часів. У творах Геродота знаходимо інформацію про те, що поблизу річки Тірас (Дністер) мешкають елліни, яких називають «тірітами»⁸. З другої половини XV ст. активізується діяльність грецьких купців в містах і фортецях регіону, бо торгівля займала важливе місце в житті греків⁹. Починаючи з другої половини XVIII ст. значна кількість купців грецького походження заповонила великі міста південного регіону: Одесу, Ізмаїл, Аккерман, Рені. На початку XIX ст. в Російській імперії діяло 800 грецьких фірм¹⁰. Значно збільшилась кількість грецького населення на території Північно-Західного Причорномор'я після підписання Бухарестського мирного договору у 1812 р. та приєднання Бессарабії до Російської імперії. Найбільш чисельною була грецька община Ізмаїлу, яка в 1820 р. налічувала 369 осіб¹¹.

Колоністи-іноземці, в тому числі й греки, залишили помітний слід у господарчому розвитку краю. Так, у 1838 р. з 489 підприємств південного регіону, що спеціалізувалися на зовнішній торгівлі 352 (72 %) належали іноземцям, серед яких більшість становили греки¹².

В середині XIX – на початку XX ст. місто Ізмаїл було одним з найбільшим осередків концентрації грецьких купців та комерсантів на території Південної Бессарабії. Досягнувши економічного процвітання греки не шкодували власних коштів на благоустрій міста, вели культурно-просвітню та благодійну діяльність.

⁵Голоборотько І. (2005). *Национальность: Грек. Виновен!* Одесса: Студія «Негоціант». 528 с.

⁶Циганенко Л. (2009). *Роль греків – дворян в освоєнні південноукраїнських земель (друга половина XVIII – XIX ст.)*. Культурологічний вісник : Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя. Вип. 23. С. 7-11.

⁷Zahariadi A. (2011). *Catedrala scufundată.Catedrala regăsită*. Sibiu.129 p.

⁸Білецький А.О. (1993). *Геродот. Історія в дев'яти книгах. Переклад, передумова та примітки*, К. : Наукова думка. С. 192.

⁹Берг Л.С. (1923). *Население Бессарабии. Этнографический состав и численность*. Петроград. С. 105.

¹⁰Арш Г.Л. (1965). *Тайное общество «Филики Этерия»*. М. С. 40.

¹¹Арш Г.Л. (1970). *Этеристское движение в России. Освободительная борьба греческого народа и русско-греческие связи*. М. С. 144.

¹²Герентьева Н. (1999). *Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.)*. К.: Аквилон-прес. С. 199.

11 листопада 1865 р. сімнадцять ізмаїльських купців-негоціантів, 11 з яких були грецького походження, підписали дарчий акт місту: «Единодушно и добровольно дарим Измаильскому Коммерческому Училищу, согласно с существующими общины узаконениями относительно даров, собственные капиталы, которые за, исключением процентов, составляют 44 тысячи рублей серебром...навсегда отчуждаясь от права владения этим именем...Также дарим тому же Училищу и целый квартал со всеми постройками...»¹³. Безперечно найвідомішими серед усіх громадських діячів грецького походження міста Ізмаїл середини ХІХ ст. були представники династії Захаріаді.

Першим на території нашого краю з'являється Захарій Захаріаді (1777-1852 рр.), священник, народився у поселенні *Анхіолос*, його предки були вихідцями з міста *Піргос*. Відомо, що у нього було двоє синів: *Георгій та Олександр*.

Георгій Папазахарієв Захаріаді займався продажом пшениці.

*Його дружиною була донька Ізмаїльського мещаніна Антона Хаджіогло – Софія*¹⁴. *Олександр Папазахарієв Захаріаді був одружений на дочці Ізмаїльського мещаніна Єнакія Федоріді Ганні.*

*З архівних документів дізнаємося, що у 1851 р. Олександр займав пост ратмана Ізмаїльського міського магістрату*¹⁵.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., як державні, дипломатичні, військові та релігійні діячі заявили про себе сини Олександра – Захарій, Іван, Павло, Костянтин та Олександр¹⁶. Нажаль, нічого не відомо про доньок: Амалію, Марію та двох Єлизавет.

Захарій Олександрович довгий час керував роботою земської управи Ізмаїльського повіту¹⁷. Був головою неодмінної земської ради, землевпоряджувальної комісії, а також головував у опікунській раді жіночої гімназії Ізмаїла¹⁸.

Троє братів – Олександр, Павло та Костянтин володіли великими статками, маєтками в селах Чумай і Томешті Кагульського повіту. На цих землях їм вдалось організувати гарно розвинуте сільськогосподарське підприємство, яке мало молочно-скотарський напрямок. Молоко та молочні продукти збували як на *внутрішньому* так і на зовнішньому *ринках*. Особливим попитом користувалися французькі, голландські та швейцарські сорти сирів¹⁹. Розводили в маєтку також *овець*. Масло та бринзу відправляли до Одеси та частково на експорт – до Греції й навіть до Єгипту.

Детальну інформацію та характеристику господарства ми знайшли на сторінках праці дослідника В.О. Бертенсона. У 90-х рр. ХІХ ст. саме у маєтку Захаріаді в Чумаї була вперше на території Південної Бессарабії, застосована перелогова система землеробства, сівозміни з чергуванням посівів. Така система господарювання була можлива лише при значній кількості родючих земель та порівняно рідкісному землеробстві²⁰. Наприкінці ХІХ ст. на території маєтку *було закладено перші виноградники* площею 22 десятин з європейських сортів винограду.

Головним виноробом краю став Олександр Олександрович Захаріаді. В 1905 р. за ініціативи поміщиків Ковалетті, Вайсман та братів Захаріаді було відкрито виноробне підприємство, яке на початку 40-х рр. ХХ ст. було відібрано у власників та реорганізовано в завод з виробництва вина марок «Чумай» типу «Кагору», «Перлини Чумая» та

¹³ Державний архів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2151. Арк. 141.

¹⁴ Коомунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). Ф. 514. Оп. 1. Спр. 301-а. Арк. 1040.

¹⁵ КУІА. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 1069.

¹⁶ КУІА. Ф. 932. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 39.

¹⁷ *Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник.* (1903). Под ред. Павла Александровича Крушевана. Москва: Газ. «Бессарабец». С. 119.

¹⁸ *Бессарабский адрес-календарь на 1909 г.* (1908). Из ред. «Бессарабских Областных (Губернских) Ведомостей». С. 126.

¹⁹ *Край потомственных виноградарей и виноделов в Молдове.* URL: <https://ukrainiansmd.wordpress.com/2014/12/25/коммуна-виноградовка/>

²⁰ Бертенсон В. (1902). *По хозяйствам юга России (Бессарабская губ.). Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России.* С. 17.

«Чумайського каберне».

Відрізнявся Олександр Захаріаді й участю в чисельних благодійних акціях. Так, підчас Першої світової війни Олександр зробив одне з найбільших пожертвувань для облаштування плавучої баржі-шпиталю «Сестриця».

Він безпосередньо зустрічався з членами експедиції особого призначення та її командиром адміралом М. Вєсьолкіним²¹.

У Олександра Олександровича було двоє синів Костянтин та Захарій. Обидва отримали вищу освіту в Європі. До слова, Костянтин, закінчив університет Монпельє, вивчав ботаніку та виноградарство. Завдяки його старанням і налагодженим зв'язкам із закордонними колегами на території Чумайського маєтку з'явилася лабораторія виноробної промисловості. У науковому доробку дослідника величезний гербарій і докладний опис флори нашого краю. Костянтин Захаріаді у своїх роботах багато уваги приділяв рідкісним рослинам Карпат.

Щороку восени він збирався у гори для дослідження лікарських трав²². Другий син, Захарій був доктором права у Парижі, здійснював дипломатичну місію в Бухаресті. Нажаль, у 1945 р. він покінчив життя самогубством.

Уславилася своїми благодійними справами й родина Костянтина Олександровича Захаріаді. Наприкінці XIX ст. у Ізмаїлі була споруджена Благовіщенська грецька церква, яку освятили в 1882 р. При церкві діяв хор, керівником якого була мадам Аспазія Захаріаді, дружина Костянтина Олександровича, яка займалася активною благодійною діяльністю, спрямованою на розвиток духовної культури. Під її патронатом були організовані різноманітні благодійні концерти, вечори та бали, прибуток від яких йшов на потреби нужденних.

Син Аспазії та Костянтина Олександр був людиною особливою, *наділеною мистецьким та науковим талантами*. У 1934-1938 рр. Олександр Захаріаді працював помічником директора банку, з 1938-1940 рр. – помічником міського голови. Відомо, що він був палким прихильником прогресу, підтвердженням чого стало відкриття ним в Ізмаїлі спеціалізованого магазину радіоапаратури «*Telefunken*»²³.

Ще один з братів Захаріаді – Іван, певний час обіймав посаду міського голови. Очоливши місто Іван Олександрович спрямував свою енергію на здійснення низки інфраструктурних і благодійних проектів: був керівником міського товариства, попечителем Ізмаїльської чоловічої прогімназії тощо²⁴. З його ім'ям пов'язані не лише поява першої народної бібліотеки та будівництво громадських приміщень, а й благоустрій центральної частини міста. Як і багато інших грецьких купців, він виділяв значні суми власних коштів на допомогу бідним, хворим, сирітам Ізмаїла.

Про дім Івана Олександровича в свої книзі «*Затоплений собор. Винайдений собор*» писала його онучка Олександра Захаріаді: «Для мене будинок дідуся та бабусі був схожий на храм. Там були високі вікна та двері, великі кімнати з різьбленими дерев'яними меблями. Вишуканими були столики-підставки у *східному* стилі, прикрашені слоновою кісткою та кулонами. На стінах було безліч мальованих картин та золотих ікон. Доповнювали інтер'єр бронзові статуї та екзотичні рослини. Я дуже любила кімнату, де був розташований стереоскоп, за допомогою якого можна було побачити тривимірні розкішні зображення з усіх куточків світу. Я захоплювалася монастирями Метеори, Парфеноном, Воротами Лева з Мікен, Олімпією, індійськими палацами»²⁵.

Активними громадськими діями були діти Івана Олександровича: Ганна, Марія, Олена, Олександр та Іван.

²¹ Захаріади: кто они и что сделали для Измаила. Бессарабия LIVE. URL: <http://bessarabiainform.com/2013/04/zaxariadi/>

²² Zahariadi A. (2011). *Catedrala scufundată. Catedrala regăsită*. Sibiu. P. 29.

²³ Там само. P.107.

²⁴ КУІА. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 3.

²⁵ *Îți dai seama ce se poate trăi*. Scena 9. URL: <https://www.scena9.ro/article/centenar-alexandra-zahariadi>

Ганна вийшла заміж за сина Федіра Павловича Тульчіанова, Дмитра, якого у березні 1911 р. обрали головою міста Ізмаїл.

Доньки Олена та Марія закінчили Берлінський університет, факультет музики та філології. Обидві *любили слухати класичну музику та грати на фортепіано. Свою любов до музики Марія передавала своїм учням у місті Бузеу. Деякий час вона жила у Бухаресті, однак в період 1919-1930 рр. мешкала в Ізмаїлі, де викладала музику та німецьку і французьку мови.*

Олена Іванівна в 1912 р. вийшла заміж за свого кузена, Олександра Костянтинівича Захаріаді²⁶.

Після смерті в 1908 р. Івана Олександровича Захаріаді його син Олександр, перериває курс навчання в сільськогосподарському інституті та бере на себе управління великим господарством.

Воєнні дії 1914 р., змусили Олександра Івановича направити свою діяльність на допомогу державі. Він організував у Києві велике підприємство, на якому працювало майже 1000 осіб, по виготовленню обмундирування для армії.

Найближчим другом Олександра був рідний брат, Іван Іванович Захаріаді. Його будинок знаходився по сусідству з маєтком брата. Отримавши гарну освіту, жив життям поміщика, як і його брат дуже любив Чумаї²⁷. Іван був одружений на Ніні Мумжієвій, яка мала титул «Місс Бессарабія».

Навіть в умовах воєнного часу в 1915-1916 рр. маєток у Чумаї продовжує розвиток й навіть розширюється за рахунок посадки 100 га виноградника кращих сортів: рислінг, каберне, піно-грі і шасла. На жаль, у 1916 р. на *виноградники значно поширились хвороби. Постраждав і виноградник братів Захаріаді.*

Новий етап у житті родини почався після 1917 р. Цей період яскраво описує у своїх спогадах друг і соратник Олександра Івановича В. Запорожченко: «У 1917 р. були знищені плоди культурної праці двох господарств, від колосального, рясного інвентарю, будівель і величезного добре налагодженого господарства, палаців Захаріаді не залишилося і сліду»²⁸.

Однак це не змусило Захаріаді емігрувати – він залишався вірним своєму рідному краю. Поступово відновивши господарство, налагодивши побут родина Захаріаді продовжувала здійснювати важливу громадську місію в житті регіону. У 1938 р. Олександр Іванович Захаріаді помирає в результаті ураження анафілактичним шоком, після введення великої кількості сироватки. В нього залишається 12-річна донька Олександра та дружина Еліза.

Найсерйознішим випробуванням для родини Захаріаді стали 40-ві роки ХХст., коли Південна Бессарабія увійшла до складу СРСР. Різка зміна суспільно-політичної ситуації та сталого соціально-економічного укладу, руйнація традиційних форм повсякденного життя призвели до драматичних подій, численних людських жертв, масових арештів та депортацій «класово-ворожих» елементів, у тому числі й місцевої аристократії, підприємців, інтелігенції. Всі вони потрапили відразу до категорії «ворог народу» й підлягали або примусовій депортації, або арешту.

Розуміючи, що радянська влада не буде «особливо лояльною» до представників родини Захаріаді, Іван Іванович разом із дружиною переїхав до Румунії. Згодом вони з Ніною розлучаються й *це стало для нього справжнім ударом. Після важкої хвороби він помирає в одному з будинків для людей похилого віку в Румунії.*

Не всі з родини Захаріаді змогли емігрувати з радянської Бессарабії. В краї залишилися сестри – Марія та Олена. А дарма... Не минуло й місяця з дня встановлення радянської влади в регіоні, як Марія та Олена Захаріаді були заарештовані Ізмаїльським

²⁶КУІА. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 470. Арк. 21.

²⁷Zahariadi A. (2011). *Catedrala scufundată. Catedrala regăsită*. Sibiu. P. 64

²⁸Край потомственных виноградарей и виноделов в Молдове. URL: <https://ukrainiansmd.wordpress.com/2014/12/25/коммуна-виноградовка/>

відділом НКВС за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Ця трагічна подія відбулася 20 липня 1940 р. і понад місяць сестри змушені були провести в більшовицькій буцегарні. Однак, через відсутність доказів щодо їх «контрреволюційної діяльності» 30 серпня 1940 р. сестер відпустили²⁹.

Одна з сестер Захаріаді – Ганна, разом з чоловіком Дмитром Федоровичем Тульчіановим і сином Іоном у 1941 р. була змушена емігрувати до Румунії. Відомо, що у Бухаресті Дмитро Федорович став депутатом Парламенту Румунії. Після смерті всі представники цієї гілки родини Захаріаді – Тульчіанових були поховані на кладовищі Беллу в Бухаресті (Румунія).

Доля родини Олександра Івановича Захаріаді, на наш погляд, склалася найбільш трагічно. Через 80 років події 40-х рр. ХХ ст. знайшли своє відображення на сторінках книги Олександри Захаріаді: «Дуже тяжкі дні настали для нашого народу. Люди були змушені втікати на чужину. У Бессарабському степу схрестилися дороги, які якщо дивитися зверху, виглядали, як живі, звивисті струмки. Всі вони рухалися в одному напрямку: вантажні автомобілі, худоба, солдатські батальйони, танки, вагони, кавалерія і люди, люди, люди...»³⁰

Найтепліші *спогади* Олександри *про* дитинство пов'язані з матір'ю та батьком: «Батько був дуже стриманим, але люблячим і чуйним. Він з повагою відносився до усіх оточуючих, бував навіть суворим, якщо потрібно було. Від нього я навчилася любити свій рідний край, свою рідну землю. Берегинею нашої родини була мати. Її посмішку, добрі і ласкаві руки я ніколи не зможу забути»³¹.

На початку Другої світової війни Олександра Захаріаді разом з матір'ю переїжджають до Бухаресту, потім до тітки (місто Бузеу), де їм вдалося облаштувати невелике господарство. Як згадує Олександра Захаріаді, після вступу радянської армії на територію Румунії мадам Еліза Захаріаді звертається до радянського командування з проханням надати їй охорону для захисту себе та доньки від розбійників. Охороняти дім доручили молодому солдату Івану. Однак у жовтні 1944 р. на будинок нападає банда грабіжників, ватажком якої був радянський офіцер. Першою кулею в груди було вбито охоронця Івана. Наступним пострілом, на очах у Олександри, була вбита мати – Еліза Захаріаді.

Після смерті матері, Олександра Захаріаді переїхала до Бухаресту. В 1946-1951 рр. вона навчається у медичному університеті, а в середині 50-х рр. ХХ ст. разом з чоловіком і сином переїхала до міста Сибій, де протягом 40-ка років працювала лікарем-педіатром. У січні 2019 р. Олександри Захаріаді не стало, вона померла в гуртожитку для літніх людей «Доктор Карл Вольфф». Так закінчилося життя однієї з останніх представниць грецької династії Захаріаді.

Вже в наш час, на початку 90-х рр. минулого століття до Ізмаїла приїжджала донька Ганни Захаріаді, Олена Чуря. Вона подарувала Історико-краєзнавчому музею Придунав'я фотографії членів сім'ї Тульчіанових, які нині є окрасою музейної колекції. Окрім фото, музей є власником унікальної колекції посуду та комплекту меблів, який складається з чоловічих та жіночих крісел. Ці предмети були знайдені в одному з будинків міста, який скоріше за все, належав Олександрі Захаріаді. Справжніми витворами мистецтва є скляна ваза та графін. Доповнюють колекцію музейних предметів дзеркало, статуетка, тарілка та металевий підсвічник. Про важливі сторінки історії славетної грецької династії Захаріаді розповідає постійно діюча експозиція «Внесок купецької династії Тульчіанових у розвиток Ізмаїлу». 24 березня 2014 р. у музеї була представлена виставка «Грецька діаспора Ізмаїльщини», співorganizаторами якої була Ізмаїльська грецька громадська організація «Еллада».

Висновки. В історії Південної Бессарабії є чимало видатних особистостей, які

²⁹Голоборотько І. (2005). *Національність: Грек. Виновен!* Одеса: Студія «Негоціант». С. 117.

³⁰Zahariadi A. (2011). *Catedrala scufundată. Catedrala regăsită*. Sibiu. P.71.

³¹Там само. Р. 78

зробили вагомий внесок у розвиток нашого краю. Яскравим прикладом є грецька династія Захаріаді – талановиті, вольові, непересічні особистості, які вдало поєднали в собі різні галузі людської діяльності. Будучи успішними підприємцями, активними громадськими діячами та меценатами вони відчували себе невід’ємною частиною народу. Піднявшись до вершин своєї могутності, впливовості та слави в другій половині XIX – на початку XX ст., під тиском об’єктивних та суб’єктивних обставин першої половини XX ст. представники цієї родини вимушені були тікати з рідних домівок і оселятися на чужині. Багато з них не витримали цих випробувань й більшість з них вже ніколи не повернулись до своєї рідної батьківщини.

REFERENCES

- Arsh H.L (1965). *Tainoe Obshchestvo «Fylyky Yeteryia»* [Secret Society «Filiki Eteriya»]. М. 60 p.[in Russian]
- Arsh H.L (1970). *Eterystskoe dvizhenye vRossyy. Osvoboditelnaia borba hrecheskoho naroda i rusko-hrecheskiesviazy* [Etrist movement in Russia. The liberation struggle of the Greek people and the Russian-Greek connection] М. 371 p.[in Russian]
- Berh L.S. (1923). *Naselenye Bessarabyi. Etnograficheskiy sostav i chyslennost.* [The population of Bessarabia.Ethnographic composition and number].Р. 198 p.[in Russian]
- Bertenson V. (1902). *Pokhoziaistvam Yuha Rossyy (Bessarabskaiahub.)*. [On the farms of southern Russia (Bessarabian province). *Zapiski imperatorskogo obshchestva sel'skogokhoziaistva Yuzhnoy Rossyy* [Note sof the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia], V, VI. P. 12-27, 34-41.[in Russian]
- Bessarabiya: Geograficheskiy, istoricheskiy, statisticheskiy, etnograficheskiy, literaturnyy spravochnyysbornik.* (1903). [Bessarabia: Geographical, historical, statistical, ethnographic, literary reference book.]. *Pavel Aleksandrovich Krushevan* [Pavel Alexandrovich Krushevan]. М.: Gaz. «Bessarabets» [Gas. «Bessarabetz»], 520 p.[in Russian]
- Bessarabskiy Adres-Kalendar na 1909 g.* (1908) [Bessarabsky Address-Calendar in 1909].«Bessarabskiykh Oblastnykh (Hubernskiykh) Vedomostei [Bessarabian Provincial (Provincial) Statements]. 403 p. [in Russian]
- Derzhavnyi Arkhiv Odeskoi Oblasti* [State Archives of Odessa Oblast]. F.42
- KantseliariiPopechyteliaOdeskohoNavchalnohoOkruhu (1834-1920), op. 35, spr. 2151
- Herodot (1993). *Istoriia v deviatyknnykh. Pereklad peredumova ta prymitky A.O. Biletskoho.* [Herodot History in nine books. Translation preface and notes A.O. Biletskoho].K.: NaukovaDumka. 579 p. [in Ukrainian]
- HoloborotkoI. (2005) *Natsyonalnost: Hrek. Vynoven!*[Nationality: Greek. Guilty!].O.: Studia «Nehotsiant». 528 p.[in Ukrainian]
- KomunalnaUstanova «IzmailskiyArkhiv»* [Communal Institution «Izmail Archive»]. F.514Izmaylskaia horodskaia polytsyia (1810-1911), op.1, spr. 301-a Spysky mishchan mista iz zaznachenniam mainovoho polozhennia za 1854. – 1070 l.
- Komunalna Ustanova «Izmailskiy Arkhiv»* [Communal Institution «Izmail Archive»]. F.514 Izmaylskaia horodskaia polytsyia (1810-1911), op.1, spr. 301 Spysky mishchan mista iz zaznachenniam mainovoho polozhennia za 1854. – 1071 l.
- Komunalna Ustanova «Izmailskiy Arkhiv»* [Communal Institution «Izmail Archive»]. F.2 Izmaylskaia horodskaia uprava op.1, spr. 239 Sprava pro obrannia popechytelem Izmailskoi Cholovichoï Prohimmnazii Zakhariadi I.A. – 10 l.
- Komunalna Ustanova «Izmailskiy Arkhiv»*[CommunalInstitution«Izmail Archive»]. F.932 Izmaylskaia horodskaia uprava op.1, spr.13 Metrychna knyha pro narodzhennia odruzhennia i smerti Dmitrievskoi tserkvy horoda Izmaila 1875 – 40 l.

Komunalna Ustanova «Izmailskiy Arkhiv» [Communal Institution «Izmail Archive»]. F.2I zmaylskaia horodskaia uprava op.1, spr. 470. Metrychni knyhy pro narodzhenykh v 1880 i 1891 hh. Pidlihaiut do viiskovoi povynnosti v 1912 – 10 l.

Krai potomstvennykh vynohradarei y vynodelov v Moldove [in Russian] [Elektronnyy resurs] URL: <https://ukrainiansmd.wordpress.com/2014/12/25/коммуна-виноградовка/>

Terenteva N. (1999) *Hreky v Ukrayne: Ekonomycheskaia y kulturno-prosvetytelskaia deiatelnost (XVII-XXvv.)* [Greek in Ukraine: Economic, cultural and educational activities XVII-XX c.]. K.: Akvilon-pres. 352 p. [in Russian]

Tsyganenko L. (2009). Rol hrekiv – dvorian v osvoienni pivdannoukrainskykh zemel (druha polovyna XVIII – XIX st.), Kulturolohichni visnyk : Naukovo–teoretychni shchorichnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny. Zaporizhzhia. Vyp. 23. S. 7–11.

Zakhariadi A. (2011) *Catedrala scufundată. Catedrala regăsită* [The cathedral submerged. Cathedral found]. Sibiu. 129 p. [in Romanian]

Zakharyady kto ony y chto sdelayli dlia Izmayla. [in Russian] [Elektronnyy resurs] URL: <http://bessarabiainform.com/2013/04/zaxariadi/>

Îți dai seama ce se poate trăi. [in Romanian] [Elektronnyy resurs] scena 9. URL: <https://www.scena9.ro/article/centenar-alexandra-zahariadi>

Akchebash A. Zakhariadi, the Greek Dynasty, from Magnificence to Deportation

The presented work reveals a history of Zakhariadi, the ethnic Greek dynasty, referring to archive materials, historical publications and witnesses' reminiscences. Representatives of this dynasty lived at Southern Bessarabian Region throughout the end of the XIX Century to the middle of the XX Century. The work also reviews place occupied and part played by ethnic Greek merchants in social and cultural life of towns and cities of the Danube region.

The work represents information regarding business activities of Zakhariadi brothers – Alexandr, Pavel and Constantine in Chumai and Tomesht Settlements belonging to the Kahoul District. The work reviews activities of Ivan A. Zakhariadi as a mayor, his contribution into education and culture development within the municipal scale. Genealogical links between the members and relatives of the Zakhariadi family within the Southern Bessarabia are partially explored.

The author pays special attention to the family history which to date construes an important source of the past of our region. A history of a particular family enables to follow the history of entire region, to study routine events, to imagine emotional environment, spirit of past times with Zakhariadi family as witnesses and participants of the past ages.

Memories of Alexandra Zakhariadi, the grand-daughter of I. A. Zakhariadi, the last representative of the glorious clan, were used in the work for the first time. They include unique information about this family and reveal severe and sometimes tragic times of the 1940s.

Contents of the book titled «Drowned Cathedral. Recovered Cathedral» enable to find out more about the history of a family which gave a real galaxy of outstanding personalities.

The conclusion reflects a part played by ethnic Greek Zakhariadi dynasty in business and charity activity and their weighty contribution into development of spirituality, arts and education in the Southern Bessarabian region during the relevant period.

Paying the homage to this family, it may be stated without exaggeration that they composed a strong, sane and stable economic force and implemented the best features of industrial and commercial class layer.

Key words: *dynasty, entrepreneurs, industry, charity, repressions, Zakhariadi, the Southern Bessarabia.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-2
УДК 94:656.612(477.74)Р«1870/1910»

Вікторія БЕРЕЗОВСЬКА*

СУДНОПЛАВСТВО Й ТОРГІВЛЯ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (кінець 70-х років XIX ст. – 1910 р.)

Розглядаються питання відновлення та подальшого розвитку судноплавства по Дунаю після війни 1877-1878 рр. Аналізуються дії уряду щодо покращення торговельних відносин із сусідніми країнами, а також вплив судноплавства й торгівлі на економічний розвиток Південної Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX ст. Джерельною базою роботи стали документи Комунальної установи «Ізмаїльський архів» та матеріали статистичних оглядів Бессарабії за період з 1877 по 1910 роки.

Ключові слова: судноплавство, торгівля, економіка, митниця, Південна Бессарабія.

Постановка проблеми. Вивчення впливу судноплавства та пов'язаної з ним торгівлі на життя населення Південної Бессарабії після закінчення російсько-турецької війни 1877-1878 років і приєднання цього регіону до Російської імперії, є актуальною та цікавою темою сучасних історичних регіональних розвідок. Підтримуючі ідею, висловлену С. Л. Рудницьким щодо геокультурної належності населення України до кола середземноморських цивілізацій¹, важливо з'ясувати міру впливу водних шляхів сполучення та морської/річкової торгівлі на життя населення зазначеного краю. Слушною в цьому сенсі є думка Є.Ф.Маланюка, що «Наша земля... знаходилась в крузі великої, в своїм універсалізмі, неперевершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якого ... витворилася вся західна культура, вся західна цивілізація сучасна. Факт приналежності землі нашої Батьківщини до цього кола, ... дав ... величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас, в нашій підсвідомості, в нашому організмі, крові і жилах»².

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Багато сучасних українських дослідників головну увагу приділяють національно-визвольним змаганням, проблемам державотворення нашої держави, відсуваючи на другорядне місце аналіз соціально-економічних факторів, часто ігноруючи їх важливу роль в українській історії.

Серед тих, хто опікується питаннями історичного розвитку судноплавства по Дунаю, Дністру, Чорному морю, розвитку морської/річкової торгівлі та впливу означених факторів на економічне становище Південної Бессарабії потрібно назвати праці Г. І. Шаповалова³, О. В. Морозова⁴, О. Б. Шляхова⁵, А. М. Шевченка⁶, Є.С. Бутакової⁷ тощо.

* Березовська В. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський інститут Національного університету «Одеська морська академія»; e-mail: matcik2@mail.ru

¹ Рудницький С.Л. (1994). *Чому ми хочемо самостійної України*. Львів: Світ. С. 124.

² Маланюк Є.Ф. (1992). *Нариси з історії нашої культури*. К.: Обереги. С. 12-13.

³ Шаповалов Г.І. (2001). *Судноплавство у духовному житті населення України (з найдавніших часів до кінця XIX ст.)*. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. доктора історичних наук. Дніпропетровськ.

⁴ Морозов О.В. (2001). *Пароплавні компанії Чорного моря в кінці XIX – на початку XX ст.* Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. X. С. 63-65.

⁵ Шляхов О.Б. (2004). *Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізації них процесах кінця XIX – початку XX ст.* Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. доктора історичних наук. Дніпропетровськ; Його ж. *Підприємці та підприємництво в торговельному флоті Півдня України напередодні Першої світової війни*. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IX. С. 154-164.

⁶ Шевченко А.М. (2009). *Придунав'є у міжнародній торгівлі Росії (кінець XIX – початок XX ст.)*. Культура народів Причорномор'я. 2009. № 152. С. 101-103.

Окремим аспектам, пов'язаним із впливом дунайської торгівлі на Російську імперію загалом, та на Південну Бессарабію зокрема присвячені роботи Т. Г. Гончарука (транзитна торгівля, питання Сулинського гирла)⁸, Б. В. Змерзлого (приватні карантини)⁹, В.В. Березовської (розбудова судноплавства на Дунаї)¹⁰, Л.Ф. Циганенко (дворянство та дунайська торгівля)¹¹, А. В. Демідова (створення пароплавних компаній Чорноморського басейну)¹² тощо.

Метою даної наукової розвідки є аналіз рівня впливу судноплавства та річкової торгівлі на соціально-економічне становище мешканців Південної Бессарабії, а також розуміння умов розвитку торговельних операцій з західноєвропейськими країнами, що здійснювалися через дунайські порти.

Наукові завдання статті. На підставі нових архівних документів та опублікованих матеріалів проаналізувати зміни, що відбулися в дунайському судноплавстві та зовнішній торгівлі в масштабах Бессарабської губернії після повернення придунайських земель до складу Російської імперії.

Виклад основного матеріалу.

Закінчення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. сприяло корегуванню кордонів на політичній мапі Європи. За рішенням Берлінського конгресу, серед інших змін, було повернення Російській імперії південної частини Бессарабії. В губернії було створено спеціальну комісію (23.11.1878 р.), основним завданням якої був прийом від румунської влади цих територій під юрисдикцію Росії¹³. Через кілька тижнів Бессарабський губернатор видав розпорядження про створення та регламент діяльності оціночної комісії, яка повинна була скласти списки нерухомого майна мешканців приєднаних територій для подальшого їх оподаткування¹⁴. Так поступово в регіоні почала розповсюджуватися нова-стара російська влада.

Нагадаємо, що головною торговою артерією південно-бессарабських земель був Дунай. Ось як П. Крушеван описував річку: «...Дунай, що омиває на протязі 150 верст Південну Бессарабію від устя р. Прут до Старостамбульського гирла Кілійського рукаву. ... Дунай омиває своїми водами береги шести держав, він є другою, після Волги, рікою Європи»¹⁵.

З давніх-давен Дунай був однією з основних транспортних артерій Європи, а відтак держави, в межах яких проходить ця річка, розглядали судноплавство як один з основних напрямків розвитку як внутрішньої так і зовнішньої торгівлі. Після включення придунайських земель до складу Російської імперії (1812 р.) місцеві купці активно стали долучатися до організації судноплавства в регіоні. У 1834 р. ізмаїльські купці володіли 20

⁷ Бутакова Є. С. (2010). *Документи Комунального підприємства «Ізмаїльський архів», Державного архіву Одеської області, Національного архіву Республіки Молдова з вивчення торговельного судноплавства Дунаєм у XIX ст.* Волинські історичні записки. Т.4. С. 112-122.

⁸ Гончарук Т. Г. (2009). *Проекти організації транзитної торгівлі через Дунайські порти Російської імперії у 1820 – 1830-х рр.* Інтелігенція і влада. Вип. 15. С. 32-45; Його ж. (2012). *Дії російської влади щодо облаштування Сулинського гирла Дунаю у 1830-х – на початку 1850-х рр.: проекти та їхня реалізація.* Записки історичного факультету ОНУ. Вип. 23. С. 232-244.

⁹ Змерзлий Б. В. (2012). *Приватні карантини в інституті карантинної служби Російської імперії в XIX ст. на прикладі Сулинського карантину.* Часопис Київського університету права. Вип.2. С. 10-14.

¹⁰ Березовська В. В. (2018). *Розбудова торговельного судноплавства на Дунаї (перша половина XIX ст.).* Історія і цивілізація Нижнього Дунаю. Колективна монографія. Браїла: Видавництво Істріус, 2018.

¹¹ Циганенко Л. Ф. (2018). *Питання дунайського судноплавства в міжнародних відносинах (середина XIX – середина XX ст.).* Чорне море і Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур. Харків, 2018.

¹² Демідов А. В. (2008). *Виникнення та основні етапи розвитку пароплавних компаній Чорноморського басейну в другій чверті XIX ст.* Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. Сер. Історичні науки. Т. 96. Вип. 83. С. 153-156.

¹³ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). Ф. 2. Оп.1. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁴ КУІА. Ф. 2. Оп.1. Спр. 3. Арк. 1.

¹⁵ *Бессарабия.* Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. Под ред. П.А. Крушевана. М.: Типография А.В. Васильева, 1908. С. 13.

суднами, а ренійські – 5¹⁶. Єдине, що певною мірою стримувало розвиток судноплавства й торгівлі по Дунаю – це недостатність глибин Кілійського гирла Дунаю, що дозволяло використовувати лише невеликі судна.

Певний підйом в розвитку судноплавства й торгівлі в регіоні припадає на кінець 40-х років XIX ст. В цей час дунайські порти – найбільш затребувані та рентабельні. В Ізмаїлі та Рені створюються карантини та митні застави. Лише в 1846 році Ізмаїл відвідало майже 140 торговельних суден, які представляли Туреччину, Грецію, Австрію, Англію тощо.

Поразка Росії в Східній війні призвела до того, що на довгі 20 років імперія була фактично відсторонена від дунайської торгівлі – придунайські порти відійшли від юрисдикцію Румунії. Однак після 1878 року Російська імперія поступово починає відновлювати свою присутність і статусність в дунайській торгівлі.

Як слушно зазначає дослідник А. Демідов, «зародження пароплавних компаній у Чорноморському басейні було тісно пов'язане із соціально-економічним розвитком Південної України. У другій чверті XIX ст. процес розкладу феодалізму в південних губерніях носив украй гострий і суперечливий характер. У цей історичний період у надрах феодально-кріпосницької системи посилюється визрівання нових, капіталістичних відносин, під тиском яких рушилися старі, відживаючі форми господарства»¹⁷. Ці зміни сприяли інтенсифікації економічного розвитку Дунайського регіону зокрема.

Таблиця 1

Огляд зовнішньої торгівлі через митниці Бессарабської губернії (1879 рік)

По митних пунктах	Прибуло			Вивезено			Надходження з митних зборів (руб.)
	Товарів	Монети	Паперові гроші	Товарів	Монети	Паперові гроші	
Ізмаїльський округ							
Немценський	13 210	106 205	169 196	226 355	10 926	28 644	1 923
Леовський	44 152	26 880	5 010	656 432	54 574	5 680	3 290
Кагульський	11 053	--	--	146 033	--	--	1 423
Фальчиський	17 436	64 200	80 000	376 634	--	50 000	155
Усть-Прутський	4 055	69 971	15 033	314 911	68 457	15 033	4 055
Ренійський	145 713	79 033	29 142	925 215	29 781	37 113	25 347
Ізмаїльський	629 760	1 073 856	794 093	5 058 700	359 654	104 719	81 404
Кілійський	84 764	--	--	345 999	--	--	2 704
Вилковський	3 538	20 250	16 800	46 922	10 640	9 480	673
Аккерманський	20 609	--	--	110 819	--	--	1 957
Всього по округу	974 291	1 440 395	1 109 294	8 208 020	534 032	250 669	122 935
Всього по губернії	3 024 734	1 813 624	1 225 912	10 356 683	730 973	547 090	316 474

Підтвердженням цієї тези можуть слугувати статистичні відомості останньої третини XIX – початку XX ст. З другої половини XIX ст. виходять щорічник статистичних оглядів Бессарабської губернії, на підставі яких було проведено аналіз рівня зовнішньої торгівлі в регіоні. В 1879 році, після закінчення російсько-турецької війни на території губернії діяло два митних округи – Скуляньський та Ізмаїльський. Повернення важливої

¹⁶ Історія Українського Дунайського пароплавства. URL: <http://udp.one/ru/o-kompanii/istoriya>

¹⁷ Демідов А. В. (2008). Виникнення та основні етапи розвитку пароплавних компаній Чорноморського басейну в другій чверті XIX ст. Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. Сер. Історичні науки. Т. 96. Вип. 83. С. 153-156. Т. 96. Вип. 83. С. 153.

європейської водної артерії – річки Дунай до зони впливу Російської імперії позитивно вплинуло на об'єми зовнішньої торгівлі в регіоні та губернії в цілому.

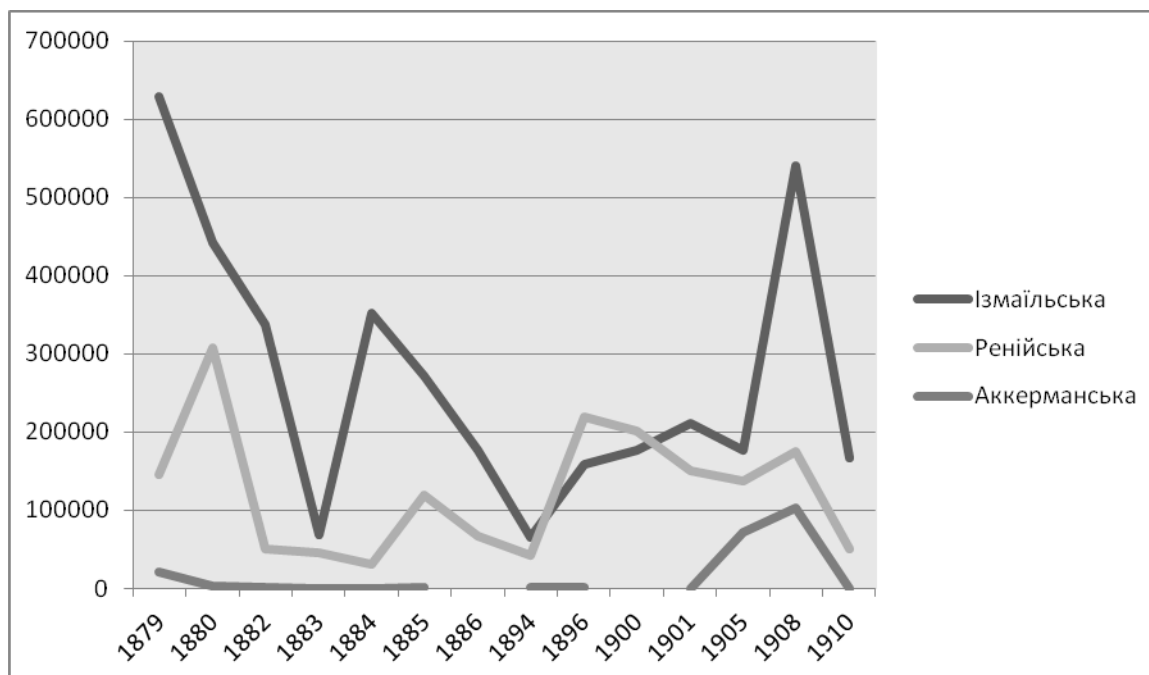
До Ізмаїльського митного округу відносилися Неменський, Леовський, Кагульський, Фальчиський, Усть-Прутський, Ізмаїльський, Ренійський, Кілійський, Вилковський, Аккерманський митний пропускний пункти. Серед означених митниць найбільш продуктивною в 1879 році виявилася Ізмаїльська, через яку прибуло товару на 629 760 руб., що становило майже 65% від загальної вартості товарів, завезених через губернію до країни¹⁸. Серед митних пунктів Скуляньського округу лише через Унгенський пройшло товарів на загальну суму 1 402 259 руб. Товарообіг через інші митниці був значно нижчим (див. Таблиця 1). Наявність вигідного річкового сполучення з європейськими країнами дозволила Ізмаїльській митниці зайняти лідируючі позиції в губернії по експорту: у 1879 році тут пройшло товарів на загальну суму 5 058 700 руб. – це найбільший показник в губернії.

Порівняння відомостей обсягів зовнішній торгівлі за наступні десять років (1879-1890 рр.) дозволило авторці скласти діаграму, яка наглядно демонструє динаміку змін обсягів зовнішньої торгівлі, що здійснювалася через дунайські порти. З 1879 р. зовнішні торговельні операції по Дунаю здійснювалися через Ізмаїльську, Ренійську, Кілійську, Вилковську митниці. Для аналізу даних нами обрано дві найбільш великих пункти митного контролю – Ізмаїльський та Ренійський. Відомості по Аккерманській митниці (заставі) наведено в якості ілюстративного прикладу.

Найбільш вдалим для розвитку зовнішньої торгівлі виявився 1879 рік. Відкриття Росією дунайських портів, спрощена процедура розмитнення товарів – все це сприяло збільшенню обсягів перевезеного товару практично через всі пункти пропуску. Однак з часом, ми спостерігаємо невтішну картину – щорічно відбувається зменшення кількості товарів, що завозилися до імперії (див. Діаграму 1).

Діаграма 1

Вартість ввезеного до країни товару через митниці Дунайського регіону (1879 – 1910 рр.)

¹⁸ *Обзор Бессарабской губернии за 1879 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком., 1880. С. 52.

Протягом останньої третини XIX – початку XX ст. Ізмаїл зберігав статус головного портового міста на Дунаї, через яке проводилася більшість зовнішніх торговельних операцій. Лише на незначний час (1895-1897 рр.) Ізмаїльська митниця поступилася Ренійському митному пункту в напрямку прийому товару із-за кордону.

Найбільш негативна ситуація склалася на Аккерманській митниці. Ще в 40-50-х рр. XIX ст. закордонна торгівля фактично припинилася в аккерманському порту¹⁹. Місцеві купці отримували імпорتنі товари через Одесу, яка повністю перебрала на себе функції перевалочної бази для торгівлі²⁰. Під час Східної війни й до 1878 р. цей митний пункт пропуску (разом із Татарбунарським) відіграв надважливу роль як в житті місцевого населення, так і в зовнішній торгівлі Російської імперії. Так, у період з 1874 по 1878 рр. через Аккерманську й Татарбунарську митниці щорічно ввозилося товару майже на 200 000 руб.²¹ Але після 1879 р., у зв'язку зі зміною кордонів Російської імперії, Татарбунарська митниця була ліквідована, а Аккерманська поступово втратила своє значення, перетворившись на початку XX ст. у митну заставу, здійснення зовнішньої торгівлі через яку фактично було заморожено²². Саме дунайські порти стають основними «вікнами» Російської імперії до Західної Європи.

Одним з факторів, що позитивно вплинув на успіхи дунайської торгівлі стало створення в 1883 р. Російського пароплавного товариства «Князь Юрій Гагарін і К⁰» – першої російської комерційної торговельної організації на Дунаї, що здійснювала регулярні каботажні та міжнародні перевезення. Судна цієї компанії вперше здійснювали регулярний щотижневий зв'язок між портами Одеса, Кілія, Ізмаїл, Рені з заходом в порти Румунії та Болгарії²³.

Економічний розвиток регіону, збільшення сільськогосподарського виробництва вимагало нових ринків збуту товару, диктувало необхідність пошуку нових торгових зв'язків з придунайськими країнами. Вже в 1886 році пароплавне товариство князя Гагаріна було трансформовано в акціонерну компанію під назвою «Чорноморсько-Дунайське пароплавання»²⁴. Фактично це відкрило дунайський шлях для російських товарів на європейські ринки.

Серед основних галузей господарства Бессарабії останньої третини XIX – початку XX ст., продукція яких йшла на експорт, виділялися зернові, виноградарство та виноробство. Окрім того, в окремих районах Бессарабії швидкими темпами розвивалося тютюниство.

Статистичні відомості з фонду Канцелярії начальника Ізмаїльського митного округу з питань каботажного судноплавства за навігацію 1880 і 1881 рр. свідчать про тісні торговельні взаємини, що пов'язували Ізмаїл та Одесу²⁵. Порівняння, на підставі архівних документів, каботажного судноплавства Ізмаїла та Рені в 1881-83 рр. свідчать про безперечне лідерство Ізмаїльського порту. Щодо вантажних перевезень у Рені: на цей час до порту завозили кам'яне вугілля, борошно, вапно, рис; вивозили хліб, рибу, сир овечий тощо²⁶.

Одним з важливих предметів дунайської торгівлі було вино. За твердженням П. Крушевана наприкінці XIX – на початку XX ст. «По виноробству Бессарабська

¹⁹ КУІА. Ф. 537. Оп.1. Спр. 64. Арк. 941.

²⁰ Бутакова Є.С. (2010). *Документи Коомунального підприємства «Ізмаїльський архів», Державного архіву Одеської області, Національного архіву Республіки Молдова з вивчення торговельного судноплавства Дунаєм у XIX ст.* Волинські історичні записки. Т. 4. С. 119.

²¹ *Обзор Бессарабской губернии за 1874 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком., 1875, с. 36.

²² *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год.* Кишинев : Издательство Бессарабского статистического комитета, 1911. С. 36.

²³ Циганенко Л.Ф. (2017). *Торгове судноплавання на Дунаї (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Історія торгівлі, податків, мита. К. С. 70-72.

²⁴ *Історія Українського Дунайського пароплавання*. URL: <http://udp.one/ru/o-kompanii/istoriya>

²⁵ КУІА. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 68, 82.

²⁶ КУІА. Ф. 443. Оп.1. Спр. 4. Арк. 54, 61-62.

губернія займає перше місце в Росії, виготовляючи понад 17 млн. відер вина»²⁷. Про якість бессарабського зерна було відомо далеко за кордонами губернії.

Однак відсутність цілеспрямованої та протекціоністської державної політики в галузі річкового судноплавства, брак коштів і суден, проблеми зі створенням інфраструктури портів призводили до того, що переважна кількість імпортних і експортних торгових операцій по Дунаю знаходилася в іноземних купців. Понад 80% зернових культур, що підлягали експорту, відправлялися по Дунаю до країн Європи іноземними пароплавами. При цьому, виробники втрачали понад 5 млн. руб.²⁸

В цілому, близькість кордону та вигідна водна артерія, сприяли розвитку зовнішньої торгівлі на початку ХХ ст. «...було привезено товару на суму 1 804 245 та вивезено на 7 528 507 руб. Митних зборів у 1900 році поступило 333 248 руб.»²⁹.

Збільшення впливу та контролю з боку держави над дунайським судноплавством призвело до певних позитивних змін, які полягали в підписанні нових міжнародних торгових договорів про перевезення вантажів між дунайськими країнами; збільшенні обсягів торгових операцій, що здійснювалися через порти Ізмаїл, Рені, Кілія, Вилково; оновленні парку суден, що ходили по Дунаю. Реорганізація пароплавства сприяла зростанню його торговельних обертів: у 1886 р. було перевезено 208 тис. пудів вантажу, в 1894 – 3 772,5 тис. пудів³⁰.

Однак, не зважаючи на певні успіхи в розвитку торгівлі, російський дунайський флот не витримував конкуренції з румунськими, угорськими, грецькими пароплавними компаніями. До того ж, включення Сулинського гирла до зони компетенції Румунії змушувало російських торговців сплачувати додаткові кошти за прохід; а Угорська пароплавна компанія утримувала на нижньому Дунаї 17 суден і 282 баржі.

За підрахунками молдавського дослідника І. Анцупова, на початку ХХ ст. частка російського флоту складала всього 3,6% придунайського експорту та 3,1% імпорту товарів³¹. Таким чином, не зважаючи на сподівання уряду, дунайська пароплавна компанія не відіграла визначальної ролі в міжнародній торгівлі по Дунаю. Однак уряд не припиняв спроби підвищення рентабельності пароплавства. Враховуючи, з одного боку, потребу в подальших тісних економічних зв'язках з країнами Східної та Центральної Європи та слабку рентабельність Чорноморсько-Дунайської акціонерної компанії з іншого, уряд в 1903 році викупив контрольний пакет акцій товариства, реорганізувавши його в державне підприємство – Російське Дунайське пароплавство. Першим керівником компанії РДП став надвірний радник О. Тимрот. До 1913 р. в штаті Російського Дунайського пароплавства нараховувалось 13 суден, 21 баржа морська, 24 баржі річкових, понад 20 понтонів³².

Аналіз статистичних відомостей за 1910 рік дозволив виокремити найбільш затребувані експортні та імпорتنі товари, що проходили через дунайські порти. Як з'ясувалося, найбільш затребуваними товарами, які вивозилися на експорт були:

Зернові культури – вивезено понад 20 млн. пудів на загальну суму 13 882 020 руб.;

Дунайська риба – вивезено понад 650 тис. пудів на загальну суму 863 172 руб.;

²⁷ Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. Под ред. П.А. Крушевана. М.: Типография А.В. Васильева, 1908. С. 47.

²⁸ Економічний розвиток Бессарабії. URL: https://studopedia.ru/8_58696_ekonomicheskoe-razvitie-bessarabii.html

²⁹ Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. Под ред. П.А. Крушевана. М.: Типография А.В. Васильева, 1908. С. 54.

³⁰ Шевченко А.М. (2009). Придунав'є у міжнародній торгівлі Росії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Культура народів Причорномор'я. 2009. № 152. С. 101.

³¹ Анцупов И. А. (1981). Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в ХІХ в. Кишинев: Штиинца. С. 201.

³² Циганенко Л.Ф. (2017). Торгове судноплавство на Дунаї (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). Історія торгівлі, податків, мита. Київ. С. 70-72.

Коні та велика рогата худоба – вивезено майже 5 тис. голів на загальну суму 540 048 руб. Окрім цього на зовнішньому ринку користувалися попитом ікра, аніс, горіхи, пенька, скипидар тощо. Щодо імпорту, то більше за все у 1910 році до дунайських портів завозили коней і велику рогату худобу: ввезено понад 16 тис. голів на загальну суму 188 608 руб.³³

Наближеність до кордонів з європейськими країнами та наявність зручної водної артерії сприяли тому, що торгівля, поряд з землеробством, була одним з пріоритетних занять місцевого населення. Торгівельними операціями займалися представники різних етнічних груп – греки, вірмени, українці, євреї тощо. Аналіз кількості купецтва Південної Бессарабії останньої третини XIX – початку XX ст. було зроблено на підставі опублікованих статистичних відомостей, що дозволило авторці прослідкувати динаміку зміни чисельності купецького стану в регіоні.

У 1879 році всього в Бессарабії налічувалося 17 333 особи, які мали торгові свідоцтва, з яких понад 7 тис. мешкали в Кишиневі та повіті (див. Таблиця 2). На решту бессарабських повітів припадало понад 10 тис. купців. Ізмаїльські купці серед означеної кількості становили майже 40% (4 060 осіб). Кількість купецького стану в решті повітів коливалася від 659 осіб (Бельцький повіт) до 1 747 осіб (Аккерманський повіт)³⁴. Таким чином наявність водного торговельного шляху стала запорукою привабливості купецькою справою.

У 1910 році ситуація з видачею торгових свідоцтв істотно змінилася. Поряд з представниками купецького стану, які на цей час отримали торгові свідоцтва (429 осіб) в переліку тих, хто отримав торгові свідоцтва з'являється категорія власників торгових підприємств (26 158 осіб). Щодо гільдійських документів – найбільша кількість (майже 40%) була видана в Кишиневі та повіті – 164 одиниці. Документи гільдійських купців придунайських міст і повітів склали лише 14% (62 одиниці)³⁵. Окрім цього, Ізмаїльські торговці були єдиною категорією в губернії, хто отримав свідоцтва на ярмаркову торгівлю.

Таблиця 2

Видача торгових свідоцтв по Бессарабській губернії (1879 рік)

Категорія свідоцтва	В містах та приписаних до них повітах								Всього
	Кишинів	Оргєв	Бельці	Сороки	Хотин	Бендери	Аккерман	Ізмаїл	
купці 1 гільдії	5	--	--	--	--	2	1	30	38
Купці 2 гільдії 2 клас	295	--	--	--	--	--	--	118	413
3 клас	--	--	--	--	51	41	68	138	298
4 клас	35	45	75	76	18	16	21	63	349
Дрібний торг	6 765	823	584	584	974	1 137	1 657	3 711	16 235
Всього	7 100	868	659	660	1 043	1 196	1 747	4 060	17 333

Висновки. Інтенсивний соціально-економічний розвиток Південної Бессарабії в останній третині XIX ст. сприяв виникненню пароплавних компаній. В цей час Ізмаїльський порт став найбільшим на російському Дунаї, а відтак через його митницю проходила набагато більше товарів, ніж через інші дунайські митниці. Незважаючи на

³³ *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1911. С. 134.

³⁴ *Обзор Бессарабской губернии за 1879 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1880. С. 52.

³⁵ *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1911. С. 125.

очевидну перспективність і вигідність дунайського напрямку міжнародної торгівлі, російський уряд не особливо опікувався цим сегментом, що поступово призвело до втрати позицій в регіоні. Незначна капіталізація та дистанціонування місцевих підприємців і купців від пароплавної справи, призводить до відсталості в розвитку галузі. Відсутність зручних шляхів сполучення, слабкий розвиток інфраструктури дунайських портів, засилля іноземного капіталу, жорстова конкуренція з боку європейських пароплавних компаній, недостатня кількість суден – все це поступово дозволило іноземним компаніям фактично монополізувати дунайську торгівлю. Спробам царизму виправити ситуацію завадила Перша світова війна.

REFERENCES

- Antcupov I. A. (1981). *Sel'skohozyajstvennij rynek Bessarabii v XIX v.* – Kishinev: Shtiinca.
- Berezovs'ka V. V. (2018). *Rozbudova torgovel'nogo sudnoplavstva na Dunai (persha polovina XIX st.)*. Istorija i civilizaciya Niznego Dunayu. Kolektivna monografiya. Braïla: Vidavnictvo Istrius, 2018.
- Bessarabiya*. Geograficheskij, istoricheskij, statisticheskij, ekonomicheskij, etnograficheskij, literaturnyj i spravochnyj sbornik. Pod red. P.A. Krushevana. M.: Tipografiya A.V. Vasil'eva, 1908.
- Butakova E. S. (2010). Dokumenti Komunal'nogo pidpriemstva «Izmaïl's'kij arhiv», Derzhavnogo arhivu Odes'koï oblasti, Nacional'nogo arhivu Respubliki Moldova z vivchennya torgivel'nogo sudnoplavstva Dunaem u XIX st. // Volins'ki istorichni zapiski. T.4. p. 112-122.
- Demidov A.V. (2008). *Vy`ny`knennya ta osnovni etapy` rozvy`tku paroplavny`x kompanij Chornomors'kogo basejnu v drugij chverti XIX st.* Naukovi praci My`kolayivs'kogo derzhavnogo gumanitarnogo universy`tetu . Ser. Istory`chni nauky`. T. 96. Vy`p. 83. p. 153-156.
- Ekonomichnij rozvitok Bessarabii*. URL: https://studopedia.ru/8_58696_ekonomicheskoe-razvitie-bessarabii.html
- Goncharuk T.G. (2009). *Proekti organizacii tranzitnoï torgivli cherez Dunajs'ki porti Rosijs'koï imperii u 1820 - 1830-h rr.* Inteligenciya i vlada, vip. 15, p. 32-45;
- Goncharuk T.G. (2012). *Dii rosijs'koï vladi shchodo oblashtuvannya Sulins'kogo girla Dunayu u 1830-h - na pochatku 1850-h rr.:* proekti ta ihnya realizaciya. Zapiski istorichnogo fakul'tetu ONU, vip. 23, p. 232-244.
- Istorija Ukrainskogo Dunajskogo parohodstva*. URL: <http://udp.one/ru/o-kompanii/istoriya>
- Komunal'na ustanova «Izmaïl's'kij arhiv», f. 2, op.1, spr. 2, 3.
- Komunal'na ustanova «Izmaïl's'kij arhiv», f. 443, op.1, spr. 4.
- Komunal'na ustanova «Izmaïl's'kij arhiv», f. 537, op.1, spr. 64, 202.
- Malanyuk Є.F. (1992). *Narisi z istorii nashoi kul'turi*. K.: Oberegi. p. 12–13.
- Morozov O.V. (2001). *Paroplavni kompanii Chornogo morya v kinci XIX – na pochatku XX st.* Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universitetu. Vip. XI. 63-65.
- Obzor Bessarabskoj gubernii za 1874 god.* – Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1875.
- Obzor Bessarabskoj gubernii za 1879 god.* – Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1880.
- Obzor Bessarabskoj gubernii za 1910 god.* – Kishinev : Izdatel'stvo Bessarabskogo statisticheskogo komiteta, 1911.
- Rudnic'kij S.L. (1994). *Chomu mi hochemo samostijnoi Ukraïni*. L'viv: Svit. S. 124.
- Shapovalov G.I. (2001). *Sudnoplavstvo u duhovnomu zhitti naseleण्या Ukraïni (z najdavnishih chasiv do kincy XIX st.)*. Avtoreferat dis. na zdobuttya nauk. stup. doktora istorichnih nauk. Dnipropetrovs'k.
- Shevchenko A.M. (2009). *Pridunav'e u mizhnarodnij torgivli Rosii (kinec' XIX – pochatok XX st.)*. Kul'tura narodov Prichornomor'ya, 2009, № 152, p. 101-103.

Shlyahov O.B. (2004). *Sudnovlasniki i moryaki Azovo-CHornomors'kogo basejnu v modernizacij nih procesah kincy XIX – pochatku XX st.* Avtoreferat dis. na zdobuttya nauk. stup. doktora istorichnih nauk. Dnipropetrovs'k;

Shlyahov O.B. (2005). *Pidpriemci ta pidpriemnictvo v torgovel'nomu floti Pivdnya Ukraïni naperedodni Pershoï svitovoi vijni.* Problemi istoriï Ukraïni XIX – pochatku XX st. Vip. IX. p. 154-164.

Tsyganenko L.F. (2017). *Torgove sudnoplavstvo na Dunai (druga polovina XIX - pochatok XX st.).* Istorija torgivli, podatktiv, mita. K., P. 70-72.

Tsyganenko L.F. (2018). *Pitannya dunajs'kogo sudnoplavstva v mizhnarodnih vidnosinah (seredina XIX – seredina XX st.).* Chorne more i Prichornomor'ya yak kontaktna zona civilizacij ta kul'tur. Harkiv, 2018.

Zmerzlij B.V. (2012). *Privatni karantini v instituti karantinnoi sluzhbi Rosijs'koï imperii v HIIH st. na prikladi Sulins'kogo karantinu.* Chasopis Kiïvs'kogo universitetu prava, vip.2, p. 10-14.

Berezovskaya V. Shipping and trading in the life of the Southern Bessarabia population (the end of the 70s of the 19th century – 1910)

In the article, based on the documents that are kept in the Izmail archive, as well as statistic materials from the annuals of the statistic committee of Bessarabia (the period from 1879 to 1910), it is analyzed the issues of recommencement and further development of shipping and the Danube trading after the end of the Russian –Turkish war of 1877-1878 and 1910.

The development of shipping on the Danube river was one of the priorities in international and inner trading for the Russian Empire throughout the studied period. In the first half of the 19th century, the government took certain steps to develop the Danube trading: Izmail and Reni customs were created, convenient berths and port warehouses were built. However, the development of Russian Danube ports has already, at that time, been restrained by rivalry of shipping companies of European countries – Romania, Austria, Hungary and others. The loss of tzarism in the Eastern War practically «threw out» Russia from the Danube trading, that is why the return of the Southern Bessarabia in 1878 to its jurisdiction arose hopes for possibilities in the region's development.

The end of 70s – early 80s of the 19th century, for fair, brought a definite improvement in this branch: the Danube private shipping company was established, the Izmail and Reni customs were recommenced. As a result, it was an increase in the number of the local population, engaged in trading business.

However, the improvement process was momentary. The backwardness of the Russian economy from the advanced European countries, the lack of convenient ways to transport goods to the Danube ports, the minimum monetary investments of government to the development of port infrastructure, hard revalry from European shipping companies, all this held back the development of the Danube trading, and, as a result, the economic development of the Southern Bessarabia.

Key words: shipping, trading, economy, customs, the Southern Bessarabia.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-3
УДК 94:355](477)

Ольга ГАЙДАЙ*
Олександр ОЛІЙНИК

З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ: ЕПОХА БРОНЕТРАНСПОРТЕРІВ

У статті розглядається історичний розвиток бронетранспортерів які пройшли величезний шлях від вантажівок або легкових машин з привареними бронелістами і накопичених на них ручних кулеметів до сучасної техніки. БТР-и є грізною зброєю, яка може протистояти не тільки піхоті і аналогічним зразкам бронетехніки, а й більш важким, добре броньованим сучасним танкам. В сучасних умовах проведення бойових дій, вимоги до озброєння, захисту і маневреності бронетранспортерів та іншої бронетехніки постійно зростають. Але вітчизняні конструктори, незважаючи на скрутне становище, створюють зразки техніки, які повністю задовольняють ці умови.

Галузь броньовиків є однією з основних галузей українського військово-промислового комплексу. Вивчення легких броньових машин є досить необхідною деталлю військової історії через те, що вони застосовуються практично у кожному військовому конфлікті.

БТР не втратили свого значення досьогодні. У військах як української, так і багатьох зарубіжних країн на озброєнні є велика кількість БТР, і продовжується розробка нових зразків цього виду машин. Саме тому дослідження БТР необхідне при вивченні військової справи, а також при різних інших випадках, пов'язаних із військовими машинами. У кінці ХХ століття помітно простежується характерний розвиток у галузі броньовиків. Їх використання під час військових конфліктів показує важливість та рентабельність даного виду військової техніки на теренах сучасної Європи. У ХХІ столітті БТР як самостійна бойова одиниця отримує новий ковток повітря та продовжує своє самовдосконалення. Застосування БТР-ів в ХХІ ст. та їх поступова модифікація («БТР-3», «БТР-4», «БТР-70 Кобра-К», «БТР-80-УП» та ін.) наочно показують необхідність у розробці нових компонентів для бронетранспортерів. Новітні технології впроваджуються і у військову техніку, що згодом стає вирішальним чинником у досягненні стратегічних завдань та цілей під час виконання своїх безпосередніх військових обов'язків.

Ключові слова: бронетранспортер, армія, арсенал, зброя, Україна, військовий конфлікт.

Постановка проблеми. Галузь броньовиків є однією з основних галузей українського військово-промислового комплексу. Вивчення легких броньових машин є досить необхідною складовою військової історії через те, що вони застосовуються практично у кожному військовому конфлікті. Весь той час, поки розвивався і міцнів бронетранспортер, також розвивався й інший вид бронетехніки – бойова машина піхоти, або скорочено – БМП. Що й казати, БМП – головний «конкурент» бронетранспортеру (далі – БТР). Нею найпростіше замінити БТР якщо буде потреба.

Так чи не втратили БТР своє значення, і чи варто їх взагалі випускати? Звичайно, треба. Хоч вони і слабкіше БМП і поступаються їй в бойових можливостях, вони ж ще й значно дешевші і простіші. Навіщо застосовувати складний і дорогий БМП там, де можна обійтися простішим БТР? Про те, що БТР потрібні армії, говорить і те, що у військах як

* Гайдай О. – кандидат історичних наук, доцент, Чорноморський національний університет ім.Петра Могили, e-mail: osvital3@ ukr.net; Олійник О. – магістр історії, педагог-організатор, Миколаївська загальноосвітня школа-інтернат №3.

нашої, так і багатьох зарубіжних країн на озброєнні є велика кількість БТР, і продовжується розробка нових зразків цього виду машин. Саме тому дослідження історії виникнення БТР необхідне при вивченні військової справи, а також при різних інших випадках, пов'язаних із військовими машинами.

З тих пір, як людство почало воювати, люди намагалися захистити себе і свої засоби пересування. В античності на бойові колісниці встановлювали щити. Уразливі місця бойових слонів перської армії так само були захищені, на археологічних розкопках в Монголії був знайдений броньований візок, що належав, ймовірно, Чингізхану. За сучасними мірками його броня досить тонка, але стріли і списи він витримував чудово. В середні віки солдати і наїзники захищали залізним панциром не тільки себе, але і своїх коней.

З початком Першої світової війни, військам потрібна була легко броньована техніка, в зв'язку з тим, що більшість атак піхоти захищалися в кулеметних чергах. Саме для підтримки піхоти і створювалася перша бронетехніка. Бронезахист техніки тих років був розрахований на стрілецьку зброю. Колісні броньовики створювалися на базах легкових і вантажних автомобілів, тому мали досить непогані характеристики. Гусеничні броньовики (предки танків і БМП) проектувалися і створювалися практично з нуля, і часто за своїми характеристиками поступалися колісним машинам (деякі моделі мали опорні катки, виконані з дерева).

Роки Другої світової війни показали, що надійний захист потрібен не тільки машинам прикриття піхоти, але й самій піхоті, особливо при її транспортуванні. Добре броньованої техніки, призначеної для перевезення і прикриття піхоти, на початку війни у СРСР практично не було. А виробництвом такої техніки займатися ніхто не хотів, так як країні потрібні були важкі і середні танки. Однак в Червону армію надходила подібна техніка з Америки по ленд-лізингу (договору про оренду). Зокрема це БТР колісно-гусеничного типу М9А1. Така техніка була особливо ефективна при блискавичних атаках і рейдах в тил ворожих підрозділів.

Після закінчення Другої світової війни радянські конструктори активно заходилися створювати різні види колісної та гусеничної бронетехніки призначеної для перевезення і прикриття піхоти, мінометних і артилерійських розрахунків, військ зв'язку і забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій із проблеми свідчить про наявність різних напрямків її вивчення. Слід відзначити дослідження, М. Кіяшко: «Бронетранспортер БТР-70. Силова установка»¹, Н. Волковського «Енциклопедія сучасної зброї та бойової техніки»². Значну кількість матеріалів вдалося добути із книги Л. Гоголева: «Бронемашини. Очерки об истории развития и боевом применении»³. Зрештою, своєрідним ексклюзивним джерелом, стало інтерв'ю з экс-працівником Миколаївського бронетанкового заводу (з 1999 р. по 2012 р. – «Миколаївський ремонтно-механічний завод») Хребтанем Василем Васильовичем, який більше 37 років пропрацював заступником начальника виробництва.

Мета статті – дослідити історію створення та удосконалення бронетранспортерів у ХХ – ХХІ столітті в Україні.

Наукові завдання статті. Методологія дослідження базується на сукупності загальнонаукових та історичних підходів і методів наукового пізнання в їх взаємозв'язку. Базовими принципами досліджуваної проблеми стали принципи історизму та об'єктивності. Предмет і завдання статті визначили вибір проблемно-тематичного методу дослідження обраної теми. Також було використано комплексний підхід, аналітичний та системний методи наукового пізнання. Зазначені підходи, принципи і методи наукового пізнання дозволяють ґрунтовно проаналізувати джерела та літературу з цієї теми,

¹ Kiyashko M. M. (2007). *Bronetransporter BTR-70. Cilova ustanovka*. Ch-I Mikolayiv: MDU.

² Volkovskiy N. A. (2002). *Entsiklopediya sovremennogo oruzhiya i boevoy tehniki*. Moskva: Voenizdat.

³ Gogolev L. D. (1986). *Bronemashiny. Ocherki ob istorii razvitiya i boevoy primeneniye*. Moskva: Izd-vo DOCAAF CRCR.

систематизувати та узагальнити дані для відображення об'єктивного, неупередженого погляду на проблему.

Поєднання цих методів дозволяє розглянути проблему та охарактеризувати сутність розвитку БТР-ів як самостійної бойової одиниці на озброєнні армії та їх використання під час військових конфліктів.

Виклад основного матеріалу. У ХХІ столітті розмах у бронетранспортерній справі досяг фантастичних успіхів. Особливо слід приділити увагу розробкам Миколаївського бронетанкового заводу, котрий створив ряд бронетранспортерів, які отримали визнання та відзнаки від багатьох країн світу. Цікаво те, що протопити багатьох броньовиків (Ізраїль, Німеччина, Англія, Росія) створені саме на базі тих, які були сконструйовані у Миколаєві.

БТР-80УП – польсько-українська модернізація радянського бронетранспортера БТР-80, розроблена для збройних сил Іраку. Комплект основного озброєння (стандартна вежа БПУ-1 з 14,5-мм кулеметом КПВТ, 7,62-мм спареним кулеметом ПКТ, шістьма 81-мм димовими гранатометними установками) та системи зв'язку збережені в незміненому вигляді⁴.

В ході модернізації на бронетранспортерах була знята водометна установка (зараз простір використовується для перевезення додаткових акумуляторів та обладнання), з боків і попереду корпусу був встановлений комплект додаткового балістичного броньового захисту «Акустик» (розроблений київською компанією БЦКТ «Мікротек»). Також на БТР-80УП встановлені нові двигуни, шини, електричні та пневматичні системи⁵.

Спочатку в якості силової установки для БТР-80УП були запропоновані два варіанти (два спарених двигуна потужністю 110 к. с. або два спарених двигуна Iveco Testor потужністю 150 к. с.), однак надалі стандартний для БТР-80 дизельний двигун КамАЗ-7403" був замінений на два двигуна Iveco Testor потужністю 150 к. с.⁶. У деяких машинах (командних і санітарних) встановлюються кондиціонери. Минулі модернізації бронемашини фарбували в піщаний колір.

Не менш цікавим зразком став БТР-70Ді – український варіант комплексної модернізації радянського бронетранспортера БТР-70⁷.

Корпус бронетранспортера повністю герметичний, він зроблений з сталевих броньових листів і є несучою конструкцією, на якій встановлені всі агрегати і механізми машини. Люки для висадки десанту перероблені за зразком БТР-80. У порівнянні з БТР-70, захист БТР-70Ді істотно посилений: БТР має посилену протимінний захист класу 3А і 3В за класифікацією НАТО – встановлені протимінні сидіння, для захисту від осколків броня зсередини посилена кевларом, встановлено комплекс активного захисту «заслін».

На бронетранспортер може бути встановлено: бойове відділення БУГ, стабілізоване в двох площинах, базове озброєння якого складається з: 14,5-мм кулемета КПВТ (500 патронів); 7,62-мм кулемета ПКТ (1500 патронів); 30-мм автоматичного гранатомета АГС-17 (87 пострілів); двох 130-мм «ПТРК» «Бар'єр» (4 ПТРК); бойовий модуль «Інгул» (30-мм автоматична гармата ЗТМ-2 і система постановки димової завіси «Хмара») ⁸.

На БТР-7 встановлений телевізійний, комбінований денний і нічний приціл з лазерним далекоміром, і система панорамного огляду «Панорама».

БТР-7 оснащений двома двигунами ІВЕСО в зборі зі зчепленням, механічною шестиступінчастою коробкою передач і коробкою відбору потужності на лебідку і водомет. Також встановлені нові елементи постачання двигуна паливом. Ходова частина колісна, має 8 коліс з роз'ємними ободами. Підвіска машини незалежна. БТР має систему

⁴ Baryatinckiy M.B. (2000). *Covetckaya bronetankovaya tehnika 1945-1995*. Moskva: Modelict-konstruktor.

⁵ Veretennikov A.I. (2012) *Razvitie ukrainskoy bronetehniki za poslednie 20 let (1992-2011 g.g.)*. Naukovi zhurnali NTU «HPI»: *Integrirovannyye tehnologii i energosberezhenie* №4 - NTU «HPI». S. 117-130.

⁶ *Kolesnyiy bronetransporter BTR-80UP*. «Ukraina promyishlennaya» ot 7 yanvarya 2014.

⁷ Grebenik E. *Ukrainskiy arsenal: s chem strana mozhет poyti na voynu*. Forbes.UA vId 5 bereznya 2014.

⁸ *Boevoy modul «Ingul»*. URL: <http://www.army-guide.com/rus/product3257.html>

захисту від зброї масового ураження, обладнаний автоматичною системою пожежогасіння і кондиціонером⁹.

Однією з машин, що була сконструйована, але практично не отримала свого прямого призначення, стала БТР-80УМ «Рогань» – українська модернізація радянського бронетранспортера БТР-80, розроблена заводом імені Малишева на замовлення Національної гвардії України¹⁰.

В ході модернізації на БТР-80 встановлено новий дизельний двигун виробництва токмацького заводу «Південьдизельмаш» потужністю 300 кінських сил і нова вежа з кулеметно-гарматним озброєнням (23-мм автоматична гармата і 7,62-мм кулемет). Проте у зв'язку з різними технічними та політичними проблемами даний вид броньовиків практично не застосовується, хоча й знаходиться на озброєнні Національної гвардії України.

Щодо різноманітних модифікацій, то хочеться звернути увагу на БММ-70 та БТР-70ДІ-02 «Світязь». Щодо першої, то це – українська броньована медична машина, розроблена на державному підприємстві «Миколаївський бронетанковий завод» на основі бронетранспортера БТР-70ДІ¹¹.

БММ-70 призначена для надання долікарської допомоги і транспортування поранених (в тому числі, тяжкопоранених) з важкодоступних районів, зон аварій, стихійних лих і бойових дій. Екіпаж бронемашини – 3 людини (водій, лікар і санітар).

Крім того, БММ-70 може приймати від 7 до 11 поранених (або 11 легкопоранених в сидячому положенні, або шістьох лежачих «важких» і трьох сидячих «легких», або чотирьох лежачих і трьох сидячих). Озброєння відсутнє.

У порівнянні з бронетранспортером БТР-7, внутрішній об'єм корпусу збільшений, всередині встановлені носилки, підйомник для навантаження поранених, медичне обладнання (хірургічний стіл, кисневий дихальний апарат, холодильник, дефібрилятор, ящики для зберігання медикаментів і медичних інструментів та ін.) і кондиціонер.

На БММ-70 передбачена установка комплексу ґратчастих протикумулятивних екранів, які випускає Миколаївський тепловозоремонтний завод. Перший такий комплект був розроблений в ініціативному порядку, виготовлений і встановлений на бронемашину в серпні 2014 року. У лютому 2015 року БММ-70, які вже надійшли до підрозділів Збройних сил України, почали доукомплектовувати додатковою польовою аптечкою¹².

БММ-70 випускається в двох модифікаціях: з двома бензиновими двигунами (вартість виробництва, за станом на серпень 2014 – 979 тис. гривень, в кінці жовтня 2014 року – 1 млн. гривень з двома дизельними двигунами Ivesco (вартість виробництва, станом на серпень 2014 – понад 1,5 млн. гривень)¹³.

Щодо «Світязя», то в рамках програми створення Єдиної автоматизованої системи управління збройними силами України було прийнято рішення про розробку командно-штабної машини на базі колісного бронетранспортера.

Виготовлення першої машини було завершено до початку червня 2012 року. Надалі, в ході випробувань, в конструкцію машини кілька разів вносили зміни, і 23 березня 2015 року був представлений модернізований зразок (з посиленням захистом екіпажу і можливістю використовувати WiMAX та WiFi)¹⁴. 26 березня 2015 року першу командно-штабну машину передали у війська.

⁹ BTR-7. *Voyniy i voennaya tehnika viki*. URL: <https://warriors.fandom.com/ru/wiki/%D0%91%D0%A2%D0%A0-7>

¹⁰ Zhirohov M. *Ukrainskiy arsenal: BTR-80*. URL: <https://fraza.ua/analytics/264237-ukrainskiy-arsenal-btr-80>

¹¹ Bronetransporter BTR-70DI-02 «Svityaz». *Ekonomicheskie novosti*. URL: <https://enovosty.com/armiya/full/841-bronetransporter-btr-70di-02-svityaz>

¹² BMM-70 «Kovcheg». *Zbroyni Sili Ukrayini*. URL: <https://warfreedom.wixsite.com/uamil/-70-c1m2i>

¹³ *Tyil – frontu: v Nikolaeve delayut sanitarniy BTR dlya odesskoy mehbrigadyi (fotoreportazh)*. «Dumskaya. NET» ot 28 avgusta 2014.

¹⁴ BMM-70 «Kovcheg». *Zbroyni Sili Ukrayini*. URL: <https://warfreedom.wixsite.com/uamil/-70-c1m2i>

У 2018 році бронемашина була включена в каталог продукції концерну «Укроборонпром»¹⁵.

КШМ забезпечує керівництво підрозділами на батальйонному рівні. При виготовленні серійних БММ-70 використовується бронекорпус радянського бронетранспортера БТР-70, проте внутрішній об'єм корпусу збільшений.

На бронемашиних першої партії, переданої Збройним силам України озброєння відсутнє, однак посадочне місце для встановлення кулемета КПВТ збережено. На бронемашину встановлено радіоустаткування виробництва ТОВ «Телекарт-Прилад», система постановки димової завіси, кондиціонер і обігрівач, а також нові шини КИ-113.

Окремо виділяється БТР-4, він же «Буцефал» – лінійка сучасних українських бронетранспортерів¹⁶. БТР-4 призначений для транспортування особового складу мотострількових підрозділів і їх вогневої підтримки в бою. БТР може бути базовою машиною для оснащення спеціальних сил швидкого реагування і морської піхоти. БТР здатний вести бойові дії в різних умовах, у тому числі в умовах застосування противником зброї масового ураження. Може виконувати поставлені завдання як вдень, так і вночі, в різних кліматичних умовах, на дорогах з різним покриттям і в умовах повного бездоріжжя. Діапазон робочих температур навколишнього повітря від -40 до + 55 °С, як і у інших БММ виробництва СРСР, України та Росії. Розробка бронетранспортера була розпочата в 2002 році Харківським конструкторським бюро машинобудування в ініціативному порядку. Демонстраційний прототип бронетранспортера був вперше продемонстрований на виставці «Аеросвіт-XXI» в 2006 році. Наприкінці листопада 2008 року розпочалася робота з виробництва першого серійного БТР-4¹⁷. У лютому 2009 року на виставці озброєнь IDEX-2009 був вперше представлений варіант БТР-4, оснащений бойовим модулем БМ-7 «Парус». До кінця 2014 року у виробництві БТР-4 використовувалося 45% деталей українського виробництва, 45% деталей російського виробництва і 10% імпортованих деталей виробництва інших іноземних держав, у 2015 році у виробництві БТР-4 використовувалися 35% імпортованих деталей (при цьому деталі російського виробництва не використовувалися). У 2017 році у виробництві БТР-4 використовувалися 88% деталей українського і 12% іноземного виробництва¹⁸.

БТР-4 має три відділення: переднє – відділення управління; середнє – моторно-трансмісійне відділення; заднє – бойове та десантне відділення.

Подібна будова дозволяє швидко трансформувати бойове і десантне відділення без зміни компоновальних рішень по силовій установці і трансмісії для створення широкого сімейства машин.

Місткість (люди): Екіпаж: 3 (водій, командир, стрілець); Десант: 7-9 (залежно від бойового відділення). Озброєння: Бойовий модуль «Грім» – 1×30-мм автоматична гармата, 1×7,62-мм кулемет, 1×30-мм автоматичний гранатомет і ПТРК «Бар'єр» (боєзапас 4 ПТУР). Бойовий модуль КБА-105 «Шквал» – 1×30-мм автоматична гармата, 1×7,62-мм кулемет, 4 × ПТУР «Бар'єр» або 2×ПТУР і 30-мм автоматичний гранатомет. Бойовий модуль БАУ 23×2 – дві 23-мм автоматичні гармати і один 7,62-мм кулемет. Бойовий модуль БМ-7 «Парус» – 30-мм гармата ЗТМ-1 (боєкомплект 400 снарядів), 1×30-мм автоматичний гранатомет КБА-117 (боєкомплект 145 гранат), 1×7,62-мм кулемет (боєкомплект 2000 патронів) і ПТРК «Бар'єр» (боєзапас 4 ПТРК)¹⁹.

У 2014 році почалася установка на бронетранспортери Національної гвардії і збройних сил України комплектів гратчастих протикумулятивних екранів, які стали доповненням до їх захисної броні. Сам комплект являє собою екран, закріплений на деякій

¹⁵ Derzhavniy kontsern «Ukroboronprom». Katalog produktsiyi 2018. Bronetankova ta spetsialna tehnika.

¹⁶ Bronetransporter BTR-4. Wayback Machine. URL: <http://www.morozov.com.ua/rus/body/btr4.php>

¹⁷ Sidorov K. Ukrainskiy bronetransporter – vozmozhniy konkurent nashih perspektivnyih platform «Kurganets-25» i «Bumerang». «Voенно-promyshlennyiy kurer», № 33 (450) ot 22 avgusta 2012.

¹⁸ Minoboroni pidpische kontrakt pro zakupivlyu BTR-4E ostannoyi modernizatsiyi dlya ZSU. Interfaks-Ukrayina. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/454015.html>

¹⁹ Bronetransporter BTR-4. Wayback Machine. URL: <http://www.morozov.com.ua/rus/body/btr4.php>

відстані від броні броньового і танкового озброєння і техніки. Матеріалом для екранів служать гума з тканинним посиленням, металеві листи, сітки та інше.

Всупереч міським легендам, більшість сучасних протикумулятивних екранів побудовані не на принципі передчасного спрацювання кумулятивного заряду і «розфокусування» кумулятивного струменя, а на принципі руйнування кумулятивної воронки боєприпасу. Сенс полягає в тому, що професійно створені протикумулятивні екрани зі смуг високоміцної стали розрізають на частини кумулятивну воронку боєприпасів класу РПГ-7; при цьому сильно послаблюється кумулятивний ефект. У багатьох випадках старі боєприпаси класу РПГ-7 не здатні провести детонування, так як обладнані п'єзоелектричними детонаторами, розрахованими на удар у вертикальну поверхню. Якщо ударний детонатор виявляється між пластинами екрану, то він не може спрацювати. Додатковим недоліком ударних і деяких ударно-інерційних детонаторів є те, що вони з'єднані дротами з донним детонатором у кумулятивної воронки, які можуть бути розрізані смугами протикумулятивного екрану, і детонатор не зможе активувати детонатор. Ймовірність руйнування старої кумулятивної гранати класу РПГ-7 якісно створеним протикумулятивним екраном становить близько 50% -60%. Для боротьби з протикумулятивними екранами сучасні ручні протитанкові гранати, в тому числі нові ракети для РПГ-7, використовують високочутливі інерційні детонатори. Граната (до того як протикумулятивний екран зміг завдати їй ушкодження) ініціалізує підрив кумулятивного боєприпасу, реагуючи на факт припинення польоту ракети, тому протикумулятивний екран не здатний чинити істотного захисного ефекту.

Теоретична пробивна здатність кумулятивних снарядів пропорційна довжині кумулятивного струменя і квадратному кореню відношення щільності облицювання воронки до щільності броні. Практична глибина проникнення кумулятивного струменя в монолітну броню у перших кумулятивних боєприпасів варіювалася в діапазоні від 1,5 до 4 калібрів, а в сучасних становить близько 7 калібрів – до 710 мм для самих потужних надкаліберних боєприпасів для РПГ-7. Таким чином, ефекту від передчасної детонації кумулятивного боєприпасу на відстані менше 70 сантиметрів від тонкої бортової броні БТР і БМП не буде. Слід також враховувати, що почала розфокусування кумулятивна струмись все одно зберігає істотну бронепробиваємість, тому протикумулятивні екрани побудовані на принципі підриву кумулятивної гранати на великій відстані від броні (як правило використовують відстань близько 1,6 метра). Через такий великий рознос в просторі використовуються сітчасті екрани²⁰.

У перших версіях протикумулятивних захистів сітчасті екрани використовувалися широко через низьку якість першого покоління кумулятивних боєприпасів і малої довжини кумулятивного струменя. Із збільшення практичної бронепробиваємість тонкої бортової броні БТР / БМП до 1,5 метра і більш сітчасті екрани зажадали дуже високого рознесення, тому тепер сітчасті екрани побудовані на принципі видалення місця вибуху від основної броні на практиці використовуються вкрай рідко, тому що вимоги до великим рознесення екрану ускладнює рух бронемашини по дорогах роблячи її ширину набагато більше дорожньої смуги і велика ймовірність зриву легких екранів від предметів на місцевості при русі по бездоріжжю. Додатковою перевагою противокумулятивних екранів з смуг бронесталі є те, що вони також підвищують захист тонкої бортової броні БТР/БМП, яка зазвичай пробивається з великокаліберних кулеметів і навіть снайперських гвинтівок бронебійно-запальними кулями з великої дистанції. При попаданні кулі по низхідній траєкторії в смугу бронесталі екрану, як правило, знижується ймовірність пробиття основної броні.

Слід зазначити, що кустарно виготовлені противокумулятивні екрани з низькоякісної стали нездатною розрізати металевий оголовок гранати або ж з використання сітки-рабиці на невеликій відстані від броні мають вкрай низькі захисні властивості [6]. Ба більше того, виготовлений кустарно протикумулятивний екран може

²⁰ *Kumulativnoe deystvie vzryiva*. URL: <https://mybiblioteka.su/1-40473.html>

збільшити убивчу силу ручного протитанкового гранатомета, тому що десант піхоти в БТР, БМП уражається не найтоншим кумулятивним струменем, а відірваними осколками і частками самої броні. Частково розфокусований кумулятивний струмінь має велику площу контакту з бронєю, відриває від неї більше осколків і має велику забійну силу для десанту піхоти в бронемашині.

Враховуючи останні військові дії на території України, БТР-70, БТР-80 та їх модифікації, такі як БТР-4, БТР-90 та інші прототипи активно використовувався як українськими, так і російськими військами на Донбасі, окрім попередніх світових конфліктів. Крім того, бронетранспортери з російськими прапорами були присутні й при анексії Кримського півострова, тому з упевненістю можна сказати, що ця військова одиниця є однією з основних на озброєнні пострадянських країн.

Підсумовуючи усе вищесказане, треба відзначити, що БТР-70 запам'ятався в історії. Його почали використовувати не тільки за основним призначенням – на базі цієї машини створили машини технічної допомоги, була створена швидка броньова машина, що ж вже казати і про першу протитанкову самохідну артилерійську установку. Але через свою не до кінця виконану оснащеність, БТР-70 був недостатньо готовим для виконання своїх безпосередніх завдань. Упродовж десятиліття проводилися нові розробки, і, зрештою, у СРСР зуміли створити броньовик, який надовго став лідером у цій галузі. А вже наступники – БТР-80 та інші – демонструють явний прогрес у конструкторських бюро країн пострадянського союзу.

Наративне джерело безумовно є важливим фактографічним та інформаційним об'єктом пізнання для дослідників історії. Представляємо вашій увазі інтерв'ю з колишнім начальником виробництва Миколаївського бронетанкового заводу Василем Хребтанем. Це ексклюзивне наративне джерело для тих, хто цікавиться військовою справою та створенням бронетранспортерів. Багато цікавих деталей з розробок, оригінальні технічні ходи та, зрештою, емоції людини, яка майже 40 років працювала бік-о-бік з потужною військовою машиною:

Про початок роботи на бронетанковому заводі у Миколаєві: «Військову службу я проходив саме тут, хоча сам народився у Вінницькій області. Після армії була надана можливість почати працювати інженером на Миколаївському бронетанковому заводі. Згодом вже прийшов досвід, прийшло розуміння праці, прийшли ті вміння, які дозволили зайняти посаду начальника виробництва. Спершу ми займалися тільки проектуванням та ремонтом тих бронетранспортерів, які надавав нам Радянський Союз. В основному, це були БТР-60 та БТР-70, про які я буду говорити окремо. Але самі заводські фахівці прагнули більшого – вони мріяли та бажали створювати щось нове. Окрім БТР-ів, ми ще займались розбудовою БРДМ – тобто, бойової розвідувально-дозornoї машини. З плином часу стало ясно, що і за допомогою новітніх засобів (на той час) можна створити щось на кшталт БРДМ, але на базі БТР. Тому ми й почали свою конструкторську роботу на базі БТР-70».

Про перші досягнення на БТР-70: «БТР-70» – це зовсім інша історія, ніж «БРДМ-2» та «БРДМ-3». На кінець ХХ ст. «БТР-70» був одним із тих, кого продовжували оновлювати, оснащувати та «грузити» новими властивостями. Розглядаючи цей військовий засіб, я відзначу дві модифікації, які вирізнялись у загальному переліку. Ці дві модифікації створювали ми власноруч, і тому дуже приємно, що наша робота не залишилась без уваги світових військових лідерів. По-перше, «БТР-70ДІ», або, як на нього казали, «БТР-7». Через те, що у нас був прямий зв'язок із «Ivesco», то доставити нам новенькі двигуни не було проблемою. Саме це і зробило «БТР-7» одним із зразкових бронетранспортерів. Хоча, звісно, крім двигуна додалися і купа інших введень, зокрема «Панорама», яка дозволяла оглядати ситуацію ззовні панорамно у відмінній якості.

Щодо другого варіанту, то я хотів би відзначити БММ «Ковчег» – броньовану медичну машину, яка, знову ж таки, користувалась великою популярністю за кордоном. Миколаїв першим почав робити броньовані медичні машини на основі БТР, а цей

експеримент вдався – світ високо оцінив наш хід у сторону медицини. Зсередини БТР обладнаний усім, що необхідно для поранених: ноші, хірургічний стіл, кисневий дихальний апарат, холодильник, дефібрилятор, ящики для зберігання медикаментів, кондиціонер та рукомийник. Скажу, що БММ, який знаходиться тільки в українській армії, отримав безліч аналогів по світові, проте наш броневий автомобіль залишається неперевершеним у своєму роді.

Був ще один цікавий екземпляр, який не отримав свого продовження. Це БРЕМ-2000 – броньована ремонтно-експлуатаційна машина. Єдиний зразок був схвалений спеціалістами з Палестини, Угорщини, Грузії, Білорусі та інших країн, проте свого логічного продовження, на жаль, він не отримав.

Наші броньовики отримали велику перевагу перед загальним числом конструкцій з інших країн. Поки Саудівська Аравія, Росія, Ізраїль, Німеччина, Італія та інші намагались «ввійжджати» за рахунок старих броньовиків, ми створили зразок світового масштабу. Після того, як БТР-70ДІ пройшов перші перевірки та комісії, до нас відразу почали телефонувати з інших держав. Телефони розривались – усі хотіли побачити на власні очі агрегат, якому не було рівних. Ми отримали безліч заказів, починаючи від країн-сусідів – Польщі, Росії, Білорусі, Молдови, Румунії, завершуючи нашими колегами з Італії та Ізраїлю. Цікаву модель було створено разом з Азербайджаном та Південно-Африканською Республікою. Це БТР-70М – ми змінили бойовий модуль «Шимшек», калібром 23 або 30 мм. та більш міцну, протимінну броню. Проте неймовірним прикладом людської байдужості та непорядності залишається той факт, що в Україні питання створення даного зразка та передача його на баланс озброєння армії було відкритим упродовж практично десяти років, у той час як інші держави вже мали у своєму арсеналі не один десяток даних бронетранспортерів! Ця річ й надалі бентежить мене – чому не ставити їх на озброєння, натомість продавати за кордон? А ми продовжуємо отримувати занедбані БТР-60 та БТР-70. Ми продовжуємо їх переробляти. Ми знову створюємо наші зразки... і віддаємо їх на експорт до інших країн. Ось такий сумний конвеєр в нашій державі».

Про БТР-80 та миротворчу місію в Іраку: «Ти знаєш, Олександр, от коли зараз я бачу різні «БТР-3У», «БТР-90», «БТР-4» і т.д., то вони і поруч не стоять із «БТР-80». Всі спеціалісти, які працювали разом зі мною, то вони одноголосно скажуть про те, що цей бронетранспортер і понині залишається неперевершеним. У кожного є свої недоліки, і «80-тка» не є виключенням – слід згадати відразу про не дуже гарний огляд для піхотинців під час ведення бою з БТР із власної зброї, проте плюсів значно більше, ніж їх помічають на загальному огляді. Відкривати усіх таємниць я не буду, але відмічу, що при пробитті шини, БТР здатен здійснювати рух далі. Все через те, що камери у шинах відсутні, а повітря накачується зсередини машини через спеціальні насоси. Ну, а наш «БТР-80УП» є сумісною роботою із поляками. Цей вид ми спеціально розробляли для наших миротворців, які відправлялись до Іраку. Там ми замінили двигуни «Камазу» на польський варіант, потужністю 300 к.с., прибрали водомет, але значно вдосконалили електрику та пневматику. У порівнянні із тими ж звичайними «БТР-80», наш варіант мав кулестійкі щити на колесах.

Таке «ноу-хау» прийшло до душі багатьох виробникам броневих автомобілів, які почали нас наслідувати. Бокові двері покращені для входу і виходу десанту. У «80-ці» є два типи дверцят, верхнє і нижнє, які значно покращують швидкий вихід військовослужбовців із бронетранспортеру. І значні зміни у даху – тепер збільшений кут обстрілу ворожої авіації. Туди ж, у Ірак, ми відправили і значну кількість модернізованих БТР-80 з медичним ухилом. До речі, такі ж броньовики ми відправляли і до Лівану, наші машини пройшли багато кілометрів по території Косово.

До речі, якщо говорити про Ірак, то з нашого заводу окрім машин поїхали ще й добровольці. Хлопці відправлялись туди не тільки як військові – вони відразу приступали до ремонту у разі необхідності, адже з Миколаєва поїхало багато інженерів та проектувальників, які власноруч створювали дані машини. Навіть, здається, один з наших

робітників працював на одному з тих БТР-ів, які відправлялись разом з ними від заводу. А от мій колега та товариш Іван Сербулов по прибуттю додому привіз з Іраку не тільки розповіді та емоції – в архіві заводу зберігаються привезені ним екіпірування та фотографії».

Про загальну кількість броньовиків, вироблених на МБЗ: «Якщо говорити в цілому, то тільки подивіться на ту загальну кількість виробів (і це без урахування тих машин, які нам віддавалися для ремонту або для створення нових деталей), які було створено при моєму безпосередньому перебуванні при виробництві:

- БТР-70ДІ (БТР-7) (див. Дод. Є) – українська модернізація БТР-70, вироблена ДП «Миколаївський бронетанковий завод». На машині встановлені: комплекс активного захисту «Заслін», телевізійний, комбінований денний і нічний приціл з лазерним далекоміром і система панорамного огляду «Панорама», автоматична система пожежогасіння, кондиціонер, два дизельні двигуни FPT «Ivesco» Тектор (ЄВРО-3), механічна шестиступінчаста коробка передач. Посилено протимінний захист: 3А і 3В по класифікації НАТО. Модернізовано бойове відділення, встановлено 30-мм автоматичний гранатомет АГС-17, ПТРК «Бар'єр» (4 ПТУР). Може встановлюватися 30-мм автоматична гармата ЗТМ-2 і оснащуватися безпілотним літальним апаратом, здатним проводити розвідку в радіусі близько 20 км.

- БТР-70М – азербайджанська модифікація, спільна розробка Бакинського приладобудівного заводу, Миколаївського ремонтно-механічного заводу і Південно-Африканської компанії EWT. Встановлено бойовий модуль «Шимшек», оснащений 23-мм автоматичною гарматою ЗУ-23 або 30-мм 2А42. Посилено протимінне і протиосколкове бронювання.

- БТР-70Ді-02 «Світязь» – українська командно-штабна машина, вироблена ДП «Миколаївський бронетанковий завод».

- БММ «Ковчег» – українська броньована медична машина, вироблена ДП «Миколаївський бронетанковий завод».

- БРЕМ-2000 (БРЕМ-7К) – українська броньована ремонтно-евакуаційна машина, вироблена ДП «Миколаївський бронетанковий завод».

- БТР-80К – командирський варіант БТР-80, зі збереженням озброєння і додатковим зв'язковим і штабним обладнанням.

- БТР-80А – модифікація з озброєнням з 30-мм автоматичної гармати 2А72 і 7.62-мм кулемети ПКТ, встановлених в новій башті лафетного компонування.

- БТР-80М – варіант БТР-80А з двигуном ЯМЗ-238 (240 к.с.) і шинами КІ-126 зі збільшеною кулестійкістю. Відрізняється від своїх попередників збільшеною довжиною корпусу.

- БТР-80УП (див. Дод. Ж) – польсько-українська модернізація БТР-80, розроблена для Іраку. Посилено захист, встановлені нові дизельні двигуни потужністю 300 к.с., нові шини та нові електричні та пневматичні системи, знята водометна установка. Крім лінійного бронетранспортера, були розроблені 7 спеціалізованих модифікацій.

- БРДМ-3 – броньована розвідувально-дозорна машина.

- БММ-80 – броньована медична машина.

- БРДМ-2ЛД – українська модернізація БРДМ-2 (з бічними люками десанту і дизельним двигуном СМД-21-08 українського виробництва), випускалася ДП «Миколаївський ремонтно-механічний завод». Випуск припинений у зв'язку з банкрутством заводу «Серп і молот» (виготовлювача двигунів серії СМД).

- БРДМ-2М – українська модернізація БРДМ-2. Те ж, що і БРДМ-2ЛД, але зі штатним бензиновим двигуном. Випускалася ДП «Миколаївський ремонтно-механічний завод».

- БРДМ-2ДІ «Хазар» (див. Дод. Е) – українська модернізація БРДМ-2, розроблена в 2005 році на ДП «Миколаївський ремонтно-механічний завод». Збережені бокові двері

десанту по типу БРДМ-2ЛД і БРДМ-2М, встановлені дизельний двигун FPT IVECO Tector з передпусковим підігрівачем, тепловізор і новий комплекс озброєння.

Подивіться, який величезний цей список! Наші броньовики знаходили своє застосування у Афганській війні (1979-1989), громадянській війні в Таджикистані, Туреччині, війні в Південній Осетії, громадянській війні в Сирії, Косово, озброєному конфлікті на сході України, тощо. Саме тому я вважаю доцільним постійно знаходитись у пошуках кращого, знаходити можливості для того, аби змінювати техніку для покращення озброєння армії, мирного неба над головою та спокою наших громадян».

Респондент: Хребтань В., экс-працівник Миколаївського бронетанкового заводу; інтерв'юєр: Олійник О.І; 23.12.2018, м. Миколаїв.

Висновки. Бронетранспортери у своєму розвитку пройшли величезний шлях від вантажівок або легкових машин з привареними бронелістами і накопичених на них ручних кулеметів до сучасної техніки. Кожна деталь, яка проектується і створюється, має спеціальні високі вимоги для них. А самі БТР-и є грізною зброєю, яка може протистояти не тільки піхоті і аналогічним зразкам бронетехніки, а й більш важким, добре броньованим танкам сучасним танкам. В умовах сучасної війни, вимоги до озброєння, захисту і маневреності бронетранспортерів та іншої бронетехніки постійно зростають. Але вітчизняні конструктори, незважаючи на скрутне становище, створюють зразки техніки, які повністю задовольняють ці умови. І прикладом тому можуть служити, створені БТР-80А і БТР-90. За кордоном техніку цього класу з аналогічними показниками до сих пір не створено.

Галузь броньовиків є однією з основних галузей українського військово-промислового комплексу. Вивчення легких броньових машин є досить необхідною деталлю військової історії через те, що вони застосовуються практично у кожному військовому конфлікті.

REFERENCES

- Baryatinckiy, M. B. (2000). *Covetckaya bronetankovaya tehnika 1945-1995. Moskva: Modelict-konstruktor*. [in Russian].
- BMM-70 «Kovcheg». Zbroyni Sili Ukrayini*. [in Ukrainian]. URL: <https://warfreedom.wixsite.com/uamil/-70-c1m2i>
- Boevoy modul «Ingul»*. [in Russian]. URL: <http://www.army-guide.com/rus/product3257>
- Bronetransporter BTR-4*. Wayback Machine. [in Russian]. URL: <http://www.morozov.com.ua/rus/body/btr4.php>
- Bronetransporter BTR-70DI-02 «Svityaz»*. *Ekonomicheskie novosti*. [in Russian]. URL: <https://enovosty.com/armiya/full/841-bronetransporter-btr-70di-02-svityaz>
- BTR-7. Voyni i voennaya tehnik viki*. [in Russian]. URL: <https://warriors.fandom.com/ru/wiki/%D0%91%D0%A2%D0%A0-7>.
- Derzhavniy kontsern «Ukroboronprom». Katalog produktsiyi 2018. Bronetankova ta spetsialna tehnik*. [in English].
- Gogolev, L. D. (1986). *Bronemashiny. Ocherki ob istorii razviti i boevoe primenenie. Moskva: Izd-vo DOCAAF CRCC*. [in Russian].
- Grebenik, E. *Ukrainskiy arsenal: s chem strana mozhet poyti na voynu // Forbes.UA vId 5 bereznaya 2014*. [in Russian].
- Kiyashko, M. M. (2007). *Bronetransporter BTR-70. Cilova uctanovka, Ch-I Mikolayiv: MDU*. [in Ukrainian].
- Kolesnyiy bronetransporter BTR-80UP*. «Ukraina promyshlennaya» ot 7 yanvary 2014. [in Russian].
- Kumulyativnoe deystvie vzryiva* [in Russian]. URL: <https://mybiblioteka.su/1-40473.html>

Minoboroni pidpishe kontrakt pro zakupivlyu BTR-4E ostannoyi modernizatsiyi dlya ZSU. Interfaks-Ukrayina. [in Ukrainian]. URL:<https://ua.interfax.com.ua/news/general/454015.html>

Sidorov, K. *Ukrainskiy bronetransporter – vozmozhnyiy konkurent nashih perspektivnyih platform «Kurganets-25» i «Bumerang».* «Voenno-promyishlennyiy kurer», № 33 (450) ot 22 avgusta 2012. [in Russian].

Tyil — frontu: v Nikolaeve delayut sanitarniy BTR dlya odesskoy mehbrigadyi (fotoreportazh). «Dumskaya. NET» ot 28 avgusta 2014. [in Russian].

Veretennikov, A.I. *Razvitie ukrainskoy bronetehniki za poslednie 20 let (1992-2011 g.g.). Naukovi zhurnali NTU «HPI»: Integrirovannyye tehnologii i energosberezhenie №4. NTU «HPI», 2012. S. 117-130.* [in Russian].

Volkovckiy, N. A. (2002). *Entsiklopediya sovremennogo oruzhiya i boevoy tehniki.*, Moskva: Voenizdat. [in Russian].

Zhirohov, M. *Ukrainskiy arsenal: BTR-80.* [in Russian]. URL: <https://fraza.ua/analytics/264237-ukrainskij-arsenal-btr-80>

Gaidai O., Oliynik O. From history to military industry of Ukraine : epoch of armored personnel carriers

The article examines a historical development of armoured personnel carriers who have undergone a huge journey from trucks, or cars with armoured bridles and hand-held machine guns, which they have accumulated in training equipment to modern technology. APC is a formidable weapon, which can withstand not only infantry and similar pieces of armoured vehicles, but also heavier, well-armoured contemporary tanks. In the current condition of conducting military operations, requirements for armament, the security and manoeuvrability of armoured personnel carriers and other armoured vehicles are certainly rising. In spite of this challenging situation, our domestic constructors manage to create pieces of technology that fully satisfy these demands.

The armoured vehicles sector is one of the main branches of the Ukrainian military-industrial complex. Studying light armoured vehicles is a necessary part of military history because they are used in almost every military conflict.

APCs have not lost their significance even today. Ukrainian as well as foreign armies possess a large number of APCs and new forms of this machine continue to be developed. Therefore, examining APCs is essential in the study of military affairs and other instances related to military vehicles. The end of 20th century marked a noticeable development of the armoured cars. Application of them during the military conflicts shows the importance and profitability of this kind of military equipment in the territory of modern Europe. In 21st century APC gets a second wind as an independent military unit and continues its self-improvement. The use of APCs and their gradual modification (BTR-3, BTR-4, BTR-70 Kobra K, BTR-80 UP etc.) demonstrates the need to develop new components for armoured personnel carriers. The latest developments are introduced into military technology too, which over time becomes a decisive factor in achieving strategic goals and tasks during the execution of one's immediate military responsibilities.

Key words: *armoured personnel carriers, army, arsenal, weapon, Ukraine, military conflict.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-4

УДК 94(498.3):338.1

Ion GHELEȚCHI¹

EVOLUȚIA ECONOMICĂ A ORAȘULUI CAHUL ÎN PERIOADA INTERBELICĂ (1918-1940)

Acest articol își propune să îmbunătățească istoriografia dezvoltării economice a orașului Cahul între anii 1918 și 1940. Autorul folosește diverse surse documentare și istoriografice ale problemei menționate. Autorul tratează în articol numai domeniile economice: agricultură, industrie, comerț, târguri, sindicate. Între anii 1918-1940, precum și toate orașele Basarabiei, are loc introducerea în sfera vieții comerciale românești a orașului Cahul. Are loc îmbunătățirea industriei comerțului și dezvoltarea rutelor de comunicare, creșterea veniturilor în bugetul orașului pentru a asigura bunăstarea locuitorilor din Cahul.

Cuvinte-cheie: economie, agricultură, industrie, comerț, explorare de iazuri, târguri, cooperative agricole

La 1918 Basarabia era cea mai înapoiată provincie a României. Atât din punctul de vedere al indicilor economici, privind urbanizarea, kilometrii de șosea și de cale ferată, întreprinderile industriale și eficiența generală în agricultură. Agricultura rămânea a fi principala ramură a economiei Basarabiei – un rezultat firesc al specializării timp de secole, datorită solului fertil, al condițiilor climaterice și experienței acumulate din generație în generație de către țăranii muncitori din satele acestui străvechi pământ românesc. Orașul Cahul, amplasat în sudul Basarabiei începe treptat ca și de altfel toate orașele din Basarabia, să se integreze în cadrul economiei românești, evident având specificul local.

În anul 1918 Cahulul a fost declarat reședință de județ, cu toate acestea el nu impresiona cu nimic. V. Crețu menționa: «a fost proclamat capitală de județ, dar cu toate acestea nu i s-au putut face mari îmbunătățiri ca să capete un aspect mai urbanistic, din cauza mijloacelor foarte reduse ale Primăriei orașului.»² În anul 1919 francezul Em. Martonne în lucrarea «Choses vues en Bessarabie» conchidea aceleași păreri despre orașul Cahul: «nu are nimic dintr-un centru urban, fiind mai degrabă un sătuc moldovenesc»³.

Referitor la istoriografia problemei menționăm faptul că subiectul în cauză a fost cercetat tangențial de către următorii specialiști în domeniu: Ștefan Ciobanu în lucrarea «Basarabia»⁴ descria economia a părții de sud a Basarabiei în felul următor: «zona fiind cunoscută sub numele de Bugeac – acum județele Tighina, Cahul, Ismail și Cetatea Albă – reprezintă o câmpie-stepă, care e continuarea indirectă a stepei Rusiei de Sud... Aici însăși natura a creat condițiuni favorabile pentru păstorie.

Datorită întinderii fără margini a câmpiei Bugeacului, în timpul ce descriem domina păstoria; cultura cerealelor era mică, în stare de germinație...

Agricultura era mai dezvoltată în apropierea centrelor populate mai mari, unde dispunând de mâna de lucru și cererea pentru produse agricole fiind mare, producerea lor era avantajoasă. Dintre cereale aici se cultivau: grâul de primăvară, care constituia întrucâtva și obiectul de export, meiul și orzul care servea ca nutreț pentru cai...»⁵

* Ghelețchi I. – dr. conf. univ., Universitatea de Stat «B.P. Hasdeu» din Cahul, e-mail: ghelețchii.ion@gmail.com

² V. Crețu. *Județul Cahul economic*. Cahul. 1937. P. 6-13.

³ Al. Manoil. *Cahul la răscruci de vremuri*. Cahul. 2008. P. 257-262.

⁴ Ștefan Ciobanu. *Basarabia*. Chișinău, Universitas. 1993.

⁵ Ibidem. P. 317

În lucrarea lui Ion Agrigoroaiei și Gh. Palade «*Basarabie în cadrul României întregite (1918-1940)*»⁶ menționau faptul că județul Cahul «are un caracter pronunțat agricol. Se cultivă diverse cereale, plante oleaginoase și viță de vie. Pe baza acestor culturi s-a dezvoltat o mediocră industrie alimentară»⁷.

Constantin Reabțov în «*Cahul. Istorie, personalități, cultură*»⁸ vedea orașul Cahul la 1920 din punct de vedere industrial sub următorul aspect: «*Cahulul a rămas un oraș provincial, mărunț, industrie ca atare nu exista. Erau 3 mori (Caravasile, Demoncoș, Niunin), două oloinițe (Arabadji, Goldenstein), o dubălărie de piele, câteva fabrici de cărămidă (Sizov, Chiosa, Vișnevschi), se construiau doar case particulare...*»⁹

Cu toate acestea în perioada interbelică au fost efectuate treptat numeroase îmbunătățiri privind dezvoltarea economiei orașului Cahul.

Articolul în cauză vine să îmbunătățească din punct de vedere istoriografic, dezvoltarea economică a orașului Cahul între anii 1918-1940, autorul folosind spre investigație diverse surse documentare și istoriografice ale problemei mai sus-menționate. Cu toate acestea din lipsă de spațiu ne vom referi doar la menționarea principalelor domenii ale economiei Cahulului: agricultură, industrie, comerț, târgurile, oboarele și doar tangențial ne vom referi la dezvoltarea căilor de comunicație, infrastructură, finanțe și alte aspecte economice.

Agricultura:

Din punct de vedere agricol Basarabia în perioada interbelică era împărțită în două zone mari: de nord și de sud. Județul Cahul făcea parte din zona Basarabiei de Sud ce se caracteriza prin producția de cereale 95 %, fânețe și culturi de nutreț 1% și 2% plante industriale.¹⁰

Creșterea plantelor

Dintre culturile agricole în sudul Basarabiei, rolul principal îl juca orzul. Grâul și porumbul aveau pretutindeni aceeași importanță. La 1918 județul Cahul deținea o suprafață de 448 200 ha. Suprafața arabilă fiind de 317 122 ha, adică 70,75 % din suprafața județului și 1,08 din suprafața totală a Basarabiei. Orașul Cahul avea o suprafața totală de: 55,99 km². Suprafața terenurilor agricole din or. Cahul fiind de 1495 ha.

În 1921, când reforma agrară a intrat în faza decisivă de împlinire, ținutul a fost afectat de o secetă puternică, provocând daune recoltei, îndeosebi în județele din sudul provinciei. Lovită de secetă, recolta de cereale a constituit ~ 50 % din recolta anului 1920.¹¹ În această situație Consiliul de Miniștri a decis prin jurnalul din 9 noiembrie 1921, acordarea de ajutoare gratuite în alimente populației sărace din sudul Basarabiei în sumă de 1,33 mln lei, bani de care au beneficiat și agricultorii din orașul Cahul.¹²

În 1922 situația agriculturii cunoaște o destindere considerabilă: recolta anului 1922 a depășit nivelul producției 1914, considerat unul foarte productiv; agricultorii puteau beneficia de credite apelând la Casa de împrumut pe gaj a agricultorilor, cu sediul la Chișinău. În anul 1923, de asemenea, au fost recoltate cantități mai mari decât în 1914 și, ce era semnificativ, pe suprafețe mai mici decât cele ce erau prelucrate în ajunul primului război mondial.¹³ Anul 1924 a fost bătut de secetă, țărani județului recoltând doar câte 1,2 centnere seară, 6,1 centnere de orz și 5,1 centnere de ovăz la hectar (dacă comparăm cu recolta anului 1920, grâu – 10,72 centnere la ha¹⁴).

V. Crețu, în studiul său asupra județului Cahul, se referea la dificultățile ce sunt întâmpinate de micile proprietăți și la ajutorul acordat de stat pentru țărani care nu au mai mult

⁶ I. Agrigoroaiei, Gh. Palade (1993). *Basarabia în cadrul României întregite 1918-1940*. Chișinău.

⁷ Ibidem. P. 126.

⁸ Const. Reabțov (1997). *Cahul. Istorie, personalități, cultură*. Chișinău, Tipografia ASEM.

⁹ Ibidem. P. 82.

¹⁰ I. Agrigoroaiei, Gh. Palade. *Op. cit.* P. 126.

¹¹ A.N.R.M. Fond 1416. Inv. 1. D. 3. P. 31.

¹² *Monitorul oficial*. Nr. 3 din 4 aprilie 1922.

¹³ Gh. Cojocaru. *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*. P. 173.

¹⁴ Al. Manoil. *Op. cit.* P. 272.

de 6 ha, ca urmare începând să producă grâne de calitate superioară, producția sporind în mod cantitativ și calitativ¹⁵.

O altă secetă dezastruoasă are loc în vara anului 1928, când s-au obținut recolte minime. În orașul Cahul, s-au obținut următoarele rezultate: la grâul de toamnă, secară și în a fost obținută o medie de numai 80 kg/ha, la orz 240 kg/ha (totuși un rezultat puțin mai bun, față de 35 kg/ha în 1918¹⁶) și rapiță – 160 kg/ha, pe când în mod obișnuit se recolta 960 kg/ha de grâu, câte 800 kg/ha ovăz și secară (care în 1918 s-a recoltat în orașul Cahul 160 kg/ha ovăz și 66kg/ha – secară¹⁷), cartofi – 3 200 kg/ha, porumb – 640 kg/ha¹⁸ (față de 122 kg/ha în 1918)¹⁹. Față de perioada de până la Unire, a avut loc o creștere a suprafeței însămânțate cu porumb. Porumbul era folosit în gospodăriile țărănești ca hrana familiei și pentru furaj, iar pe marile moșii reprezenta baza lărgirii crescătoriilor de vite²⁰.

Producția agricolă depindea în mare măsură de nivelul de asigurare a gospodăriei țărănești cu inventar agricol. Cele mai complicate mașini agricole: batoze, tractoarele, combinele, semănătorile se aduceau din alte țări și se realizau la prețuri mari, ele fiind distribuite marilor gospodării agricole. Nici înființarea în județele Cahul, Ismail și Cetatea-Albă a unor întreprinderi proprii de producere a batozelor, vânturătorilor, semănătorilor, cultivatoarelor etc. nu schimbau radical situația în Basarabia.²¹

Zootehnia: sub influența dezvoltării agriculturii și a schimbării raportului între cele două elemente agricole – arătură și pășune – a suferit modificări și creșterea vitelor, atât în sensul organizării ei, cât și în privința numărului anumalelor. Din ocupație independentă, și chiar principală în sudul Basarabiei, creșterea vitelor a devenit o ramură subordonată agriculturii, al cărei scop este în primul rand a furniza forța de tracțiune pentru agricultură și în al doilea rand producerea cărnii și celorlalte produse animaliere²².

Recoltele determinau și șeptelurile de animale, inclusiv ale celor de tracțiune – în 1919 în județ existau: 32 535 de cai și 45 130 de boi, în 1921 – 29 466 (mai puțin decât în toate județele Basarabiei) și, respectiv, 49 440 (mai puțini boi, dar și porci existau doar în județul Ismail). Era mai mare șeptelul de ovine: 198 469 în 1919, ca la 1921 să ajungă la 228 638. Efectivele animalelor de tracțiune scăzu în 1926, când în județ au fost înregistrați 28 893 de cai și 36 291 de boi²³. În județul Cahul se găseau, la 1935, capete: cai 155 005, oi 323 296, boi 26 285, capre 1 846, porci 99 558, vaci 33 940, stupi sistematici 1 848, stupi primitivi 2 609²⁴.

Explorarea bălților: O adevărată bogăție a orașului Cahul o reprezentau bălțile din apropierea sa, care sunt constituiau din aproximativ 2400 de terenuri inundabile, cu aproximativ 625 ha ce produceau pește în valoare de cca 1 000 000 lei. Bălțile se exploatau prin cooperative și arendări particulare, peștele fiind în parte întrebuintat pentru consumul intern (piețele Cahul, Leova²⁵), iar în parte aprovizionează Galațul, Bucureștii și Ploieștii²⁶.

Arenda bălților în anii 1925-1926 au adus orașului Cahul un venit considerabil astfel în anul 1926 arenda bălților Cahul, Roșu Mare, Roșu Mic, Lenuesu, Baia și Lata au suplinit bugetul cu 265 500 lei²⁷.

Deși arenda bălților aducea venit, totuși mai profitabil se arată pescuitul și comercializarea peștelui. În lucrarea lui V. Crețu «*Județul Cahul economic 1927-1937*» în cadrul

¹⁵ V. Crețu. *Op. cit.* P. 25.

¹⁶ C. Filipescu, E. Giurgea. *Op. cit.* P. 109.

¹⁷ Ibidem. P. 111.

¹⁸ N. Enciu. *Op. cit.* P. 52.

¹⁹ C. Filipescu, E. Giurgea. *Op. cit.* P. 113.

²⁰ I. Agrigoroaiei, Gh. Palade. *Op. cit.* P. 83.

²¹ I. Agrigoroaiei, Gh. Palade. *Op. cit.* P. 82.

²² Șt. Ciobanu. *Basarabia*. P. 341.

²³ P. Cazacu. *Op. cit.* P. 55.

²⁴ C. Reabțov. *Op. cit.* P. 78.; I. Agrigoroaiei, Gh. Palade. *Op. cit.* P. 126.

²⁵ C. Reabțov. *Op. cit.* P. 79.

²⁶ *Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Cahul*. Tipografia «Progres». Cahul, 1935. P. 4.

²⁷ *Pădurile Basarabiei. Industria....* P. 81.

unui capitol aparte autorul se referă la producția de pește, oferind date despre producția de pește pentru punctele «Cahul, Roșu-Mare, Roșu Mic»²⁸, prezentate mai jos în tabelul de mai jos:

Tabelul 1. Punctele de vânzare a peștelui «Cahul, Roșu-Mare, Roșu-Mic»

Anul	Kg de pește	Valoarea în lei
1932	165 702	1 804 075
1933	216 600	2 304 105
1934	160 300	1 203 164
1935	105 284	1 306 125
1936	205 300	2 400 120
Total	844 726	9 020 589

Studiind datele tabelului, se observă faptul că anul 1935, bătuit de secetă, a dus și la o producție de pește inferioară celorlalți ani, însă valoarea în lei a acestuia este mai mare decât cea a anului anterior – 1934, dat fiind faptul că din cauza secetei prețurile la pește au sporit. Evident este un punct de producție a peștelui mai mic decât cel prezentat anterior, însă oricum important pentru dezvoltarea economică a județului.

O ocupație aparte a populației orașului Cahul, reprezenta tăiatul stufului și vinderea lui în malduri. Anual din valorificarea stufului rezultă 20 000 000 – 25 000 000 lei calculându-se în medie a 1,50 lei maldurul de stuf. Orașul Cahul fiind un consumator anual de: 2 000 000 – 2 500 000 malduri stuf pentru combustibil, de asemenea stuful era utilizat pentru acoperișul caselor și confecționarea gardului²⁹.

Cooperativele agricole. Rolul lor în dezvoltarea economică a orașului Cahul. Incapacitatea multor țărani de a-și lucra independent loturile disponibile i-a determinat să se asocieze în cooperative agricole. Cu începerea anului 1923, proprietarii care din anumite motive nu mai puteau să se ocupe de agricultură au convenit cu sătenii să vândă de bună voie terenurile rămase și atunci s-a simțit nevoia să se constituie obștile de cumpărare pe baza legii Băncilor populare: din cele 47 «obști» de acest fel din Basarabia de la 1927 doar trei existau la Cahul, cei 90 de membri ai cărora au achitat 3 024 mii lei pentru achiziționarea a 237 ha terenuri agricole³⁰. Oricum, în 1935, pe lângă menționatele 42 de cooperative de credit (bănci populare) întrunite în Federația «Plugarul» cu 8 363 de membri și cu un capital social de peste 7,3 mln de lei, în orașul Cahul mai existau 7 cooperative agricole de aprovizionare și vânzare în comun ce întruneau 1 323 de membri și dispuneau de «un capital vărsat» de cca 703, 7 mln lei și alte 5 cooperative de consum cu 384 de membri și un capital social de 415 688 lei³¹. «Anuarul României pentru comerț, industrie, meserii și agricultură» pentru anul 1928, menționa în orașul Cahul, pe lângă Uniunea cooperativelor «Plugarul» și existența Societății agricole «Sfatul negustoresc»³².

Analizând aspectele dezvoltării agriculturii din orașul Cahul în perioada interbelică, precizăm că evoluția acestui sector al economiei naționale s-a înscris în opera de refacere a statului. De la agricultura practică în mod tradițional rustic în urma prefacerilor socio-economice de avengură și datorită stabilității politice asigurate de statul român agricultura orașului Cahul cunoscuse în perioada interbelică un avânt economic considerabil.

²⁸ V. Crețu. *Op. cit.* P. 32.

²⁹ V. Crețu. *Op. cit.* P. 33.

³⁰ P. Cazacu. *Op. cit.* P. 151.

³¹ I. Agrigoroaiei, Gh. Palade. *Op. cit.* P. 127; Manoil Al. *Cahul* P. 269.

³² *Anuarul României pentru Comerț, industrie,* 1928. P. 673.

Industria oraşului Cahul

Începând cu anul 1918, instituția însărcinată cu aplicarea politicii statului în domeniul industriei în Basarabia a fost directoratul de industrie și comerț³³. La 24 octombrie 1918 a fost semnat decretul privind înființarea unei Camere de Comerț la Chișinău. Această instituție urma să cuprindă într-o singură circumscripție toate județele basarabene. Administrația Camerei de Comerț și Industrie a fost aleasă la 23 februarie 1919, iar la 29 iunie a avut loc prima adunare generală a acestei instituții³⁴, la care au participat și reprezentanții județului Cahul.

După cum se remarcă în *Anuarul României pentru Comerț, Industrie, Meserii și Agricultură*, ediția 1928, «ponderea economică a oraşului Cahul era determinată... de situația lui de centru administrativ», în același context specificându-se câțiva factori cu implicații nemijlocite în comerț și industrie: «Lipsește calea ferată. Posibilități de dezvoltare ca port fluvial. Comerț local de cereale, nutreț, vite, oi, porci, brânză, unt, păsări, ouă, untură, piei, lână, trestii, legume, cânepă, in, fructe, vinuri, miere, ceară. Mori mici, fabrici mici și ateliere de ulei, cărămizi, ceramică, cherestrea, butoaie, ape gazoase, funii. Industrie casnică: pânze, covoare. Pescării. Vânat de stepă și baltă»³⁵.

La finele deceniului al treilea, în oraș funcționau trei fabrici de apă gazoasă – cele ale proprietarilor Vasile Gut, Antipa Lambru și al firmei «Munteanu & Co», cărămidăriile fraților Sizov și a firmei «Chiosa & Vișanovschi», morile lui Theodor Arabagi dislocată la bariera Bolgrad, a lui Gheorghe Caravasile de pe strada Ștefan cel Mare și cea a firmei «Pilalis & Co», fabricile de uleiuri vegetale Fruct Solomon, «Arabagi & Co» și «Șliom Goldnștein & frații Reful»³⁶ (Anexa 16). Tipografiile lui Anastasie Mănescu, Constantin Sorochin și Haralamb Vizanti – întreprinderi ce-și făceau publicitate în ziarele locale «Cahulul» și «Liberalul» și care angajau, pentru dezvoltarea afacerilor, creditele oferite de instituțiile bancare locale: «Banca Cahul» S.A., sucursala Băncii Moldovei de Jos S.A. din Bârlad, Băncile Populare «Gospodarul» și «Prutul», Casa de Credit a Agricultorilor din jud. Cahul S.A., Federația Băncilor Populare din jud. Cahul și Banca «Dimos & Găulescu» de pe Piața Unirii³⁷.

Manifestate simptomatice în România deja în anul 1928, efectele crizei economice mondiale din perioada 1929-1933 a afectat și Basarabia, faptul fiind condiționat în mare măsură de prevalarea agriculturii insuficient dezvoltate în economia provinciei. După cum concluziona circumscripția Cahul a Camerei de Comerț și Industrie într-un raport cu privire la activitatea desfășurată în anul 1931, «alte comerțuri ... sunt în funcțiune de comerțul de cereale și, întrucât de un timp încoace produsul muncii producătorilor nu este valorificat, s-a simțit ... o scădere puternică a puterii de consumație și o stagnare la celelalte comerțuri»³⁸.

Industria oraşului se dezvoltă anevoie, progresele pe tărâmul dat fiind ne semnificative. Într-un inventar de la 1924, P. Cazacu remarcă opt unități cu venituri de peste 75 mii³⁹. «Industria este foarte puțin dezvoltată în oraşul Cahul, fiind reprezentată aici numai prin două mori sistematice, 18 mori țărănești, 4 fabrici și 23 prese de ulei vegetal, 6 fabrici de cărămidă și una de cherestea»⁴⁰, se afirma într-un raport economic a oraşului elaborat, la compartimentul industrie, conform bilanțurilor anului 1935. Sunt edificatoare și statisticele vizând coraportul personalului calificat încadrat în întreprinderile industriale, instituțiile de creditare, comerciale ale oraşului în anii 1930 și 1936: 573 de bărbați și 147 de femei în 1930 și 223 bărbați și 36 de femei în cel de-al doilea an de referință; personal necalificat – 90 și, respectiv, 159; calfe – 158 și, respectiv 99.

Un alt aspect caracteristic pentru industria oraşului Cahul era cota joasă a reprezentanților populației române, fiind o consecință a modului de viață tradițional rustic al băștinașilor, mai

³³ Gh. Cojocaru. *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*. P. 167.

³⁴ Ibidem.

³⁵ *Anuarul României pentru Comerț, industrie, ...* 1928. P. 673.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem. P. 674.

³⁸ *Buletinul Oficial al Camerei de Comerț și Industrie* (1931). Tipografia «Progres», Cahul. P. 4.

³⁹ P. Cazacu. *Op. cit.* P. 100.

⁴⁰ I. Agrigoroaiei, Gh. Palade. *Op. cit.* P. 127.

puțin tentați de activități extra-agricole în raport cu etniile conlocuitoare. 72,1% din întreprinderile situate în orașe, cele mai înzestrate tehnic și cele mai mari după numărul salariaților, se aflau în posesiunea cetățenilor de origine evreiască, deținând în ansamblu pe provincie, circa 9,8 % din numărul fabricilor, uzinelor și atelierelor⁴¹. În orașul Cahul cei mai întreprinzători industriași, potrivit datelor prezentate de Anuarul Statistic al României pentru Comerț, Industrie, Meserii și Agricultură, au fost reprezentanții de naționalitate evreiască, urmați de băștinași.

Profesiile practicate se află în strânsă legătură cu structura etnică a populației și cu locul de trai a acesteia. Prezintă interes acele decalaje în numărul locuitorilor ce practică o anumită meserie – de exemplu, în construcții era implicat un număr de 3 ori mai mare a populației în or. Cahul, care având statutul de capitală de județ, se bucura de un program de urbanizare, ceea ce presupunea în primul rând construirea unor edificii numeroase. Același motiv, cel de capitală de județ explică numărul mare de profesii ce sunt practicate în instituțiile publice. Însă, numărul populației ce practica comerțul este mai mare în or. Leova, fapt evident dacă ținem cont că populația de origine evreiască constituie, practic, un sfert din totalul populației acestei localități (din 8 979 de locuitori, evrei – 2 815, pe când populația de etnie română constituia 4 515)⁴². Acest fapt este cu atât mai semnificativ, dacă menționăm că numărul comercianților este mai mic în or. Cahul, dar numărul total al populației era ~ dublu față de cel din or. Leova.

Indiferent de originea etnică a populației, în scopul protejării drepturilor salariaților, la cererea inspectoratelor muncii, patronii erau obligați să angajeze muncitorii în baza unor contracte scrise, nu verbale, cum se proceda de regulă. Din 1 aprilie 1921 în Basarabia a început să fie aplicată legea asigurărilor sociale. Întreprinderile desfășurându-și activitatea în condiții rudimentare, era frecvent traumatismul: în iunie 1930, spre exemplu, s-a produs un accident la oloinița fraților Golștein, peste un an survenind altele două, inclusiv unul letal⁴³. Familiile acestor salariați, la fel ca și celelalte din stat, inclusiv cele care și-au pierdut întreținătorii, au beneficiat de prevederile legii cu privire la acordarea de pensii și ajutoare din partea statului⁴⁴.

Prin extinderea legislației industriale asupra Basarabiei, ca și asupra celorlalte provincii românești, s-a urmărit încurajarea dezvoltării industriei locale, integrarea ei în complexul industrial național și punerea în acord cu necesitățile de progres ale statului român. Integrarea industriei basarabene, aflată după un secol de autocrație rusă mult în urma industriei celorlalte provincii ale României și prin adoptarea unor măsuri în domeniul protecției sociale s-a obținut o restructurare calificativă a modului de organizare a muncii în întreprinderile industriei din ținut. Pe acest fond legislativ are loc o depășire a perioadei de regresivitate, asigurându-se o activizare a industriei orașului Cahul, ca deja spre 1939 începe să cunoască o perioadă de înflorire și stabilitate.

Comerțul, târgurile și oboarele

Perioada 1918-1923, a adus comercianților «roade bogate». Marele cerințe de refacere, alimentate din ce în ce mai larg prin progresul constant al inflației monetare, culminat prin schimbul tardiv al rublelor din anii 1920 (13 august)⁴⁵ și 1921 (și înlocuirea lor cu bilete ale Băncii Naționale), au făcut pe comercianți să-și facă iluzii că această aparentă înflorire a negoțului va fi de lungă durată. Comercianții, în marea lor majoritate, au început să-și plaseze o bună parte din capitalurile acumulate cu atâta ușurință, în imobile urbane și rurale. În această perioadă erau «prea mulți consumatori și prea puțini producători».⁴⁶ Fiind bazată numai pe

⁴¹ Gh. Cojocaru. *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*. P. 174.

⁴² *Institutul central de statistică. Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930 (1938)*. volumul II, neam, limbă maternă, religie, tipărită la Monitorul Oficial, Imprimeria Națională, București. P. 49.

⁴³ Al. Manoil. *Cahul ...*. P. 270.

⁴⁴ Gh. Cojocaru. *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*. P. 173.

⁴⁵ M. Cernenco, A. Petrenco, I. Șișcanu (1993). *Crestomație la Istoria Românilor (1917-1992)*. Ed. Universitas, Chișinău. P. 66.

⁴⁶ Șt. Ciobanu. *Basarabia....* P. 390.

operațiunile care satisfăceau aproape exclusiv cererile de consum, era fatal ca prima criză să fie funestră pentru majoritatea comercianților, în special pentru cei ce au făcut imobilizări.

Perioada de după 1923 se caracterizează printr-o mobilizare totală: «Proprietarii au luat drumul către cotele ce li s-au rezervat prin expropriere, noii împroprietăriți au început să-și cultive mai intens pământurile, iar comerțul se îndreaptă către afaceri cu caracter productiv: fierărie, cherestea, mașini agricole și industriale, exportul fructelor, vinurilor, cerealelor etc»⁴⁷.

Una din cauzele principale ale fenomenului crizei economice este dezvăluită încă în 1929 în circumscripția locală a Camerei de Comerț și Industrie: «Criza economică din ultimii ani nu a ocolit nici Cahulul și a pus pe comercianții și industriașii de pe aici în situația de a nu-i putea salva averea agonisită ... din cauza că ... se simțea lipsa de credit»⁴⁸.

În scopul ameliorării creditărilor circumscripția Camerei de Comerț și Industrie din Cahul în anul 1936 și-a propus: «pentru prosperitatea economică și continuă creștere preconizăm încă următoarele: 1) Crearea unui credit ieftin și lesnicios pentru agricultură și pentru celelalte clase în vederea îmbunătățirii producției și în vederea obținerii unui preț mai mare la produsele agricole; 2) Măsurii coordonate în vederea stabilirii unui echilibru între prețurile produselor agricole și prețurile produselor industriale; 3) Revizuirea impozitelor comerciale și industriale și așezarea lor pe baze mai reale și mai aproape de adevăr și 4) Specific regiunii noastre, cerem crearea unor căi de comunicare ieftine și lesnicioase pentru transportul mărfurilor...»⁴⁹.

Decalajul prețurilor la produsele agricole și industriale era, într-adevăr, considerabil. În august 1928, bunăoară, la piețele din orașul Cahul o găină se vindea cu un preț mediu de 47, 5 lei, o găscă – cu 55, un kg de carne de vită costa 28, iar de porc – 30 de lei, o rață echivala cu o halbă de bere: 30-32 lei. În schimb un costum gata costa 2 500 lei, adică pentru a-l cumpăra țăranul trebuia să vândă... 28 de curcani. Un metru de stofă costa 650 lei, ghetele de box – 950, un kg de cafea – 150, un kg de ceai – 270 lei, o mie de cărămizi – 1750 lei etc⁵⁰. Prețurile s-au redus și mai mult în continuare: după un spor inopinat în 1933, când o găină putea fi cumpărată cu 56 de lei, peste un an păsările în cauză costau doar 30, în 1936 – în medie 36 de lei. Carne de vită ajunsese la 16 lei/kg, cea de porc – la 23. O sută de kg de grâu costau 451 lei, de porumb – 236, adică pentru a-și procura un costum, intangibil, pentru majoritatea sătenilor, țăranul trebuia să vândă cca 6 centnere de grâu sau mai bine de o tonă de porumb⁵¹.

Situația muncitorilor nu era diferită de cea a țăranilor, cele mai prost plătite munci le aveau comercianții de zarzavaturi, ambalatorii de fructe, vânzătorii ambulanți de opinci, alături de vânzătorii de piei și de păsări – toți cei sus-numiți în anii 1938-1939, aveau un venit anual de 3 000 de lei. Cele mai bine plătite munci le aveau exploratorii de automobile și autocamioane – 40 000 – 50 000 lei, constructorii, venitul anual al cărora ajungea până la 119 000 lei⁵².

Sfidând dificultățile acuzate de criza economică, cahuleni își inițiau noi afaceri sau le dezvoltau pe cele anterioare. Astfel, din cele 201 firme individuale înmatriculate în lunile august-septembrie 1931 câteva se aflau în oraș. Și-au deschis restaurante Ignat Drencov, Avram Lazarovici, Dimitrie Ciobanu, Simion Felțev și Grigore Avram, o librărie – Elena Sorochin, o fierărie «La cuțitar» – Ștefan Parlapanov, un magazin «de muzică și articole tehnice» – Nicolai Lemoni, magazinul cu bun temei numindu-se «Universul»: comercializa și automobile și accesorii, autouleiuri și pneuri, biciclete, articole electrotehnice și de menaj, mașini agricole și de cusut, arme și muniții, aparate de fotografiat, bijuterii, optică, papetărie și cărți etc. În comerțul cu cereale, pielărie, petrol și vinuri s-au lansat Ștrul Bercovici, Oisie Terdiman, David Freiberg, o ceainărie și o cârciumă deschisese Vasilisa Stefoglu⁵³. Dintre firmele particulare înmatriculate în 1932 remarcăm pe cele deschise ale lui Haralamb Cubreacov, Ion Nedelcu, Dumitru Prozorov – anterior agricultori, Ana Cuznețova, Maria Suruceanu, Dobra Repus – anterior casnice.

⁴⁷ Ibidem. P. 391.

⁴⁸ *Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Cahul* (1929). Tipografia «Progres», Cahul. P. 25.

⁴⁹ *Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Cahul* (1936). Tipografia «Lumina», Cahul. P. 25.

⁵⁰ *Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Cahul* (1928). Tipografia «Progres», Cahul. P. 64.

⁵¹ Al. Manoil. *Cahul ...* P. 270.

⁵² A.N.R.M. F. 1458. Inv. 2. D. 1. Pp. 3-11.

⁵³ *Buletinul Oficial al Camerei de Comerț și Industrie* (1931). Tipografia «Progres», Cahul. P. 10.

Conform legislației cu privire al Camerele de Comerț și Industrie și Bursele de Comerț, circumscripția Cahul a Camerei de Comerț și Industrie, «conștientă de rolul ei în această direcțiune», chiar de la fondarea-i în 1927 procedă la organizarea oboarelor de cereale după modelul celor din Vechiul regat – oboare ce erau «mici centre de desfacere sau, mai bine zis, mici burse de comerț mai real și o cântărire oficială»⁵⁴ – camera cahuleană având temeiuri pentru orgolii justificate: prima din Basarabia constitui oboare de genul dat. Inițial, au fost create la Cahul și Leova, peste un an, în 1928, la Gotești – «punct important de încărcări de cereale și de scurgere naturală a cerealelor din interiorul județului pe o rază de 50 km» – și la Bulgărica, o localitate retrocedată pe parcurs județului Ismail⁵⁵.

În anul 1936, la oborul Cahul au fost comercializate 1 200 tone de grâu, 2 900 tone de orz, 3 000 – de porumb și 750 – de floarea-soarelui, în ansamblu prin oboare fiind trecute 53 830 tone de cereale în valoare ~ 132, 7 mln lei; au fost astfel devansați parametri realizați în 1935, când s-au comercializat 31, 2 mii tone, deși aceștia erau inferiori celor înregistrați în 1933, când au fost vândute peste 96 mii tone de cereale și oleaginoase⁵⁶.

Comercianții din Cahul își realizau marfa în târgurile de animale din: satele Larga, Baimaclia, Gotești, Vulcănești și Greceni. Târgul de animale din orașul Cahul a fost construit la 1936 de către evreul Ițic Gold, vicepreședintele Ion Maldur, membrul Simion Cadî și secretarul-controlor Moise Haham.

Înființarea târgului de animale de la Cahul conform unui mare comerciant din acest oraș, R. Gold: «arăță că, comercianții din orașul Cahul de toate branșele, nu pot desface marfa, întrucât producătorii, oprindu-se la oborul de cereale din Larga, natural că fac cumpărături de la diverși comercianți ambulanti ce staționează la acel obor și care nu plătesc atâtea taxe și impozite cât plătesc comercianții stabili... D-l inspector M. Zablovschi arăță că după lege... un obor trebuie așezat cel puțin la 25 km de alt obor... Consilierul Al. Ardeleanu este surprins că tocmai la Cahul, capitală de județ, nu se iau măsuri pentru organizarea unui târg anual care pe lângă că ar avea caracterul unei expozițiuni de mărfuri, ar mai putea aduce venituri primăriei și Camerei de Comerț și Industrie. D-l președinte A. Birjeniu promite că va lua contact cu primarul pentru a se lua măsuri pentru organizarea unui bîlci în județul Cahul și în cele mai importante centre comerciale din județul Cahul»⁵⁷. Peste puțin timp, bîlciul anual a început să fie organizat la Cahul în perioada 16 septembrie – 1 octombrie.) unde: «se face marfă, zarvă, distracții etc»⁵⁸.

În perioada 1936-1940, la târgul de animale din or. Cahul au fost comercializate 47 448 de animale. Cele mai multe în 1936, când s-au vândut 13 460 capete, cele mai puține – în anul următor: doar 3 567.

Incorporat în sfera vieții comerciale românești, comerțul orașului Cahul a înregistrat progrese evidente, bucurându-se de statutul de reședință de județ. Activitatea comercială sporea veniturile în bugetul județean, asigurând bunăstarea locuitorilor acestuia.

REFERENCES

- A.N.R.M., f. 1458, inv. 2, d. 1.
 Agrigoroaiei I., Palade Gh., *Basarabia în cadrul României întregite 1918-1940*, Chișinău 1993.
Anuarul României pentru Comerț, industrie, București, 1928.
 Atanasov N., *Industria, comerțul, băncile și sistemele comunicație ale Basarabiei*, Chișinău, 2000.

⁵⁴ Ibidem. P. 85.

⁵⁵ Al. Manoil. *Op. cit.* P. 271.

⁵⁶ *Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Cahul* (1936), Tipografia «Lumina», Cahul. P. 24.

⁵⁷ *Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Cahul* (1930), Tipografia «Lumina», Cahul. P. 15.

⁵⁸ V. Crețu. *Op. cit.* P. 28.

Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Cahul, Tipografia, «Progres», Cahul, pe anii 1928, 1929, 1931, 1935, 1936.

Ciobanu Șt., *Basarabia*, Chișinău, Universitas, 1993.

Cojocaru Gh., *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, Chișinău, Știința, 1993.

Crețu V., *Județul Cahul economic*, Cahul, 1937.

Manoil Al., *Cahul la răscruci de vremuri*, Cahul, 2008.

Reabțov Const., *Cahul. Istorie, personalități, cultură*, Chișinău, Tipografia ASEM, 1997.

Ghelețchi I. The Economic Development of Cah City Cross in the Interbelic Period (1918-1940)

This article aims to improve historiographical the economic development of the city of Cahul between 1918 and 1940. The author uses various documentary and historiographical sources of the mentioned problem. The author treats in the article only the economic domains: agriculture, industry, commerce, fairs, trade unions. Between 1918-1940 as well as all the cities of Bessarabia, takes place the introduction into the sphere of the Romanian commercial life of the city of Cahul. It takes place the improvement of the trade industry also the development of communication routes, increases the revenues in the city budget in order to ensure the wellbeing of the inhabitants of Cahul.

In the period 1936-1940, at the animal fair in Târgu Mureș. 47,488 animals were marketed in Cahul. Most in 1936, when 13,460 heads were sold, the fewest – in the following year: only 3,567.

Incorporated in the sphere of Romanian commercial life, Cahul trade has made clear progress, enjoying the status of county residence. The commercial activity increased the revenues in the county budget, ensuring the welfare of its inhabitants.

This article aims to improve historiographically the economic development of the city of Cahul between 1918 and 1940. The author uses various documentary and historiographical sources of the aforementioned problem. However, due to the lack of space, we will only refer to the main areas of Cahul's economy: agriculture, industry, commerce, trade fairs, trade fairs and just tangentially we will refer to the development of communications, infrastructure, finance and other economic issues.

Key-words: *Economics, agriculture, industry, trade, exploration of ponds, fairs, agricultural cooperatives.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-5

УДК 398: 930.2: 94(477)

Наталія ГОНЧАРОВА*

УСНОІСТОРИЧНИЙ МЕТОД ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИВЧЕННЯ ЕТНОФОЛЬКЛОРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Засобами усної історії досліджено фольклорні паралелі українців, болгар, молдован на прикладі аналізу паремій, зібраних на Півдні України. Ставиться питання про доцільність системного аналізу фольклору як основи пошуково-дослідницької діяльності в контексті історичних наукових розвідок.

Проведене дослідження дозволило дійти наступних висновків. Однакові географічні умови проживання і взаємовпливи культур сприяли розвитку в українського, молдовського і болгарського народу схожих фольклорних рис. Все це свідчить про довготривалі міжетнічні контакти, глибоке взаємопроникнення культур. У той же час, незважаючи на спільне проживання представників досліджуваних національностей, в поліетнічному середовищі збереглося чимало етнічних особливостей. На сучасному етапі у вітчизняній науці спостерігається стійка тенденція до сприйняття корисності та усвідомлення валідності усного свідчення широким загалом дослідників. Усні джерела і усноісторичний метод неодноразово доводять свою цінність, а в комплексі з іншими типами історичних джерел – і безперечною універсальністю. І це визначає нагальну необхідність подальшої роботи у напрямку перетворення усного джерела з допоміжного, ілюстративного, застосування якого має необов'язковий характер, на основне для наукових робіт відповідної проблематики.

Ключові слова: усна історія, усне джерело, фольклор, прислів'я, українці, молдовани, болгары.

Потенціал усноісторичних джерел відкриває перед дослідниками неабиякі можливості: широка проблематика, варіативність в інтерпретації спогадів, багатозначна розмаїтість висновків, до яких можна дійти тощо. Безперечно, на сучасному етапі у вітчизняній історичній науці є чітко визначене коло питань, при вивченні яких фахівці активно послуговуються джерелами і методом усної історії. У даній розвідці ми звернемо увагу на значущість усних історичних джерел у фольклорних студіях. У такому контексті усна історія, за визначенням А. Томсона, перетворюється на важливе джерело «історії знизу»¹. А ми додамо, що за допомогою усних джерел можливо досліджувати не лише історію окремої людини, родини, етносу, але й порівнювати етнічні групи між собою, шукаючи паралелі і взаємопроникнення.

Вивченням різних аспектів історії за допомогою усноісторичних ресурсів займаються такі сучасні науковці: Т. Арзуманова, Я. Борщик, О. Веселова, Г. Грінченко, Н. Єфимчук, В. Іващенко, Ю. Іріюглу, О. Кісь, І. Реброва, І. Романова, О. Солошенко та ін. Окремі науковці досліджують фольклор у контексті певних історичних періодів. Так, у статті А. Карбан пропонується історіографічний огляд вітчизняних студій, присвячених фольклору голодомору 1932-1933 рр.² Автором виокремлено низку суперечливих питань із зазначеної проблематики, запропоновано стратегії їхнього з'ясування. Розвідка Н. Ярмоленко присвячена проблемі систематизації сучасних народних оповідей, переказів і легенд про Голодомор, зібраних впродовж 2005-2012 рр. викладачами та студентами

* Гончарова Н. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: natali.saga.777@ukr.net

¹ Томсон А. (2008). Чотири зміни парадигм в усній історії. Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник, Вип. 11–12. С. 7-24. С. 8.

² Карбан А. І. (2016). Фольклор Великого голоду : історіографія дослідження. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Літературознавство. № 44. С. 35-41.

Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького³. У роботі О. Оверчук розглядається проблема системного аналізу фольклору як основи збирацько-дослідницької діяльності. Автор наголошує на важливості системного підходу, що оптимізує виявлення закономірностей і зв'язків фольклорних явищ, для розвитку науки про усну народну творчість⁴. Однак, потенціал фольклору як засобу дослідження етнічних взаємозв'язків вивчений недостатньо. Метою статті є виявлення та аналіз фольклорних паралелей українців, болгар, молдован на прикладі паремій, зібраних методом усної історії на Півдні України.

Прислів'я та приказки не даремно називають енциклопедію народного життя. Адже народ у цих влучних, образних висловах знаходить відповідь на всі випадки буття⁵. Проведена пошукова робота підтверджує, що опитані респонденти (представники старшого покоління) є активними носіями фольклорної складової, зокрема прислів'їв про різні аспекти побутування. Зважаючи на обсяг дослідження, ми не маємо можливості проаналізувати всі знайдені паремії. Зупинимось на досить поширеній тематичній групі прислів'їв з опорними словами «вода», «річка», «море» тощо. Тим більше, що різна тематика паремій не впливає ні на підходи до аналізу усного джерела як такого, ні на кінцеві результати дослідження.

У народних уявленнях вода, як і земля, мала чудодійну силу. Тому чимало влучних висловів представляють воду одухотвореною силою, як-от: «Вода – мати». Також рух води асоціюється з плином часу, віку. Для прикладу, українські: «Біжить вік, як вода по лотоках»; «Літа плывуть, як вода»; «Багато води утекло з того часу»; «Де ріки текли, там і будуть» (О. Вороная, 1934 р. н.)⁶. Молдовські: «Вода проходить, каміння залишається»; «Не насититься вогонь дровами, не насититься земля дощами, краплями – потік, що реве, життям – людина, що живе»; «Світ обманює: як короткочасна квітка, як біла вода» (М. Паскалі, 1944 р. н.)⁷. Болгарські: «Пішла водами Дунаю – не повернеться» (Я. Куцару, 1934 р. н.)⁸.

Близькі за семантикою до прислів'їв про воду вислови з опорними словами «ріка», «море», «болото». В українців: «Не пхай ріки – вона сама тече»; «Коло річок колодязів не копають»; «Одна ріка – проста вода, багато рік – море»; «З малих крапель виникає море»; «Ложкою моря не вичерпаєш»; «Болота без купин не буває»; «Хто в болото лізе, той ся покаляє»; «Хто шукає болото, той знайде його»; «Сміялася верша з болота, а сама в болоті»; «Другим показує дорогу, а сам у болото лізе»; «Кинь ячмінь в болото – вбере тебе в золото»; «Навесні: цебер води – ложка болота, а восени: ложка води – цебер болота»; «Кожен кулик до свого болота звик»; «Золото і в болоті блищить» (М. Бошкова, 1924 р. н.; О. Вороная, 1934 р. н.; Ф. Терновий, 1947 р. н.)⁹. У молдован: «Моря веслом не розплескаєш»; «Пальцем глибину моря не виміряти»; «Маленькі води роблять великі річки» (О. Гергі, 1945 р. н.; Є. Чепой, 1934 р. н.)¹⁰.

Досить розповсюдженими є паремії про болото й чорта, які виникли не лише на основі давніх вірувань про болота як пристанище злих духів, а й з життєвих спостережень

³ Ярмоленко Н. (2013). *Голодомор в українській усній неказковій прозі*. Література. Фольклор. Проблеми поетики : збірник наукових праць. Вип. 39. С. 231-242.

⁴ Оверчук О. Л. (2015). *Системність як методолого-теоретичний принцип збирання та опрацювання фольклору*. Science and Education a New Dimension. Philology. III (15). Issue 68. С. 79-82.

⁵ Пазяк М. М. (1984). *Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії*, Київ : Наукова думка. С. 86.

⁶ Інтерв'ю з Вороною Ольгою Онікіївною. 1934 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці.

⁷ Інтерв'ю з Паскалі Марією Михайлівною. 1944 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Озерне.

⁸ Інтерв'ю з Куцару Яковом Даниловичем. 1934 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Багате.

⁹ Інтерв'ю з Бошковою Марією Єфимівною. 1924 р. н. м. Ізмаїл; Інтерв'ю з Вороною Ольгою Онікіївною. 1934 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці; Інтерв'ю з Терновим Федором Семеновичем. 1947 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Першотравневе.

¹⁰ Інтерв'ю з Гергі Оленою Микитівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Озерне; Інтерв'ю з Чепой Єфимією Мартинівною. 1934 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Утконосівка.

– як про невидиму силу, яка може засмоктувати людину в глибину і губити її¹¹. Наприклад, українські: «У тихому болоті чорти водяться» «Було би болото, а чорти будуть» (О. Слюсаренко, 1945 р. н.)¹². Молдовські: «Був би вир, а чорти будуть» (С. Чепой, 1934 р. н.)¹³.

Море в прислів'ях, а часом і річка, асоціюється з небезпекою, горем, людською долею. Дослідники зауважують, що причиною цього є не стільки вдале римування слів море – горе, скільки усталений погляд на те, що море становить загрозу, приносить нещастя¹⁴. Наприклад, в українських прислів'ях: «Хто переплив море, той знає про горе»; «Море – горе: ні перепливати, ні перебрести»; «Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду»; «Мала ріка береги ломить»; «І за морем людей мучить горе»; «Хоч підеш ти і за море – за тобою, як тінь, твоє горе»; «Наїлася біди, напилася води»; «Біда – не вода: ні переплисти, ні перебрести» (В. Деменчук, 1935 р. н.; О. Слюсаренко, 1945 р. н.)¹⁵. У молдовських прислів'ях: «Море повно хвиль, а світ – горя»; «За морем теличка полушка, та рубль перевіз»; Зневіра – море: потонеш безповоротно; рішучість – човен: сядеш і переплинеш» (М. Борчану, 1933 р. н.)¹⁶. У болгарських прислів'ях: «Прийшла біда – забрала, як вода» (Я. Куцару, 1934 р. н.)¹⁷.

Нерідко у прислів'ях поєднані опорні слова «вода» і «вогонь». Це пов'язано з тим, що з давніх-давен вода і вогонь використовувалися як обрядові символи. Відгомін цих уявлень зустрічаємо у прислів'ях. Зокрема, в українських: «Вогонь палить, вода студить»; «Вогонь – цар, а водиця – цариця»; «Пройшов вогонь і воду» (М. Кобзаренко, 1945 р. н.)¹⁸. Крім того, паремії несли у собі застереження перед цими могутніми природними стихіями. Українські: «З вогнем не жартуй і воді не вір», «Вогонь і вода добрі служити, але лихі панувати» (М. Кобзаренко, 1945 р. н.)¹⁹. Молдовські: «Коли є дні та удачі, позбудьтесь води та вогню» (О. Гергі, 1945 р. н.)²⁰.

Багато прислів'їв мають переносне значення, набувають символічного звучання. Так, в українців: «Мокрого поліна вогонь не лиже»; «Тиха вода греблі рве»; «Тиха вода високі береги підмиває»; «Вода камінь точить»; «На чистій воді не жаль і втопитись»; «Добрій землі потрібна невелика кількість води»; «У мутній воді рибу не ловити» (М. Бошкова, 1924 р. н.; В. Деменчук, 1935 р. н.; І. Чабан, 1926 р. н.)²¹. У молдован: «Як млинар має воду на заплаві – п'є вино, а коли не має води – то не п'є навіть воду» (О. Гергі, 1945 р. н.)²². У болгар: «Хто в морі тоне – той і за зміну хапається»; «Хто не має власної думки, схожий на корок в морі: він не тоне, але хвилі кидають ним, куди хочуть»; «Не кидай гнилу мотузку в колодязь»; «Швидка вода – ясна голова»; «Доки не потрапиш у водойму – не навчишся плавати» (К. Дойчева, 1948 р. н.; М. Коєва, 1943 р. н.)²³.

Наведемо також групу прислів'їв, присвячених соціально-побутовим відносинам. Наприклад, в українців: «Багатому й під гору вода тече, а бідному і в долині треба

¹¹ Пазяк М. М. (1984). *Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії*, Київ : Наукова думка. С. 89.

¹² Інтерв'ю з Слюсаренко Оленою Григорівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці.

¹³ Інтерв'ю з Чепой Єфимією Мартинівною. 1934 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Утконосівка.

¹⁴ Пазяк М. М. (1984). *Українські прислів'я та приказки...* С. 89.

¹⁵ Інтерв'ю з Деменчуком Василем Антоновичем. 1935 р. н. м. Ізмаїл; Інтерв'ю з Слюсаренко Оленою Григорівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці.

¹⁶ Інтерв'ю з Борчану Марією Георгіївною. 1933 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Утконосівка.

¹⁷ Інтерв'ю з Куцару Яковом Даниловичем. 1934 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Багате.

¹⁸ Інтерв'ю з Кобзаренко Марією Григорівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці.

¹⁹ Інтерв'ю з Кобзаренко Марією Григорівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці.

²⁰ Інтерв'ю з Гергі Оленою Микитівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Озерне.

²¹ Інтерв'ю з Бошковою Марією Єфимівною. 1924 р. н. м. Ізмаїл; Інтерв'ю з Деменчуком Василем Антоновичем. 1935 р. н. м. Ізмаїл; Інтерв'ю з Чабаном Іваном Тимофійовичем. 1926 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці.

²² Інтерв'ю з Гергі Оленою Микитівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Озерне.

²³ Інтерв'ю з Дойчевою Катериною Улянівною. 1948 р. н. Болградський р-он. С. Кубей; Інтерв'ю з Коєвою Марією Іллівною. 1943 р. н. Болградський р-он. С. Кубей.

криницю копати»; «До свого роду, хоч по горло у воду»; «Сироті без роду – хоч з мосту та у воду»; «Шилом моря не нагрієш – від тяжкої роботи не розбагатієш»; «Правда і в морі не втоне»; «Під лежачий камінь вода не тече»; «Роздайсь, море, – жаба лізе!»; «Не змірявши броду, не сунься у воду» (Р. Каширина, 1933 р. н.; М. Кобзаренко, 1945 р. н.)²⁴. У молдован, у свою чергу: «Чий берег, того й риба»; «Глибока вода не каламутиться»; «Говорити без діла – що на воді писати»; «Терпіння коханого – як вода в ситі»; «Дурень несе воду з гравієм» (М. Борчану, 1933 р. н.; М. Паскалі, 1944 р. н.)²⁵. У болгар же говорять: «Риба ще в морі, а він уже пательню приготував»; «Не плюйте в криницю, з якої ви будете пити»; «Роби добро і кидай його в море»; «За брата – до моря, за коханого – через море»; «Вода все змиває, а поганого імені не змиє» (М. Косєва, 1943 р. н.; В. Пінтійська, 1937 р. н.)²⁶. Отже, секрет популярності прислів'їв у яскравій і образній формі. Зауважимо, що проведений аналіз засвідчив деяку подібність у змісті, побудові прислів'їв українського, молдовського, болгарського етносів, котрі мешкають у досліджуваному регіоні.

Таким чином, проведене дослідження дозволило дійти наступних висновків. Однакові географічні умови проживання і взаємовпливи культур сприяли розвитку в українського, молдовського і болгарського народу схожих фольклорних рис. Все це свідчить про довготривалі міжетнічні контакти, глибоке взаємопроникнення культур. У той же час, незважаючи на спільне проживання представників досліджуваних національностей, в поліетнічному середовищі збереглося чимало етнічних особливостей. Крім того, тісне сусідство, як-от проживання представників українського, молдовського чи болгарського етносів у двох частинах одного села, не обов'язково супроводжується їхньою культурною взаємодією, а навпаки, іноді сприяє загостренню обопільної «замкненості» до зовнішніх впливів.

На сучасному етапі у вітчизняній науці постерігається стійка тенденція до сприйняття корисності та усвідомлення валідності усного свідчення широким загалом дослідників. Усні джерела і усноісторичний метод неодноразово доводять свою цінність, а в комплексі з іншими типами історичних джерел – і безперечно універсальність. І це доводить нагальну необхідність подальшої роботи у напрямку перетворення усного джерела з допоміжного, ілюстративного, застосування якого має необов'язковий характер, на основне для наукових робіт відповідної проблематики.

REFERENCES

Interviu z Borchanu Mariieiu Heorhiiivnoiu, 1933 r. n., Izmailskiy r-on, s. Utkonosivka [Interview with Borchanu Maria Georgievna, 1933, Izmail district, p. Utkonsovka].

Interviu z Boshkovoio Mariieiu Yefymivnoiu, 1924 r. n., m. Izmail [Interview with Boshkova Maria Efimovna, 1924, Izmail].

Interviu z Chabanom Ivanom Tymofiiovychem, 1926 r. n., Izmailskiy r-on, s. Kyslytsi [Interview with Chaban Ivan Timofeevich, 1926, Izmail, p. Kyslytsi].

Interviu z Chepoi Yefymiieiu Martynivnoiu, 1934 r. n., Izmailskiy r-on, s. Utkonosivka [Interview with Chepoi Efimia Martynivna, 1934, Izmailsky district, p. Utkonsovka].

Interviu z Demenchukom Vasylem Antonovychem, 1935 r. n., Izmail [Interview with Demenchuk Vasyl Antonovich, 1935, Izmail].

Interviu z Doichevoiu Katerynoiu Ulianivnoiu, 1948 r. n., Bolhradskiy r-on, s. Kubei

²⁴ Інтерв'ю з Кобзаренко Марією Григорівною. 1945 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Кислиці; Інтерв'ю з Кашириною Раїсою Єфимівною. 1933 р. н. м. Ізмаїл.

²⁵ Інтерв'ю з Борчану Марією Георгіївною. 1933 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Утконосівка; Інтерв'ю з Паскалі Марією Михайлівною. 1944 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Озерне.

²⁶ Інтерв'ю з Косєвою Марією Іллівною. 1943 р. н. Болградський р-он. С. Кубей; Інтерв'ю з Пінтійською Вірою Іванівною. 1937 р. н. Ізмаїльський р-он. С. Багате.

[Interview with Doichova Kateryna Ulyanovna, 1948, Bolgradsky district, p. Cubey].

Interviu z Herhi Olenoiu Mykytivnoiu, 1945 r. n., Izmailskyi r-on, s. Ozerne [Interview with Gergy Olena Nikitovna, 1945, Izmailsky district, p. Ozerne].

Interviu z Kashyrynoiu Raisoiu Yefymivnoiu, 1933 r. n., m. Izmail [Interview with Kashirina Raisa Yefimovna, 1933, Izmail].

Interviu z Kobzarenko Mariieiu Hryhorivnoiu, 1945 r. n., Izmailskyi r-on, s. Kyslytsi [Interview with Kobzarenko Maria Hryhorivna, 1945, Izmailsky district, p. Kyslytsi].

Interviu z Koievoiu Mariieiu Illivnoiu, 1943 r. n., Bolhradskyi r-on, s. Kubei [Interview with Koeva Maria Illivna, 1943, Bolgradsky district, p. Cubey].

Interviu z Kutsaru Yakovom Danylovychem, 1934 r. n., Izmailskyi r-on, s. Bahate [Interview with Kutsar Yakov Danilovich, 1934, Izmail district, p. Bahate].

Interviu z Paskali Mariieiu Mykhailivnoiu, 1944 r. n., Izmailskyi r-on, s. Ozerne [Interview with Pascali Mariya Mikhailovna, 1944, Izmail district, p. Ozerne].

Interviu z Pintiiskoiu Viroiu Ivanivnoiu, 1937 r. n., Izmailskyi r-on, s. Bahate [Interview with Pythiiskaia Vera Ivanovna, 1937, Izmailsky district, p. Bahate].

Interviu z Sliusarenko Olenoiu Hryhorivnoiu, 1945 r. n., Izmailskyi r-on, s. Kyslytsi [Interview with Sliusarenko Elena Grigorievna, 1945, Izmailsky district, p. Kyslytsi].

Interviu z Ternovym Fedorom Semenovychem, 1947 r. n., Izmailskyi r-on, s. Pershotravneve [Interview with Ternov Fedor Semenovich, 1947, Izmailsky district, p. Pershotravneve].

Interviu z Voronoiu Olhoiu Onykiivnoiu, 1934 r. n., Izmailskyi r-on, s. Kyslytsi [Interview with Vorona Olga Onikiyivna, 1934, Izmailsky district, p. Kyslytsi].

Karban, A. I. (2016). *Folklor Velykoho holodu : istoriografiiia doslidzhennia* [Folklore of the Great Famine: Historiography of the Research]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriiia : Literaturoznavstvo [Scientific notes of the Ternopil National Pedagogical University. Series : Literary Studies] № 44, p. 35-41] [in Ukrainian].

Overchuk, O. L. (2015). *Systemnist yak metodoloho-teoretychnyi pryntsyyp zbyrannia ta opratsiuvannia folklore* [Systemic as a methodological and theoretical principle of collecting and processing folklore]. [Science and Education a New Dimension. Philology] III (15), Issue 68, c. 79–82 [in Ukrainian].

Paziak, M. M. (1984). *Ukrainski pryslivia ta prykazky. Problemy paremiolohii ta paremiografii* [Ukrainian proverbs and sayings. Problems of paremia and paremiography]. Kyiv : Naukova dumka. 202 p. [in Ukrainian].

Tomson, A. (2008). *Chotyry zminy paradyhm v usnii istorii* [Four paradigm changes in oral history]. *Skhid-Zakhid : Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk* [East-West: Historical-cultural collections]. Vol. 11–12, p. 7–24.

Yarmolenko, N. (2013). *Holodomor v ukrainskii usnii nekazkovii prozi* [Holodomor in the Ukrainian oral prose]. *Literatura. Folklor. Problemy poetyky : zbirnyk naukovykh prats* [Literature. Folklore. Problems of poetics: a collection of scientific works]. Vol. 39, p. 231–242.

Goncharova N. The oral-historical method as a tool of study of ethno-folklore features

By means of oral history, the folklore parallels of Ukrainians, Bulgarians, Moldovans are investigated using the example of the analysis of paremias collected in the South of Ukraine. The question of the feasibility of the system analysis of folklore as the basis of searching-research activity in the context of historical research is raised.

The methodology of this study is based on general scientific principles (historicity, objectivity, scientific) and historical-scientific methods (historical-genetic, historical-typological, historical-comparative, chronological), which allowed to objectively reveal the possibilities of oral evidence as a source basis for the folkloristic component of historical research.

The study made it possible to come to the following conclusions. The same geographical conditions of living and mutual influence of cultures contributed to the development in Ukrainian, Moldavian and Bulgarian peoples of similar folklore rice. All of this testifies to long-term inter-ethnic contacts and deep interpenetration of cultures. At the same time, despite the joint residence of representatives of the studied nationalities, many ethnic features remained in the multi-ethnic environment. In addition, close proximity, such as the residence of representatives of the Ukrainian, Moldavian or Bulgarian ethnic groups in two parts of the same village, is not necessarily accompanied by their cultural interaction, but on the contrary, sometimes contributes to the exacerbation of mutual «isolation» to external influences.

At the present stage in domestic science there is a steady tendency to the perception of utility and awareness of the validity of oral evidence by researchers. Oral sources and the oral-historical method repeatedly prove their value, and in combination with other types of historical sources – and undoubted universality. And this determines the urgent need for further work in the direction of the transformation of the oral source from an auxiliary, illustrative, application of which is non-binding, to the core of relevant issues for scientific work.

Key words: *oral history, oral source, folklore, proverb, Ukrainians, Moldovans, Bulgarians.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-6
 УДК 94(477.74-21) : 316.7(=14) “1800/1860”

Ірена ГРЕБЦОВА*

ГРЕКИ ОДЕСИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті на матеріалах архівних фондів, регіональної преси, дослідницької літератури проаналізовано низку аспектів соціокультурного життя одеської грецької громади. Охарактеризовано діяльність її представників у сфері освіти, участь у виданні місцевої періодики, розглянуто боротьбу за право оперативного отримання грецької преси, простежено становлення грецьких благодійних товариств в Одесі та напрямки їх діяльності. У результаті дослідження зроблений висновок, що ступінь розвитку цих сфер свідчить про інтенсивність соціокультурного життя грецької громади Одеси вже на етапі становлення краю. Греки створили протягом півстоліття дві філантропічні організації для допомоги співвітчизникам. Рівень освіти сприяв їх інтересу до періодики. Для греків отримання преси з Батьківщини стало нагальною потребою, тому вони були передплатниками низки грецьких видань. Російська преса була для греків додатковим важливим джерелом відомостей про становище у Греції та світі, купці черпали з російських газет і журналів необхідну для комерційної діяльності інформацію. Багато представників грецької громади Одеси були не тільки постійними читачами періодики, а й активними учасниками її видання. Співпрацюючи з органами регіональної преси, вони сприяли її розвитку в краї.

Ключові слова: грецька громада, заклади освіти, регіональна преса, благодійні організації.

Ретроспективне дослідження життя і діяльності представників етносів, що мешкали або мешкають на теренах багатоетнічної Південної України, є одним з важливих наукових завдань вітчизняної історичної науки. Помітне місце серед народів, що зробили внесок в освоєння території, яка увійшла до складу Російської імперії у другій половині ХVІІІ ст., належить грецьким переселенцям. Потужні грецькі громади сформувалися і діяли у першій половині ХІХ ст. в більшості міст південного регіону. Серед них найбільш вагомим стала одеська грецька громада. Характерними рисами її розвитку були динамізм і неухильне зростання добробуту значної частини її членів, в основі якого лежала успішна комерційна діяльність, насамперед, внутрішня і зовнішня торгівля пшеницею. Успішний розвиток дозволив грецьким переселенцям розгорнути енергійну культурно-просвітницьку роботу. У руслі вивчення соціокультурного життя одеських греків успішно працює Одеське відділення Фонду грецької культури, Державний архів Одеської області. Деякі сюжети цієї проблеми знайшли відображення в роботах І. С. Гребцової, Т. Г. Гончарука¹ та інших дослідників, але ця проблема є багатогранною і до кінця невичерпною, що робить її актуальною і сьогодні. Метою статті є аналіз внеску грецької громади у розвиток освіти, преси і громадської благодійності в Одесі у першій половині ХІХ ст.

Греки Одеси з перших років існування міста приділяли значну увагу розвитку освіти. Вже в 1817 р. було відкрито грецьке комерційне училище, яке утримувалося на кошти

* Гребцова І. – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, e-mail: isgrebtsova@mail.ru

¹ Гребцова І. С. (2002). *Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)*. Одесса : Астропринт. 408 с.; Гончарук Т. Г. (2010). *Ініціатива Петра Ніщинського 1860 р. про заснування в Одесі журналу грецькою мовою*. Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Одеса. Вип. 4. С. 100-103.

грецької громади. Засновниками і членами правління училища були відомі підприємці: І. Амвросіу, О. Кумбарі, О. Мавро, Д. Інглезі, що забезпечувало йому фінансову стабільність. Матеріальна база закладу зростала також за рахунок пожертв, заповітів тощо. Наприклад, учасник штурму Ізмаїла Л. Марангопуло, який після довгих років служби на російському флоті оселився в Одесі, після смерті заповідав грецькому комерційному училищу свій кам'яний будинок². Не менш вагомим був викладацький корпус цього навчального закладу, до складу якого входили педагоги-просвітителі: Г. Геннадіос, К. Вардалахос, Г. Лассаніс. Комерційне училище мало всі підстави, щоб успішно розвиватися. Грецька громада опікувалася також освітою жінок і змогла добитися того, що дівчата-гречанки мали суттєві переваги при вступі до навчальних закладів краю. Зокрема, в Одеському інституті шляхетних дівчат щорічно за державний рахунок Росії навчалися до 25 гречанок.

Активна громадська позиція представників грецької громади зумовила раннє виникнення грецьких благодійних товариств. В Одесі з 1821 по 1851 р. діяло «Грецьке філантропічне товариство». Зміст його програмних документів був менш радикальним, ніж у таємної грецької організації «Філікі Етерія», створеної в 1814 р., що мала істотний вплив на розвиток грецького національно-визвольного руху, який переріс в грецьку революцію 1821-1829 рр. Проте відносний лібералізм програмних положень дозволив «Грецькому філантропічному товариству» діяти легально. У той же час це товариство відкрите підтримало боротьбу грецького народу за незалежність, а після її придбання сприяло становленню молоді Грецької держави. Крім політичних цілей «Грецьке філантропічне товариство» мало і завдання в області підтримки співвітчизників, які шукали порятунку від турецького поневолення у Російській імперії. На початку 20-х рр. XIX ст. потік біженців з Греції був особливо великий. Основна маса біженців мала серйозні матеріальні труднощі. Російський уряд виділив з казни 150000 руб. для їх облаштування на новому місці³. В Одесі для розподілу грошей між нужденними греками був заснований тимчасовий комітет, до якого увійшли багато грецьких купців. Вони ж ініціювали збір додаткових пожертвувань серед представників грецької громади Одеси. У 1822 р. з метою викупу полонених греків, які проживали на островах Хіос, Кассандра і Сидонія, по всій території Російської імперії за згодою уряду проводився збір коштів. Його проведення було покладено на заснований в Кишиневі комітет, відділення якого активно працювало і в Одесі. До складу одеського відділення входили Д. Інглезі, О. Кумбарі, О. Мавро, В. Скіна. Після утворення незалежної Грецької держави змістилися акценти в діяльності Грецького філантропічного товариства. Основним його завданням стало надання допомоги грекам, що мешкали на теренах Російської імперії.

Широко розуміючи завдання національної освіти, представники грецької діаспори прагнули заснувати друкарню для видання книг і підручників грецькою мовою. З цією метою в 1818 р. у місті була заснована друкарська компанія, директорами якої стали К. Папахаджі, О. Кумбарі і К. Артипов. Друкарня була готова взяти на себе також публікацію книг латинським шрифтом. Майже два роки в Міністерстві народної освіти Російської імперії обговорювалося питання про її відкриття. Однак відповідь була невтішною. У неї підкреслювалося, що в даний час неможливо почати «друкування грецьких і латинських книг в Одесі, передбачуване до заснування товариством»⁴. Відмова пояснювалася відсутністю спеціальних цензорів на місцях і виробленням положень про їх майбутню діяльність, що зайняло кілька років. Лише 5 липня 1827 р. при грецькому комерційному училищі розпочала свою роботу друкарня, завдяки якій видання в Одесі книг грецькою мовою стало реальністю.

Зразки своєї продукції, згідно з правилами того часу, друкарня систематично відправляла до Головного управління цензури для повторного розгляду центральними

² Одесский вестник. 1849. 21 декабря.

³ Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО). Ф. 1, Оп. 221, Спр. 4, Арк. 133.

⁴ ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 25.

цензурними органами⁵. Аналіз опублікованої літератури дозволяє в загальній масі творів виділити дві основні групи: 1) роботи, пов'язані з проблемами неоелліністики (словники, підручники новогрецької мови); 2) переклади наукових творів іноземних авторів. При цьому очевидна тенденція явного переважання навчальної літератури, що підкреслює прагнення греків розвивати освіту рідною мовою.

Успіхи у розвитку освіти зумовили ще одну особливість становлення грецької громади, якою стала стійка увага до періодичної преси. Бажання отримувати постійні звістки про життя Батьківщини, потреба у своєчасній інформації для інтенсивної торгової діяльності підштовхували вихідців з Греції вже в першій третині XIX ст. систематично виписувати грецькі газети та журнали. Однак жорсткі цензурні правила, в умовах яких розвивалася російська періодична преса, припускали отримання іноземної періодики в провінції через цензурні органи Петербургу і Варшави⁶. В кінці 30-х – 40-і рр. XIX ст. почастишали скарги греків на несвоєчасне отримання ними преси з Греції. Передплатники адресували в центральні та місцеві цензурні установи численні прохання про спрощення цензурних формальностей для видань, що ними виписуються. Переконливим прикладом тому служить скарга грека К. Стаммо на труднощі в отриманні ним газети «Евтерпа», яка видавалася в Афінах. Він відзначав, що грецька преса довго розглядається як в Одеському цензурному комітеті, так і в Петербурзькому комітеті цензури іноземної, в силу чого передплатники «схильні відмовитися від підписки». Прохання греків підтримав попечитель Одеського навчального округу, який підкреслював, що внаслідок подвійної цензури відбувається велика затримка в отриманні газет, і передплатники «позбавляються корисного для них читання»⁷. Близьким за змістом до прохання К. Стаммо був лист відомого громадського діяча і філантропа О. С. Стурдзи, що з материнської лінії був греком, і надавав постійну допомогу одеській грецькій громаді. Автор дивувався, чому в Одесі «вкрай утруднено» отримання періодичних видань з Греції, і вважав «нез'ясовним непорозумінням, таку перевагу західних журналів перед східними»⁸.

У відповідь на прохання греків уряд пішов на деякі поступки. У фондах Державного архіву Одеської області збереглася справа «Про призначення наглядача одеської другої гімназії Грамматикова цензором грецьких і болгарських газет». Матеріали справи свідчать, що заснування у 1852 р. спеціальної штатної посади в Одесі полегшило отримання періодичної преси з Греції. До складу справи входять відомості про газети і журнали, що надходили в цензурні органи, дані про кількість примірників, що виписуються в регіоні, місце проживання передплатників. В Одесі, за даними справи, в 50-ті рр. XIX ст. представники грецької громади систематично виписували політичну, літературну та комерційну газету «Афіна» (1835-1864), політичну і літературну газету «Евдомас» (1850-1857), що видавалися в грецькій столиці. Великою популярністю в краї користувалися суспільно-політичні і літературні тижневики «Нова Пандора» (Афіни), «Філаліфіс» (Корфу) і «Еон» (Афіни). Так, на початку 1853 р. найбільше число передплатників мали видання «Нова Пандора», яку отримували в Одесі 19 передплатників, і «Еон», що надходив у місто у кількості 8 примірників, а також мав по одному передплатнику у Кишиневі, Ізмаїлі, Ніжині, Керчі, Бердянську, Таганрозі і Москві⁹.

Багато грецьких родин виписували також центральну і регіональну російську періодику. Особливою популярністю користувалися столичні видання, що містили політичний відділ, оскільки вони дозволяли отримувати звістки про події в Греції і світі. З регіональної преси право публікувати політичні новини мала лише газета «Одесский вестник», що виходила з 1827 р. В умовах російсько-турецької війни 1828-1829 рр. греки з

⁵ РГИА. Ф. 772, Оп. 1, Д. 460, Л. 3-5.

⁶ ДАОО. Ф. 1. Оп. 173 (1855). Спр. 32. Арк. 22-29.

⁷ РГИА. Ф. 772. Оп. 1. Д. 2274. Л. 1.

⁸ РГИА. Ф. 772. Оп. 1. Д. 2692. Л. 1-2.

⁹ ДАОО. Ф. 1, Оп. 172 (1852). Спр. 77. Арк. 16-19.

особливою увагою стежили за повідомленнями цього видання. У газеті була введена рубрика «Військові вісті», де систематично публікувалися матеріали з театру бойових дій, передруковані зі столичних видань. Це дозволяло грецькій громаді завжди бути у курсі подій, які, в кінцевому рахунку, принесли визволення Греції від турецького панування.

На сторінках «Одесского вестника» знаходило відображення і повсякденне життя одеської грецької громади. У газеті щорічно публікувалися відомості про розвиток торгівлі в портових містах Чорноморського та Азовського морів, що дають повне уявлення про масштаби торговельної діяльності грецьких купців, які зазвичай лідирували за обсягом товарообігу. Періодично у газеті повідомлялося про здобутки грецької діаспори в розвитку освіти. У роки Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. газета друкувала матеріали про героїзм греків, що билися на морі і на суші нарівні з росіянами¹⁰. Особливий суспільний резонанс мав подвиг шкіпера Саранді Фотїї, який з 12 моряками вивіз з Гагр, рятуючи від полону і загибелі, 603 російських воїна Гагринського гарнізону.

Одеські греки були не тільки постійними читачами зарубіжної і російської періодичної преси, а й самі брали участь у виданні регіональної періодики. Їх виступи на сторінках «Одесского вестника», літературних альманахів були епізодичними, але завжди змістовними. З великим ентузіазмом багато з них ставилися до співпраці в науковому збірнику «Записки Одесского общества истории и древностей», перший том якого вийшов в 1844 р. Співробітником «Записок» з початку їх видання був нащадок старовинного грецького роду О. Негрі. Він починав свою службу при дворі молдавського господаря К. Іпсіланті, де одружився на його старшої дочці, а пізніше разом з сім'єю прибув до Росії. Ряд років О. Негрі працював в Міністерстві закордонних справ. Знання турецької, грецької, арабської, французької мов дали йому можливість успішно завершити кілька дипломатичних місій. Так, у 1818 р. О. Негрі в якості радника взяв участь в посольстві генерала О. П. Єрмолова до іранського шаху. У 1820 р. він був направлений посланником в Бухару для встановлення торгових зв'язків і повернення російських полонених. В ході російсько-турецької війни 1828-1829 рр. О. Негрі знову був на дипломатичній службі. За станом здоров'я в 1837 р. дипломат переїхав до Одеси. Тут після заснування Одеського товариства історії та старожитностей він став його активним учасником, а з листопада 1844 р. – віце-президентом. Він багато працював над перекладами і вивченням текстів з східних мов: турецьких актів, що зберігалися в міському музеї старожитностей і бібліотеці товариства; арабської написи про будівництво в 1313 р. першої мусульманської мечеті в Криму; фірману, даного в 1757 р. турецьким султаном митрополиту Гедєону на кримську єпархію. Ним внесено суттєві зміни в переклад 158 арабських і турецьких написів, що знаходилися у Бахчисараї. Роботи О. Негрі опубліковані в двох перших томах «Записок Одесского общества истории и древностей»¹¹.

Найбільш тісно з розвитком одеської преси пов'язав своє життя уродженець Константинополю М. Г. Палеолог. Освіту він здобув у бухарестському ліцеї, де його батько служив при дворі господаря Волощини. На початку 20-х рр. XIX ст. М. Палеолог став учасником грецького повстання, будучи ад'ютантом його керівника О. Іпсіланті. Після поразки повстання він оселився в Одесі, де викладав у грецькому комерційному училищі в період, коли його директором був К. Вардалахос, який високо цінував М. Палеолога і бачив в ньому свого наступника. Після від'їзду К. Вардалахоса на батьківщину в 1827 р. він став доглядачем училища. У період перетворень в Рішельєвському ліцеї, що проводилися в кінці 30-х рр. XIX ст. попечителем Одеського навчального округу Д. М. Княжевичем, вже відомий в місті педагог М. Палеолог був запрошений на посаду викладача грецької мови у гімназію при ліцеї. М. Палеолог підготував і опублікував в Одесі ряд своїх робіт грецькою і російською мовами, насамперед, пов'язаних з його викладацькою діяльністю: «Собрание отрывков из греческих прозаиков и поэтов» (1833), «Грамматика новогреческого языка» (1842),

¹⁰ Одесский вестник. 1854. 29 мая 1855. 19 февраля-24 марта.

¹¹ Записки Одесского общества истории и древностей. 1844. Т. 1. С. 379-392; Т. 2. С. 680-684.

«Разговоры русско-французско-греческие» (1844), «Первоначальные упражнения в новогреческом языке» (издание шестое, 1856) тощо¹². Наукова та педагогічна діяльність М. Палеолога була високо оцінена громадськістю міста, про що свідчать публікації на сторінках газети «Одесский вестник». Зокрема, в статті газети за 1844 р. під назвою «Бібліографічне пророкування», підкреслювалося: «Завдяки досвідченості і працьовитості М. Палеолога ми вже маємо російською мовою граматику новогрецької мови. Нещодавно він же видав тримовні розмовники, в яких по слідах теорії проведена практика, визначено вживання живого слова»¹³.

Понад двадцять років М. Палеолог був активним учасником Одеського товариства історії та старожитностей. Особливе значення він надавав співпраці у науковому збірнику товариства, виступивши в числі ініціаторів його заснування. Для «Записок Одесского общества истории и древностей» він підготував ряд перекладів. У другому томі автор помістив некролог, присвячений пам'яті видатного грецького громадського діяча і вченого С. Дестуніса, в третьому – опублікував дві статті в розділі «Географія», а для четвертого тому підготував повідомлення «Про Євангеліє, що писане на пергаменті і належить Олександропольській церкві». З періодичною пресою М. Палеолога пов'язував й інший напрямок його діяльності. З 1845 р. він був цензором Одеського цензурного комітету, поєднуючи роботу цензора з викладанням в грецькому комерційному училищі та співпрацю у регіональній пресі.

Активну участь у виданні «Записок Одесского общества истории и древностей» брав також О. Панагіодор-Никовул. Його сім'я родом з Константинополю. Батько деякий час працював при пруському дворі, а потім перейшов на російську службу і декілька років був радником О. Г. Потьомкіна. У 1785 р. О. Панагіодор-Никовул був зарахований офіцером на військову службу в Катеринославський полк. Пішовши у відставку, він жив в Криму, де всерйоз захопився археологією. Пізніше, переселившись до Одеси, продовжував наукову роботу. У Товаристві історії та старожитностей О. Панагіодор-Никовул був призначений бібліотекарем і помістив на сторінках «Записок» низку наукових статей, займався перекладом на російську мову давньогрецьких авторів, деякі з його перекладів також опубліковані в працях товариства¹⁴.

До середини століття відносяться перші спроби заснувати регіональне видання грецькою мовою. На початку 60-х рр. XIX ст. спробу заснувати журнал для греків Одеси і краю зробив відомий український композитор П. І. Ніщинський, доля якого була тісно пов'язана з Грецією. П. Ніщинський, син сільського священнослужителя Київської губернії, в 1849 р. був прийнятий до Київської духовної семінарії. Семінариста, який мав музичний талант і дивовижний голос, помітив Київський архімандрит Антонін. Отримавши призначення на посаду настоятеля посольської церкви в Афінах, архімандрит Антонін викликав П. Ніщинського для посилення церковного хору. Перебуваючи в Афінах, П. Ніщинський багато часу приділяв вивченню грецької культури і мистецтва, брав участь в реставрації пам'яток християнства. Тут він продовжив свою освіту: закінчив філологічний і богословський факультети Афінського університету і захистив дисертацію на ступінь магістра. По поверненню в 1857 р. на Батьківщину з дружиною-гречанкою П. І. Ніщинський деякий час жив в Петербурзі, де викладав грецьку мову і літературу в духовній семінарії, але дружині не підійшов клімат півночі, і сім'я оселилася в Одесі. П. Ніщинський вирішив спробувати тут свої сили у видавничій справі, заснувавши для грецької громади літературно-комерційний журнал «Меркурій». Одеський цензурний комітет підтримав заявника, і у своєму клопотанні до Петербургу, солідаризуючись з ним, підкреслював, що в Одесі «існують журнали і газети майже на всіх тих мовах, які мають значну частину своїх представників в загальній масі міського населення», в той час як «грецьке населення міста, яке складає значну кількість власне

¹² Записки Одесского общества истории и древностей. 1863. Т. 5. С. 953-956.

¹³ Одесский вестник. 1844. 27 января.

¹⁴ Записки Одесского общества истории и древностей. 1850. Т. 2. С. 232-244.

міських жителів, так і взагалі жителів Новоросійського краю, не має журналу своєю мовою, отже, існування такого журналу задовольнило б цих жителів, особливо щодо публікації комерційних відомостей»¹⁵.

Програма журналу складалася з шести розділів. Перший з них – «Словесність» припускав публікацію повістей, оповідань, віршів грецьких і зарубіжних літераторів. Розділ «Наука і мистецтва» включав археологічні, історичні та статистичні публікації. У розділі «Торгівля і промисловість» містилися статті, замітки, кореспонденції про комерційно-підприємницьку діяльність у Новоросійському краї. Тут же публікувалася інформація практичного характеру для комерсантів: ціни на товари, відомості про рух суден тощо. Програма містила розділ «Бібліографія і критика», характерний для більшості центральних і місцевих періодичних видань того часу. У рубриці «Нотатки Меркурія» публікувалися щотижневі новини, які представляли собою хроніку міських подій. В останньому розділі друкувалися приватні оголошення, за рахунок яких основна маса газет і журналів країни вирішувала свої фінансові проблеми. У той же час «Меркурій» не мав найпопулярнішого і необхідного для грецьких поселенців розділу – «Політичний огляд», що, можливо, стало причиною відсутності інтересу читачів до видання. «Меркурій» мав тільки 83 передплатника. Він виходив протягом 1861 року, а вже в 1862 р. П. І. Ніщинський був змушений заявити зі сторінок «Одесского вестника» про його припинення через нестачу коштів і передплатників¹⁶.

В середині XIX ст. грецька громада залишалася соціально активною. Після припинення існування Грецького філантропічного товариства почалася робота з заснування нової добродійної організації. Звернення з приводу її створення підписали 47 осіб, серед них відомі купці: І. Ралі, О. Кумбарі та ін. Міністерство внутрішніх справ схвалило ідею заснування грецького товариства, але визнало за необхідне внести деякі поправки у проект його статуту¹⁷. Грецьке благодійне товариство було засноване у 1862 р., а 21 червня того ж року було затверджено його перший статут, що був оновлений через три роки. Згідно зі статутом, товариство мало на меті «допомагати незаможним грекам, які тимчасово перебувають і постійно живуть в Одесі»¹⁸. У статуті декларувалися форми надання такої допомоги: одноразові безвідсоткові позички, виділення коштів на лікування хворих тощо. Капітал товариства складався з щорічних пожертвувань його членів, добровільних одноразових пожертв, доходів від концертів, балів, лотерей, отриманого товариством за заповітами рухомого і нерухомого майна та капіталу. У статуті обумовлено, що з загального щорічного доходу товариства одна десята частина коштів визначається для складання запасного капіталу, який зберігається в конторі Одеського державного комерційного банку і повинен залишатися недоторканим. Членом загальних зборів, за статутом, може бути кожен, хто вносить в казну товариства не менше 5 руб. Головою товариства був грецький генеральний консул в Одесі; керував справами комітет, члени якого обиралися терміном на 2 роки на загальних зборах із греків, які мешкали в Одесі. На щорічних зборах члени комітету звітували перед учасниками товариства про доходи та витрати за минулий рік. 3 квітня 1865 р. товариство стало вести сувору звітність і вже у наступному році в «Одесском вестнике» був опублікований «Загальний звіт Одеського грецького благодійного товариства за 1865 рік»¹⁹. Матеріали звіту свідчать, що основну частину доходів благодійного товариства становили пожертви і внески його членів. У 1865 р. доходи склали 2318 руб. У статті витрат значилася менша сума – 1643 руб., яка в основному призначалася на надання допомоги бідним. В цей період Грецьке благодійне товариство діяло доволі успішно і мало змогу підтримувати співвітчизників.

Таким чином, ступінь розвитку низки сфер соціокультурного життя грецької громади

¹⁵ РГИА. Ф. 772. Оп. 1. Д. 5467. Л. 1.

¹⁶ Одесский вестник. 1862. 27 января.

¹⁷ ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 612. Арк. 25.

¹⁸ Устав Одесского греческого общества. Одесса. 1865. С. 1.

¹⁹ Одесский вестник. 1866. 15 апреля.

Одеси свідчить про його насиченість та інтенсивність вже на етапі становлення краю. Вагомою частиною соціокультурного життя громади були грецькі благодійні товариства, перше з яких брало участь у підтримці грецького визвольного руху 20-х рр. XIX ст., а друге – прагнуло сконцентрувати зусилля на допомозі нужденним співвітчизникам. Значна увага греками приділялася розвитку освіти серед членів громади, перш за все – молоді. Помітну роль у соціокультурному житті одеських греків відігравала грецька та російська преса. Для греків отримання газет і журналів з Греції було тією ниттю, яка пов'язувала їх з Батьківщиною. Російська преса стала для них джерелом відомостей про міжнародні події, у тому числі в Греції. Грецькі купці черпали з періодичної преси необхідну для комерційної діяльності інформацію. Багато представників грецької громади Одеси були не тільки постійними читачами періодики, а й активними учасниками її видання. Стаючи співробітниками органів регіональної преси, вони сприяли її розвитку в краї.

REFERENCES

- Derzhavnyi arhiv Odeskoyi oblasti* [The State Archive of the Odessa region] [in Ukrainian]
- Grebtsova, I.S. *Periodicheskaya pechat v obshchestvennom razvitii Yuzhnogo stepnogo regiona Rossiyskoy imperii (vtoraya tret XIX v.)* [The periodical press in the social development of the Southern steppe region of the Russian Empire (the second third of the 19th century)]. Odessa: Astroprint, 2002. 408 p. [in Russian]
- Honcharuk, T.H. *Iniatsiyya Petra Nishchynskoho 1860 r. pro zasnuvannya v Odesi jurnaln hretskoyu movoyu.* [The initiative of Petro Nishchinsky in 1860 on the establishment a magazine in Greek in Odessa] *Lukomor'ya: Arheologiya, etnologiya, istoriya Pivnichno-Zahidnoho Prychornomor'ya* [Lukomor'ya: Archeology, ethnology, history of the Northwest Black Sea] 2010, № 4, p. 100-103. [in Ukrainian]
- Odesskiy vestnik* [Odessa Bulletin] [in Russian]
- Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv* [The Russian State Historical Archive] [in Russian]
- Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities] [in Russian]

Grebtsova I. The Greeks of Odessa in the social and cultural life of the region in the first half of the XIX century

A retrospective study of the life and work of representatives of ethnic groups living in the territory of the polyethnic southern Ukraine is an important task of the national historical science. A prominent place among the people who contributed to the development of that territory, which had become a part of the Russian Empire in the second half of the 18th century, belongs to the Greek settlers. The purpose of the article is to analyze the contribution of the Greek community of Odessa to the development of the press, education, and public philanthropy in the region in the first half of the 19th century. During that period, Greek communities were formed and operated in most cities of the Black Sea northern coast. The Odessa Greek community was the most significant with steady growth in the well-being of many of its members. Their prosperity had been based on successful commercial operations, giving Greek settlers a good opportunity to launch vigorous cultural and educational work.

The article analyzes a number of aspects of the social and cultural life of the Greek community on the materials of the State Archive of the Odessa region, the Russian State Historical Archive, the regional press, and the research literature. The author also characterized activities of members of that community in the field of education as well as their participation in the publication of regional newspapers and magazines. The formation of the Greek charitable societies in Odessa is analyzed too. The degree of development of these areas indicates the intensity of the socio-cultural life of the Greek community of Odessa already at the stage of formation of the region. During half a century, the Greeks created two philanthropic organizations to help their compatriots. Their relatively high educational level let them make a tangible contribution to the development of local periodicals, because in fact many of them were not only regular readers but also active participants in the publication of the regional press.

Key words: *Greek community, educational institutions, regional press, public charity.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-7

УДК27-472(497.7) «1918/1940»

Маріана ДАКІ*

РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ (1918-1940 рр.)

На прикладі шкіл Ізмаїльського повіту (Південна Бессарабія) розглядаються питання особливостей становлення системи релігійної освіти в регіоні часів румунської адміністрації (20-ті роки ХХ ст.). Аналізуються форми та методи реалізації навчально-виховного процесу в школах краю у зазначений період. Проведено аналіз впливу та розповсюдження релігійної ідеології на освітній процес у початкових та середніх школах. На підставі архівних документів маємо змогу простежити за процесом релігійного виховання та впливу релігії на повсякденне життя мешканців Південної Бессарабії. Особливе місце приділено становленню та розвитку теологічної семінарії «Єпископ Мельхіседек», яка була відкрита в Ізмаїлі та поступово набула статус навчального закладу державного значення.

Ключові слова: освіта, Південна Бессарабія, навчальні заклади, єпископ, семінарії, церква.

Вивчення історичного досвіду, стратегії становлення та розвитку системи освіти будь якої держави дає змогу врахувати історичний досвід на шляху формування та модернізації регіонів. Це повною мірою відноситься й до історії становлення освіти в Південній Бессарабії, яка протягом тривалого часу перебувала під владою різних держав (Туреччина, Росія, Об'єднане князівство Молдавія і Валахія, Румунія, Росія).

Початок ХХ століття ознаменувався бурхливими світовими реаліями, які призвели до значних кардинальних змін. Перша світова війна, революційні події в Російській імперії, повалення царизму та встановлення нової форми правління в державі – ось далеко не повний перелік змін. Перші десятиліття ХХ століття для Бессарабії характеризувалися зміною державної приналежності: в 1918 році цей регіон перейшов під юрисдикцію Румунського королівства. Поряд з адміністративними, економічними, управлінськими реформами румунська адміністрація приділяла значну увагу питанням освіти місцевого населення.

Історією розвитку освіти в Бессарабії у міжвоєнний період займалися науковці різних країн: В. Тадіян¹, Н. Суругий², І. Аксенті³, В. Дембо, Х. Раковський⁴ тощо. Всі вони вели жваві дискусії стосовно Бессарабії міжвоєнного періоду у відповідності до історичних доктрин своїх країни, а також з огляду на діючі політичні режими. Так румунський дослідник І. Аксенті в праці «Evoluția spirituală în Basarabia interbelică prin instituirea unui învățământ modern» («Духовна еволюція в міжвоєнній Бессарабії шляхом впровадження сучасної освіти») намагався довести, що за часів румунської адміністрації, в регіоні існували школи, де викладання проводилося рідною мовою, з урахуванням етнічних особливостей населення. Радянський історик І. Міщак у статті «Становище

* Дакі М. – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: dakimariana90@gmail.com

¹ Тадіян В. (1999). *Освіта в Бессарабії (1918-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ. 16 с.

² Surugiu N. *Dezvoltarea învățământului public în Basarabia în perioada interbelică (1918-1940)*. URL: astra.iasi.roedu.net/.../nr41invatamantulInterbelic.html

³ Axentii I. *Evoluția spirituală în Basarabia interbelică prin instituirea unui învățământ modern*. Cahul, Universitatea de Stat «B. P. Hașdeu». URL: www.dacoromania-alba.ro/nr74/evolutia_spirituala.htm

⁴ Раковський Х., Дембо В. (1926). *Румынские притязания на Бессарабию*. Москва. С. 16. URL: web.mit.edu/fjk/www/Marxists/Rakovsky/pritiazaniia.html

Північної Буковини та Бессарабії у складі Румунії перед приєднанням до Української РСР: історіографія» навпаки стверджує, що румунська адміністрація ігнорувала етнічні особливості місцевого населення, проводячи політику суцільної румунізації в навчальних закладах краю⁵.

Останнім часом українські історики намагаються здійснити більш об'єктивне дослідження цього періоду, прибравши ідеологічні нашарування з досліджень. В цьому напрямку спостерігаються певні зрушення здебільше силами істориків-красзнавців, таких як: А. Тичина, Л. Циганенко, А. Дізанова, Т. Житомирська та інші. Однак, на жаль до сьогодні залишилося ще багато невирішених питань з досліджуваної проблематики. В нашій статті, на підставі архівних матеріалів, які вперше вводяться до наукового обігу, проведено аналіз системи освіти, що існувала в Бессарабії в 1918-1940 рр. Особлива увага приділена питанню релігійної складової в рамках навчальних закладів, які існували в той період.

Що являла собою система освіти в Бессарабії між двома світовими війнами? Населення Бессарабії, не зважаючи на чисельні спроби насильницької русифікації, зберегло свою мову, звичаї, традиції. У відповідності до офіційних даних, у 1918 р. картина освіченості населення краю виглядала наступним чином⁶:

Національність	Чоловіки (%)	Жінки (%)
Німці	65,6	62,3
Поляки	49,6	24,1
Росіяни	39,9	11,5
Болгари	31,4	6,4
Українці	15,3	3,1
Молдавани	10,5	1,77
Цигани	0,95	0,3

Остання російська статистика шкіл Бессарабії відноситься до 1911 року. На населення в 2 490 000 осіб приходилося 1 522 школи з 101 375 учнів⁷. Таким чином, на 100 дітей шкільного віку навчалися лише 10,1.

В березні 1918 р. румунським урядом було утворено Директорат Освіти, завдання якого полягало в підготовці до уніфікації шкіл (перехід від російської мови викладання на румунську). Український науковець В. Тадіян у дисертаційному дослідженні виділяє такі типи навчальних закладів у Південній Бессарабії: чотирирічні початкові школи; початкові школи двох циклів (7 років навчання), освіта в яких складалась з елементарного циклу – 4 роки навчання і старшого – 3 роки; курси для дорослих; гуртки-«посиденьки»; дошкільні установи; приватні школи. Однак, при цьому автор визнає, що незважаючи на всі зусилля румунського уряду, відвідування школи дітьми відповідного віку залишалось низьким. Для шкіл придунайського краю були притаманні такі цифри: 49% – школи елементарного циклу, 6% – школи другого циклу⁸.

Особливу увагу до розвитку освіти в державі виявляла Націонал-ліберальна партія Румунії, яка у листопаді 1921 р. прийняла спеціальну програму. Румунський науковець Н. Суружіу докладно проаналізувавши цю програму, виділив наступні напрями реформування: 1) поліпшення умов і можливостей отримання освіти для більшості мешканців Бессарабії, 2) ліквідація неписьменності місцевого населення, 3) відкриття в

⁵ Мищак І. *Становище Північної Буковини та Бессарабії у складі Румунії перед приєднанням до Української РСР: історіографія*. С. 224.

⁶ КУІА. Ф. 110. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 59.

⁷ Ciobanu St. (1926). *La Bessarabie*. Chişinău.

⁸ Тадіян В. (1999). *Освіта в Бессарабії (1918-1944 рр.)*: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ. 16 с.

кожному селі власної школи, 4) забезпечення всіх шкіл дидактичним, наочним матеріалом та підручниками, 5) один вчитель на 50 дітей⁹.

Румунська національна система освіти була розповсюджена в регіоні після 20-х рр. ХХ ст. 26 липня 1924 р. було оприлюднено Закон про державну початкову та учительську освіту, за яким визначалися такі типи навчальних закладів: школи для дошкільників; початкові школи; курси та школи для дорослих; школи та класи для розумово відсталих і важковиховуваних дітей¹⁰. Початкову освіту можна було отримати як в державних так і в приватних школах. Крім того, початкова освіта стала єдиною для всіх територій Румунського королівства; вона була обов'язковою та безкоштовною. Закон передбачав, що навчання в державних школах велося румунською мовою.

Пізніше, вже в 1928 році було прийнято закон про середню освіту, який передбачав створення єдиної середньої школи, в якій переважали дисципліни гуманітарного циклу. Румунський уряд ще кілька разів повертався до реформування шкільної освіти: це закони 1929, 1934, 1937 років.

Окрім державних, в регіоні існували також і приватні школи. На всю Бессарабію в 1922 році приходилося 56 приватних шкіл, в яких навчалося 5 000 учнів¹¹. Румунський уряд висловлював занепокоєння ситуацією, що існувала в більшості приватних закладів краю. В одній з публікацій того часу зазначалося, що «приватні школи знаходилися під керівництвом не місцевих спеціалістів, ... з неоднорідним дидактичним колективом, ... були непідготовлені, ... з програмами, далекими від норм, законодавства та регламенту румунської школи, ... навчання проходило лише російською мовою без урахування національності учнів, без будь-яких зобов'язань перед державою»¹².

В одному зі своїх інтерв'ю після відвідування бессарабських приватних шкіл міністр освіти К. Анджилеску зазначив: «Приватні школи будуть всі, без виключення румунізовано, в тому сенсі, що всі предмети будуть викладатися румунською, при одночасному викладанні мови та релігії етнічних меншин»¹³.

Так, з 1 747 початкових шкіл, що функціонували в 1920-1921 рр. в регіоні, 1 233 були школи з румунською мовою навчання. В них викладали 1 892 вчителів. Школи, в яких викладання велося мовами етнічних меншин були розподілені таким чином: українські – 200; російські – 120; болгарські – 78; німецькі – 73; єврейські – 38; польські – 3; інших народів – 2 школи. В 1930-1931 навчальному році в школах з етнічним контингентом навчались діти: росіяни – 21 069; болгари – 14 144; євреї – 20 458; гагаузи – 2 864¹⁴. Таким чином, уряд Румунії у відповідності до державних інтересів, проводив політику поступової румунізації освіти, зберігаючи при цьому можливість за представниками етнічних спільнот право на навчання рідною мовою в школах початкового рівня. Однак поступово цей процес йде на згортання й у 1938 році в Бессарабії залишилося 97 початкових та середніх приватних шкіл, з яких 75 – єврейських, 5 – німецьких, 4 – польських, 2 – російських, 1 – українська¹⁵.

Започаткована в 1922 році шкільна реформа румунської адміністрації сприяла важливому та прогресивному кроку: переходу від моделі церковно-приходської школи часів Російської імперії до школи сучасного європейського типу. В румунській школі нового типу (одній з перших) було запроваджено обов'язкову освіту та безкоштовне

⁹ Surugiu N. *Dezvoltarea învățămîntului public în Basarabia în perioada interbelică (1918-1940)*. URL: astra.iasi.roedu.net/.../nr41invatamantulInterbelic.html

¹⁰ Скурту І., Алмаш Д. (2001). *История Бессарабии (от истоков до 1998 года)*. Под ред. И. Скурту. Кишинэу.

¹¹ Там само. С.165.

¹² Popovschi V. (1992). *Școala superioară din Basarabia în anii 1918-1940. Unele reflecții*. Cugetul. Chișinău. №4.

¹³ *Ministrul Angelescu și școlile particulare*. Dreptatea. 11.05.1922.

¹⁴ Axentii I. *Evoluția spirituală în Basarabia interbelică prin instituirea unui învățământ modern*. Cahul. Universitatea de Stat «B. P. Hașdeu». URL: www.dacoromania-alba.ro/nr74/evolutia_spirituala.htm

¹⁵ Скурту І., Алмаш Д. (2001). *История Бессарабии (от истоков до 1998 года)*. Под ред. И. Скурту. Кишинэу.

початкове навчання. При цьому церква залишала за собою право брати участь у навчально-виховному процесі. Міністерство культів уважно контролювало весь навчальний процес. До того ж, окрім викладацької діяльності в обов'язок священиків входило складання списків учнів віком від 5 до 16 років. Враховувалось те, що на той час громадські акти знаходились в церковних закладах¹⁶.

Іноді між передовими вчителями та представниками церкви виникали певні непорозуміння. Прогресивні європейські погляди та методики частини шкільних вчителів нащотувались на сталі освітньо-виховні підходи та принципи, яких дотримувалась церква. Суперечки, які виникли на початку 20-х років між педагогами та представниками церкви стосовно викладання релігії в школі, відбиті у петиції єпархіального конгресу до Міністерства культів (м. Ізмаїл 2-4 жовтня 1925 р.), в якій наголошувалося:

1. викладання релігії може бути дозволено лише священиками або педагогами з необхідними знаннями та підготовкою;
2. священики та педагоги-релігієзнавці мають входити до педагогічного колективу школи на рівних правах з іншими;
3. вчителі та учні мусять бути присутніми на всіх недільних службах та релігійних святах;
4. єпископ (за допомогою власної канцелярії) має право корегувати викладання релігії;
5. призначення викладача релігії у початкових та середніх школах мав здійснювати лише єпископ;
6. викладання релігії передбачало по 2 години на тиждень в кожному класі початкової та середньої школи;
7. часи катехізису проводити в школах у співпраці викладачів та священиків¹⁷.

Згідно архівних даних у Ізмаїлі в 1925 р. існувало 14 змішаних шкіл (навчання дівчат та хлопчиків проходило разом) та 7 шкіл у передмістях: Стара Некрасівка, Нова Некрасівка, Саф'яни, Броска, Ларжанка, Копана Балка, Матроска¹⁸. В цілому в Бессарабії в 1940 році функціонувало 2 628 початкових шкіл, в яких викладало 7 581 вчитель¹⁹.

Значною проблемою для румунських середніх шкіл була відсутність бібліотек. Наприклад, місто Тігіна – центр повіту, в якому було близько 10 середніх навчальних закладів з чисельністю понад 11 тис школярів, не мав до 1933 року жодної публічної бібліотеки²⁰.

Одним з потужних закладів освіти в Ізмаїлі стала теологічна семінарія-інтернат «Єпископ Мельхіседек», названа на честь єпископа Румунської православної церкви Мельхіседєка (в міру Михайло Петрович Стефанеску). Нагадаємо, що наприкінці 1864 року, під час входження бессарабських земель до складу Румунського королівства, була заснована Нижньодунайська єпархія. Мельхіседєка Стефанеску було призначено єпископом Нижнедунайской єпархії з місцем розташування в Ізмаїлі. Єпархія була поділена на два округи. До Ізмаїльського – входили 6 міських і 28 сільських приходів. У 1865 р. Мельхіседек перетворив Ізмаїльську духовну школу в 4-річну семінарію. Навчальний заклад утримувався за рахунок держави і містився в будинку купця Флора Степановича Журавльова (нині Ізмаїльський політехнічний ліцей)²¹.

В семінарії навчалися хлопці з 26 повітів всієї Румунії: Ізмаїл, Ковурлуй, Тулча, Бреїла, Текуць, Четатя Албе, Тутова, Тігіна, Констанца, Тельорман, Кахул, Римніку Серат, Романаць, Путна, Римніку Вилчя, Бузеу, Яломіца, Влашка, Фелчу, Орхеї, Долж, Прахова, Ілфов, Горж,

¹⁶ КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр. 270. Арк. 54.

¹⁷ КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр. 204. Арк. 27.

¹⁸ КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр. 271. Арк. 48.

¹⁹ Скурту І., Алмаш Д. (2001). *История Бессарабии (от истоков до 1998 года)*. Под ред.. И. Скурту. Кишинэу.

²⁰ *Biblioteca rusești ale școlilor secundare din Basarabia*. Viața Basarabiei. 02.11.1934.

²¹ Шишкіна Р. (2002). *Мелхиседек – єпископ Нижнедунайский*. Измаил Православный». №2. URL: <http://www.bessarabia.ru/biserica6.htm>

Фелтічень, Васлуй. У стінах цього навчального закладу викладались такі предмети, як історія Старого та Нового Завіту, тлумачення Євангелії, догматична теологія, катехізис, біблійна археологія, історія церкви, вступ до Старого та Нового Завіту, герменевтика, гомілетика, християнська мораль, пастораль, канонічна справа, теоретична літургія, мови: румунська, французька, німецька, латинська, грецька; історія, географія, психологія, дидактична та навчальна педагогіка, логіка, педагогіка, математика, зоологія та біологія, геологія, анатомія, гігієна, медицина, фізика, хімія, агрономія, церковна музика, вокальна музика, малювання, каліграфія, трудове навчання, фізкультура. Всього навчальний курс нараховував 40 предметів²². Учень, який спромігся пройти весь 8-ми річний курс навчання, отримував знання придатні для всіх галузей життя та ставав корисним для суспільства.

Аналізуючи список предметів звертаємо увагу на відсутність української, російської, болгарської мов, які були рідними мовами значної частини населення Південної Бессарабії, а відтак – і семінаристів. Факти свідчать, що практично всі етнічні групи місцевого населення (окрім румунів та німців) були позбавлені права вивчати рідну мову. І саме це було однією з причин недоступності навчання.

Така сама картина була і у педагогічному складі. Аналізуючи скаргу педагогів до єпископа Юстиніана, в якій вони просили про підвищення заробітної плати на 2 000 – 3 000 лей до основної у 5 300 лей, дізнаємось що педагогічний колектив презентував різні регіони: Буковину, Молдову, Мунтенію, Олтенію, Трансільванію, Добруджу.

«У цьому місті, – зазначалося в листі, – ми мусимо більш працювати виховуючи та навчаючи багатомовні елементи, життя в цьому місті більш дороге ніж у решті країни, а коштів для життя не вистачає. Крім вище сказаного маємо додати, що Ізмаїл знаходиться в зоні, до якої застосовується «Закон про початкову освіту» (стаття 159), де сказано, що вчитель має право на 50% збільшення заробітної плати в продовж 3-х років, приватизацію 10 га землі, засоби для пересування»²³. Все це свідчить, що життя в далекому Ізмаїлі було своєрідним випробуванням для багатьох вчителів.

В архівних документах зустрічаються поодинокі випадки, коли до педагогічного колективу семінарії входили місцеві представники, як наприклад Іоан Дойчев – мешканець села Ердекбурно Ізмаїльського повіту. Відомо, що він закінчив семінарію у Кишиневі, а з 1925 року почав свою педагогічну кар'єру в стінах Ізмаїльської семінарії «Єпископ Мельхіседек»²⁴.

Умови вступу до семінарії вимагали, щоб абітурієнт мав документи про закінчення початкової школи, був не старше 15-ти років. Зарахування до семінарії відбувалося на конкурсній основі, за результатами вступних випробувань, що проводилися на базі питань зі шкільного початкового курсу. До переліку документів також входили: копія свідоцтва про народження, довідка про щеплення та перенесення вітрянки, довідка з парафії про хрещення за східним ортодоксальним обрядом, довідка про національність, довідка про закінчення початкової школи, довідка про поведінку від директора початкової школи, довідка про матеріальний стан родини²⁵.

Незважаючи на бідність населення, бажаючих вчитися в семінарії було чимало. Так, у 1924-1925 навчальному році в закладі навчалися 250 учнів. Для більшості семінаристів навчання було платним, але враховуючи успішність вони могли отримати стипендії або половину стипендії (за рішенням педагогічної ради)²⁶.

Сума, яку отримувала семінарія від Міністерства культів та Єпископії була замалою для забезпечення всіх потреб, тому адміністрація була змушена поступово підвищити плату за навчання: «Ми змушені встановити високу плату за навчання, розуміючи, що найбільша кількість учнів, це діти селян, які не зможуть оплатити навчання, а саме в період посухи, як

²² КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр. 290. Арк. 104.

²³ КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр. 325. Арк. 9.

²⁴ КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр. 290. Арк. 22.

²⁵ КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр.463. Арк. 82.

²⁶ КУІА. Ф.110. Оп.1. Спр. 284. Арк. 65.

було в минулому році, тому вони будуть виключені з семінарії»²⁷. Іноді батьки писали скарги до церковних ієрархів. Так, у архівних матеріалах знаходиться лист від Олександра Цветкова з ЧаDIR-Лунги (повіт Тигіна) до єпископа Юстиніана, який Цветков скаржить на те, що його син – учень 3-го класу семінарії, добре навчається, але не має змоги продовжити навчання, так як його батько бідна людина, та ще інвалід війни, маючи лише 3 га землі, не зміг зібрати 9000 лей за навчання²⁸.

Місцеві священики намагалися допомогти семінарії. Заклад отримував дотації з примарій таких повітів: Ізмаїл, Четатя-Албе, Кагул, Тулча, Ковурлуй, Бреїла, Текуць, звідки була найбільша кількість семінаристів²⁹.

Керівництво семінарії намагалося урізноманітнити виховний процес у закладі, організуючі не лише тематичні вечори та читання, а й екскурсії, які були націлені на виховання у молоді любові до Румунії, захоплення її красою і величчю: «Важливість цієї подорожі у тому, щоб діти селян з Бессарабії, насамперед з цього болотистого краю, змогли побачити красу та багатства наших гір»³⁰.

Підсумовуючи, ми можемо констатувати, що починаючи з 20-х років 20 ст. Румунія провела низку кардинальних реформ у галузі освіти, націлених на удосконалення навчально-виховного процесу, його наближення до європейського рівня. Це сприяло збільшенню освітніх закладів в Південній Бессарабії та в цілому покращило освітянську галузь. Одним з прорахунків влади стало нехтування історичними факторами формування населення цього регіону, таких як поліетнічність, багатокультурність, багатомовність. Англійський кореспондент газети «Таймс» побувавши в Бессарабії у 1924 році писав: «Я, – зазначав він, – дуже вдячний румунам за їх гостинність, вони дуже хороші люди. Але все ж мені здається, що вони відкусили набагато більше, ніж можуть проковтнути»³¹. Насильницьке, різке, швидке й примусове впровадження національної румунської ідеї та мови породило в населенні Південної Бессарабії інстинкт самозбереження та штовхало на протидію владі.

REFERENCES

Axentii I. Evoluția spirituală în Basarabia interbelică prin instituirea unui învățământ modern. [Spiritual Evolution in Interwar Bessarabia by Establishing Modern Education.] Cahul, Universitatea de Stat «B. P. Hașdeu». www.dacoromania-alba.ro/nr74/evolutia_spirituala.htm [in Moldavia].

Bibliotecile rusești ale școlilor secundare din Basarabia [Russian libraries of secondary schools in Bessarabia], Viața Basarabiei, 02.11.1934 [in Romania].

Cazacu P. Zece ani de la Unire. Moldova dintre Prut și Nistru, 1918 – 1928, [Ten years from the Union. Moldova between Prut and Nistru, 1918 – 1928], București, 1928. [in Romania].

Ciobanu St. La Bessarabie [In Bessarabia], Chișinău, 1926. [in Moldavia].

Komunalna ustanova «IzmaYilskiy arhiv» (dalI KUIA) f.110, op.1, spr. 204, ark. 27 [in Ukrainian].

- KUIA, f.110, op.1, spr. 270, ark. 54
- KUIA, f.110, op.1, spr. 271, ark. 48
- KUIA, f.110, op.1, spr. 284, ark. 65
- KUIA, f.110, op.1, spr. 290, ark. 104
- KUIA, f.110, op.1, spr. 290, ark. 12
- KUIA, f.110, op.1, spr. 290, ark. 22
- KUIA, f.110, op.1, spr. 290, ark. 78
- KUIA, f.110, op.1, spr. 325, ark. 59
- KUIA, f.110, op.1, spr. 325, ark. 9
- KUIA, f.110, op.1, spr.463, ark. 82

²⁷ КUIA. Ф.110. Оп.1. Спр. 290. Арк. 104.

²⁸ КUIA. Ф.110. Оп.1. Спр. 325. Арк. 59.

²⁹ КUIA. Ф.110. Оп.1. Спр. 290. Арк. 78.

³⁰ КUIA. Ф.110. Оп.1. Спр. 290. Арк. 12.

³¹ Раковский Х., Дембо В. (1926). *Румынские притязания на Бессарабию*. Москва. С. 16. URL: web.mit.edu/fjk/www/Marxists/Rakovsky/pritiazaniia.html.

Ministrul Angelescu și școlile particulare [Minister Angelescu and private schools], Dreptatea, 11.05.1922 [in Romania].

Mischak I. Stanovische PlvničnoYi Bukovini ta BessarabiYi u skladI RumunIYi pered priEdnanniyam do UkraYinskoYi RSR: IstorIografIya. [Situation of Northern Bukovina and Bessarabia in Romania before joining the Ukrainian SSR: historiography.] UDK (477.8)''19'':930.1 str. 224 [in Ukrainian].

Popovschi V. Școala superioară din Basarabia în anii 1918-1940. [The Upper School in Bessarabia in the years 1918-1940.] Unele reflecții, Cugetul, Chișinău, №4, 1992 [in Moldavia].

Rakovskiy H., Dembo V. Rummynskie prityazaniya na Bessarabiyu [Romanian claims to Bessarabia] M., 1926. S. 16. web.mit.edu/fjk/www/Marxists/Rakovsky/prityazaniia.html. [in Russian].

Shishkina R. Melhisedek – episkop Nizhnedunayskiy [Melchizedek - Bishop of Lower Dunajsky], Izmail Pravoslavnyi», #2, fevral 2002, <http://www.bessarabia.ru/biserica6.htm> [in Ukrainian].

Skurtu I., Almash D. i dr.. Istoriya Bessarabii (ot istokov do 1998 goda). [History of Bessarabia (from the beginnings before 1998).] Pod red.. I. Skurtu. – Kishineu, 2001. [in Moldavia].

Surugiu N. Dezvoltarea învățămîntului public în Basarabia în perioada interbelică (1918 – 1940). [Development of public education in Bessarabia in the interwar period (1918-1940).] astra.iasi.roedu.net/.../nr41invatamantulInterbelic.html [in Romania].

Tadiyan V. OsvIti v BessarabiYi (1918 - 1944 rr.) [Education in Bessarabia (1918 - 1944)] : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk, NatsIonalniy pedagogIchniy unIversitet ImenI M. P. Dragomanova, KiYiv, 1999, 16 s. [in Ukrainian].

Daki M. Development of religious education in the Southern Besarabia (1918-1940).

Examples of schools in the Izmail district (South Bessarabia) are the issues of the peculiarities of the formation of the religious education system in the region during the Romanian administration (20s of the 20th century). The forms and methods of implementing the educational process in the schools of the region during the specified period are analyzed. The analysis of the influence and distribution of religious ideology on the educational process in elementary and secondary schools is carried out. On the basis of archival documents, we can trace the process of religious education and the influence of religion on the daily life of the inhabitants of Southern Bessarabia. A special place is devoted to the formation and development of the theological seminary «Bishop Melchisedec», which was opened in Izmail and gradually acquired the status of an educational institution of state importance.

The article reflects the history of the founding of a seminary, a path which was passed from a small religious school to an elite institution, which gathered in its walls students from 26 counties throughout Romania. The powerful academic spectrum of the 8-year course has more than 40 subjects, thus giving their graduates the knowledge that is suitable for all sectors of life and the opportunity to become useful to society.

In parallel with the religious component in educational institutions, an analysis of the educational process, including the types of educational institutions in the region, the level of training of the teaching staff, and the level of education of the population are conducted. Separately, the existence of private schools in the region at a given time where the teaching of basic subjects was in their native language, led to the concern of the Romanian administration, which sought to rumuniation of the entire educational space of the multi-ethnic region.

Despite this fact ethnic minority schools existent. All of the above mentioned innovations in the educational process were based on the adoption of laws on education, on the basis of which the reform of school education was carried out: these are the 1929, 1934, 1937 laws.

Key words: education, Southern Bessarabia, educational institutions, episcopal, seminary, church.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-8

УДК 94(41/99)

Radu DAN*

ADMINISTRAREA ORAȘULUI ODESA DE CĂTRE AUTORITĂȚILE ROMÂNE (1941-1944)

După eliberarea Basarabiei și a nordului Bucovinei de către Armata Română, autoritățile române în frunte cu conducătorul statului de atunci mareșalul Ion Antonescu fiind în alinață cu Germania hitleristă au luat decizia de a continua operațiunile militare dincolo de Nistru. Au fost duse bătălii crâncene pentru aceste teritorii, mai ales pentru orașul Odesa, care s-au soldat cu mari pierderi de vieți omenești cât și materiale pentru România.

La 16 octombrie 1941 orașul Odesa a fost cucerit. Partea germană, aliata României, a decis să predea autorităților române teritoriul dintre Nistru și Bug în care intra și orașul Odesa, spre administrare. Preluând acest teritoriu autoritățile române au început să întreprindă acțiuni de redresare a situației.

Chiar din primele clipe administrația românească a numit în funcții cheie funcționari aduși din România, care trebuiau să se ocupe de buna administrare a orașului, iar funcționarii administrativi, de specialitate etc. au fost numiți din rândul populației. Primar a orașului Odesa a fost numit basarabeanul Gherman Pântea care era un bun cunoscător al gândirii ruse, dar și cunoștea la perfecție limba rusă ce îi permitea o socializare directă cu populația.

Primele măsuri ale autorităților române au fost curățarea orașului de ruine, cadavrele animaliere, alimentarea orașului cu apă și aprovizionarea orașului cu produse. Sovieticii când s-au retras au distrus majoritatea fabricilor și uzinelor, au demontat mașinile, utilajele și le-au transportat în teritoriul sovietic. Ce nu au reușit să transporte au aruncat în aer depozite cu produse, sute de cai au fost împușcați și aruncați în mare. Sovieticii au utilizat tactica «de-a nu lăsa nimic dușmanului» nimicind tot în calea lor la retragere.

Cu toate că, autoritățile române s-au instaurat temporar pe aceste teritorii, au reușit totuși să îmbunătățească condițiile de trai ale populației pe vreme de război. Au deschis și reparat bisericile, care au fost distruse și închise de sovietici, au deschis școli cu predare în limba localnicilor, teatre, biblioteci, a funcționat chiar și o universitate- Universitatea din Odesa. Au pus în funcțiune uzine și fabrici, au construit drumuri, restabilit spitale și oferind strictul necesar orășenilor.

În ciuda desfășurării operațiunilor militare administrația românească a îmbunătățit considerabil viața locuitorilor orașului Odesa. Într-un timp record administrația românească a asigurat populația cu strictul necesar și a normalizat viața cotidiană a orășenilor pe timp de război.

Cuvinte cheie: *Odesa, Administrația românească, Gherman Pântea, Transnistria, România*

După ce a fost eliberată Basarabia și Bucovina de Nord, a fost luată decizia de către mareșalul Ion Antonescu de-a continua operațiunile militare dincolo de Nistru. Ca urmare a angajării în acțiunile militare la Est de Nistru și eliberarea acestor teritorii de inamicii sovietici, partea germană, aliații României au decis să predea teritoriul dintre Nistru și Bug spre administrarea autorităților române.

În baza Acordului româno-german, intitulat *Înțelegerea asupra siguranței, administrației și exploatării economice a teritoriului dintre Nistru și Bug (Transnistria) și Bug și Nipru (regiunea Bug-Nipru)*, semnat la 30 august 1941, la Tighina, de generalul Hauffe și de generalul de brigadă N. Tătăranu, României îi revenea sarcina asigurării securității, administrării și

* Дан Р. – аспірант, Державний університет Республіки Молдова, e-mail: danradu@gmail.com

exploatării economice a Transnistriei. Acest teritoriu avea o suprafață de 39 733 km² și o populație de 2 326 266 de locuitori¹.

Prin Decretul nr. 1 din 19 august 1941, semnat la Tighina de generalul Ion Antonescu, decretul prevedea teritoriul ocupat dintre Nistru și Bug cu excepția regiunii Odesa, mărginit spre Nord cu linia Nord–Molghiliov-Nord – Jmerinka, intră sub administrație română. Prin același decret, Ion Antonescu l-a desemnat guvernator al Transnistriei pe profesorul universitar Gheorghe Alexianu,

La acel moment orașul Odesa nu făcea parte din Guvernământul Transnistriei fiindcă se duceau lupte crâncene pentru ocuparea orașului, care cu greu a fost cedat de sovietici fiind o bază militară de însemnătate majoră, unde se găseau bazele marinei și a aviației rusești, a doua după Sevastopol. «Bătălia pentru Odesa» s-a încheiat pe 16 octombrie 1941 cu mari pierderi pentru armata română.

La 17 octombrie 1941, adică a doua zi după căderea Odesei, Ion Antonescu a semnat Decretul nr. 4, conform căruia orașul Odesa, cu zona aferentă era încorporat în regimul administrației civile din Transnistria. Articolul 2 stipula că Odesa devine capitala Guvernământului Civil al Transnistriei².

La 18 octombrie 1941 a fost semnat decizia nr. 1559 prin care Gherman Pântea a fost numit primar al Odesei, basarabean, fost primar al Chișinăului, care se arăta bun gospodar și vorbea rusește; temperament popular, el ajunsese să fie iubit de populația orașului³.

De menționat că funcționarii administrativi și de specialitate ai au fost recrutați dintre localnici, iar completările s-au făcut cu persoane din România.

Ca colaboratori Gherman Pântea îi avea pe viceprimarii Vl. Chiorescu, E. Sincliu, C. Vidrașcu și ca secretar general pe A. Costinescu. Mai târziu au fost numiți și doi viceprimari localnici: Vl. Gundert și M. Zaevoșin. Ulterior, prin Decizia nr. 2058/1943 Gherman Pântea a fost ridicat la rangul de primar general, iar viceprimarii la rangul de primari de sectoare⁴.

În lista măsurilor de primă importanță întreprinse de administrația română, se înscriu cele referitoare la aprovizionarea populației cu produse strict necesare, organizarea muncii în agricultură și alte domenii, fixarea prețurilor la produsele agricole și animale, reorganizarea comerțului, organizarea învățământului și a ocrotirii sănătății etc. Acestea au fost câteva dintre primele reglementări stabilite de Guvernământ, în scopul reintrării vieții oamenilor din acest teritoriu la normalitate.

Cu dificultăți serioase în problema alimentării s-a confruntat orașul Odesa. În urma bombardamentelor au fost scoase din funcțiune conductele de apă și până la repararea acestora populația primea apă doar de două ori dimineața și două ori seara. Inspectând orașul, la 3 și 5 noiembrie 1941, guvernatorul G. Alexianu relatează următoarele: «La intrarea trupelor române în Odesa toate depozitele s-au găsit secuite. Lungul asediu al Odesei a făcut să se consume totul. Ceea ce a mai rămas a fost distrus de Armatele roșii în retragerea populației sau a fost jefuit de populație. Este suficient să arătăm că nu s-a găsit deloc grâu și că populația nu are pâine, nu are carne, nu are zarzavat, cartofi, lapte și nu se putea cumpăra nimic și găsi nimic»⁵.

Un alt aspect al primelor momente de administrație ține de măsurile luate pentru a începe campania lucrărilor de reconstrucție și restaurare. În acest scop a fost necesar recenzarea pe categorii a tuturor meseriașilor, aceștia fiind obligați ca, în termen de 5 zile, să se prezinte la primărie și să se înscrie în registru special întocmit pe baza cărților de calificare și a actelor de identitate. În caz contrar, exercitarea profesiei era interzisă.

Reglementarea politicii monetare, la fel a constituit o preocupare de neamânat a

¹ Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M.). F. 706. Inv. 1, D. 482. F. 40.

² Olivian Verenca (1993). *Administrația Civilă Română în Transnistria*. Chișinău. P. 29.

³ Constantin I. Kirișescu (1996). *România în al Doilea Război Mondial*. vol II. Text stabilit și îngrijit, adnotat și comentat de Gh. Buzatu. București. P. 55.

⁴ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 41.

⁵ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 66.

autorităților. La 29 august 1941, prin Ordonanța nr. 3, Reichskreditkassenschein (RKKS) a fost fixată drept monedă de circulație pe întreg teritoriul Transnistriei, inclusiv Odesa, rublele urmând să fie retrase la curs de 10 ruble=1 RKKS.

În scopul reglementării circulației monetare a fost creată Banca Transnistria – organ de coordonare și control al gestiunilor tuturor administrațiilor publice de Guvernământ⁶.

Pentru asigurarea vieții și avuției locuitorilor, a pazei bunurilor publice și executării măsurilor ordonate de administrație, prevenirea, stingerea incendiilor și salvarea sinistraților, menținerea ordinii publice și a bunelor moravuri, prin Ordonanța nr. 1 din 3 septembrie 1941, s-a înființat poliția comunală. Recrutarea personalului polițienesc comunal s-a făcut din rândul locuitorilor comunelor.

Ordonanța nr. 55 din 14 martie 1942 a pus bazele reformei agrare din Transnistria. În conformitate cu prevederile acesteia «pentru a stimula sârguința depusă la îndeplinirea muncilor agricole, pentru o mai dreaptă răsplată în raport cu contribuția, vrednicia și munca depusă de fiecare cultivator de pământ», colhozurile se transformau în obști de muncă, care rămâneau unități de exploatare indivizibile în hotarele lor, cu administrația și structura existentă⁷.

La instaurarea administrației românești cea mai dificilă situație a fost concepută în industrie, dată fiind distrugerea majorității fabricilor și uzinelor, precum și demontările de mașini și utilaje care au fost transportate în teritoriul sovietic.

Paralel cu reorganizarea administrativă și economică a Transnistriei, autoritățile române s-au preocupat și de rezolvarea mai multor probleme de ordin social, în care: organizarea muncii, aprovizionarea populației cu produse de primă necesitate, stabilirea regimului de pensii și de asigurări sociale, ocrotirea sănătății etc.

Problema aprovizionării populației avuse o semnificație deosebită pentru autorități. În vederea aprovizionării populației cu produse necesare, prin Ordonanța nr. 5 din 7 septembrie 1941, s-a stabilit ca primarii orașelor și comunelor să deschidă în localități magazine în care urma să se vândă zahăr, sare, ulei, gaz, benzină, chibrituri, tutun⁸. De asemenea, în fiecare oraș și comună mai mare trebuia să existe câte o brutărie, un hotel, un restaurant, o măcelărie și o frizerie. Orașul Odesa la acest capitol stătea cel mai bine.

Aprovizionarea populației cu produse s-a îmbunătățit odată cu repunerea în funcțiune a întreprinderilor alimentare, iar pentru a soluționa problema asigurării populației cu îmbrăcăminte au fost redeschise fabrici de textil și de confecții.

Sarcinile imediate ale Guvernământului Transnistriei a constat în refacerea economiei, devastată de război. Acest obiectiv s-a realizat prin organizarea eficientă a muncii. Dat fiind faptul că o bună parte din muncitori și specialiștii calificați s-au evacuat odată cu retragerea trupelor sovietice, în Provincie se simțea lipsa brațelor de muncă. Pentru redresarea situației, prin Ordonanța nr. 26 din 21 noiembrie 1941, s-a instituit munca obligatorie în folosul obștii pentru toți locuitorii de la 16 la 60 de ani, domiciliați în orașul Odesa. Ulterior prevederile Ordonanței s-au extins și în restul Provinciei. Bolnavii și infirmii, bătrânii în vârstă de peste 60 de ani, femeile cu copii mai mici de 5 ani, precum și cele care aveau mai mult de trei copii sub vârsta de 10 ani au fost scutiți de obligativitatea prestării muncii în folosul obștei. Din aceeași categorie făceau parte persoanele care prestau o muncă efectivă în serviciile și întreprinderile publice sau private.

Referitor la organizarea muncii în municipiul Odesa menționăm că, în perioada 5 decembrie-28 decembrie 1941, a fost efectuat recensământul populației care, care oferă următoarele date importante: 34 089 bărbați (30%) și 86 446 femei (70%), în total 120 535 persoane de muncă⁹. Cu data de 4 ianuarie 1942, a intrat în vigoare mobilizarea și trimiterea muncitorilor la lucru, reușindu-se până la finele anului 1942 să fie repartizați la diferite

⁶ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 43.

⁷ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 41. F. 79.

⁸ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 37. F. 40.

⁹ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 529. F. 128.

întreprinderi și instituții publice 35 662 de persoane. La 1 august 1943, numărul angajaților în orașul Odesa a crescut, ajungând-se la cifra de 100 000 de persoane¹⁰.

Prin Ordonanța nr. 6, din 21 mai 1942, s-a trecut la reglementarea regimului muncii în întreprinderi, în diferite servicii sau șantiere de lucru. Durata normală de lucru a fost stabilită la 8 ore pe zi sau 48 de ore pe săptămână¹¹.

Problema asigurării sociale a fost reglementată de autoritățile Provinciei prin Ordonanța nr. 64 din 27 mai 1942, conform căreia întreprinderile, serviciile și șantierele de producție aveau obligația ca, în caz de boală sau accidente, să plătească angajaților lor cu vechime de muncă de cel puțin o lună, drept asistență și ajutor, 50 % din retribuția normală – pentru primele 5 zile și 25 % – pentru următoarele 5¹².

Prin Ordonanța nr. 78 din 21 august 1942, s-a fixat – până la reglementarea judicioasă a regimului de pensii – un minim de 10 RKKS în comunele rurale și un minim de 20 RKKS în orașe, ca drept de pensie cuvenită pensionarilor, limita maximă de pensie ajungând până la 200 RKKS. Pensionarii, ale căror drepturi au fost stabilite sub regimul țarist sau sub cel sovietic, au continuat să le primească în cuantumul stabilit, socotindu-se 10 ruble=1 RKKS¹³.

O altă preocupare a administrației românești a constat în soluționarea problemei privind ocrotirea sănătății populației. A fost fixat un program de activitate care prevedea următoarele: organizarea medico-sanitară pe teren, refacerea spitalelor și înființarea de noi instituții medicale, asigurarea așezămintelor cu personalul necesar, combaterea epidemiilor și a bolilor sociale, crearea laboratorului de produse farmaceutice și organizarea depozitului central de medicamente, deschiderea de aziluri pentru copii, bătrâni, invalizi.

În decurs de aproximativ un an pe la sfârșitul lunii iunie 1942, în orașul Odesa deja erau funcționale 6 spitale, 3 sanatorii pentru femeile însărcinate, 16 policlinici, 10 puncte medicale în raza orașului, 5 dispensare speciale pentru cei bolnavi de cancer, turbeculoză etc., 3 orfelinate pentru copii și 2 cantine care dădeau pe zi câte 500 000 porții de mâncare. Au fost deschise 12 farmacii și construite 12 băi comune, pe teren au fost repartizate echipe volante pentru bolnavii contagioși, precum și formațiuni sanitare, compuse din servicii de profilaxie și igienă. S-a reparat sanatoriul pentru copii «Lermontov», s-a făcut ordine pe plaja «Lermontov», «Arcadia», «Lanjeron». Direcția Sanitară din Odesa avea ca lucrători circa 3148 persoane, care ridicau pe lună în jur de 290 000 de mărci germane¹⁴.

Completarea instituțiilor medicale cu personalul necesar a fost efectuată și prin utilizarea medicilor evrei din România.

Problema cadrelor a fost soluționată parțial odată cu redeschiderea instituțiilor de învățământ cu profil medical. Pentru a pregăti cadre medicale cu înaltă calificare, la Universitatea din Odesa a fost înființată Facultatea de Medicină, la care învățau 816 studenți. Pregătirea personalului medical, sanitar și auxiliar se desfășura în cadrul Colegiului de Medicină din Odesa, precum și trei școli medicale: Școala Superioară Medico-Farmaceutică cu 383 de elevi, la care se pregăteau doctori, ajutoari sanitari, subchirurghi, surori de caritate și laboranți farmaciști, Școala Superioară de Stomatologie cu 500 de elevi și Școala Chimico-Farmaceutică cu 200 elevi, unde se pregăteau infermiere, subchirurghi și farmaciști¹⁵. Au fost întreprinse acțiuni pentru repararea și repunerea în funcțiune a spitalelor.

De notat că, Direcția Sănătății a luat anumite măsuri în domeniul asistenței sociale. De exemplu, numai în orașul Odesa, timp de doi ani, au fost acordate ajutoare materiale în sumă de 231 136 de RKKS au fost organizate mese pentru săraci în valoare de 890 666 76 de RKKS¹⁶.

¹⁰ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 67.

¹¹ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 37. F. 91.

¹² A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 41. F. 88.

¹³ Olivian Verenca (1993). *Administrația Civilă Română în Transnistria Chișinău*. P. 78.

¹⁴ *Gazeta Odesei*. 16 octombrie 1942. P. 26.

¹⁵ Demir Dragnev coord. (2007), *O istorie a regiunii transnistriene. Din cele mai vechi timpuri până în prezent*. Chișinău. P. 309.

¹⁶ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 518. P. 2. F. 293.

La 1 octombrie 1941, prin Ordonanța nr. 6, s-au redeschis școlile primare pe întreg teritoriul Transnistrie. Limba de predare era stabilită de primarii orașelor, satelor după consultarea cu obștile locale. Corpul didactic se recruta din foștii profesori¹⁷. Odată cu cucerirea Odesei această ordonanță a fost baza juridică și pentru învățământul de toate nivelurile din oraș.

Doar în orașul Odesa în mai puțin de un an deja erau deschise 55 de școli primare dintre care una pentru surdomuți și alta pentru invalizi. Au fost deschise și școli secundare: una românească mixtă, 5 gimnazii de bărbați, 9 gimnazii pentru fete, una ucrainească mixtă și încă 3 gimnazii, unul pentru armeni. Din școli profesionale au fost deschise 4 tehnice, una tehnic alimentară, una pentru medici de dinți, una medico-farmaceutică, un conservatoriu, o școală de ceramică, 2 școli pentru coaserea hainelor. În toate școlile au fost deschise cursuri de limbi străine și cursuri de limbă română pentru profesori¹⁸.

Pentru substituirea materialului didactic sovietic au fost aduse din România cărți de curs primar și de curs secundar. A fost și anumite donații din partea oamenilor de bună credință din România.

Învățământul avea trei grade: primar (cu 4 clase), secundar (cu două cicluri) și superior unde și-au adus contribuția profesori sosiți din România.

Pentru copii în anii 1942-1943, au fost alcătuite și tipărite în România abecedare, lecțiile fiind atât în limba română, cât și în limba rusă.

În perioada administrației românești la Odesa a funcționat o instituție de învățământ superior - Universitatea din Odesa – care a fost redeschisă la 7 decembrie 1941. La 14 februarie 1942 s-au început cursurile la trei facultăți: Medicină, Politehnică și Agronomie, iar la 7 septembrie 1942 au fost inaugurate toate cele șase facultăți: Medicină, cu secția Farmaceutică (cu 816 studenți), Politehnica cu secțiile Electrotermică, Construcții, Alimentară (cu 304 studenți), Drept (cu 73 studenți), Științe, cu secțiile Matematică și Științe Naturale (cu 163 studenți), Litere, cu secțiile Istorie, Limba și Literatura Rusă și, respectiv, Limba Română (cu 249 de studenți) și agronomia, cu specialitățile Agro-Fitotehnică, Horticultură, Mașini agricole și Zootehnie (cu 151 de studenți)¹⁹.

Studiile la Universitate se desfășurau în limba rusă (cu excepția secțiilor românești). Astfel de secții aveau Facultățile de Litere, Agronomie și Drept.

Pe lângă Facultatea de Medicină au funcționat 91 de catedre și 14 clinici în care s-au tratat 7.248 de bolnavi și au fost efectuate 50 000 de vizite și 2 000 de operații²⁰.

La Universitate activa și o catedră de Teologie, membrii căreia țineau prelegeri în fața studenților de la toate facultățile. În cadrul Facultății de Litere au fost deschise Catedrele de Limba română, Istoria românilor și Filozofie. În cadrul Universității și-au desfășurat activitatea didactică 355 de persoane, dintre care 8 sosiți din România. Pentru profesori și studenți funcționau biblioteca științifică a Universității²¹.

Instituțiile de cultură, care fuseseră distruse sau grav avariate în urma operațiilor militare, după o perioadă relativ scurtă s-au redeschis Teatrele Naționale din Odesa, Teatrul de Operă și Balet din Odesa, Conservatorul de Muzică și Artă Dramatică din Odesa, muzeele, bibliotecile, sălile de cinema etc.

Pe scena Teatrului Național din Odesa au fost prezentate 150 de spectacole, dintre care 95 de către trupe din România, 20 de festivaluri patriotice și 35 spectacole pentru soldații garnizoanei. Prin Decizia nr. 3.009 a Direcției Culturii, teatrul a fost dotat cu începere de la 1 august 1943, cu o trupă proprie, care se împărțea în două studiouri: studioul român și rusesc.

¹⁷ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 41. F. 30.

¹⁸ *Gazeta Odesei*. 16 octombrie 1942. P. 26.

¹⁹ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 19. P. 1. F. 165.

²⁰ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 544. P. 2. F. 273.

²¹ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 41.

Fiecare studio, la rîndul său, se împărțea în două echipe: una care juca la Odesa și o echipă de turneu în Provincie²².

Pe lângă teatrele guvernamentale au fost inaugurate și teatre particulare. Astfel, la 25 aprilie 1943 la Odesa s-a redeschis Teatrul «Vronschi». Tot la Odesa au mai funcționat Teatrul de Dramă și Comedie, Teatrul Grotesc și Teatrul Music-Hall²³.

În perioada de administrare românească s-a impus și activitatea bibliotecilor. Până la redeschiderea lor au fost revizuite, eliminându-se materialul legat de propaganda comunistă. Datorită sprijinului acordat de Primăria orașului Odesa au fost înființate opt biblioteci municipale, care dispuneau de un număr total de 3 000 000 de volume. Importante centre culturale au devenit Biblioteca Publică și Biblioteca Centrală, precum și Biblioteca Universității, care avea un fond de 1 500 000 de cărți²⁴.

O efervescentă înnoitoare se face resimțită și în domeniul presei în limba română cât și limba rusă, în această perioadă apărând un număr mare de ziare, precum: «*Transnistria, Glasul Nistrului, Bugul, Gazeta Odesei, cât și revistele Țara Bugului și Molva*».

Un rol important l-a ocupat și propaganda prin Radio. Chiar din primele zile ale administrației române a fost repus în funcțiune postul de radioamplificare Odesa, dotat cu opt subcentrale. Din studioul radiofonic al acestuia se difuză zilnic un program ce cuprindea radiojurnalele în limba română, rusă, germană, emisiuni cu caracter științific, anticomunist și religios, ore politice și militare, transmisiuni de la teatrul de Operă și Balet, concerte²⁵.

În acțiune de culturizare și propagandă, cinematograful a fost folosit pe scară largă. În perioada administrației românești în Odesa funcționau 13 cinematografe.

În august 1941 s-a pus problema întocmirii bisericești a regiunii Transnistriene. Întrucât biserica a fost singura instituție în care se mai putea manifesta, într-o oarecare măsură, sentimentul național prin limbă, ea a fost greu lovită de comuniști. Autoritățile române au găsit în Transnistria doar o singură biserică de mai funcționa: cea a cimitirului nr. 2 din Odesa cu preotul Vasile Braga.

Pe parcursul a unui an de zile de administrare românească în orașul Odesa au fost reconstruite și deschise 21 de biserici, inclusiv și Catedrala, 2 biserici luterane și o biserică de rit catolic²⁶.

În primul an de activitate au fost sfințite și redeschise mănăstirele: Sf. Pantelimon, Odesa, Sf. Maria Magdalena, Odesa, Bolșoi Fontan de lângă Odesa. Numai în municipiul Odesa au fost reparate și redeschise timp de un an 22 de biserici și trei mănăstiri. Au fost tipărite 10 000 de calendare bisericești în limba rusă și 10 000 de cărțile de rugăciune în rusă și română. Într-o ediție bilingvă au apărut «Foaia de zidire sufletească și Viața creștină», tipărită în 60 000 de exemplare²⁷.

Mareșalul Ion Antonescu luase hotărârea de a construi la Odesa o Catedrală, ctitorie a regelui Mihai. Acest locaș sfânt se proiecta să fie înălțat pe locul vechii catedrale, distrusă și arsă de autoritățile sovietice²⁸.

În Provincie totuși se resimțea insuficiența personalului bisericesc, de aceea în scopul pregătirii cadrelor de preoți au fost înființate seminare teologice la Odesa și Dubăsari.

Misiunea a depus eforturi susținute pentru deschiderea în continuare a bisericilor și mănăstirilor. Astfel, în 1943, numai în orașul Odesa funcționau 29 de biserici restaurate.

²² Olivian Verenca (1993). *Administrația Civilă Română în Transnistria*. Chișinău. P. 29.

²³ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 41.

²⁴ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 41.

²⁵ Demir Dragnev coord. (2007). *O istorie a regiunii transnistriene. Din cele mai vechi timpuri până în prezent*, Chișinău. P. 321.

²⁶ *Gazeta Odesei*. 16 octombrie 1942. P. 26.

²⁷ Rodica Solovei (2004). *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*. Iași. P. 41.

²⁸ A.N.R.M. F. 706. Inv. 1. D. 997. F. 12.

Administrația românească și-a desfășurat activitatea în condiții dificile, însă proiectul bine orientat în domeniul social-economic și cultural au dat un aport pozitiv pentru un trai decent locuitorilor orașului Odesa și nu trebuie să uităm că era război totuși administrația românească a avut reușite în buna gestionare a orașului.

Din cauza evenimentelor de pe frontul de luptă, prevăzând că soarta Odesei e pecetluită prin retragerea germanilor în fața mării ofensive sovietice din primăvara anului 1944, Potopeanu a luat contact cu feldmareșalul von Kleist, comandantul forțelor germane din Ucraina, convenind să facă predarea Odesei către Comendamentul Militar German²⁹. Astfel, administrația românească a Transnistriei și a orașului Odesa încetează la 1 aprilie 1944, puterea și controlul preluând-o autoritățile germane.

În concluzie, în ciuda desfășurării operațiunilor militare administrația românească a îmbunătățit considerabil viața locuitorilor orașului Odesa. Într-un scurt record administrația românească a asigurat populația cu strictul necesar apă, produse, haine, a restabilit spitalele, a reconstruit drumuri, biserici, instituții culturale, a organizat sistemul educațional etc. normalizând în așa fel viața cotidiană a orașenilor.

REFERENCES

- A.N.R.M., F. 706, inv. 1, d. 41, f. 79.
 A.N.R.M., F. 706, inv. 1, d. 518, p.2, f. 293.
 A.N.R.M., F. 706, inv. 1, d. 529, f. 128.
 A.N.R.M., F. 706, inv. 1, d. 544, p. 2, f. 273.
 A.N.R.M., F. 706, inv. 1, d. 997, f. 12.
 A.N.R.M., F.706, inv. 1, d. 37, f. 40.
 A.N.R.M., F.706, inv. 1, d. 37, f. 91.
 A.N.R.M., F.706, inv. 1, d. 41, f. 30.
 A.N.R.M., F.706, inv. 1, d. 41, f. 88.
 A.N.R.M., F.706, inv. 1, d. 482, f. 40;
 Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M.), F. 706, inv. 1, d. 19, p. 1, f. 165.
 Constantin I. Kirișescu, *România în al Doilea Război Mondial*, vol II, Text stabilit și îngrijit, adnotat și comentat de Gh. Buzatu, București, 1996, p. 55.
 Demir Dragnev coord., *O istorie a regiunii transnistriene. Din cele mai vechi timpuri până în present*, Chișinău, 2007, p. 309.
 Gazeta Odesei, 16 octombrie 1942, p. 26.
 Olivian Verenca, *Administrația Civilă Română în Transnistria*, Chișinău, 1993, p. 29.
 Rodica Solovei, *Activitatea Guvernământului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 august 1941-29 ianuarie 1944)*, Iași, 2004, p. 41

²⁹ Constantin I. Kirișescu (1996). *România în al Doilea Război Mondial*. Vol II. Text stabilit și îngrijit, adnotat și comentat de Gh. Buzatu. București. P. 63.

Dan R. The Management of the City of Odessa by the Romanian Authorities (1941-1944)

After the liberation of Bessarabia and Northern Bukovina by the Romanian Army, the Romanian authorities, headed by the commander-in-chief of the state at that time, General Ion Antonescu, being in alliance with Hitler's Germany, decided to continue the military operation beyond the Dniester. There were fierce battles for these territories, especially for the city of Odessa, which led to great human and material losses for Romania.

October 16, 1941, the city of Odessa was conquered. The German side, an ally of Romania, decided to give the Romanian authorities control of the territory between the Dniester and the Bug, which included the city of Odessa. Taking this territory, the Romanian authorities began to take action to restore the situation.

From the very first moments, the Romanian administration appointed to key management positions persons from Romania who were supposed to manage the city well, and the administrative staff was appointed from the ranks of the population. Hermann Pinteia, a native of Bessarabia, who was a good connoisseur of Russian thinking and perfectly mastered Russian, was appointed mayor of the city of Odessa, which allowed him to directly socialize with the population.

The first measures of the Romanian authorities, was to clean the city from the ruins, the corpses of animals, providing the city with water and provisions. During the retreat, the Soviet troops destroyed most of the factories and plants, dismantled machinery, equipment and took everything to Soviet territory. Using the tactics of «leaving nothing to the enemy», they blew up everything they could not carry, including warehouses with food, destroying everything in their path.

Despite the fact that the Romanian authorities temporarily settled in these territories, they managed to improve the living conditions of the population in wartime. They opened and repaired churches that were destroyed and closed by councils, opened schools with teaching in the local language, theaters, libraries, even one university worked – Odessa University. They put into operation factories and plants, built roads, rebuilt hospitals, providing the most necessary for the citizens.

Despite the hostilities, the Romanian administration significantly improved the life of the inhabitants of Odessa. In record time, the Romanian administration provided the population with the most necessary and normalized the daily life of citizens in wartime.

Key words: *Odessa, Romanian administration, Herman Pinteia, Transnistria, Romania*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-9

УДК 94

Ада ДІЗАНОВА*

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СТУДЕНТІВ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ З. АРКАСА.

Важливим чинником формування національної свідомості та національної ідентичності є історична пам'ять. Наукові розвідки з проблем історичної пам'яті посідають значне місце в українській та зарубіжній історіографії. Велика увага приділяється дефініціям, типологізації та класифікації історичної та національної пам'яті, визначенню місць та фігур пам'яті.

Враховуючи поліетнічний склад населення, пам'ять українського народу має збагачуватись відомостями з історії національних меншин, чие історичне минуле і майбутнє пов'язані з Україною. Серед фігур пам'яті є знакові, які відіграли визначальну роль у тих чи інших подіях, разом з тим є й такі, скромний внесок яких до цього часу недостатньо оцінений і потребує подальшого вивчення й популяризації. На наш погляд, заслуговує на увагу видатний син грецького народу Захарій Аркас.

З. Аркас сприяв формуванню і збереженню книжкового фонду Севастопольської Морської бібліотеки. Його вважають першим дослідником історії Чорноморського флоту. Він займався збиранням та описом давньогрецьких старожитностей Криму, зокрема Херсонесу. Формування історичної пам'яті студентів на прикладі таких осіб як З. Аркас, має велике значення.

Ключові слова: історична пам'ять, національна пам'ять, місця й фігури пам'яті, З. Аркас, Севастопольська Морська бібліотека.

Проблеми історичної пам'яті, її формування знаходяться в полі зору багатьох сучасних дослідників. Досліджуючи теоретичні питання проблеми, вітчизняні науковці П. Вербицька, В. Верстюк, О. Гайдай, І. Гирич, В. Горбик, Я. Грицак, Г. Денисенко, Л. Нагорна, Н. Яковенко акцентують увагу на пам'яткознавчому аспекті, ставленні громадськості до меморіального простору, сприйнятті суспільством знакових подій та історичних діячів, увічнених пам'ятками і пам'ятними знаками. І це правильно.

Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених проблемам історичної пам'яті, в науковій літературі не існує єдиності у визначенні цього поняття. Практично всі дослідники підкреслюють важливість формування історичної пам'яті.

Одна з провідних дослідниць проблем історичної пам'яті Г. Денисенко посилається на роботу доктора історичних наук Л. Репіної, яка трактує історичну пам'ять як сукупність уявлень про соціальне минуле, що існує в суспільстві на масовому і індивідуальному рівні. Вона включає образний та емоціональний аспекти, мінімальний набір ключових подій і постатей в усній, візуальній або текстувальній формі, які присутні в активній пам'яті і не потребують зусиль для їх згадування¹. Масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом «історичної пам'яті». Історична пам'ять, на думку вченої, один з вимірів колективної (соціальної) пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, його символічна репрезентація»².

* Дізанова А. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; e-mail: ada.dizanova@gmail.com

¹ Денисенко Г.Г. (2018). *Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті*. К.: Інститут історії України НАН України. 319 с.

² Цит. за: Денисенко Г.Г. (2018). *Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті*. К.: Інститут історії України НАН України. С. 21.

Професор Н. Яковенко стверджує, що історична пам'ять – це фундамент національної ідентичності. Адже дякуючи спільному образу минулого, більш-менш однаковому для мільйонів Я, ми ототожнюємо себе з перемогами й поразками попередніх поколінь, з нашими спільними героями, зі священними для нації місцями пам'яті, з досягненнями нашої культури і т.д.³

Національна пам'ять та історична пам'ять є об'єктами дослідження не лише історичних праць, а й розвідок з етнології, державотворення, політології, етнопсихології тощо.

Заслужують уваги підходи дослідників до типологізації історичної та національної пам'яті, класифікації її на декілька видів: суспільна, колективна, групова (корпоративна), індивідуальна із збереженням етнічного забарвлення кожного з них. Щодо типів пам'яті загалом, то журнал «Memory studies» називає їх понад 250⁴.

В історичній літературі значна увага приділена проблемам формування історичної пам'яті. Важко не погодитись з Л. Нагорною, яка відзначає: «Логіку формування історичної пам'яті не завжди легко збагнути, але очевидне одне: чим охочіше вона тяжіє до однозначності й нормативності, тим більшою є вірогідність її сакралізації. А це вже створює відчутні небезпеки, оскільки об'єктивне знання швидко витісняється міфами, а міфи є найзручнішим об'єктом політичних маніпуляцій»⁵.

В. Бушанський звертає увагу на депресивність української історичної пам'яті – вічний плач і голосіння. «Справа лише в тім, – зазначає дослідник, – що історична пам'ять присутньо іншою й бути не може. Історична пам'ять некрофільна. Вона тяжіє до похмурих образів кладовищ, руїн і могил»⁶. Дослідник вважає: «Історична пам'ять завше травмована. І хоча це й прикро визнавати, але іншої історичної пам'яті, окрім як травмованої, не існує. Історична пам'ять – це завше повернення до одних і тих самих знакових подій – джерел травми. Постійне розігрування одних і тих самих ситуацій, тиражування одних і тих самих образів»⁷.

На думку Л. Нагорної «Предметом дослідницької уваги й наукових дискурсів тут є своєрідні топоси, «місця й фігури пам'яті», уведені в систему відповідних символів. Добір їх здійснюється значною мірою довільно, але з обов'язковою «прив'язкою» до сучасних реалій. «Місця пам'яті» – це завжди соціальні конструкти, значною мірою осучаснені. Такими символічними об'єктами можуть бути окремі події, місцевості, особи, ритуали, символи – все те, що сприймається в суспільстві як певна цінність із власною «біографією»⁸.

На наш погляд, важливим є зауваження Л. Нагорної з приводу загальної тональності політики пам'яті. «Люди втомилися від «страждальницького дискурсу» і дедалі більше звикають геть усе бачити у негативному світлі. Тим часом кожному подію, навіть трагічну, можна подати в ключі «подоланої трагедії». Історичні твори, театральні вистави, пам'ятники не повинні емоційно діяти на посилення «комплексу жертви», ставати черговою інфо-травмою. Все, що минуло, має переконувати: сильна людина і здоровий соціум спроможні вийти непохитними з будь-якої ситуації. Сумні ювілеї повинні вести людину від «світлої печалі» до усвідомленої «радість подолання» й торжества життя у найрізноманітніших його проявах»⁹.

Сучасні дослідники акцентують увагу на тому, що діапазон історичної та національної пам'яті українського народу по мірі формування громадянського суспільства

³ Яковенко Н. *Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України*. URL: <http://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html>

⁴ *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* (2013). Київ: ІПЕНД. С. 472.

⁵ Там само. С. 14.

⁶ Там само. С. 103.

⁷ Там само. С. 105.

⁸ Там само. С. 120.

⁹ Там само. С. 141.

і утвердження української політичної нації як громадянської неминуче має збагачуватись відомостями з історії національних меншин, чие історичне минуле і майбутнє невіддільні від їх побутування в межах сучасного ареалу України.

За визначенням Л. Зашкільняка, під «історичною пам'яттю» ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти. Зрозуміло, що історична пам'ять – індивідуальна і колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам'яті¹⁰. Л. Зашкільняк звертає увагу на те, що в науковому світі сьогодні не існує одностайної думки про співвідношення між суспільною свідомістю та наукою, між історичною свідомістю та історіографією, покликаною формувати її. Тут на перший план і виходить проблема історичної пам'яті та її співвіднесення з історіографією¹¹. Дослідник приділяє увагу також етнічному чиннику у визначенні історичної пам'яті.

У статті П. Вербицької з'ясовано можливості історичної освіти у подоланні конфлікту історичної пам'яті, що дестабілізує сучасне українське суспільство та перешкоджає його інтеграції і консолідації¹².

На наш погляд, історична освіта має значний потенціал щодо формування історичної пам'яті студентів. Вважаємо, що поза увагою залишається чимало осіб, яким приділено недостатньо уваги, в той час, як їхнє життя, служіння Батьківщині, малій батьківщині, народу може бути прикладом для наших сучасників і важливим підґрунтям для формування історичної пам'яті молоді і зокрема студентів.

Одним з таких діячів, на наш погляд, є Захарій Андрійович Аркас – грек за походженням, для якого південь України став другою батьківщиною.

Життя родини Аркасів – однієї з відомих і найвизначніших в Україні, представники якої зробили значний внесок в розвиток української історії та культури, – знайшло відображення в дослідженнях різних авторів, у першу чергу миколаївських вчених. 2003 року була захищена кандидатська дисертація Т. В. Березовською «Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби»¹³. Значну увагу авторка приділяє визначенню місця кращих представників цієї родини в історії України, розкриттю механізму стрімкої інтеграції роду Аркасів в етносоціокультурне середовище України. Широке коло питань, пов'язаних з історією родини Аркасів, розглянуте в монографії тієї ж авторки¹⁴. Окремі питання з біографії зазначених діячів досліджували О. Малиновська, А. Топоров та інші.

Захарій Аркас народився 1793 р. в Греції, в м. Літохороно, біля півніжжя гори Олімп¹⁵. Наступного року родина з маленькою дитиною змушена була покинути батьківщину через переслідування з боку турецьких властей. Осіли Аркаси в м. Миколаєві, яке саме в той час розбудовувалось. Родина збільшувалась. У Андреаса (Андрія) народилося 12 дітей. Як зазначено в більшості джерел, батько дав синам гарну класичну освіту в домашніх умовах. До речі, батько володів 12 мовами. Він прищеплював дітям любов до історії та археології.

1806 Захарій пішов волонтером на Чорноморський флот. 1816 закінчив Чорноморське штурманське училище, став мічманом. Брав участь у російсько-турецькій

¹⁰ Зашкільняк Л. (2006-2007). *Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії*. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.15. С. 855.

¹¹ Там само. С. 856.

¹² Вербицька П. (2012). *Проблеми історичної пам'яті у проекції на завдання сучасної історичної освіти* URL: http://vuzlib.com.ua/articles/book/12278-Problemi_istorichnoji_pam%27jat/1.html

¹³ Березовська Т.В. (2003). *Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби*. Автореферат дис... канд. іст. н., Одеса, 21 с.

¹⁴ Березовська Т.В. (2005). *Історичний портрет роду Аркасів*, Миколаїв: МДАУ, 215 с.

¹⁵ Мурзакевич Н. *Захарій Андреевич Аркас. Некролог*. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса. С. 492.

війні 1828-1829 рр. За станом здоров'я залишив стройову службу на флоті. Оселився в Севастополі. Був членом правління Севастопольського військового карантину, виконував обов'язки голови Севастопольського статистичного комітету. Займався устроєм інвалідних будинків, монастирів, очолив комісію з будівництва храму Св. Володимира.

Під час вивчення навчальної дисципліни «Історичне краєзнавство, музеєзнавство та архівознавство» звертаємось до наступних фактів з біографії З. Аркаса, які дають можливість сформулювати уявлення про нього як патріота своєї нової Батьківщини. Водночас акцентуємо увагу студентів на тому, як формувалися бібліотечні фонди, музейні колекції тощо. Йдеться про збереження Севастопольської Морської бібліотеки, яка була започаткована в 20-х рр. XIX ст. За рахунок добровольчих пожертв книжковий фонд поповнювався досить швидко. Для бібліотеки було збудоване спеціальне приміщення, однак вона згоріла. Було прийнято рішення збудувати нову. На першому засіданні комісії в 1846 р. З. Аркаса призначили секретарем-скарбником і доручили наглядати за її будівництвом. Нове приміщення було збудовано на старому місці 1849 р.

У 1850 р. журнал «Морской сборник» передрукував статтю з «Одесского Вестника», присвячену відкриттю Севастопольської бібліотеки, в якій зазначалося, що за кількістю книг та красою будівлі вона була однією з кращих в державі, що її заснування «принесе значну користь офіцерам Чорноморського флоту, службі й людству»¹⁶. У статті висловлено припущення, що ця бібліотека за короткий термін може зрівнятися з багатьма чудовими бібліотеками Європи¹⁷.

Офіцери, які бували закордоном, вважали справою честі придбати книги й подарувати їх бібліотеці. Крім того, вони дарували монети, мінерали тощо. Таким чином, поступово склалися нумізматична й мінералогічна колекції, що постійно поповнювалися.

Керувала бібліотекою рада директорів (або комітет), до якого напередодні Східної (Кримської) війни входив З. Аркас. Після битви на Альмі, за кілька днів до початку облоги Севастополя (вересень 1854 р.) рада прийняла рішення про евакуацію бібліотеки, керівництво якою було доручено З. Аркасу спільно з капітаном 2-го рангу Бутаковим. Книги були терміново зібрані й перенесені до підвального приміщення. Почалися артилерійські обстріли міста. Будівлі було завдано значної шкоди. На той час молодший брат Захарія Микола Аркас добився виділення возів для вивезення домашнього майна з міста. У 1901 р. історик А. Зайончковський опублікував спогади Миколи Аркаса з цього приводу, де зазначалося, що Захарія вози використав для вивезення Севастопольської бібліотеки, натомість майно родини, зокрема бібліотеки батька З. Аркаса, його особиста та брата, згоріло під час пожежі, спричиненої бомбардуванням міста. Завдяки З. Аркасу бібліотеку вдалося врятувати. Книги вивезли вчасно, адже у серпні 1855 р. приміщення бібліотеки в Севастополі згоріло. Книги зберігалися в Миколаєві до 1890 р. Після Кримської війни у Севастополі працювало лише відділення бібліотеки, яким з 1858 р. керував директор З. Аркас.

Лише цього епізоду з біографії Захарія Андрійовича було б досить, щоб зберегти пам'ять про цю надзвичайну людину. На наш погляд, цю інформацію доцільно включити до змісту навчальної дисципліни «Бібліотечне краєзнавство».

Чимало фактів, пов'язаних з діяльністю З. Аркаса, можемо використовувати з метою формування історичної пам'яті студентів на лекціях і семінарських заняттях з дисциплін «Історія України та української культури», «Історичне краєзнавство, музеєзнавство та архівознавство», «Україна в європейській історії та культурі», «Історико-культурна спадщина півдня України», «Археологія» тощо. Наведемо декілька прикладів. Відомо, що через стан здоров'я З. Аркас рано залишив службу на флоті, присвятивши решту життя улюбленій справі – історичним та археологічним дослідженням, адже в Севастополі були для цього відповідні умови. Аркас ретельно вивчав пам'ятки старовини, які до того ж були тісно пов'язані з грецькою спадщиною.

¹⁶ О Севастопольской библиотеке (1850). Морской сборник. № 3. С. 212.

¹⁷ Там само. С. 213.

На початку 40-х рр. XIX ст. Одеське товариство історії та старожитностей неодноразово зверталось до адмірала Лазарева, який був тоді головним командиром Чорноморського флоту й портів і військовим губернатором Миколаєва й Севастополя, з проханням надати відомості про археологічні пам'ятки, що знаходились поблизу Севастополя: Херсонес, Інкерман, Балаклава. Лазарев був почесним членом Одеського товариства історії та старожитностей, розумів важливість цієї справи, тож доручив цю роботу З. Аркасу¹⁸. На той час Аркас був членом правління Севастопольського військового карантину, розташованого на території цитаделі Херсонесу. Тут часто знаходили давні предмети, монети тощо. Крім того, Аркас був членом Севастопольського статистичного комітету. Миколаївський краєзнавець Ю. Крючков зазначав, що Аркас був першим директором Херсонеського музею. Однак це не зовсім точно. Музей був створений вже після смерті З. Аркаса. Його першим директором вважається К. К. Косцюшко-Валюжинич. А от Захарій Аркас зібрав чимало артефактів, які були передані зокрема до музею Одеського товариства історії і старожитностей. Не допускав він і розкопок, які могли зашкодити археологічним пам'яткам.

Аркас ретельно збирав, зберігав й примножував старожитності. Один факт. 1844 року на території Херсонесу робітники знайшли скарб херсонеських монет (300 мідних і 4 срібні) і приховали його, потім потайки почали продавати монети. Аркасу вдалося придбати 4 монети, які він передав ОТІС.

Співпраця З. Аркаса з Одеським товариством історії і старожитностей також заслуговує на увагу студентів-істориків. Захарій став дійсним членом товариства 1846 року. Він брав участь у засіданнях і підготував низку праць, опублікованих в «Записках Одеського товариства історії і старожитностей». Це, зокрема: «Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту»¹⁹, в якій автор використав методики археологічних досліджень, близькі до сучасних. 1848 р. була опублікована його робота «Описание Ираклийского полуострова и древностей его»²⁰, друге видання її вийшло в Миколаєві 1879 р. і зберігається у фонді Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гмирява²¹.

Формуванню історичної пам'яті на прикладі діяльності З. Аркаса сприяє також інформація про його внесок у вивчення історії Чорноморського флоту. Аркаса навіть вважають першим дослідником цієї проблематики. Ним були написані роботи, присвячені започаткуванню російського флоту, діям Чорноморського флоту в різні часи²². Працюючи над історією Чорноморського флоту, автор спирався на широку джерельну базу, використовував і вахтові журнали, й реляції про військові дії, й спогади очевидців, тобто усноісторичні джерела.

Отже, формування історичної пам'яті студентів є нагальною проблемою нашого часу. В науковій літературі існує чимало визначень поняття «історична пам'ять», різні підходи щодо того, на якому історичному матеріалі її формувати, методики подібної роботи.

Вважаємо, що в процесі формування історичної пам'яті студентів слід використовувати краєзнавчий матеріал, повертати з небуття імена відомих діячів, які

¹⁸ Мурзакевич Н. Захарий Андреевич Аркас. Некролог. С. 493.

¹⁹ Аркас З. А. (1853). *Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту, безьямного автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года капитан-лейтенанта Манганари 1-го*. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса. Т. 3. С. 114-150.

²⁰ Аркас З. (1879). *Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса*. Николаев.

²¹ Трегуб Л.М. *Джерела формування документального фонду Миколаївської громадської бібліотеки на початку XX ст.* URL: <http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/metodichna-sluzhba/profesini-dialog/428-dzherela-formuvannya-dokumentalnogo-fondu-mikolajivskoji-gromadskoji-biblioteki-na-pochatku-xx-st>

²² Аркас З. А. (1860). *Начало учреждения Российского флота*. Записки Одесского общества истории и древностей. Т.4. Одесса. С. 261-300; Аркас З. А. (1867). *Действия Черноморского флота*. Там само. Т. 6. Одесса. С. 368-444.

зробили значний внесок у розвиток краю в різних сферах. Такою особою, якій, на наш погляд, приділено недостатньо уваги, є грек за походженням Захарій Аркас, який, без перебільшення можна зазначити, зберіг для нащадків книжковий фонд Севастопольської морської бібліотеки, чимало зробив для вивчення старожитностей Криму, зокрема Севастополя, був одним з початківців у вивченні історії Чорноморського флоту.

REFERENCES

Arkas Z. (1879). *Opysanye Yraklyiskoho poluostrova y drevnostei eho. Ystoriya Khersonesa*. Nykolaev.

Arkas Z. A. (1853). *Sravnytelnaia tablytsa эллинскых поселени по Евксынскому Pontu, безымянного автора с местамы, назначеннымы на меркаторской карте Черноho моря, последней описы, 1836 года капитан-лейтенанта Манганары I-го*. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei, Odessa, T. 3, S. 114–150.

Arkas Z. A. (1858). *Nachalo uchrezhdeniya Rossyiskoho flota na Chernom more y deistviya eho s 1778 po 1798 hod.* Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei, T. Odessa, S. 261–309.

Arkas Z. A. (1867). *Prodolzhenye deistviy Chernomorskoho flota s 1806 po 1856 hod.* Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei, Odessa, T. 6, S. 368–444.

Berezovska T.V. (2003). *Rid Arkasiv: prosopohrafichnyi portret na istorychnomu tli doby*. Avtoreferat dys... kand.. ist. n., Odesa, 21 s.

Berezovska T.V. (2005). *Istorychnyi portret rodu Arkasiv*. Mykolaiv: MDAU, 215 s.

Denysenko H.H. (2018). *Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pam'iaty*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 319 s.

<http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/metodichna-sluzhba/profesini-dialog/428-dzherela-formuvannya-dokumentalnogo-fondu-mikolajivskoji-gromadskoji-biblioteki-na-pochatku-xx-st>

Kultura istorychnoi pam'iaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid (2013). Kyiv: IPIEND, 600 s.

Murzakevych N. (1867). *Zakharyi Andreevych Arkas. Nekroloh*. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei, T.6, Odessa, S. 492-494.

O Sevastopolskoi byblyoteke (1850). Morskoi sbornyk, № 3, S. 212.

Trehub L.M. *Dzherela formuvannia dokumentalnoho fondu Mykolaiivskoi hromadskoi biblioteki na pochatku XX st.* URL:

Verbytska P. (2012). *Problemy istorychnoi pam'iaty u proektsii na zavdannia suchasnoi istorychnoi osvity*. URL: http://vuzlib.com.ua/articles/book/12278-Problemi_istorichnoi_pam%27jat/1.html

Yakovenko N. *Nova doba – novi pidruchnyky. Pro potrebu diskusii nad pidruchnykamy z istorii Ukrainy*. URL: <http://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html>

Zashkilniak L. (2006-2007). *Istorychna pam'iat ta istoriografii yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii*. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, Vyp.15, S. 855.

Dizanova A. Formation of the historical memory of students using the example of Z. Arkas' activities

An important factor in the formation of national consciousness and national identity is historical memory. Scientific studies on the problems of historical memory occupy a significant place in historiography, both in Ukraine and abroad. Much attention is paid to the definitions, typology and classification of historical and national memory, the definition of places and figures of memory.

Given the multi-ethnic composition of the population, the memory of the Ukrainian people should be enriched with information from the history of national minorities, whose historical past and future are connected with Ukraine. Among the figures of memory there are significant ones that played a decisive role in certain events, however, there are also those whose modest contribution is still not sufficiently appreciated and requires further study and popularization. In our opinion, the outstanding son of the Greek people, Zachary Arcas, deserves attention.

Z. Arcas contributed to the formation and preservation of the book fund of the Sevastopol Maritime Library. He is considered to be the first researcher of the history of the Black Sea Fleet. He was engaged in the collection and description of the Greek antiquities of the Crimea, in particular Chersonesos. The formation of the historical memory of students using the example of such figures as Z. Arcas is of great importance.

Key words: *historical memory, national memory, places and figures of memory, Z. Arkas, Sevastopol Maritime Library.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-23

УДК 316.347(=14)(477.74)Р«18»

Віктор ДРОЗДОВ*

ГРЕКИ В ЕТНОСОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ)

У статті на основі аналізу переписів населення міст Акерман, Тучков (Ізмаїл), Рені та Кілія досліджено чисельність грецької етнічної групи в першій половині ХІХ ст., її статеву-вікову та соціальну структуру. Розглядаючи матеріали перепису Бессарабської області 1817 р., автор визначив місце грецької спільноти в етносоціальній структурі міського населення після приєднання цієї території до Російської імперії. Встановлено, що впродовж першої половини ХІХ ст. чисельність греків у регіоні постійно зростала. Особлива увага приділена аналізу ревізійних реєстрів міщан південнобессарабських міст під час VIII та IX переписів податного населення, що дозволило не лише охарактеризувати динаміку руху грецької етнічної групи, а й визначити основні демографічні чинники приросту населення та особливості його статево-вікового складу.

Ключові слова: греки, етнічна група, етнодемографічні процеси, міське населення, Південна Бессарабія, статистичні матеріали, ревізійні реєстри.

Процеси колонізації Південної Бессарабії суттєво вплинули на етнодемографічну структуру населення, внаслідок чого сформувався специфічний полікультурний регіон. Серед великого розмаїття етнічних груп у південнобессарабських містах особливе місце займали греки, які хоча й не були великою за чисельністю спільнотою, проте відігравали значну роль у господарському житті краю. Вивчення демографічного руху та соціальної структури грецької громади в першій половині ХІХ ст. можливе за рахунок залучення широкого кола джерел, у тому числі переписів населення, що проводилися міськими органами управління й поліцією з метою обліку чисельності та етнічного складу мешканців міст, а також ревізії податного населення краю.

Етнодемографічні процеси на території Південної Бессарабії в першій половині ХІХ ст. представляють значний інтерес для сучасних вітчизняних істориків, проте питанню формування й розвитку грецької етнічної групи присвячено небагато уваги. Єдиним комплексним дослідженням з історії греків Південної Бессарабії в ХІХ ст. є стаття Л.Ф. Циганенко¹, в якій проаналізовано процеси колонізації греками краю, їхню чисельність, соціальну структуру й господарське життя грецького населення в містах, а також діяльність відомих грецьких родин. Дослідження ґрунтується на масиві архівних джерел, зокрема й статистичних матеріалах. Авторка вказує на важливу роль грецької громади в соціокультурному та економічному розвитку Південної Бессарабії. Окремі дані про чисельність і господарське життя греків регіону містяться в роботах С.Б. Кузьміної (Майданевич)².

Метою статті є дослідження динаміки чисельності та соціальної структури грецької громади південнобессарабських міст у першій половині ХІХ ст. на основі джерелознавчого аналізу переписів міського населення.

* Дроздов В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна; e-mail: victord84@ukr.net

¹ Циганенко Л. Ф. (2015). *Греки в Південній Бессарабії в ХІХ ст.* Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 36, с. 24-29.

² Кузьміна С. Б. (2015). *Трансформації етносоціальної структури населення Бессарабії (перша половина ХІХ ст.)*. Дис. канд. іст. наук : ЧНУ ім. Юрія Федьковича, 256 с.; Майданевич С. *Поліетнічність як чинник економічного розвитку Південної Бессарабії (перша половина ХІХ ст.)*. Проблеми становлення української державності : збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції з міжнародною участю (до 25-річчя незалежності України). Ізмаїл : РВВ ІДГУ, с. 81-88.

Переписи населення є одними з ключових джерел у вивченні етнодемографічних процесів та етносоціальної структури населення країни або її окремого регіону. В Російській імперії загальний перепис населення було проведено лише в 1897 р., а основними формами статистичного обліку населення в першій половині XIX ст. були ревізійні переписи податних станів, метричні книги та поточний адміністративно-поліцейський облік населення³. В поліетнічних прикордонних територіях імперії, в тому числі Бессарабії, регулярний облік чисельності етнічних груп був важливою складовою національної політики царизму. Це сприяло появі різних форм обліку, в тому числі переписів міського населення. Так, згідно з «Правилами до встановлення Бессарабського обласного уряду» 1-й Департамент обласного уряду включав три Експедиції. Одним із завдань 2-ї Експедиції була «...статистика місцевого краю з переписом народу...»⁴.

Перший перепис населення Бессарабії було проведено в 1817 р., одночасно з яким відбулось приведення населення до присяги на вірність імператору⁵. Відповідно до указу 1-го Департаменту Бессарабського обласного уряду від 1 листопада 1816 р. в містах Бессарабської області поліцією було проведено посімейний перепис населення⁶. В журналах перепису міського населення за червень 1817 р., що зберігаються у фондах Національного архіву Республіки Молдова, міститься інформація про кількісний склад населення, етнічну приналежність, нерухоме майно та рід занять мешканців міст Акерман, Тучков та Кілія (в журналі перепису населення міста Рені етнічна приналежність не вказувалася). Слід зазначити, що дані перепису використовувалися в подальшому для обліку податного населення.

Згідно з даними перепису 1817 р. найбільша грецька громада проживала в Акермані. Загалом, у переписі населення міста зазначено 100 грецьких сімей із загальною кількістю 465 осіб⁷. Питома вага грецького населення міста Акерман складала 10,8%, однак за чисельністю греки поступалися українцям (41,7%), молдованам (20,2%) та вірменам (13,9%). Грецька община в місті Тучкові та фортеці Ізмаїл не була такою численною, як в Акермані. В переписі населення, проведеному ізмаїльською міською поліцією в 1817 р., обліковується 131 грек⁸, що проживали в місті Тучков, фортеці Ізмаїл і прилеглих хуторах. У той же час, Л.Ф. Циганенко зазначає, що за даними статистичних відомостей за 1817 р. у місті Тучков проживало 85 греків, а у фортеці Ізмаїл – 44⁹. Цікаво, що на відміну від Акермана, де співвідношення між чоловічим та жіночим населенням було майже однаковим, у Тучкові значно переважало чоловіче населення (27 чоловіків не були одружені). Найменше греків проживало в Кілії: в переписі вказується лише 10 грецьких сімей із загальною кількістю 43 особи¹⁰.

³ Кабузан В. М. (1992). *Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав*. М. : Наука. URL: https://statehistory.ru/books/V--M--Kabuzan_Narody-Rossii-v-pervoy-polovine-XIX-v--SChislennost-i-etnicheskiy-sostav.

⁴ Дубровин Н., ред. (1895). *Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной Его Императорского Величества канцелярии*. Вып. 7. СПб. : Государственная Типография, с. 330.

⁵ Халиппа И. Н. (1907). *Ростись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года*. Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. Т. 3. Кишинев : Типо-Литография Э. Шлиомовича, с. 1-231.

⁶ Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ), ф. 5, оп. 2, спр. 496, арк. 123.

⁷ НАРМ, ф. 5, оп. 2, спр. 496, арк. 48-58.

⁸ НАРМ, ф. 5, оп. 2, спр. 495, арк. 11-14.

⁹ Циганенко Л. Ф. (2015). Греки в Південній Бессарабії... – с. 25.

¹⁰ НАРМ, ф. 5, оп. 2, спр. 448, арк. 22зв – 23.

Таблиця 1

**Чисельність грецького населення в містах Південної Бессарабії
(за даними перепису 1817 р.)**

Місто	Чоловіків	Жінок
Акерман	228	237
Тучков (з фортецею Ізмаїл)	88	43
Кілія	22	21

*Складено за: НАРМ, ф. 5, оп. 2, спр. 448, 495, 496.

Відомостей про кількість грецького населення міста Рені в перші роки після приєднання до Російської імперії не вдалося знайти, однак у переписі 1817 р. можна побачити чимало грецьких прізвищ, наприклад, Панайот Ятрос, Яні Ангелополо, Костянтин Попазогло, Панайот Далла, Костянтин Попаянопол, Георгій Попандопол та інші¹¹. Слід зазначити, що П. Свіньїн, описуючи м. Рені в 1816 р., вказував що в ньому «...переважна частина мешканців складається з болгар, греків...»¹².

Аналіз перепису населення 1817 р. дозволяє встановити місце греків в етносоціальній структурі населення міст Південної Бессарабії. Майже все грецьке населення Тучкова займалося комерційним промислом та торгівлею. В їхній власності знаходилися 20 будинків, 1 землянка, 12 лавок, 5 магазинів, 1 трактир, 1 мильний завод, 6 комір та 4 млина. Порівнюючи з іншими етнічними групами, можна вважати греків однією із найзаможніших громад у місті. Греки міста Акерман переважно займалися землеробством та торгівлею, а також найманою працею. Серед видів занять у переписі зустрічаються кравецтво, садівництво, кораблебудування та комерційна діяльність. У володінні греків були 102 будинки, 18 комір, 2 магазину, 7 лавок, 7 млинів та 1 пекарня. При цьому, кожна грецька родина проживала у власному будинку, а родина Хаджи Ніколи Іванова мала у власності 3 будинки. У переписі населення Акермана згадується грецька кам'яна Іоанно-Предтеченська церква, збудована ще в XIII ст., при якій проживало 4 родини церковнослужителів. У місті Кілії грецьке населення займалося торгівлею або землеробством. У їхній власності перебувало 8 будинків, 1 постійний двір та 3 лавки.

Таблиця 2

**Рід занять грецького населення міст Південної Бессарабії
(за даними перепису 1817 р.)**

Рід занять	Кількість сімей		
	м. Акерман	м. Тучков та фортеця Ізмаїл	м. Кілія
Комерційна діяльність	1	45	
Торгівля	14	12	7
Землеробство	42		3
Садівництво	9		
Кравецтво	9		
Кораблебудування	1		
Ювелірна справа		1	
Церковнослужителі	4		
«Служіння у різних людей»	3		
Займалися «чужою роботою»	17		

*Складено за: НАРМ, ф. 5, оп. 2, спр. 448, 495, 496.

Важливі дані про етнічну структуру населення міст надають посімейні списки населення міста Акерман за 1819 р. та формулярні списки населення міста Тучков за 1820

¹¹ НАРМ, ф. 5, оп. 2, спр. 497, арк. 1-29.

¹² Свіньїн П. (1867). *Описание Бессарабской области, в 1816 году*. Записки Одесского общества истории и древностей. Вип. 6. Одесса : Гор. Тип. Сод. Х. Алексомати, с. 314.

р., що зберігаються у фондах Комунальної установи «Ізмаїльський архів». У посімейних списках населення Акермана міститься інформація лише про 61 грецьку сім'ю із загальною кількістю 315 осіб (159 чоловіків та 156 жінок)¹³. Причина такого різкого зменшення грецької спільноти невідома, враховуючи те, що загальна кількість населення Акермана зросла за 2 роки на 18% (з 4309 до 5095 осіб). Цікаво, що лише при обліку грецьких сімей проставлялася позначка про наявність будинку. При цьому 17 грецьких сімей, що зазначені в переписі, втратили будинки внаслідок пожежі, а дружина Іоргія Калпанчи Флорина загинула. Таким чином, можна зробити припущення, що масштабна пожежа, яка відбулася в грецьких кварталах Акермана, могла вплинути на різке скорочення грецького населення. Важливо, що в посімейних списках зазначався вік кожної особи, що дає змогу встановити статеві-віковий склад грецького населення Акермана. Характерною особливістю вікового розподілу населення було те, що більше половини населення (51,7%) становили особи віком до 18 років і лише 8,5% – старші за 50 років. Переважна більшість сімей, що зазначені в переписі міста Акерман, мала щонайменше 2 дитини, 12 сімей – 1 дитину, а 7 сімей – жодної. При цьому, 4 сім'ї мали по 6 дітей і 1 сім'я – 7 дітей.

Відрізняються від перепису 1817 р. й дані формулярних списків населення міста Тучков та фортеці Ізмаїл за 1820 р., які детально проаналізувала Л.Ф. Циганенко¹⁴. Порівнюючи обидва переписи, можна зробити висновок, що за 3 роки кількість грецького населення, що проживала в місті, збільшилася на 43 особи¹⁵. Всього в переписі згадуються 58 грецьких сімей (загальна кількість – 167 осіб), 9 з яких (26 осіб) належали до дворянського стану. При цьому частина осіб, зазначена в списках, знаходилась на час перепису за кордоном або в інших містах. Серед видів занять згадуються купецтво, пекарство та шинкарство. Також за даними перепису 1820 р. бачимо, що кількість будинків, що належали грекам, вдвічі більша ніж у 1817 р. (41 замість 20). Суттєво відрізняється й інформація про володіння іншим нерухомим майном.

У формулярних списках 1820 р. вказується значна кількість греків серед іноземців, зокрема, міститься інформація про 221 грека, з яких «турецькопідданих» – 139 (116 чоловіків та 23 жінки), «агліцькопідданих» – 52 (37 чоловіків та 15 жінок) та «австрійськопідданих» – 30 (22 чоловіка та 8 жінок)¹⁶. Це, як правило, купці та торговці, проте серед них зустрічаються фарбар суконь, чоботар, вільний матрос, пекар, цирульник і, навіть, виробник макаронів. У власності іноземців грецького походження знаходилось 11 будинків (значна частина греків-іноземців знаходилась у служінні місцевих греків), 1 млин, 2 лавки, 1 кав'ярня та 1 макаронний завод.

Дані про чисельність грецького населення південнобессарабських міст станом на 1827 р. містяться у «Статистичному описі Бессарабії» С. І. Корніловича, згідно з якими в трьох містах – Акермані, Тучкові та Рені – проживало 1193 особи грецького походження¹⁷. Про грецьке населення м. Кілії С.І. Корнілович не згадував. Загалом, питома вага греків у містах залишалась невеликою: в Акермані – 4,8%, у Тучкові – 5,2%, у Рені – 13%.

¹³ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 81-85.

¹⁴ Циганенко Л. Ф. (2015). Греки в Південній Бессарабії... – с. 25.

¹⁵ КУІА, ф. 514, оп. 1, спр. 33, арк. 7, 9-13.

¹⁶ Там само, арк. 231-235.

¹⁷ Корнілович С. (1899). *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей по высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год.* Аккерман: Аккерманское земство, с. 113, 375, 384.

Таблиця 3

**Чисельність грецького населення в містах Південної Бессарабії в 1827 р.
(за статистичними матеріалами С.І. Корніловича)**

Місто	Чоловіків	Жінок
Акерман	248	206
Тучков	230	240
Рені	150	119

*Складено за: Корнілович С. (1899). Статистическое описание Бессарабии... с. 113, 375, 384.

Важливе значення для вивчення етнодемографічних процесів мають ревізійні реєстри (російською – «ревизские сказки»), складені за результатами переписів податного населення Російської імперії. Ревізійний облік населення було запроваджено в 1718 р., а остання X ревізія була проведена в 1857-1858 рр. Метою ревізійного перепису було подушне оподаткування населення, однак його результати використовувалися й у статистичних, юридичних і військових цілях. Як зазначає А. Гедьо, матеріали ревізій недоречно ототожнювати з існуючими зараз переписами, адже вони не відповідали принципам загальності, одночасності та індивідуальності¹⁸. У зв'язку з тим, що під час ревізій багато осіб були пропущені, часто укладалися додаткові списки. При цьому дані ревізій можуть бути занижені через те, що люди намагалися свідомо уникнути сплати податків. Незважаючи на певні недоліки, ревізійні реєстри залишаються найбільш повним джерелом обліку народонаселення Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст.

Вперше ревізійний перепис населення Бессарабської області було проведено в 1835 р. Відповідно до Правил проведення VIII народного перепису, затверджених 16 червня 1833 р., ревізія в Бессарабській області здійснювалася за особливим порядком, а строк подання ревізійних реєстрів було продовжено до 1 вересня 1835 р. У § 6 Правил податне населення, що підлягало ревізії, поділялося на 21 стан, серед яких першим станом зазначалися купці усіх гільдій, крім Почесних громадян (вони та їхні сімейства записувалися в особливих списках), міщани, цехові, робітники та вільні люди, що були приписані до міст, а також шляхта в західних губерніях Російської імперії¹⁹. До перепису вносилися окремо відомості про чоловіче та жіноче населення із зазначенням віку чоловіка на момент перепису та за даними попереднього перепису, а також інформація про причини зміни його стану. Ревізійні реєстри складалися за окремими населеними пунктами та за певними категоріями населення. Матеріали VIII ревізії міського населення Бессарабської області містять інформацію лише про вік осіб на момент перепису.

У ревізійних реєстрах наступного IX народного перепису (1850 р.) вже надається інформація про вік чоловіків за попереднім переписом та про причини й рік зміни їх стану (зарахування до міських жителів, смерть, одруження, вибуття за кордон тощо). Відповідно до «Статуту про провадження нового перепису в Бессарабській області», затвердженого 11 січня 1850 р., кожна громада міста або села мала обрати «...із свого середовища чотирьох осілих жителів, цілковито благонадійних та детально знаючих усю свою громаду, для проведення найвірнішого обчислення народу...»²⁰. Вони мали подати у двох екземплярах відомості про всіх жителів чоловічої та жіночої статі, що належали до цієї громади. У першому екземплярі записувалися ті, хто безпосередньо підлягав оподаткуванню, а в другому – ті, хто звільнялися від податків. Причому до списків

¹⁸ Гедьо А. (2009). *Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області)*. Наукові записки. Т. 19, кн. 1. К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, с. 552.

¹⁹ *Полное собрание законов Российской империи* (1834). Собрание второе. Т. VIII. Отделение первое. 1833. СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величия Канцелярии, с. 345.

²⁰ *Полное собрание законов Российской империи* (1851). Собрание второе. Т. XXV. Отделение первое. 1850. СПб. : Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, с. 44-45.

вносилися не лише наявні люди, а й ті, хто тимчасово відлучилися від громади за різними обставинами. Також було встановлено певний порядок ведення реєстру. Зокрема, в міських реєстрах спочатку мали записувати купців, потім цехових та інших мешканців, що належали до міщанського стану.

За даними VIII ревізії міщан Акермана в 1835 р. в місті проживало 678 осіб грецького походження²¹. В переписі містяться відомості про 108 сімей (227 чоловіків та 211 жінок), а також окремо подається інформація про такі категорії населення: бурлаки (так називалися в Бессарабії холості чоловіки, що проживали окремими господарствами) (71 особа) та їхні сестри (11 осіб); вдови (34 особи) та їхні діти (103 особи); сироти (3 особи); престарілі чоловіки (11 осіб) та члени їхніх сімей (17 осіб); каліки (7 осіб) та члени їхніх сімей (7 осіб); недоумкуваті (2 особи); гробокопачі (2 особи) та члени їхніх сімей (5 осіб). У 1850 р. до ревізійних реєстрів міщанського стану міста Акерман було зараховано 1093 особи грецького походження (231 сім'я та 42 бурлака)²². Отже, за 15 років кількість грецьких сімей Акермана збільшилася більше ніж у 2 рази. При цьому 34 сім'ї були зараховані до міських жителів впродовж 1837-1850 рр., з яких більша частина переселилася в 1847 р.

Матеріали VIII ревізії свідчать, що в місті Тучков (Ізмаїл) проживав 461 міщанин грецького походження²³. Зокрема, в реєстрі записано 68 грецьких сімей (148 чоловіків та 149 жінок), 58 бурлаків, 37 вдів і 69 їхніх дітей. Цікаво, що в переписі окрім відомостей про склад сім'ї та вік її членів позначався рік та, в деяких випадках, документ, за яким сім'я або чоловік були зараховані до міських жителів. За даними IX ревізії чисельність грецької громади Ізмаїла становила 979 осіб, тобто за 15 років вона збільшилася більше ніж у 2 рази²⁴. При цьому стрімке поповнення населення відбувалося переважно за рахунок імміграції. Із 235 сімей (446 чоловіків та 431 жінка), зазначених у переписі, 122 були зараховані до міських жителів упродовж 1836-1850 рр. Так, у 1836 р. Бессарабська казенна палата зарахувала до міських жителів 6 сімей, у 1837 р. – 18, у 1838 р. – 19, у 1839 р. – 7, у 1840 р. – 11, у 1841 р. – 8, у 1842 р. – 5, у 1843 р. – 17, у 1844 р. – 4, у 1845 р. – 8, у 1846 р. – 4, у 1847 р. – 5, у 1848 р. – 6, у 1849 р. – 2, у 1850 р. – 2. Загалом, кількість грецького населення, що переїхало до Ізмаїла, разом з дітьми складала 470 осіб. Крім того, 49 з 75 бурлаків, зазначених у переписі, також були зараховані до міських жителів протягом зазначеного періоду. Відомо, що 5 сімей були зараховані до купецького стану. Еміграція ж була порівняно малою: у переписі містяться відомості лише про 8 сімей, які виїхали за кордон.

Стрімке зростання чисельності грецької громади відбувалося й у місті Рені. У ревізійних реєстрах 1835 р. записано 438 міщан грецького походження: 81 сім'я (176 чоловіків та 189 жінок), 41 бурлак і 11 вдів та члени їхніх сімей (21 особа)²⁵. За даними X ревізії в місті вже нараховувались 145 грецьких сімей, 21 бурлак та 4 вдови, а загальна кількість міщан складала 689 осіб²⁶. Таким чином, грецьке населення міста збільшилося за цей час у 1,5 рази. Слід зазначити, що в переписі 1850 р. містяться не лише відомості про рік зарахування до міських жителів, але й звідки або з якого стану вони прибули. Так, упродовж 1837-1849 рр. 37 сімей і 12 бурлаків було зараховано із «закордонних вихідців» (станом на 1850 р. їх чисельність складала 145 осіб або 21% від загальної кількості грецьких міщан). Крім цього, у 1839 р. до міських жителів Рені було зараховано 14 грецьких сімей із поселення Циганки Кагульського повіту. До міщан також були приписані особи з інших станів: 16 сімей із купецького стану, 1 сім'я через недоведення дворянського походження, 2 особи з духівництва.

²¹ НАРМ, ф. 134, оп. 2, спр. 42, арк. 418-467.

²² НАРМ, ф. 134, оп. 2, спр. 187, арк. 1023-1112.

²³ НАРМ, ф. 134, оп. 2, спр. 129, арк. 401-434.

²⁴ НАРМ, ф. 134, оп. 2, спр. 214, арк. 1-97.

²⁵ НАРМ, ф. 134, оп. 2, спр. 777, арк. 54-77.

²⁶ НАРМ, ф. 134, оп. 2, спр. 122, арк. 415-474.

Матеріали ревізії не дають інформації про греків міста Кілія. У річному звіті про стан Бессарабської області за 1850 р. вказується, що в місті проживало лише 3 грека²⁷. Проте слід наголосити, що дані по грецькому населенню в цьому звіті суттєво відрізняються від матеріалів ревізійного перепису. Наприклад, кількість греків міста Рені становила лише 346 осіб²⁸, що майже в 2 рази менше, ніж за результатами ІХ ревізії.

Ревізійні переписи дозволяють прослідкувати статеву-вікову структуру грецького міщанського населення та його динаміку впродовж 1835–1850 рр.

Таблиця 4

**Статевіковий склад грецького населення міст Акерман, Ізмаїл і Рені
за даними VIII та ІХ ревізій податного населення**

Вік	Акерман				Ізмаїл				Рені			
	чол.	жін.	усього	%	чол.	жін.	усього	%	чол.	жін.	усього	%
VIII ревізія (1835 р.)												
0-14	115	109	224	33	88	92	180	39	82	96	178	40,6
15-64	226	184	411	56,5	148	123	271	58,8	136	112	248	56,6
≥65	26	17	43	10,5	4	6	10	2,2	8	4	12	2,8
Разом	367	311	678	100	240	221	461	100	226	212	438	100
ІХ ревізія (1850 р.)												
0-14	205	211	416	38,1	173	167	340	34,7	132	110	242	35,1
15-64	322	306	628	57,5	330	281	611	62,4	207	213	420	61
≥65	30	19	49	4,4	18	10	28	2,9	17	10	27	3,9
Разом	557	536	1093	100	521	458	979	100	356	333	689	100

*Складено за: НАРМ, ф. 134, оп. 2, спр. 42, 122, 129, 187, 214, 777.

Із таблиці бачимо, що грецьке населення міст було переважно молодим, що властиве для аграрного суспільства ХІХ ст. Лише в місті Акерман станом на 1835 р. відсоток похилих людей був досить високим, ніж в інших містах, але до 1850 р. питома вага похилого населення суттєво скоротилася за рахунок зростання чисельності дітей майже в 2 рази. Найменший відсоток осіб похилого віку був в Ізмаїлі, однак упродовж 1835-1850 рр. відбувається й зменшення питомої ваги дітей. Подібні процеси відбувалися в місті Рені. Характеризуючи статевий склад грецького населення, слід відмітити, що співвідношення між чоловіками і жінками було майже однаковим з невеликою перевагою чоловічого населення (крім м. Рені в 1850 р.). В основному, така перевага пояснюється наявністю достатньої кількості неодружених чоловіків, що вели самостійне господарство (бурлаків).

Таким чином, матеріали посімейних переписів населення та ревізійних реєстрів дозволяють вивчити динаміку чисельності грецького населення міст Південної Бессарабії в першій половині ХІХ ст., його статево-вікову та соціальну структуру. Статистичні дані свідчать про стрімке зростання чисельності грецької громади в містах, особливо в Ізмаїлі, яке відбувалося як внаслідок природного приросту, так і за рахунок переселення греків з-за кордону. Однак наявність певних неточностей у переписах і розходжень з іншими статистичними матеріалами потребують залучення ширшого кола архівних джерел для ґрунтовного дослідження господарського життя та соціокультурного розвитку греків південнобессарабських міст.

REFERENCES

Dubrovin, N., red. (1895). *Sbornik istoricheskikh materialov, izvlechennykh iz arkhiva sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii* [Collection of historical materials

²⁷ НАРМ, ф. 2, оп. 1, спр. 5446, арк. 32зв.

²⁸ Там само, арк. 91.

extracted from the archive of His Imperial Majesty's office]. Vol. 7. SPb. : Gosudarstvennaya Tipografiya, 481 p. [in Russian].

Hedo, A. (2009). *Materialy reviziinoho perepysu naseleння yak dzherelo z istorii inozemnykh kolonistiv Donbasu (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Donetskoi oblasti)* [Materials of auditing census of population as source on history of foreign colonists of Donbass (on the materials of the Record office of the Donetsk area)]. *Naukovi zapysky* [Scientific notes]. Vol. 19, ch. 1. K. : In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, p. 551-562 [in Ukrainian].

Kabuzan, V. M. (1992). *Narody Rossii v pervoy polovine XIX v.: CHislennost' i etnicheskiy sostav* [The peoples of Russia in the first half of the 19th century: the number and ethnic composition]. M. : Nauka [in Russian]. URL: https://statehistory.ru/books/V--M--Kabuzan_Narody-Rossii-v-pervoy-polovine-XIX-v--CHislennost-i-etnicheskiy-sostav.

KHalippa, I. N. (1907). *Rospis' zemlevladieniya i soslovnogo stroya naseleniya Bessarabii po dannym perepisi 1817 goda* [The list of land tenure and class system of the Bessarabian population according to the 1817 census]. *Trudy Bessarabskoy gubernskoy uchenoy arkhivnoy komissii* [Proceedings of the Bessarabian provincial scientific archival commission]. Vol. 3. Kishinev : Tipo-Litografiya E. SHliomovicha, p. 1-231 [in Russian].

Komunalna ustanova «Izmail'skiy arkhiv» (dali – KUIA) [Municipal institution «Izmail Archive» (next – MIIA)], f. 1, inv. 1, d. 4, 142 p. [in Russian].

KUIA, f. 514, inv. 1, d. 33, 273 p. [in Russian].

Kornilovich, S. (1899). *Statisticheskoye opisaniye Bessarabii sobstvenno tak nazyvayemoy, ili Budzhaka, s prilozheniyem general'nogo plana ego kraya, sostavlennoye pri grazhdanskoj s"yemke Bessarabii, proizvodivshej po vysochayshemu poveleniyu razmezhevaniye zemel' onoy na uchastki s 1822 po 1828-y god* [Statistical description of Bessarabia itself so-called, or Budjak, with the application of the master plan of its region, compiled during a civilian survey of Bessarabia, which, by the highest order, produced the delimitation of the lands of this into sections from 1822 to 1828]. Akkerman: Akkermanskoye zemstvo, 523 p. [in Russian].

Kuzmina, S. B. (2015). *Transformatsii etnosotsialnoi struktury naseleння Bessarabii (persha polovyna XIX st.)* [Transformation of the ethno-social structure of the Bessarabian population (first half of the 19th century)]. *Dys. kand. ist. nauk* : ChNU im. Yurii Fedkovycha, 256 p. [in Ukrainian].

Maidanevych, S. (2016). *Polietnichnist yak chynnyk ekonomichnoho rozvytku Pivdennoi Bessarabii (persha polovyna XIX st.)* [Polyethnicity as a factor in the economic development of Southern Bessarabia (first half of the 19th century)]. *Problemy stanovlennia ukrainskoi derzhavnosti : zbirnykh naukovykh prats za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (do 25-richnytsi nezalezhnosti Ukrainy)* [Problems of the Ukrainian statehood formation: Collective scientific works on the materials of the scientific and practical conference with international participation (to the 25th anniversary of Ukraine's independence)]. Izmail : RVV IDHU, p. 81-88 [in Ukrainian].

Natsionalnyi arkhiv Respubliki Moldova (dali – NARM) [National Archive of the Republic of Moldova (next – NARM)], f. 2, inv. 1, d. 5446, 355 p. [in Russian].

NARM, f. 134, inv. 2, d. 122, p. 415-474 [in Russian].

NARM, f. 134, inv. 2, d. 129, p. 401-434 [in Russian].

NARM, f. 134, inv. 2, d. 187, p. 1023-1112 [in Russian].

NARM, f. 134, inv. 2, d. 214, p. 1-97 [in Russian].

NARM, f. 134, inv. 2, d. 42, p. 418-467 [in Russian].

NARM, f. 134, inv. 2, d. 777, p. 54-77 [in Russian].

NARM, f. 5, inv. 2, d. 448, 112 p. [in Russian].

NARM, f. 5, inv. 2, d. 495, 452 p. [in Russian].

NARM, f. 5, inv. 2, d. 496, 134 p. [in Russian].

NARM, f. 5, inv. 2, d. 497, 36 p. [in Russian].

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye (1834) [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second collection]. Vol. VIII, Ch. 1. 1833. SPb. : Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichiya Kantselyarii, 644 p. [in Russian].

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye vtoroye (1851) [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second collection]. Vol. XXV. Ch. 1. 1850. SPb. : Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy E. I. V. Kantselyarii, 762 p. [in Russian].

Svin'in, P. (1867). *Opisaniye Bessarabskoy oblasti, v 1816 godu* [Description of the Bessarabian Region, in 1816]. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. Vol. 6. Odessa : Gor. Tip. Sod. KH. Aleksomati, p. 491-586 [in Russian].

Tsyhanenko, L. F. (2015). *Hreky v Pivdennii Bessarabii v XIX st.* [Greeks in Southern Bessarabia in the XIXth century]. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles]. Vol. 36, p. 24-29 [in Ukrainian].

Drozdov V. The Greeks in the ethno-social structure of the Southern Bessarabia urban population in the first half of the 19th century (based on population censuses)

Based on the population censuses analysis the number of the Greek ethnic group of the cities Akerman, Tuchkov (Izmail), Reni and Kilia, its sex-age and social structure in the first half of the 19th century was investigated in the article. Considering the materials of the population census in 1817, the author identified the place of the Greek community in the ethno-social structure of the urban population after the annexation of the Bessarabian territory to the Russian Empire. It is established that during the first half of the 19th century the number of Greeks in the region was constantly increasing. Particular attention has been paid to the analysis of the auditing registers of middle-class residents of Southern Bessarabian cities during the VIII and IX censuses of the taxpayer, which allowed not only to characterize the dynamics of the Greek population movement, but also to identify the main demographic factors of population growth and the specifics of its sex-age composition.

Key words: *Greeks, ethnic group, ethnodemographical processes, urban population, Southern Bessarabia, statistical materials, census reports.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-10

УДК:[32:001.891.3] (73)

Олексій ЗАПОРОЖЧЕНКО*

КОНЦЕПЦІЯ «КІНЦЯ ІСТОРІЇ» Ф. ФУКУЯМИ В КОНТЕКСТІ СУАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В статті дається коротка характеристика глобалізаційних процесів, розглядаються основні положення концепції «кінця історії» Ф. Фукуями як такої, що відповідає парадигмі прогресивного історичного процесу і загальним тенденціям глобалізації. Також в статті автор наводить приклади критичного відношення до поглядів Ф. Фукуями, порівнює концепцію «кінця історії» з концепцією «зіткнення цивілізацій», робить висновок про сумісність протилежних поглядів на історичний процес.

Ключові слова: глобалізація, лібералізм, ліберальна демократія, історичний прогрес, парадигма прогресивного розвитку, концепт «кінець історії», концепт «зіткнення цивілізацій».

Останні десятиліття глобалізаційні процеси, що являють собою найбільш загальну і важливу тенденцію сучасного світового розвитку мають величезний вплив не тільки на розвиток більшості країн світу, але і на сучасний історичний процес в цілому. Відбувається зміна поглядів на основні цінності та принципи соціально-економічної і політичної організації суспільства, соціальні інститути тощо. У своїх загальних рисах глобалізація – це процес формування нового світового порядку, для якого є характерним спільність економічних, політичних, соціокультурних та технологічних характеристик¹.

Серед фундаментальних робіт західних вчених, які всебічно розглядають різні соціально-історичні, економічні, політичні аспекти глобалізації можна назвати роботи К. Поппера, Ф. Фукуями, О. Тофлера, Д. Белла, Р. Робертсона, М. Кастельса, Е. Гідденса, М. Уотерса, У. Бека, З. Бжезинського, Й. Масуди та ін. Серед вітчизняних вчених, які досліджують загальні закономірності глобалізаційних процесів, можна назвати праці О. Мозгового, М. Козловця, С. Дацюка, Д. Лук'яненка, М. Михальченка, Є. Сулими тощо.

Більшість сучасних теоретиків постіндустріального суспільства пов'язують глобалізацію з технічним прогресом, а, саме, з інформаційними технологіями, телекомунікаціями, надійними і високошвидкісними транспортними магістралями та іншими технічними досягненнями цивілізації, що істотно послабили значимість географічного чиннику. Почала формуватися нова економіка, в якій визначальну роль починають грати транснаціональні корпорації, а, отже, посилюється взаємозалежність світової економіки в якій утворюються метанаціональні центри економічного, політичного, наукового і технологічного розвитку².

В 90-х роках ХХ століття серед політологів, експертів, політичних діячів, журналістів розгорнулася полеміка щодо статті американського політолога і футуролога японського походження Френсіса Фукуями, що була опублікована у 1989 році в журналі «The National Interest» і мала назву «Кінець історії?». В цій статті він формулює досить незвичний концепт філософії історії – «кінець історії», що має досить вагоме теоретичне

* Запорожченко О. – кандидат філософських наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: alexzap1973@gmail.com

¹ Запорожченко О. (2007). Україна в контексті глобалізаційних процесів. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Ізмаїл: РВВ ІДГУ. Вип. 37. С. 242-248.

² Там само.

значення для експлікації сутності і перспектив глобалізаційних процесів і геополітичних стратегій сучасності. Оскільки ця стаття була написана в науково-популярному стилі, вона була доступна широкому загалу політологів, економістів, істориків, філософів і викликала неабиякий резонанс серед фахівців. Пізніше, в 1992 р. виходить у світ вже фундаментальна праця Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина», в якій він взяв до уваги численні критичні відгуки на його першу статтю і вже докладно розгорнув свій концепт, надавши йому закінчену теоретичну форму. Сама концепція «кінця історії», а, також, роздуми суспільствознавців щодо неї свідчать про певні історіософські уявлення, що відображають настрої чималої частини американського і західноєвропейського суспільства кінця ХХ століття. Саме це визначає актуальність дослідження цієї концепції, хоча з часу появи першої роботи Фукуями (нині – університетського професора) пройшло більше двадцяти років. У даній статті ми будемо приділяти увагу не стільки самим роботам американського футуролога, скільки дослідженню того, як вони вплинули на розуміння американської геополітики, на критику ідей Фукуями та на альтернативні концепції історичного процесу. Ми також оцінимо ідеї Фукуями саме з точки зору геополітики, що дозволить розглянути його концепцію в аспекті її подальших перспектив.

Насамперед слід зауважити, що концепція «кінця історії» – аж ніяк не винахід самого Ф. Фукуями, який і сам заявляє, що відштовхується від вчення великого німецького мислителя – Г.В.Ф. Гегеля³. Але слід зауважити, що ідея «кінця історії» існувала задовго до Гегеля. Наприклад, тут можна пригадати есхатологію (вчення про кінець світу та історії) середньовічної християнської філософії. Отже, Ф. Фукуяма звертається до історіософської парадигми історичного прогресу, згідно з якою історія наділена певним внутрішнім змістом і спрямованістю, внаслідок чого світ рухається до більш вільного і більш справедливого соціального устрою. Ця парадигма оформлюється ще у філософії Просвітництва, де особлива увага приділялася саме розумінню логіки історичного розвитку людства. Відповідно до раціоналістичних засад класичної європейської філософії саме розум здатний побудувати систему об'єктивного, істинного знання про природу, суспільство і людину і є підставою духовної свободи людини. Саме за допомогою розуму людина розкриває глибинні закони суспільного життя і, спираючись на них, створює соціальний світ на принципах справедливості, рівності і братерства.

Становлення філософії історії в Новий час і в епоху Просвітництва було пов'язано із творчістю філософів Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Віко, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Гердера та ін. У вченнях цих мислителів соціальний прогрес тісно пов'язаний не тільки з розвитком наукового знання, але також і з духовно-моральним вдосконаленням людини, з прогресом моралі і права, розвитком громадянського суспільства на принципах справедливості, гуманності, поміркованості та працьовитості, розквітом освіти, вихованням людей в дусі поваги до законів держави.

Все розмаїття історичних подій філософи-просвітителі розглядали з позицій руху суспільства від нерозумного стану до розумного. Гасло видатного діяча французького просвітництва – Вольтера: «Розум, Природа, Людність» – можна вважати наріжним каменем просвітницької філософії історії. Основною рушійною силою історії філософи-просвітники вважали ідеї, які формуються внаслідок процесу узагальнення розумом історичного і духовного досвіду людства, що спонукає народи на радикальні соціальні зрушення⁴.

Таким чином, суспільно-історичний прогрес мислився в епоху Просвітництва як прогрес розуму і свободи. Переконавання в цьому поєднувалося з вірою в особливу місію філософа, який покликаний своєю інтелектуальною діяльністю наблизити «Царство Розуму» як кінцеву мету людства.

³ Фукуяма Ф. (2010). *Кінець історії та останній чоловік*. М.: АСТ. 584 с.

⁴ Петрушенко В. Л. (2012). *Філософія: навч. посібник*. Львів: Новий світ. 647 с.

Але якщо просвітницька концепція історичного процесу – це ще більше метафізична ідея, то у Г.В.Ф. Гегеля це вже певний концептуально-обґрунтований погляд на історичний процес, впевненість в тому, що історія це не просто послідовність подій, навіть подій серйозних і великих, а єдиний, логічно-послідовний еволюційний процес, що зараз досягає певної історичної межі, доведеного якісного стану.

Гегель пропонує філософське, логічне обґрунтування ідеї «кінця історії» і історичний процес він розглядає як матеріальне втілення розвитку Абсолютної Ідеї. Оскільки Гегель вважав, що субстанцією, сутністю духу є свобода, то і всесвітня історія є не що інше, як логічний розвиток свободи: «У східному світі людина ще не зрозуміла, що свобода є її суть, тому тут, за твердженням Гегеля, всі раби. В античному світі (Стародавній Греція і Рим) деякі вже зрозуміли, що свобода складає їх сутність: якраз вони і є вільними на відміну від тих, котрі не зрозуміли цього і тому залишаються рабами. Державу Гегель вважає вищим втіленням свободи, подорожі Бога («Абсолютної Ідеї») по Землі»⁵. Отже, за Гегелем, коли перемагають ідеї розумної організації суспільства, правової і громадянської держави, що являють собою вище втілення свободи, – історія приходить до свого природного фіналу – певного досконалого стану. Сам Гегель бачив ознаки завершення історичного процесу вже на початку ХІХ ст. і пов'язував його з реалізацією ідеалів французької революції і Європі.

Ф. Фукуяма, подібно до Гегеля вважає, що «кінець історії» означає, що більше не буде прогресу в розвитку принципів і інститутів суспільного устрою, оскільки всі головні питання будуть вирішені. І саме такого стану світ досяг в кінці ХХ ст., коли ідеї лібералізму (ліберальної демократії) як вищого, з точки зору Фукуями, втілення свободи здобули перемогу майже в цілому світі. Те, чого ми, ймовірно, є свідками, вважає вчений – це не просто кінець холодної війни або черговий період післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління. Це не означає, що в подальшому ніяких подій відбутися не буде, оскільки лібералізм перемиг поки що тільки в сфері ідей, свідомості, але в реальному, матеріальному світі до перемоги ще далеко. Однак Фукуяма вважає, що є серйозні підстави вважати, що саме цей, ідеальний світ і визначить, в кінцевому підсумку, світ матеріальний⁶.

З метою обґрунтування свого концепту «кінця історії» Ф. Фукуяма вказує, що комуністична ідеологія і табір соціалістичних країн зазнали економічної та ідеологічної поразки, отже немає тих сил, що здатні кинути виклик ліберальним демократіям на чолі зі Сполученими Штатами Америки. Дійсно, ліберально-демократична ідеологія, яка є основою сучасної демократії, перемогла в більшості розвинених країнах світу. Вона, зауважує дослідник, ще не вкорінилася повною мірою в пострадянських країнах і в певних країнах Азії та Сходу (наприклад, Китаї та Індії), але вплив і авторитет комуністичної ідеології там досить слабкий, а тяга до лібералізму, вважає американський політолог, настільки сильна, що перемога ліберальних принципів в цих країнах лише справа часу, бо альтернативи їм не існує. Отже, ідеологія лібералізму поступово знайде своє втілення в економічній і політичній сферах, що в свою чергу буде сприяти зміцненню ліберальної ідеології. Фукуяма впевнений, що у найбільш розвинених країнах світу це вже сталося, а там, де цього поки не сталося, неодмінно станеться в найближчому майбутньому⁷.

Ф. Фукуяма вважає лібералізм – дуже міцною, ефективною ідеологією, яка може вирішити будь-які проблеми сучасності та альтернативного лібералізму політико-економічного устрою сьогодні не існує. Звісно, Ф. Фукуяма розуміє, що протягом якогось часу світ буде розділений на дві частини: одна буде належати історії, інша – постісторії, що буде чинником певних непорозумінь, конфліктів, тероризму і, навіть, війн. Однак для серйозного конфлікту потрібні великі держави, які все ще знаходяться в межах історії, а

⁵ Подольська Є. А. (2006). *Філософія. Підручник*. К.: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури. 704 с.

⁶ Фукуяма Ф. (2010). *Кінець історії і останній чоловік*. М.: АСТ. 584 с.

⁷ Там само. С. 13.

вони якраз і йдуть з історичної сцени. Інакше кажучи, великі потрясіння глобального масштабу, якими були обидві світові війни, нині виключені, а світ, побудований на ліберальній демократії, повинен бути значно менше схильний до глобальних конфліктів⁸.

Але історіософська парадигма прогресивного розвитку, яка в XIX столітті отримала свій подальший розвиток в працях німецької класичної філософії (Г.В.Ф. Гегель), потім у К. Маркса та в позитивізмі (О. Конт, Г. Спенсер) пережила у XX ст. жорстоку кризу. Розчарування в парадигмі прогресивного історичного процесу було пов'язано із двома світовими війнами, тоталітарними режимами, що були встановлені в Радянському Союзі, Італії і фашистській Німеччині, «холодною війною», гонкою озброєнь та загрозою третьої світової війни, загрозою екологічної катастрофи тощо. Звісно, що все це ставить під сумнів ту ідею, що на кожному новому етапі соціально-історичного процесу суспільство набуває нової, більш високої якості. Навіть такі оптимісти, як американці, каже Ф. Фукуяма, втратили віру в історичний прогрес. Трагічні події двадцятого століття призвели до песимізму не тільки серед пересічних громадян, але і в сфері філософської думки, що відобразилося, наприклад, в філософії екзистенціалізму. Говорити про історичний прогрес можливо, тільки якщо знати, куди йде людство. Більшість європейців дев'ятнадцятого століття вважали, що прогрес – це рух в бік демократії. Але в нашому столітті з цього питання вже немає консенсусу – вважає політолог⁹.

Проте Ф. Фукуяма намагається довести, що світовий історичний досвід останніх десятиліть дає підстави для надії на існування історичного прогресу як «логічно послідовної і спрямованої Історії людства», яка завершується створенням такого суспільного ладу, ідеали якого вже неможливо перевершити. Коли встановлюється загальний консенсус щодо ідеї цього ладу і коли остання, перемігши конкурентів, матеріалізується в більшості провідних країн світу, настає «кінець історії». Саме це, стверджує Фукуяма, і відбувається сьогодні, коли ідея ліберальної демократії, що давно втілена в життя країн Заходу, завойовує решту світу.

Звісно, Ф. Фукуяма неодноразово натякає на те, що не виключений і такий поворот подій, який відкриє нові історичні горизонти, що буде означати вже початок «постлюдської історії». Втім, можливість продовження історії постулюється Фукуямою в досить розмитій формі і це не дивно, оскільки, як ми вже говорили, Фукуяма просто не бачить ніякої альтернативи сучасній йому ліберальній демократії.

Концепт «кінця історії», заснований на парадигмі прогресивного історичного розвитку є досить суперечливий, що не пройшло повз уваги критиків Фукуями. Так, Чарльз Капхен, директор Європейського департаменту Ради з міжнародних відносин, професор Школи міжнародних відносин при університеті Джорджтауна слушно зауважив, що Ф. Фукуяма помилився, прийнявши закінчення одного з історичних циклів за кінець історії в цілому¹⁰. У тому ж критичному дусі висловлювався і Д. Белл, який дорікає Фукуямі в тому, що його концепція ґрунтується на «гегельянсько-марксистському уявленні про лінійний розвиток, а це являє собою невірне тлумачення природи суспільства і історії¹¹.

З такою критикою можна погодитися. І справа тут не в тім, що з існуючих парадигм філософії історії він обирає саме «гегельянсько-марксистську». Зрештою, у кожній парадигмі чи концепції є свої переваги і недоліки і кожна з них акцентує увагу лише на певних аспектах соціального буття і недооцінює інші. Фукуямі не вдається переконливо довести, що в кінці XX ст. вдалося досягти розумної організації суспільства і держави, що являє собою вище втілення свободи, а без цього, за Гегелем, ні про який

⁸ Там само. С. 13.

⁹ Фукуяма Ф. (2010). *Кінець історії і останній чоловік*. М.: АСТ. 584 с.

¹⁰ Капхен Ч. *Закат Америки*. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=161765>

¹¹ Белл Д. *Грядущее постиндустриальное общество*. URL: https://royallib.com/read/bell_daniel/gryadushchee_postindustrialnoe_obshchestvo___vvedenie.html#84

кінець історії не може бути й мови. Також американський вчений не дає переконливих критеріїв історичного прогресу а, отже, неможливо навести вагомі аргументи на користь якісної переваги (по базовим соціокультурним параметрам) сучасного суспільства над суспільствами попередніх епох.

Втім, дорікати Фукуяму в недостатньому теоретичному обґрунтуванні його концепції не варто, оскільки вона є не стільки докладним науково-теоретичним дослідженням, а розгорнутою футурологічною конструкцією, покликаною вирішити певні ідеологічні і політичні завдання, найголовнішою з яких є апологія принципів і цінностей сучасної ліберальної демократії, які отримали найбільш повне і послідовне втілення в Сполучених Штатах і країнах Західної Європи. Проте, не можна не відзначити, що американський аналітик одним з перших зрозумів, що політичні і соціальні зміни, що відбувалися в світі в кінці 80-х років минулого століття мають історичне значення, що в житті людства відбулася певна якісна зміна.

Проте, далеко не всі згодні з тим, що хід всесвітньої історії слід тлумачити за Гегелем або Марксом як єдиний прогресивний процес. Історичний розвиток – це процес не тільки багатовимірний, а й багатовекторний. Отже, питання про критерії та логіку історичного процесу завжди залишається відкритим і умовним. Так, критики «оптимістичного» ліберального детермінізму Фукуями, вельми прихильно зустрічають спочатку статтю, а потім і книгу Семюела Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» (1993, 1996 рр.). В своїх працях вчений висловлює концепцію етнокультурного поділу людських цивілізацій і можливість їх зіткнення в майбутньому¹², що є антитезою концепції Фукуями про «кінець історії».

Концепції «Кінця історії» і «Зіткнення цивілізацій», що виникли на початку 1990-х рр. в межах різних методологічних підходів набули парадигмального значення в процесі експлікації глобалізаційних і геополітичних процесів. Протилежні підходи Ф. Фукуями і С. Гантінгтона були концентрованим виразом тих очікувань і побоювань, якими були охоплені не тільки академічні кола, а й широка громадськість. До сих пір є очевидною їх пізнавальна, аналітична та прогностична цінність. Поняття та концепції що характеризують їх погляди стали предметом для дискусії як в академічних колах так і в публічній царині.

Основний масив реакцій на творчість вчених складається з рецензій на їх публікації. Багато з них носять оглядовий характер. Однак це не привід для їх ігнорування. Більшість авторів протиставляють концепції вчених: одні трактують ідею Фукуями про «тріумф ліберальної демократії» як виправдання дій адміністрації Дж. Буша молодшого, пов'язаної із політичною, економічною, військовою та ідеологічною експансією США. Інші вбачають в ідеї Гантінгтона про «зіткнення цивілізацій» певне застереження західним державам від втручання в справи інших країн.

Так, професор університету Сан-Франциско А. Циганков вважає Фукуяму «консервативним космополітом», який вважає, що культурний розвиток глобального співтовариства неодмінно має бути пов'язаний з прогресом західної цивілізації. На його думку, теорія Фукуями є апологією панування американської моделі ліберального капіталізму¹³.

Прибічники концепції Фукуями аргументують теоретичне значення і неабиякий прогностичний потенціал «кінця історії» економічними чинниками – процесами модернізації та глобалізації, зростанням економічної взаємозалежності, тобто тими аргументами, які є в арсеналі самої теорії глобалізації. До прибічників американського політолога можна віднести, наприклад, Д. Грега, колишнього американського посла в

¹² Хагтінгтон С. *Столкновение цивилизаций*. URL: <http://personnel.uapa.ru/courses/>

¹³ Tsygankov A. *The Irony of Western Ideas in a Multicultural World: Russians Intellectual Engagement with The End of History and The Clash of Civilizations*. URL: https://www.researchgate.net/publication/228023187_The_Irony_of_Western_Ideas_in_a_Multicultural_World_Russians'_Intellectual_Engagement_with_the_End_of_History_and_Clash_of_Civilizations

Кореї (1989-1993), який зараз викладає в Джорджтаунському університеті. Він вважає, що багато азіатських країн, в тому числі ісламські, такі як Індонезія, досить активно беруть участь в економічних угодах із Заходом. Ці факти суперечать висловлюванням Гантінгтона про те, що Захід і Азія нездатні до співпраці і приречені на вічну боротьбу між собою. Існують також переконливі докази того, що лідери Азії визнають і поважають західні цінності, а, також, визначальну роль США у світовій політиці. Д. Грег впевнений, що інформаційні технології продовжують вести світ до глобалізації, яка, в свою чергу, несе економічну взаємозалежність¹⁴.

Ми вважаємо, що поліваріантність історичного розвитку неможливо «втиснути» в протилежні теоретичні схеми Ф. Фукуяма та С. Гантінгтона. Коли Аль-Каїда здійснила теракт у США 11 вересня 2001 року, можна було б подумати, що культурна і релігійна боротьба, про яку пророкував С. Гантінгтон в статті «Зіткнення цивілізацій» почалася, а концепція Ф. Фукуяма про світову перемогу лібералізму зазнала поразки. Але ці події лише наочно показали, що світ мінливий і поки він залишається місцем змін, протилежні твердження С. Гантінгтона і Ф. Фукуяма є лише двома сценаріями з багатьох, які могли б розгорнутися в подальшому історичному процесі.

Слід також мати на увазі, що концепція «кінця історії» Ф. Фукуяма народжувалася той момент, коли руйнувалася авторитарна система соціалістичних держав і відбувалося становлення демократичних держав на засадах лібералізму. Це неминуче сприймалося як перемога цінностей західної демократії, триумф концепції Фукуяма. «Зіткнення цивілізацій» Гантінгтона охопило більш пізні події – хвилю релігійних, національних та етнічних воєн. Тому, хоча концепції вчених і відбили певні моменти світового розвитку, але все ж не змогли створити його цілісну картину.

На наш погляд, концепції Ф. Фукуяма та С. Гантінгтона в різній мірі відображають певні моменти світового розвитку. Що стосується прогностичного потенціалу їх поглядів, то він виявляється сильнішим, коли обидві, багато в чому суперечливі концепції, розглядаються в комплексі, відображаючи багатоваріантність сучасного світового розвитку.

В цілому історіографічний огляд свідчить про те, що більшість авторів, які розглядають концепцію Фукуяма, цікавляться, перш за все, політичними, геополітичними, культурологічними, навіть футурологічними аспектами його творчості. Тим часом парадигмальний характер його поглядів спонукає звернути увагу на закладений в них соціально-філософський зміст. Політична думка Фукуяма вельми насичена, хоча його ідеї часто використовуються з прикладною метою в розробці стратегії сучасної геополітики. Фукуяма правий в тому, що лібералізм поки ще продовжує залишатися досить важливою і ефективною силою в житті розвинених країн, в першу чергу Сполучених Штатів Америки. Більш того, деякі фундаментальні принципи, що викристалізувалися в рамках лібералізму як філософії індивідуальної свободи, будуть, скоріш за все, зберігати свою значущість і в подальшому і, можливо, будуть включені в нові ідеологічні схеми, які породить XXI століття.

Очевидно, що суперечки, що мають місце щодо логіки сучасного історичного процесу не можуть зараз завершитися згодою, бо майже кожен дослідник пропонує власне тлумачення поняття історії, а, отже, і самого історичного процесу. Це ще раз раз доводить неможливість строгого поділу об'єктивного і суб'єктивного в інтерпретації соціальних явищ. Проте це завжди продуктивна суперечка в тому відношенні, що вона змушує людей, причому не тільки фахівців, заново переосмислювати своє минуле, осмислювати сьогодення і дивитися у майбутнє.

¹⁴ Gregg D. P. *The case for continued U.S. engagement*. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0030438797900478>

Zaporozhchenko A. Fukuyama's Concept of the «The End of History» in the Context of Modern Globalization Processes

In its general features, globalization is the process of formation of a new world order, which is characterized by a common economic, political, socio-cultural and technological aspects. At the end of the 20th century the works of the American scientist and political figure F. Fukuyama became the subject of considerable debate. He expressed his understanding of the main trends of modern historical development and globalization in his concept of the philosophy of history i.e. «the end of history». This concept has rather important theoretical significance for explaining the essence and prospects of globalization processes and modern geopolitical strategies.

F. Fukuyama refers to the historiosophical paradigm of historical progress, according to which history has certain internal content and direction, thus, humanity is moving towards more equitable and free social order based on liberal democracy. This paradigm took shape in the philosophy of the Enlightenment. It was focused on understanding the logic of the progressive historical development of mankind.

Like Hegel, F. Fukuyama believes that «the end of history» means that there will be no more progress in the development of principles and institutions of social order, since all major issues will be resolved. That was exactly that kind of state that the world reached at the end of the 20th century, when the ideas of liberalism (liberal democracy) as the highest embodiment of freedom from Fukuyama's point of view won in almost the whole world. In order to substantiate his concept of the «end of history», F. Fukuyama indicates that the communist ideology and the socialist countries were economically and ideologically defeated and there are no forces able to challenge liberal democracies led by the United States of America. Thus, the ideology of liberalism will gradually translate into the economic and political spheres, which in its turn will contribute to the strengthening of the liberal ideology. The concept of the «end of history», is based on the paradigm of progressive historical development. It is rather contradictory, and that did not escape the attention of Fukuyama critics. First, the tragic events of the 20th century (totalitarian regimes, fascism, world wars, cold war, etc.) brought disappointment in the paradigm of the progressive historical process; second, critics see the Fukuyama concept as an apology for the expansionary US foreign policy; third, there are alternative concepts of history, such as, the «clash of civilizations» by S. Huntington.

However, the multifaceted nature of historical development cannot be «squeezed» into any theoretical schemes, which in various aspects reflect certain angles of multidimensional world development. The debate about the logic of the modern historical process will continue further, because almost every researcher offers his own interpretation of the concept of history, and, consequently, of the historical process itself. But it is always a productive dispute in the sense that it forces people to rethink their past, to comprehend the present and look into the future.

Key words: *globalization, liberalism, liberal democracy, historical progress, paradigm of progressive development, concept «the end of history», concept «the clash of civilizations».*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-11

УДК 94(495):070.482"1912/1914"

Богдан ЗАТОВСЬКИЙ*

**РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В ГРЕЦІЇ
В РОКИ БАЛКАНСЬКИХ ВІЙН 1912-1913 РР.
У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ПЕРІОДИКИ
(1912 – 1914 рр.)**

На матеріалах центральних російських церковних часописів, таких як «Церковные ведомости», «Сообщения Императорского Православного Палестинского общества» та «Богословский вестник» аналізується церковне життя Греції під час Балканських воєн 1912 – 1913 рр. та розглядається як події війни вплинули на становище Православної церкви в Греції. У статті описано розвиток відносин між православними церквами на Балканському півострові. Особлива увага приділялася положенню Афону. Звернуто увагу на діяльність православного духовенства, а також на те, як воно впливало на суспільне життя в Греції. У статті викладені відносини болгар і греків, досліджено міжрелігійні відносини в Греції. Особлива увага приділялася позиції Константинопольського патріархату, досліджені його відносини з Болгарською православною церквою. Висвітлено положення монастирів Афону. Проаналізована позиція російських церковних видань відносно політики грецького уряду. В результаті було виявлено, що існував значний інтерес російської церковної журналістики до висвітлення подій Балканських війн 1912 – 1913 рр. У часописах приділили докладну увагу питанням конфесійного життя в Греції та грецького населення Туреччини. Журналістів особливо цікавило становище монастирів Афону. Аналіз даної теми дав змогу зрозуміти, яким чином були представлені події війни читачам і як періодична преса впливали на громадську думку в Російській імперії.

Ключові слова: війна, періодична преса, Греція, Православна церква, Афон, монастир, духовенство, кореспондент.

Постановка проблеми. Балканські війни 1912 – 1913 рр. викликали в російському суспільстві значний інтерес. Церковна преса постійно інформувала читачів про перебіг подій на Балканах. Громадська думка в Російській імперії стояла за активну підтримку слов'янських народів на Балканському півострові. Значну увагу журналісти приділяли Греції і монастирям Афону. Російські кореспонденти повідомляли новини безпосередньо з Греції, а також з тих територій Туреччини, де проживало грецьке населення. Кореспонденти знаходились безпосередньо в балканських країнах. Це дало їм можливість ознайомитись з позицією населення, проаналізувати матеріали місцевої періодики.

Детальну інформацію про події церковного життя в балканських країнах, в тому числі і в Греції, російські читачі отримували зі сторінок часопису «Церковные ведомости», який був офіційним органом Святійшого синоду в Російській імперії. На сторінках цього журналу публікувалися статті про події церковного життя в Росії і за кордоном. У ньому містилося багато публікацій із балканської проблематики. Кореспонденти «Церковных ведомостей» дуже скрупульозно і глибоко вивчали діяльність релігійних конфесій у Греції і на тих територіях Туреччини, Македонії та Болгарії, де проживало переважно грецьке населення. У «Сообщениях Императорского Православного Палестинского общества» писалося про вплив подій Балканських війн на релігійну ситуацію в Греції і, насамперед, Афону. Це було видання Імператорського православного палестинського товариства. Становище Константинопольського патріархату було детально розглянуто в російському журналі «Богословский вестник»,

* Затовський Б. – викладач, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, e-mail: zapisnici@protonmail.com

який видавався при Московській духовній академії. У ньому публікувалися матеріали з богослов'я, зокрема відомості про сучасне церковне життя.

За період з жовтня 1912 р. по лютий 1914 р. в «Церковних ведомостях», «Богословском вестнике» та «Сообщениях Императорского Православного Палестинского общества» з'явилося близько 10 публікацій, присвячених церковному життю в Греції і грекам, що проживали за межами своєї країни під час Балканських воєн. Історія Балканських воєн досить добре освітлена в історіографії. Однак не всі джерела цієї теми були використані повною мірою. Зокрема це стосується російських журналів початку ХХ ст., на які практично не звернули увагу грецькі дослідники, хоча ці видання є цінними джерелами інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії питання формування образу Греції в періодичних виданнях початку ХХ ст. не було розглянуто докладно. Однією з перших робіт, написаних на основі імагологічних досліджень у вітчизняній історіографії цієї теми, стала дисертація радянського дослідника І. А.Глічева «Борьба общественного мнения в России по Балканскому вопросу (1908 – 1913 гг.)»¹, захищена в 1979 р. у Львові. Автор, ідучи за прийнятими в радянській історичній науці установками, розглянув позицію російської громадської думки щодо балканського питання. Балканські війни були докладно досліджені в дисертації української дослідниці Н.В.Стрельчук «Національно-визвольний рух у Македонії (остання третина ХІХ ст. – 1919 р.)»². В роботі особлива увага приділяється друку Росії.

У статті наукового співробітника відділу наукових досліджень української періодики Науково-дослідного інституту пресознавства ЛННБ України ім. В.Стефаніка, кандидата наук із соціальних комунікацій С.Р.Блавацького та доцента кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. Івана Франка, кандидата філологічних наук М.Б. Домбровського «Грецька періодика в Україні – українська грекомовна преса у Греції (1917, 1919-1920): транснаціональне компаративне дослідження»³ здійснено спробу транснаціонального компаративного дослідження грецької періодики в Україні в 1917 р. та української грекомовної преси в Греції 1919-1920 рр. У статті української дослідниці, магістра права КНУ ім. Т.Г.Шевченка С.С.Денисюк «Реформування державного механізму Греції до конституційних змін 1991 року»⁴ встановлюються основні внутрішні чинники, що впливали на процес державотворення Греції початку ХХ ст., розглядається державний механізм Греції з урахуванням конституційних змін 1911 р., здійснюється історико-правовий аналіз змін 1911 р. до Конституції Греції 1864 р., формулюється ряд наукових положень щодо змісту та значення даного періоду для сучасної правової реальності Греції. Разом з тим авторка у своєму дослідженні не використала матеріали російської періодики.

Монографія українського історика, к.і.н., доцента кафедри Нової і новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна Д. В. Миколенка «Македонське питання у 1878-1919 рр.»⁵ присвячена македонському питанню від його виникнення після Берлінського конгресу 1878 р. до завершення роботи Паризької мирної конференції, яка підвела підсумки Першої світової війни. Працюючи над темою, автор дослідив періодичні видання. Македонське питання було докладно

¹ Гличев И. А. (1979). *Борьба общественного мнения в России по балканскому вопросу (1908-1913 гг.): Автореферат дисс... канд. ист. наук: 07.00.02.* Львов. 18 с.

² Стрельчук Н. В. (1999). *Національно-визвольний рух у Македонії (остання третина ХІХ – 1919 р.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02. Всесвітня історія.* Чернівці. 21 с.

³ Блавацький С. Р., Домбровський М. Б. (2016). *Грецька періодика в Україні – українська грекомовна преса у Греції (1917, 1919-1920): транснаціональне компаративне дослідження.* Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка. № 8. С. 23-38.

⁴ Денисюк С. С. (2014). *Реформування державного механізму Греції до конституційних змін 1991 року.* Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство. Вип. II (3). С. 105-113.

⁵ Миколенко Д. В. (2011). *Македонське питання у 1878-1919 рр. Навчальний посібник до спеціального курсу для студентів історичного факультету.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 119 с.

проаналізовано в дисертації української дослідниці Н. В.Стрельчук «Національно-визвольний рух у Македонії (остання третина XIX ст. – 1919 р.)»⁶. В роботі був розглянутий друк Росії. В монографії української дослідниці О.М.Гуриної «Македонский вопрос в Международных отношениях 1913-1920 гг.»⁷ досліджено ситуацію в Македонії після завершення Балканських війн. Авторка висвітлила становище македонських земель у складі Греції. Під час роботи над темою автором були проаналізовані архівні джерела, періодичні видання та наукова література.

В останні десятиліття велику увагу російських дослідників привертає питання історії духовних та культурних зв'язків греків з Росією. Унікальною спробою комплексного осмислення даної теми стало 11-томне дослідження, здійснене на Афоні Російським Свято-Пантелеймонівським монастирем і присвячене історії Руського на Афоні Свято-Пантелеймонівського монастиря.

Хронологічні рамки теми статті охоплює 6 том під назвою «История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне от 1912 до 2015 г.»⁸, виданий у 2015 р. під редакцією ієромонаха Макарія (Макиєнка) – духівника і першого єпітропа Руського Свято-Пантелеимонова монастиря на Афоні. Цей том складають неопубліковані документи, він забезпечений багатим ілюстративним матеріалом і довідковим апаратом, містить також і матеріали російських періодичних видань. Питанню відносин Константинопольської патріархії з Російською імперією на початку XX ст. були присвячені роботи російської дослідниці, доктора філологічних наук, доктора історичних наук, викладача грецької та давньогрецької мов в СПбДУ кафедри біблеїстики Л.О.Герд. Її книга «Константинопольский Патриархат и Россия. 1901-1914»⁹ та стаття «Был ли русофилом Константинопольский патриарх Иоаким III?»¹⁰ присвячені церковним аспектам російської політики в Балканському регіоні. На думку Л.О. Герд, спільність віри з християнським населенням Османської імперії була сильною перевагою Росії в її боротьбі за вплив у Східному Середземномор'ї. У своєму дослідженні Л.О. Герд використала широкий спектр документів і робіт як російських, так і зарубіжних науковців, залучила джерела російської преси.

У статті аспіранта кафедри теорії та історії міжнародних відносин ІМВ та СПН МДЛУ А.Ю.Галушка «Святая гора Афон как элемент балканской дипломатии России в конце XIX – начале XX века»¹¹ розглядається значення Святої гори Афон як території впливу в міжнародній політиці в період розпаду Османської імперії і формування на її території незалежних держав. Аналізуються тенденції розвитку міжцерковних взаємин на горі Афон, їхній вплив на зовнішньополітичну діяльність Російської імперії. В іншій статті А. Ю. Галушка – «Греко-болгарский церковный вопрос: интересы России между греками и болгарами»¹² – аналізуються дипломатичні зусилля Російської імперії у врегулюванні греко-болгарського церковного питання. Дається оцінка факторів, що впливали на формування позиції з даного питання у Міністерства закордонних справ

⁶ Стрельчук Н. В. (1999). *Національно-визвольний рух у Македонії (остання третина XIX – 1919 р.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02. Всесвітня історія*. Чернівці. 21 с.

⁷ Гличев И. А. (1979). *Борьба общественного мнения в России по балканскому вопросу (1908-1913 гг.): Автореферат дисс... канд. ист. наук: 07.00.02*. Львов. 18 с.

⁸ *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне от 1912 до 2015 г.* (2015). Под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Т. 6. М. 890 с.

⁹ Герд Л. А. (2012). *Константинопольский Патриархат и Россия. 1901-1914*. М. 320 с.

¹⁰ Герд Л. А. (2011). *Был ли русофилом Константинопольский патриарх Иоаким III?* Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Т. 1. № 21. С. 172-181.

¹¹ Галушко А. Ю. (2014). *Святая гора Афон как элемент балканской дипломатии России в конце XIX – начале XX века*. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия: Общественные науки. № 23 (709). С. 34-43.

¹² Галушко А. Ю. (2015). *Греко-болгарский церковный вопрос: интересы России между греками и болгарами*. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия: Общественные науки. № 26 (737). С. 38-50.

Російської імперії і у Святійшого синоду Російської православної церкви. У своїй роботі Ю.А.Глушко проаналізував архівні матеріали, проте не звернув уваги на позицію російської преси.

У дисертації Н.О. Учасової «Македонский вопрос в период Балканских войн 1912-1913 гг.»¹³ розглянуто становище Македнії під час Балканських війн. Авторкою була розглянута політика Греції під час Балканських війн. Н.О.Учасова дослідила матеріали російських періодичних видань. На основі джерел періодичних видань була написана дисертація Н.С.Гусєва «Болгария и Сербия в русском общественном мнении в период Балканских войн 1912-1913 гг.»¹⁴. Автор частково висвітлив позицію російської преси у відношенні до Греції під час Балканських війн. У публікації Ю.Н.Смирнова «Глобальные предупреждения провинциального журналиста: публикации Н. Северского¹⁵ (А.И. Свидерского) в период Балканских войн (1912-1913 гг.)» розглянуто публікації ліволіберальної самарської газети «Волжское слово» за підписом «Н. Северский», присвячені подіям на Балканах в 1912-1913 рр.

У білоруській історіографії також приділялася увага питанню формування суспільної думки у відношенні до балканських країн в Російській імперії. На матеріалах документів, мемуарів, наукової літератури та преси Ю.М.Мороз у своїй статті «Русское общество и Антанта в период Балканских войн 1912-1913 гг.»¹⁶ проаналізував російську суспільну думку часів Балканських війн.

Наукові завдання статті ґрунтуються на матеріалах періодичних видань. Основним завданням даного дослідження є відтворення образів Греції і грецького населення Туреччини в російських церковних виданнях. Розглядається, які уявлення про положення Елладської православної церкви в Греції і Константинопольської патріархії в Туреччині формували у російської громадськості ці видання. Аналізується позиція редакції і журналістів часописів по відношенню до Балканських війн 1912-1913 рр.

Мета статті. На основі статей церковних часописів 1912-1914 рр. дослідити особливості релігійного життя в Греції та грецького населення в Османській імперії під час Балканських війн 1912-1913 рр. Визначити, яким було ставлення церковної журналістики до греко-болгарських церковних відносин, як преса оцінювала наслідки війни для Елладської православної церкви в Греції.

Виклад основного матеріалу. У травні 1912 р. між Грецією і Болгарією був підписаний договір про співпрацю. У вересні 1912 р. Сербія і Болгарія уклали військовий союз, спрямований проти Туреччини, і запропонували грекам до нього приєднатися. Греція погодилася, передусім, з двох причин. По-перше, необхідно було завершити приєднання острова Крит, боротьба за який вступила у вирішальну фазу ще в кінці ХІХ ст. Проте тривалий час питання залишалося відкритим через розв'язання його мирним шляхом. По-друге, греки пам'ятали про неможливість скористатися поділом османських територій у 1878 р. і тепер не хотіли втратити шанс взяти участь в антитурецькій кампанії, щоб потім з повним правом претендувати на трофеї. Приєднання до цього союзу Чорногорії призвело до того, що проти Османської імперії виступили всі балканські держави, крім Румунії. Остання зберегла нейтралітет, бажаючи потім отримати за нього

¹³ Учасова Н. А. (2008). *Македонский вопрос в период Балканских войн 1912-1913 гг.: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.03. Саратов.* 26 с.

¹⁴ Гусев Н. С. (2015). *Болгария и Сербия в русском общественном мнении в период Балканских войн 1912 – 1913 гг.: диссертация... кандидата исторических наук: 07.00.03. М.* 420 с.

¹⁵ Смирнов Ю. Н. (2014). *Глобальные предупреждения провинциального журналиста: публикации Н. Северского (А. И. Свидерского) в период Балканских войн (1912-1913 гг.). XX век и Россия: общество, реформы, революции.* № 2. С. 143-152.

¹⁶ Мороз Ю. М. (2004). *Русское общество и Антанта в период Балканских войн 1912-1913 гг.* Белорусский журнал международного права и международных отношений. № 4. С. 73-76.

компенсацію від переможців. Тому, незважаючи на всю міць турецької армії, імперія не могла протистояти такій коаліції¹⁷.

25 вересня 1912 р. почалася Перша Балканська війна. Війська Балканського союзу, а саме Сербії, Чорногорії, Греції та Болгарії за короткий проміжок часу розбили турецьку армію і наблизилися до Константинополя. Турецький уряд звернувся до великих держав з проханням про мирне посередництво. 30 травня 1913 р. був підписаний Лондонський мирний договір. За умовами миру, велика частина турецьких володінь в європейській частині була передана Болгарії. Стамбул і прилегла зона проток залишилися в складі Османської імперії. Упевнена в своїй перевазі, Болгарія 29 червня 1913 р. раптово напала на колишніх своїх союзників. В результаті почалася Друга Балканська війна. Румунія і Туреччина виступила проти Болгарії. У короткі терміни Болгарія була розгромлена і попросила миру. 10 серпня 1913 р. в Бухаресті були підписані умови договору. Сербія отримала майже всю Македонію. Південна Македонія і Західна Фракія відійшли до Греції, Південна Добруджа – до Румунії, частина Східної Фракії – в Туреччину.

З самого початку військових дій редакція «Церковних ведомостей» уважно аналізувала події в Греції. 20 жовтня 1912 р. в «Церковних ведомостях» була опублікована стаття, в якій пояснювалися причини початку війни. У журналі повідомлялося, що саме православна віра була тією силою, яка зберегла національні ідентичності балканських народів під час турецького правління. На початку ХХ ст. ці народи Балканського півострова почали усвідомлювати шкоду ворожнечі між собою. Ця обставина сприяла їхньому зближенню, а в подальшому і формуванню союзу. Після його створення турецьке правління над їхніми одноплемінниками і одновірцями зробилося для них неприпустимим. Союзні держави зажадали від Туреччини надання автономії населеним християнами областям. Відмова турецького уряду і призвела до початку війни¹⁸. Тобто кореспонденти церковного видання встановили причини конфлікту в контексті релігійного бачення політичних подій.

Редакція журналу писала, що з початком військових дій османська армія стала терпіти поразки. В результаті війни під контролем Туреччини залишився маленький куточок півострова в Константинополі. Місто Салоніки (в журналі він вказаний під назвою Солунь), перейшло під контроль греків у день пам'яті святого Димитрія Солунського – 26 жовтня 1912 р. А вже 2 листопада 1912 р. під контроль греків перейшов і Афон¹⁹. У випусках за 10 листопада 1912 р.²⁰ та 15 грудня 1912 р.²¹ кореспондентами «Церковних ведомостей» детально було висвітлено зайняття Афона грецькими військами. Крім салонікського, грецькі війська діяли також у північно-західному напрямку, де вони вторглися в Епір і невдовзі оточили Яніну. Грецький флот блокував вихід з Дарданелл і позбавив турок можливості перекидати підкріплення та боєприпаси морем. Крім того, греки захопили Хіос, Лесбос та деякі інші острови цієї частини Егеїди²².

У кількох номерах журналу «Церковних ведомостей» описувалися події, пов'язані з відносинами між Болгарською православною церквою і Константинопольською патріархією. Це було важливо для російського читача з огляду на складні стосунки двох церков. 13 листопада 1912 р. в Константинополі помер Вселенський патріарх Іоаким III, котрий двічі займав патріарший престол: перший раз в 1878-1884 рр.; другий раз в 1901 – 1912 рр.²³. Кореспонденти «Церковних ведомостей» писали, що під час війни відбулося нове зближення між Болгарською та Константинопольською церквами. Поліпшення їхніх

¹⁷ *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне от 1912 до 2015 г.* (2015). Под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Т. 6. М. С. 8.

¹⁸ *Сообщение из заграницы.* Прибавления к Церковным ведомостям. 1912. № 42. С. 1706-1713.

¹⁹ *Сообщение из заграницы.* Прибавления к Церковным ведомостям. 1912. № 45. С. 1843-1844.

²⁰ Там само. С. 1844.

²¹ *Вести с Афона* (1912). Прибавления к Церковным ведомостям. № 50. С. 2034.

²² *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне от 1912 до 2015 г.* (2015). Под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Т. 6. М. С. 8.

²³ *Сообщение из заграницы.* Прибавления к Церковным ведомостям. 1912. № 46. С. 1885.

відносин почалося ще до початку війни. Так ще 18 лютого 1912 р. в журналі писалося про налагодження хороших відносин між церквами²⁴. На думку сучасної російської дослідниці Л.О.Герд, вирішення цих протиріч сприяло створенню напередодні Першої Балканської війни Балканської конфедерації. Спровоковане з ініціативи Австро-Угорщини зближення Румунії з Туреччиною, яке було спрямоване проти Греції і Болгарії, послужило новим приводом для греко-болгарського політичного і церковного зближення. Також в налагодженні добрих стосунків між греками і болгарами була зацікавлена і Російська імперія²⁵.

За повідомленням органу болгарського Святійшого синоду «Церковный Вестник», ще під час хвороби Константинопольського патріарха капу-кехайя болгарської екзархії (особа, яка здійснює посередництво між екзархією та Портою) 12 листопада 1912 р. відправився в патріархію і висловив від імені екзарха і змішаної ради побажання скорішого одужання патріарху. Після смерті патріарха в Патріархію була відправлена депутація, яка складалася з Охридського митрополита Бориса і капу-кехайя екзархії, яка висловила співчуття з приводу тяжкої втрати патріархії. 18 листопада 1912 р. в день поховання патріарха було відправлено другу депутацію, яка складалася з Велеського митрополита Мелетія і члена змішаної ради пана Христова²⁶.

Бажаючи висловити подяку Болгарській православної церкві за увагу, патріархія 1 грудня 1912 р. відправила в екзархію депутацію. До її складу увійшли протосингел патріархії Антінагорас, член змішаного ради Каратеодорі та головний секретар ради Ніколопулос. Депутація прибула в екзархійській будинок в Шишли, де її зустріли з почестями і відвели до екзарха. Кореспонденти «Церковных ведомостей» опублікували слова болгарського екзарха, які він сказав у відповідь на подяку протосингела: «Ми глибоко зворушені честю, яку Велика Христова церква за рішенням свого місцеблюстителя митрополита Германа, Священного Синоду та змішаної ради благоволила надати нам через своїх представників, висловивши вдячність за наше співучасть в скорботі з приводу втрати славного патріарха.

Пріснопам'ятний патріарх завдяки своїм християнським чеснотам щирості і загальновідомої готовності сприяти справі жаданого зближення і примирення двох єдиновірних церков користувався любов'ю всього болгарського народу, як і моєю особистою повагою»²⁷. Бесіда екзарха з депутацією стосувалася чеснот покійного патріарха і необхідності остаточного примирення між двома народами. При від'їзді депутації були надані ті ж почесті, що і при зустрічі²⁸. У «Церковных ведомостях» також повідомлялося, що під час Першої Балканської війни відбулося поліпшення в церковних відносинах між болгарами і греками. Для підтвердження цієї інформації у виданні був наведений фрагмент статті з болгарського журналу «Съвѣтникъ» за 7 січня 1913 р. У ньому йшлося про те, що в м. Чаталджи, біля якого розташувалася союзна армія, місцевий грецький митрополит Григорій служив в соборному храмі Божественну літургію спільно з болгарським єпископом Йосифом (Стовійським), керівником Старо-Загорської єпархії²⁹. Раніше про подібний факт повідомляв болгарський «Църковень Вѣстникъ». У невеликому містечку Ортакьой, розташованому на захід від Адріанополя, під час вступу до нього болгарських військ грецький митрополит Никодим звершив молебень спільно з грецькими та болгарськими священиками³⁰.

Кореспонденти «Церковных ведомостей» розглянули стан і в самій Греції. Російський православний богослов-каноніст і церковний історик С.В.Троїцький відзначав,

²⁴ Троїцький С. В. (1912). *Церковная жизнь за границей*. Прибавления к Церковным ведомостям. № 7. С. 261-265.

²⁵ Герд Л. А. (2012). *Константинопольский Патриархат и Россия. 1901-1914*. М. С. 157-158.

²⁶ *Сообщение из заграницы*. Прибавления к Церковным ведомостям. 1912. № 51-52. С. 2083.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Троїцький С. В. (1913). *Сообщения из заграницы*. Прибавления к Церковным ведомостям. № 4. С. 205.

³⁰ Там само.

що війна викликала національний підйом у греків. У цей час, як повідомлялося в журналі, посилювалися наміри Греції відновити грецьку імперію зі столицею в Салоніках. Але на це місто заявляли претензії також і болгар. Ця обставина посилювала суперечності між країнами. Автор статті зазначав, що в цих умовах був навіть розроблений проект передачі його в спільне володіння союзними державами Балканського півострова. На думку С.В.Троїцького, це могло б бути кращим вирішенням питання³¹.

В період Балканських воєн увага російської журналістики була зосереджена і на впливі міжнародних подій на становище Афона, який до війни перебував під владою Туреччини і мав особливий статус. У складі Османської імперії він користувався правами автономії і керувався відповідно до власного Статуту³². Ситуація в Афоні після окупації грецькими військами була детально розглянута в публікації російського візантиніста, історика церкви, професора кафедри церковної археології та літургії в Київській духовній академії О.О.Дмитрієвського «Афон и его новое политическое международное положение», яка була опублікована в 1913 р. в «Сообщениях Императорского Православного Палестинского общества». Він докладно висвітлює окупацію Афонської гори грецькими та болгарськими військами. З приводу цих подій автор писав: «Окупація святої Афонської гори грецькими військами відбулася, як і личило цьому тихому куточку земної кулі – місця безперервної молитви, безмовності і високих християнських аскетичних подвигів, – без жодного пролиття крові, наймирнішим, навіть благодущним способом»³³.

Автор статті зазначав, що 2 листопада до афонської пристані Дафні підійшов грецький міноносець «Физлла». На берег висадилися 67 грецьких матросів. Тут же були зайняті урядові будівлі і спущений турецький прапор. Замість нього був піднятий грецький національний³⁴. 3 листопада 1912 р., тобто на наступний день після окупації Афона грецькими військами, в Дафну на транспортному грецькому пароплаві прибув десант грецького війська. До його складу входила піхота, артилерія і кавалерія з 800 чоловік. Висадившись на берег, грецька армія вирушила негайно в Карею, де її зустріло місцеве населення з ентузіазмом і з тим же захопленням, як і перший загін напередодні під командуванням Телемаха Курмуліса³⁵.

О.О.Дмитрієвський писав, що болгарський уряд, бажаючи продемонструвати, що і він не чужий до інтересів на Афонській горі, маючи тут своїх підданих у двох обителях – в Зографу та Хиландарі, в скиту Ксилургу і деяких келіях – надіслало на Афон загін болгарських військ з 70 осіб. Він був розміщений в Зографській обителі, але в управлінні Афона ніякої участі не брав. Так, зазначав автор, відбулася заміна оттоманського уряду на Афоні грецьким³⁶. Грецькі ченці підтримали перехід Афона під управління Греції. Однак, як повідомлялося в церковній пресі, ця подія викликала посилення національних протиріч. О.О. Дмитрієвський відзначав, що на Афоні погіршилося становище росіян, болгар та сербів³⁷.

Грецький уряд відразу ж виявив прагнення поставити святогірську громаду під свій контроль і підпорядкувати її світській юрисдикції. Великі обителі не знайшли в собі сил чинити опір утискам нової грецької влади, далекої в реальності від православної віри. Російські келіоти пручалися натиску грецьких націоналістів. В січні 1913 р. у всіх монастирях Афона, в тому числі Свято-Пантелеймонівському, під виглядом паломників були розміщені грецькі солдати. Після цього російські ченці звернулися за підтримкою до

³¹ Троїцкий С. В. (1913). *Сообщение из заграницы*. Прибавления к Церковным ведомостям. № 1. С. 57-58.

³² *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне от 1912 до 2015 г.* (2015). Под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Т. 6. Москва. С. 14-15.

³³ Дмитриевский А. А. (1913). *Афон и его новое политическое международное положение*. Сообщения Императорского Православного Палестинского общества. СПб. Т. 24. Вып. 2. С. 226.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. С. 230.

³⁶ Там само. С. 231.

³⁷ Там само. С. 247.

великих держав. Влітку 1913 р. грецькі війська знову зайняли Свято-Пантелеймонівський монастир, однак на вимогу російського уряду незабаром залишили обитель, а 17 серпня взагалі покинули Афон. Російські ченці в цивільному відношенні продовжували підкорятися російському посольству в Константинополі³⁸.

В «Церковных ведомостях» повідомлялося, що католицька преса була сильно незадоволена проектом Лондонської конференції по Афону, яка проходила в грудні 1912 р. – січні 1913 р. Згідно з ним, цю гору передбачалося оголосити політично незалежною і поставити під заступництво п'яти православних держав на чолі з Росією. З цим проектом, за повідомленням «Новаго Времени», була цілком солідарна і Вселенська патріархія, під духовною владою якої перебував Афон³⁹. «Питання про святу гору Афонську, – сказав кореспонденту газети ієрарх Константинопольської церкви, – має вирішитися виключно між урядами православних держав і патріархією. Іновірним, хоча б і великим державам, тут робити нема чого. Патріархія цілком приєднується до повідомленого у пресі проекту, згідно з яким Афонський півострів збереже своє становище під заступництвом п'яти православних держав...»⁴⁰.

Католицька преса звинувачувала європейську дипломатію в створенні «церковної республіки» на Балканах і нагадувала, що «римське питання» вже сорок років залишалося невирішеним. Таким чином, католицькі кореспонденти провели паралель між Афоном і Ватиканом. Однак, як відзначала редакція «Церковных ведомостей», афонське чернецтво на відміну від католицької церкви, настільки повно і цілком відмовилося від мирських інтересів, що будь-яке втручання сторонньої світської влади в його внутрішнє життя виявилось зайвим. І європейським державам потрібно було тільки забезпечити охорону цієї незалежності від будь-яких зазіхань⁴¹. О.О. Дмитрієвський відзначав, що в Афоні були зацікавлені, крім Греції, Болгарії, Сербії і Чорногорії, які воювали, також Росія та Румунія. Це було пов'язано з тим, що там перебувала значна кількість їхніх підданих. Також важливе значення мали давні зв'язки афонських монастирів з Росією та Румунією. У пресі повідомлялося, що і Австро-Угорщина теж заявляла свої претензії на Афон. Але О.О.Дмитрієвський не вважав їх за обґрунтовані з тієї причини, що її підданих – православних галичан і сербів – в Хіландарі знаходилося 2 або 3 людини⁴². На його думку, найкращим вирішенням даного питання могло стати визнання Афонської гори в політичному відношенні незалежною. Кожна зі згаданих зацікавлених шести православних держав на чолі з Росією оберігала б інтереси своїх підданих, які жили на Афонській горі, і протегувала їм⁴³.

У березні 1913 р. в «Богословском вестнике», російський дослідник історії помісних і автономних церков П.С. Златоустов опублікував статтю, присвячену виборам Константинопольського патріарха Германа V. В ній він навів детальну інформацію про підготовку обрання патріарха і дані відносно основних вимог, що висуваються кандидатам на патріарший престол в Константинополі. Він відзначав, що якості, які потрібні від кандидата на патріарший престол були наступні: турецьке підданство його і його предків, принаймні його батька, поважний вік, бездоганне семирічне служіння в якості митрополита, богословська освіта (диплом будь-якого православного вищого навчального закладу або халкінської школи), бездоганне ставлення до народу і довіра з

³⁸ *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне от 1912 до 2015 г.* (2015). Под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Т. 6. Москва. С. 130-131.

³⁹ Троицкий С. В. (1913). *Сообщение из заграницы*. Прибавления к Церковным ведомостям. № 3. С. 154-159.

⁴⁰ Там само. С. 158.

⁴¹ Там само.

⁴² Дмитриевский А. А. (1913). *Афон и его новое политическое международное положение*. Сообщения Императорского Православного Палестинского общества. СПб. Т. 24. Вып. 2. С. 247.

⁴³ Там само. С. 247-248.

боку турецького уряду, твердість у вірі, догматах і відданість Східній церкві і, нарешті, взагалі праведне життя⁴⁴.

У журналі зазначалося, що в період виборів майже всі сходилися на тому, що тільки митрополит Халкідонський Герман міг бути гідним наступником патріарха Іоакима III. Але цей ієрарх відмовився пропонувати свою кандидатуру через похилий вік і хвороби⁴⁵. За відсутності згуртованості виборці керувалися, головним чином, особистими поглядами і симпатіями, що позбавляло весь хід виборів плановірності і визначеності. У цих умовах знову подумали про єдиного претендента, кандидатура якого не викликала б суперечок, кандидата, авторитетного халкідонського митрополита Германа. І виникла думка ще раз спробувати його вмовити не відмовлятися від патріаршого жезла⁴⁶. До нього вирушила депутація (неофіційна) з митрополитів і мирян і просила його не відмовлятися від патріаршого престолу. У підсумку цей ієрарх погодився. Після підрахунку голосів було виявлено, що одностайно обраним на патріаршу кафедру став халкідонський митрополит Герман. 5 лютого 1913 р. відбулася урочиста інтронізація нового патріарха⁴⁷.

Перша Балканська війна завершилася Лондонським мирним договором, укладеним за підсумками роботи міжнародної конференції 17 – 30 травня 1913 р. Його підписали Греція, Болгарія, Сербія, Чорногорія з одного боку і Османська імперія з іншого. На думку сучасних дослідників, за своєю суттю цей договір був прелімінарним, оскільки він чітко встановлював кордони тільки однієї країни, яка зазнала поразки – Османської імперії. Найбільші приєднання земель за підсумками Першої війни зробила Греція, хоча її внесок в загальну перемогу не перевищував болгарського. Болгари, незважаючи на значне розширення території, були незадоволені розділом Македонії, обділеними себе почували і серби, які тепер хотіли отримати компенсацію від Македонії. Незабаром серби висунули відповідні претензії Болгарії. Остання, між тим, ще з жовтня 1912 р. не могла домовитися з Грецією про контури греко-болгарського кордону в Македонії. Складалася сприятлива ситуація для створення антиболгарського договору. 1 червня 1913 р. Греція та Сербія підписали союзний договір і військову конвенцію. Новий конфлікт на Балканах не влаштовував Росію, якій спочатку передбачалося надати роль арбітра під час поділу відвойованих у Туреччині територій. Але тепер балканські держави хотіли самі вирішити всі протиріччя. Пропозиція Росії щодо проведення в Петербурзі конференції балканських держав була фактично саботована Болгарією, яка переоцінила свої сили⁴⁸.

Це призвело до Другої Балканської війни, що тривала з 29 червня 1913 р. – 29 липня 1913 р. і завершилася поразкою Болгарії. Новий король Греції Костянтин витіснив болгар з Салоніків і отримав кілька перемог над болгарськими військами. Дізнавшись про це, 10 липня 1913 р. у війну вступила Румунія, а 13 липня 1913 р. – Туреччина. Незважаючи на свій потенціал найпотужнішої на той момент на Балканах держави, Болгарія не могла воювати на всіх чотирьох кордонах одночасно. 31 липня 1913 р. вона капітулювала⁴⁹. Тим часом грецький уряд, користуючись своєю перевагою, почав процес інтеграції Афона до складу свого королівства, а зацікавленість у питанні про його подальшу долю проявили вже не тільки православні держави, а й великі. У липні – серпні 1913 р. в Лондоні відбулася нарада послів великих держав за підсумками Балканських війн. Було розглянуто і афонське питання. Російський проект кондомініуму, тобто спільного володіння Афона, зустрів активну протидію Австро-Угорщини, і російська дипломатія не змогла домогтися повного прийняття такого рішення. Обговорення цього питання було відкладено, і рішення не було закріплено в підсумкових документах

⁴⁴ Златоустов П. С. (1913). *Выборы Константинопольского патриарха Германа V*. Богословский вестник. Т. 1. № 3. С. 656.

⁴⁵ Там само. С. 658.

⁴⁶ Там само. С. 661-662.

⁴⁷ Там само. С. 668.

⁴⁸ *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне от 1912 до 2015 г.* (2015). Под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Т. 6. Москва. С. 111.

⁴⁹ Там само. С. 111-112.

Лондонської наради⁵⁰. Отже, питання про статус Афона не було остаточно вирішено. Міжнародне співтовариство не визнало Афон грецькою територією, і ні Лондонський, ні Бухарестський договори не санкціонували його приєднання до Греції.

22 лютого 1914 р. в «Церковных ведомостях» зазначалося, що Болгарія після Другої Балканської війни позбулася значної частини своїх земель. В результаті, як писалося у виданні, майже вся Македонія, населена в значній частині болгарами, які там становили цілих сім митрополій екзархії, перейшла до греків і сербів. Після цього вони ввели там своє церковне управління⁵¹. На думку російських журналістів, під впливом цих подій у Болгарії знову активізувалися прихильники унії з католицькою церквою. Вони розраховували, що, перейшовши в унію, македонські болгари потраплять під заступництво сильних католицьких держав. Почалася сильна агітація на користь цієї пропозиції. Але, незважаючи на ці заклики, їхній проект не був підтриманий широкими масами населення. Остаточний удар по цих планах завдав болгарський екзарх Йосип I, який наприкінці 1913 р. переселився з Константинополя в Софію. Згідно зі статутом екзархії, він став головою Святійшого синоду. Одним з перших заходів, прийнятих Святішим синодом, було видання послання 19 грудня 1913 р., спрямованого проти унії⁵².

Висновки. Отже, російська церковна журналістика докладно висвітлювала релігійне життя в Греції під час Балканських війн. Журналісти акцентували увагу насамперед на діяльності Константинопольської патріархії та на становищі Афону. Кореспонденти позитивно оцінювали налагодження дружніх церковних відносин греків з болгарами під час Першої Балканської війни. Разом з тим негативно коментувалася політика грецького уряду, яка на думку російських журналістів була направлена на втручання в релігійне життя греків. Також критикувалася діяльність католицьких місіонерів. Загалом у читача мало скластися всебічне уявлення про становище православної церкви в Греції під час Балканських війн.

REFERENCES:

Blavatskyi, S. R., Dombrovskyi, M. B. (2016). Hretska periodyka v Ukraini – ukrainska hrekomovna presa u Hretsii (1917, 1919 – 1920): transnatsionalne komparatyvne doslidzhennia [Greek periodicals in Ukraine – Ukrainian Greek-language press in Greece (1917, 1919 – 1920): transnational comparative investigation] Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka [Notes of the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk]. 2016. № 8, p. 23 – 38. [in Ukrainian].

Vesty s Afona [Information from Athos] Prybavleniia k Tserkovnum vedomostiam [Additions to the Church statements]. 1912. № 50, – p. 2034 – 2035. [in Russian]

Halushko, A. Y. (2014). Sviataia hora Afon kak element balkanskoi dyplomaty Rossyy v kontse XIX – nachale XX veka [Holy Mount Athos as an element of the Balkan diplomacy of Russia at the end of the XIX – beginning of the XX century] Vestnyk Moskovskoho gosudarstvennogo lnhvystycheskoho unyversyteta. Seryia: Obshchestvennye nauky [Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Series: Social Sciences]. № 23 (709), p. 34 – 43. [in Russian]

Halushko, A. Y. (2015). Hreko-bolharskyi tserkovnui vopros: ynteresu Rossyy mezhdru hrekamy y bolharamy [The Greek-Bulgarian church matter: the interests of Russia between the Greeks and the Bulgarians] Vestnyk Moskovskoho gosudarstvennogo lnhvystycheskoho unyversyteta. Seryia: Obshchestvennye nauky [Bulletin of the Moscow State Linguistic University. – Series: Social Sciences]. № 26 (737), p. 38-50. [in Russian]

Herd, L. A. (2011). Bul ly rusofylom Konstantynopolskyi patryarkh Yoakym III? [Was Patriarch of Constantinople Joachim III a Russophile?] Ezhehodnaia bohoslovskaiia konferentsiia Pravoslavnoho Sviato-Tykhonovskoho humanytarnoho unyversyteta. [Annual

⁵⁰ Там само. С. 112.

⁵¹ *Сообщения из заграницы.* Прибавления к Церковным ведомостям. 1914. № 8. С. 452.

⁵² Там само. С. 452-453.

Theological Conference of the Orthodox St. Tikhon Humanitarian University]. Т. 1. № 21, p. 172 – 181. [in Russian]

Herd, L. A. (2012). Konstantynopolskyi Patryarkhat y Rossyia. 1901 – 1914 [Patriarchate of Constantinople and Russia. 1901 – 1914]. М., 320 p. [in Russian]

Hlychev, Y. A. (1979). Borba obshchestvennogo mneniya v Rossyy po balkanskomu voprosu (1908 – 1913 rr.): Avtoreferat dyss... kand. yst. nauk: 07.00.02. [The struggle of public opinion in Russia on the Balkan issue (1908 – 1913): Abstract of thesis, cand. of Historical Sciences: 07.00.02] Lvov, 18 p. [in Russian]

Hurnova, O. N. (2015). Makedonskyi vopros v mezhdunarodnykh otnosheniakh 1913 – 1920 rr. [Macedonian question in international relations]. Kharkov: KNU ymeny V. N. Karazyna, 304 p. [in Russian]

Husev, N. S. (2015). Bolharyia y Serbyia v russkom obshchestvennom mnenii v peryod Balkanskykh voyn 1912 – 1913 rr.: dyssertatsiya... kandydata ystoriicheskikh nauk: 07.00.03 [Bulgaria and Serbia in the Russian public opinion in the period of the Balkan Wars of 1912 – 1913: dissertation of the candidate of historical sciences: 07.00.03]. М., 420 p. [in Russian]

Denysiuk, S. S. (2014). Reformuvannia derzhavnogo mekhanizmu Hretsii do konstytutsiinykh zmin 1991 roku [Reforming the state mechanism of Greece to the constitutional changes of 1991] Mizhnarodnyi visnyk. Kulturolohiia. Filohiia. Muzykoznavstvo [International Bulletin. Culturology. Philology. Musicology] Vyp. II (3), p. 105 – 113. [in Ukrainian].

Dmytryevskiy, A. A. (1913). Afon y eho novoe polytycheskoe mezhdunarodnoe polozheniye [Athos and its new political international position] Soobshcheniya Ymperatorskogo Pravoslavnogo Palestynskogo obshchestva [Messages of the Imperial Orthodox Palestinian Society]. SPb., Т. 24. Vyp. 2, p. 225 – 250. [in Russian]

Zlatoustov, P. S. (1913). Vuboru Konstantynopolskogo patryarkha Hermana V [Election of the Patriarch of Constantinople Herman V] Bohoslovskiy vestnyk [Theological Bulletin]. Т. 1. № 3. p. 651 – 670. [in Russian]

Ystoriya Russkogo Sviato-Panteleymonova monastiria na Afone ot 1912 do 2015 h. [History of Russian St. Panteleimon Monastery on Mount Athos since 1912 to 2015] / Pod red. yeromonakha Makaryia (Makymenko). Т. 6. М., 2015, 890 p. [in Russian]

Mykolenko, D. V. (2011). Makedonske pytannia u 1878 – 1919 rr. [Macedonian question in 1878 – 1919] Kharkiv: XNU imeni V. N. Karazina, 119 p. [in Ukrainian].

Moroz, Y. M. (2004). Russkoe obshchestvo y Antanta v peryod Balkanskykh voyn 1912 – 1913 rr. [Russian society and the Entente in the period of the Balkan Wars of 1912 – 1913] Belorusskyi zhurnal mezhdunarodnogo prava y mezhdunarodnykh otnosheni [Belarusian Journal of International Law and International Relations] № 4, p. 73 – 76. [in Russian]

Smyrnov, Y. N. (2014). Hlobalnye preduprezhdeniya provyntsyalnogo zhurnalysta: pablykatsyy N. Severskogo (A.Y. Svyderskogo) v peryod Balkanskykh voyn (1912 – 1913 rr.) [Global warnings of a provincial journalist: publications by N. Seversky (A.I. Svidersky) in the period of the Balkan Wars (1912 – 1913)] XX vek y Rossyia: obshchestvo, reformy, revoliutsyy [The 20th century and Russia: society, reforms, and revolutions]. № 2, p. 143 – 152. [in Russian]

Strelchuk, N. V. (1999). Natsionalno-vyzvolnyi rukh u Makedonii (ostannia tertyna XIX – 1919 r.): avtoref. dys. kand. ist. nauk: spets. 07.00.02. Vsesvitnia istoriia [National Liberation Movement in Macedonia (the last Tertiary of the XIX – 1919): Author's Resume. Dissertation of Cand. of Historical Sciences: special 07.00.02. – World History]. Chernivtsi, 21 c. [in Ukrainian].

Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] // Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. 1912. № 42, p. 1706 – 1713. [in Russian].

Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] // Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. 1912. № 45, p. 1839 – 1847. [in Russian].

Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] // Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. 1912. № 46, p. 1885 – 1887. [in Russian].

Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] // Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. 1912. № 51 – 52, p. 2077 – 2088. [in Russian].

Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] // Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. 1914. № 8, p. 451 – 455. [in Russian].

Troytskyi, S. V. (1912). Tserkovnaia zhyzn zahranitysei [Church life abroad] Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. № 7, p. 261 – 265. [in Russian].

Troytskyi, S. V. (1913). Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. № 1, p. 53 – 59. [in Russian].

Troytskyi, S. V. (1913). Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. № 3, p. 154 – 159. [in Russian].

Troytskyi, S. V. (1913). Soobshcheniya yz zahranity [Messages from abroad] Prybavleniya k Tserkovnum vedomostiam [Additions to Church statements]. № 4, p. 204 – 209. [in Russian].

Uchaeva, N. A. (2008). Makedonskyi vopros v peryod Balkanskykh voyn 1912 – 1913 rr.: : avtoreferat dys. ... kandydata ystorycheskykh nauk: 07.00.03 [The Macedonian question in the period of the Balkan wars of 1912 – 1913: dissertation of the candidate of historical sciences: 07.00.03]. – Saratov, 26 p.

Zatovskyi B. Religious life in Greece in the period of Balkan Wars 1912-1913 in the view of the Russian Central Church periodic (1912-1914)

Based on the material of such periodical press journals, as «Церковные ведомости», «Сообщения Императорского Православного Палестинского общества» and «Богословский вестник», the given article analyses the church life in Greece during Balkan Wars of 1912-1913. The article also studies the impact which the political events of this period had on the position of the Church of Greece. The development of the relationship between the Orthodox churches on Balkan Peninsula was described in the article. A special attention was paid to the formation of Athos. As a result, it was found out that the periodical press of the Russian Church was particularly interested in describing the religious life of Greeks. The article considers the fact how the events of the Balkan Wars of 1912-1913 influenced the church life in Greece. Attention was given to the activities of the Orthodox clergy, and the fact how the church influenced the life of society in Greece was examined. In the article, the relations of Bulgarians and Greeks were stated, and interfaith relations in Greece were investigated. A special attention was given to the position of The Patriarchate of Constantinople, and its relations with the Bulgarian Orthodox Church were investigated. The position of the monasteries of Athos and its significance in the religious life of the Orthodox population was investigated.

The consequences of the Balkan Wars of 1912-1913 for the church life of the Greek population were considered. The fact how the Russian church press shaped public opinion among readers was analyzed. The position of Russian church publications in relation to the policy of the Greek government was analyzed. The opinion of journalists and correspondents of magazines regarding the religious policy of the Greek government was considered. As a result, it was revealed that there was an interest of Russian church journalism in covering the events of the Balkan Wars of 1912 – 1913. The attention was given to the issues of confessional life in Greece and the Greek population of Turkey. Journalists were especially interested in the position of the monasteries of Athos. The analysis of the given topic enables to understand how the events of the war were presented to the readers and how the periodical press could influence the public opinion in the Russian Empire.

Key words: war, periodical press, Greece, the Church of Greece, Athos, monastery, clergy, correspondent.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-12

УДК 373.091(477.74)Р«1878/1910»

Тетяна ЄРИЧ*

ШКІЛЬНА ОСВІТА ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ В СВІТЛІ ОФІЦІЙНОЇ СТАТИСТИКИ (1878-1910 рр.)

Проведено аналіз стану освіти в Південній Бессарабії на підставі опублікованих статистичних матеріалів «Огляду Бессарабської губернії» за 1878 – 1910 роки. Розглянуто кількісні та якісні показники розвитку освітньої сфери в навчальних закладах державного, регіонального та церковного підпорядкування, проаналізовано гендерні показники початкових та середніх освітніх закладів у регіоні. З'ясовано причини низького рівня освіченості місцевого населення в означений період.

Ключові слова: *освіта, навчальні заклади, школи, училища, гімназії, фінансування, Південна Бессарабія.*

Постановка проблеми. Процес будівництва Нової української школи серед іншого передбачає скрупульозне вивчення історії становлення та розвитку вітчизняної освіти. Особливої актуальності останнім часом набувають регіональні аспекти означеного питання. Територія Бессарабії тривалий час була зоною, де перехрещувалися шляхи міграцій різних народів, які знаходили тут собі нову батьківщину і по-господарськи освоювали цю землю. Приєднання Південної Бессарабії до Російської імперії наприкінці 70-х років XIX ст. призвело до потреби вирішення важливого внутрішньополітичного завдання – інтегрувати означену територію до владних, адміністративних, законодавчих, господарських, громадських, культурно-освітніх імперських структур. Це завдання ускладнювалося інтенсивною політикою господарської колонізації цього краю іноземними переселенцями¹. В таких умовах важлива роль у проведенні інтеграційної політики покладалася на заклади освіти. Тому всебічний аналіз досвіду минулого, урахування прорахунків та недоліків попередників, набуває виняткового науково-практичного значення.

Головними завданнями, які ставилися імперською владою перед освітніми закладами країни в другій половині XIX ст., було надання елементарних знань та виховання народу в дусі покірності самодержавству та його русифікація. Однак вступ Російської імперії на шлях капіталістичної модернізації, призвів до збільшення потреби в освічених та професійно підготовлених спеціалістах, що об'єктивно сприяло збільшенню кількості навчальних закладів і в Південній Бессарабії. Дослідження різних типів навчальних закладів (державних, приватних, регіональних, парафіяльних тощо) являє безсумнівний інтерес для формування цілісного погляду на систему освіти Південної Бессарабії останньої чверті XIX – початку XX ст. Джерелом для проведення аналізу було обрано щорічні видання статистичних матеріалів під назвою «Огляд Бессарабської губернії» за 1878-1910 роки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як слушно зазначав у своєму дослідженні В. Тадіян «складна історична доля поліетнічного населення Бессарабії... стала причиною формування специфічної системи освіти, яка, з одного боку, була компонентом загальнорумунської, а з іншого – зберегла особливі національні риси»². Серед наукових праць, що вийшли протягом останніх десятиріч й торкаються різних

* Єрич Т. – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: erich_tatyana@mail.ru

¹ Єрич Т. (2014). *Культурно-освітня діяльність російської православної церкви в Південній Бессарабії (початок XIX – початок XX ст.)*. Автореферат дис. ... канд. іст. наук, Переяслав-Хмельницький. С. 2.

² Тадіян В. (1999). *Розвиток початкової освіти в Бессарабії (1918 – 1944 рр.)*. Автореферат дис. ... канд. пед. наук. Київ. С. 2.

аспектів питання розвитку освіти в Бессарабії, треба відмітити науковий доробок В. Тадіяна, Н. Щербини та Ю. Махінла, А. Филипенка, В. Статі, О. Шевченко та інших. Однак багато ще питань з історії становлення та розвитку системи освіти в Південній Бессарабії ще потребують додаткового вивчення.

Мета статті полягає в необхідності аналізу стану розвитку освітніх закладів на території Південної Бессарабії на підставі опублікованих статистичних відомостей кінця XIX – початку XX ст. та з'ясування рівня розвитку цього сегменту суспільного життя в історії регіону.

Наукові завдання статті. На підставі матеріалів офіційної статистики з'ясувати категорії освітніх закладів, що існували в Південній Бессарабії наприкінці XIX – на початку XX ст.; порівняти кількісні показники щодо стану освітньої діяльності в регіоні між навчальними закладами різних типів; проаналізувати рівень фінансового забезпечення шкіл краю тощо.

Виклад основного матеріалу.

Освіта, за вдалими твердженнями Н. Щербини, є ключовою складовою «культури кожного народу. Становлення української освіти відбувалося на тлі складних і суперечливих історичних подій, які й зумовили її особливості. Долаючи постійні утиски та заборони, освіта поступово набувала національних рис, вдосконалювалась, ставала дедалі доступнішою»³. Стан освіти на території Бессарабії в цілому та її окремих районів й досі є предметом наукових (а іноді й політичних) дискусій. Науковці різних держав намагаються довести, що освіта розвивалася найкраще саме той час, коли регіон знаходився під владою їхньої держави. В нашій статті на підставі статистичних оглядів Бессарабської губернії ми спробуємо провести неупереджений та об'єктивний аналіз стану освіти в краї.

В другій половині XIX ст. територія Південної Бессарабії перебувала спочатку під владою Румунської держави, а після закінчення російсько-турецької війни 1877-1878 років – у складі Російської імперії. Цілоком зрозуміло, що кожен з урядів докладав певних зусиль для розвитку освіти в регіоні, однак часта зміна правової приналежності бессарабських земель призвели до формування певних специфічних рис у цій галузі.

Загально відомо, що освіта поділяється на кілька основних сегментів: вища, середня спеціальна, середня, початкова. Щодо вищої освіти – протягом всього XIX – початку XX ст. отримати її в межах всієї Бессарабії було не можливо. В краї не існувало жодного цивільного закладу вищої освіти. При бажанні навчатися в університетах або інших вищих школах мешканець Бессарабії мав виїжджати за межі краю. Найближчі вищі навчальні заклади, в яких бессарабці отримували освіту – це Новоросійський університет та Рішельєвський ліцей.

Виключення могла становити Кишинівська духовна семінарія, яка була відкрита 31 січня 1813 року та стала першим в регіоні загальностановим навчальним закладом. На підставі звернення бессарабського губернатора С. Стурдзи з'явився наказ Олександра I (від 30 травня 1813 р.), в якому зазначалося, що в духовній семінарії навчатися «...має можливість світське юнацтво до часу облаштування цивільного училища в краї»⁴. В другій половині XIX ст. відбулося розширення прав учнів семінарії для вступу до університету⁵. Відтепер до вищих навчальних закладів могли вступати не лише ті, хто закінчив повний курс навчання в семінарії, а також після закінчення чотирьох нижчих

³ Щербина Н. (2017). *Розвиток освітніх закладів Бессарабії наприкінці XVIII – у XIX ст.* Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. Вип. 6. С. 450.

⁴ Зыков Г. (1879). *Очерк деятельности митрополита Гавриила по улучшению положения Церкви и православного духовенства в княжествах Молдавии, Валахии и Бессарабии с 1808 по 1812 гг.* Кишиневские епархиальные ведомости. 15-30 июля 1879. № 14. С. 556.

⁵ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф. XIII : «Архіви Синоду», спр. 3602 : «Лист невідомого автора на ім'я Победоносцева Костянтина Петровича відносно розпорядження Міністра народної освіти графа Толстого Д. А., яке забороняє випускникам духовних семінарій вступати до університету». Арк. 1.

класів. Учні широко використовували цей дозвіл. Так, у 1878 р. з IV класу семінарії, в якому навчався 31 учень, 14 осіб вибули для вступу до університетів імперії.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст., на хвилі загальнодержавної контрреформаційної політики уряду, права семінаристів на вступ до університетів були значно обмежені. Постанова Ради Міністрів дозволяла вступ до університетів лише тим семінаристам, які закінчили повний курс навчання, успішно склали іспити в семінарії та повторні іспити в університеті (за рішенням вузу). З 1876 р. на університетську освіту могли претендувати випускники духовних семінарій, які окрім успішних випускних та вступних університетських іспитів, складали ще додаткове випробування в гімназіях на знання стародавніх та російської мов. Якщо учень бажав стати студентом після IV класу семінарії, окрім вище зазначених іспитів, він мав ще пройти випробування з математики⁶.

У рік сторічного ювілею (1913) в семінарії навчалося 564 учня. За віросповіданням всі вони були православними. За станами учні розподілялися наступним чином: діти дворян і чиновників – 10 осіб, духовного звання – 490 осіб, міського стану – 9 осіб, сільського стану – 30 осіб, інших станів – 19 осіб, іноземців – 6 осіб⁷. Більшість учнів – 356 осіб – навчалися в семінарії за власні кошти. Діти світських осіб вносили щорічну плату за навчання в розмірі 40 крб., за харчування та гуртожиток – ще 140 крб. на рік. На повному державному забезпеченні знаходилося 105 учнів. Крім того, 20 осіб перебували на повному єпархіальному забезпеченні, 50 учнів отримували дотації, а 24 учня – стипендії з боку єпархіальної влади⁸. Однак, не зважаючи на всі привілеї та перспективи, семінарія давала лише середню освіту своїм вихованцям.

Як зазначено в статистичному огляді за 1877 рік, кількість навчальних закладів у Бессарабії на момент передачі краю Російській імперії досягала 144, при чому деякі з сільських общин мали по два училища. Відтак в середньому одна школа припадала на 184 двори й на 960 душ населення обох статей. Така кількість навчальних закладів пояснюється тим, що по законам Румунії кожна община повинна була мати свою школу й направляти до неї всіх дітей шкільного віку. Щоправда, рівень бессарабських училищ, у порівнянні з однокласними російськими училищами, був набагато нижчим. «Головним завданням школи була румунізація місцевого населення, – вказують упорядники «Огляду...», – особливо там, де воно ніколи не було румунським, чим й пояснюється, що більшість учителів були з чистокровних румунів, що втекли з регіону ще до його передачі Росії»⁹. Тим не менше, школа дійсно розповсюджувала грамотність, а місцеве населення встигло звикнути до неї та привчити дітей до акуратного й постійного відвідування навчального закладу. При таких обставинах новий керівник губернії на перших порах дуже енергійно взявся за вирішення питання направлення вчителів до всіх шкіл Бессарабії, однак його намагання закінчилися безрезультатно. Наступна спроба наповнити школи вчителями за рахунок священнослужителів також була невдалою. Тому, багато з навчальних закладів на території, що відійшла Російській імперії залишалися без учителів¹⁰, з жалем констатують упорядники «Огляду...».

Всього в 1878 році губернії нараховувалося 477 освітніх закладів, в яких навчалося 35 570 учнів (див. Таблиця 1). Серед них хлопці склали 29 282 осіб, а дівчата – 6 288 особи¹¹. У порівнянні з попереднім періодом відбулося певне зменшення кількості цільових навчальних закладів. По причині малочисельності учнів (5 осіб у 1878 р. в порівнянні з 14 учнями в 1877 р.) було закрито морський клас у Акермані. Закриття

⁶ Положение о правах и преимуществах лиц, служащих при духовно-учебных заведениях и лиц, получивших ученые богословские степени и звания. Спб.: Епархиальная типография, 1876. С. 33.

⁷ Єрич Т. (2014). *Культурно-освітня діяльність російської православної церкви в Південній Бессарабії (початок XIX – початок XX ст.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький. С. 109.

⁸ Степаненко Г. (2002). *Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.)*: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 2002. С. 102.

⁹ *Обзор Бессарабской губернии за 1877 год*. Кишинев: Бессараб. губ. стат. ком., 1878. С. 9.

¹⁰ Там само. С. 10.

¹¹ *Обзор Бессарабской губернии за 1878 год*. Кишинев: Бессараб. губ. стат. ком. 1879. С. 40.

торкнулося й народних шкіл для хлопців. Зі 148 навчальних закладів, в яких до 1877 р. навчалося 9 040 осіб у 1878 р. залишилося лише 121, кількість учнів в яких дорівнювала 4 694 особам¹². Тут ми бачимо скорочення практично вдвічі.

Однак не все було так погано. Спостерігався й певний прогрес, особливо по відношенню до народних шкіл, де навчалися діти обох статей. Так, якщо в 1877 р. в Бессарабії нараховувалося 165 народних шкіл, вже через рік, у 1878 р. їх кількість становила 235. Відповідно збільшилася й кількість учнів, що відвідували ці народні навчальні заклади – з 12 362 учнів у 1877 р. до 22 7739 учнів у 1878 році¹³. Однак слід пам'ятати, що народні школи – це перш за все школи грамотності, де учнів навчали російській мові та Закону Божому. Такий підхід був не зовсім продуманим для регіону, де більшість населення становили представники різних етнічних груп – українці, болгари, молдавани, греки, гагаузи, албанці тощо. Як правило, через нетривалий час після закінчення народної школи учні з трудом могли писати та читати російською.

Таблиця 1

Кількість навчальних закладів у Бессарабії (1878 р.)

Напрямок підготовки або назва навчального закладу	Кількість навчальних закладів			Загальна кількість учнів
	хлопці	дівчата	змішані	
Гімназія, семінарії, прогімназії, вищі жіночі училища	7	4	--	2 394
Повітові та приходські училища	24	7	2	2 755
Притулки та сирітські заклади			2	29
Училища, пансіони, приватні школи, навчальні заклади при молитовних будинках іноземних віросповідань	12	16	3	1 896
Фельдшерська школа	1			14
Школа повивальних бабок і фельдшериць		1		8
Училище садоводів	1			22
Морський клас	1			5
Народні школи	121	17	258	28 314
ВСЬОГО				35 437

Економічні потреби розвитку регіону вимагали більш ретельного ставлення до питання підготовки фахівців, а саме кадрових робітників для сільськогосподарських та промислових галузей. На одному з засідань губернського земського зібрання пролунали заклики до підвищення технічних знань серед молоді Бессарабії. Земства виступили з ініціативою про відкриття в регіоні технічних училищ¹⁴. Враховуючи, що навчання в народних училищах завершується у 13-14 років, а батьки виступали проти того, щоб віддавати дітей на навчання далеко від місця проживання, земства запропонували при монастирях по всій території Бессарабії відкрити по одному сільськогосподарському училищу, програма підготовки в яких була б побудована з урахуванням потреб місцевого землеробства¹⁵. «Не підлягає сумніву, що відповідні училища не затримали б здійснити позитивний вплив, як на розумовий розвиток підростаючого покоління, так й на успіхи

¹² Там само. С. 41.

¹³ Там само. С. 41.

¹⁴ Там само. С. 21.

¹⁵ Шевченко О. (2007). Діяльність бессарабського земства у поширенні народної освіти в II половині XIX – на початку XX ст. Проблеми історії України XIX – XX ст. Вип. XIV. С. 340.

різних галузей господарчої діяльності в Бессарабії»,¹⁶ – зазначалося в «Огляді...».

Аналіз статистичних відомостей з «Огляду Бессарабської губернії» за 1879 рік дає підстави стверджувати, що в 1879 році спостерігалась різниця кількісних показників у порівнянні з минулим роком. Особливо це стосувалося сільських шкіл для учнів обох статей, а саме – в 1878 році в регіоні діяло 235 шкіл з 19 696 хлопцями та 3 043 дівчатами, а в 1879 році ці показники становили, відповідно, 79 шкіл з 3 272 хлопцями й 255 дівчатами. Чому така значна різниця? По-перше, помилки, що були допущені при складанні відомостей щодо приєднаних територій; по-друге, значна частина вчителів перейшли (а іноді збігли) до Румунії, а відтак нікому стало навчати дітей – кількість навчальних закладів суттєво зменшилася. Середні навчальні заклади для хлопців залишилися у попередній кількості, а чисельність учнів в них зросла: 1438 було, 1444 стало. Для жіночої статі кількість навчальних закладів залишилася в тому ж числі, а учениць стало більше на 179 (950 замість 771)¹⁷.

Ситуація в галузі професійної освіти в регіоні виглядала наступним чином. В школі повивальних бабок і фельдшерниць кількість учениць зменшилася з 22 до 7, це відбулося тому, що в попередньому році було багато вільних слухачів.

Існуючий в Аккермані морехідний клас зменшив своїх вихованців з 5 до 3 осіб. Причини цього криються в байдужому ставленні місцевого товариства до морехідного класу, а по друге – й це головне – в розпорядженні класу не було коштів для практичного вивчення каботажного судноплавства. В якості експерименту була спроба проводити лише теоретичну підготовку спеціалістів з їх подальшим влаштуванням на роботу на судах «Товариства пароплавства й торгівлі» не мав успіху, т.к. учні використовувалися там як обслуговуючий персонал або для виконання самих «брудних» робіт, що послужило зменшенню їх кількості в класі.

В 1879 році з'явилися ремісничі класи при повітових та міських училищах, яких раніше не було в звітах. Всього їх існувало 17 з 347 учнями. Це пояснюється суттєвою потребою в розповсюдженні прикладних знань, від недостатності яких страждала промисловість й сільське господарство губернії. До цієї ж категорії потрібно віднести й відкриті при Аккерманському повітовому училищі курси виноградарства та виноробства, на яких навчалися 18 учнів¹⁸.

У 1880 році, у відповідності до відомостей «Огляду...» в селищах губернії окрім існуючої в м. Байрамча, Аккерманського повіту, учительської семінарії, в якій було 71 ученик, різних шкіл та приватних училищ числом 383, в числі яких: для хлопців – 217 з 10 458 учнями, для дівчат 53 – з 1 416 ученицями, змішаних 112 – 3 885 учнів та 522 учениці. Окрім того при чоловічих повітових та міських училищах було 26 ремісничих класи, а при жіночих сільських училищах 52 рукодільних класи¹⁹.

Всіх учнів у 1880 році було 24 981 особа обох статей, або по одному учню на кожні 54 душі населення. Наведені дані демонструють збільшення навчальних закладів. Це відбулося тому, що в Ізмаїльському повіті були відкриті навчальні заклади, що певний час були закриті (саме ті, де викладання проводилося румунською мовою). Зазначені училища були переформовані, а місцева громада віднеслася до цього питання позитивно, виділивши на утримання училищ 105 245 руб. щорічно²⁰. Щодо утримання решти шкільних закладів у регіоні: на утримання сільських шкіл держава витратила 28 926 руб, земства – 3 310 руб, самі громади – 208 262 руб. За рахунок губерньського земства утримувалися: жіноча гімназія, сирітських дім, фельдшерська школа та школа повивальних бабок, на що в 1880 році було виділено 38 425 руб. Окрім того губерньське земство утримувало кілька стипендіатів у вищих навчальних закладах, а повітові земства

¹⁶ *Обзор Бессарабской губернии за 1878 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1879. С. 22.

¹⁷ *Обзор Бессарабской губернии за 1879 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1880. С. 30.

¹⁸ *Обзор Бессарабской губернии за 1879 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1880. С. 31.

¹⁹ *Обзор Бессарабской губернии за 1880 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1881. С. 25.

²⁰ *Обзор Бессарабской губернии за 1880 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком., 1881, С. 26.

– стипендіатів у Байрамчанській учительській семінарії та школі повивальних бабок²¹.

Збільшення навчальних закладів у Бессарабії, а відтак й збільшення учнів у них відбувалося практично щорічно. Статистичні відомості за 1884 рік подають нам таку інформацію: навчальних закладів (та учнів) у регіоні в звітному році було:

в м. Кишинів – 63 з 3 234 учнями та 1 885 ученицями;

в повітових містах – 143 заклади з 3165 учнями та 1053 ученицями;

в повітах – 464 заклади з 20 920 учнями та 5652 ученицями.

Всього в краї діяло 670 закладів з 27 319 учнями та 8 590 ученицями.

Як зазначено в «Огляді...»: «Між статями учнів спостерігається більш благоприємне відношення, а саме – при збільшенні кількості учнів на 828, число учениць збільшилося на 1 252 особи. Значно збільшилася кількість дівчат у народних школах: в звітному році їх було 5 383, між тим як в 1883 – 4 283 – тобто збільшення на 1 102 особи»²². На утримання власне народних училищ головну долю дає сільське населення, витрачаючи до 240 000 руб, при цьому інші джерела надходжень до 390 000 руб.

У 1886 році в Бессарабії діяло 702 навчальних заклади (див. Таблиця 2).

Таблиця 2

Кількість навчальних закладів у Бессарабії (1886 рік)

Напрямок підготовки або назва навчального закладу	Всього по губернії			Навчальних закладів
	хлопці	дівчата	змішані	
Гімназії, реальні училища, семінарії, прогімназії, учительська семінарія	1 257	681	1 938	9
Духовні семінарії та училища, єпархіальні жіночі училища	881	473	1 354	5
Училище садівників	12	--	12	1
Повітові та приходські училища	2 343	1 119	3 462	46
Міські училища (за положенням 31.05.1872)	912	--	912	9
Приватні училища, пансіони та школи, школи при молитовних домах	166	1 946	908	166
Ремісничі класи при міських та сільських училищах	1 097	96	1 193	64
Сільські училища: а. центральні - у колишніх німецьких колоніях	39	--	39	1
б. парафіяльні в колишніх німецьких колоніях	3 489	3 356	6 845	38
в. сільські школи МОН	16 384	2 307	18 691	357
Єврейські навчальні училища	179	--	179	2
Притулки та сирітські дома	40	84	124	2
Фельдшерські училища	14	20	34	2
Всього	28 593	9 044	37 637	702
у 1885 році	28 105	8 833	36 938	693

В перші десятиріччя ХХ ст. середня освіта в регіоні була представлена низкою закладів, що мали різне підпорядкування та спрямування.

Загальноосвітні заклади духовного відомства. До них включалися середні (чоловічі – Кишинівська духовна семінарія та жіночі – Кишинівське єпархіальне училище) та нижчі (Єдинецьке, Ізмаїльське, Кишинівське духовні училища) заклади освіти.

²¹ *Обзор Бессарабской губернии за 1880 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1881. С. 26.

²² *Обзор Бессарабской губернии за 1884 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1885. С. 23.

Загальноосвітні заклади цивільного відомства, що знаходилися в підпорядкування Міністерства народної освіти. Сюди входили класичні середні чоловічі гімназії (Аккерманська, Болградська, Ізмаїльська, Бельцька та 4 Кишинівських), класичні жіночі гімназії (Аккерманська, Болградська, Ізмаїльська, Бендерська, Бельцька, Оргеєвська, Сорокська, Хотинська та 7 Кишинівських). Окрім цього, існували також нижчі освітні заклади чоловічі – прогімназії або училища 1 розряду (Кишинів, Сороки, Тарутине) та нижчі освітні жіночі заклади – Кілійська прогімназія та Новоселицьке 4-х класне училище З. Райлян. Завершували групу загальноосвітніх закладів цивільного відомства середні реальні училища. На всю Бессарабську губернію їх було лише чотири – два в Кишиневі, по одному в Бендерах і Комраті. Всього в 1910 році в губернії нараховувалося 32 класичних та реальних середніх навчальних заклади²³.

Наступна категорія навчальних закладів мала назву *спеціальні та професійні заклади освіти цивільного відомства*. Їх було небагато – всього 4 на Бессарабію, з яких 3 були розташовані в столиці губернії, а лише один – в Південній частині Бессарабії – Аккерманська (колишня Байрамчанська) учительська семінарія.

Чергова група загальноосвітніх закладів складалася з комерційних училищ, діяльність яких підпорядковувалася Міністерству труда. Їх було дуже мало – всього три: середнього рівня – Комерційне училище Кишинівського товариства розповсюдження комерційної освіти та Кишинівське міське станово-купецьке комерційне училище; нижчого рівня – Кишинівські рахункові курси О. Скородинського.

Наступна група – це *сільськогосподарсько-технічні середні та нижчі училища*. Їхня кількість по губернії дорівнювала 8: два середніх (Бессарабське училище виноробства в Кишиневі та Сорокське сільськогосподарсько-технічне училище) та вісім нижчих училищ.

Завершували градацію загальноосвітніх закладів цивільного відомства медичні школи. Вони відносилися до категорії нижчих навчальних закладів і в Бессарабській губернії їх було лише два: Кишинівська школа фельдшерів і акушерок при губернській земській лікарні та школа повивальних бабок при Кишинівській єврейській лікарні²⁴.

Під відомством Дирекції народних училищ у Бессарабії знаходилося 1 099 навчальних закладів та установ що поділялися на 10 окремих груп:

- Центральні училища – 1;
- Міські училища (за положенням 31.05.1872 р.) – 19;
- Парафіяльні училища (за статутом 1828 р.) – 103;
- Сільські училища (за інструкцією 1875 р.) – 440;
- Однокласні та двокласні училища (по положенню 1874 р.) – 205;
- Церковнопарафіяльні (в селах колишніх колоністів) – 78;
- Іновірські училища (в містах) – 8;
- Училища при особливому статуті та положенні – 7;
- Приватні християнські училища 2-го та 3-го розрядів – 15;
- Єврейські навчальні заклади державні (положення 24.03.1873 р.) – 2 і приватні 3-го розряду – 36, а також колоніально-громадські – 4, громадські Талмуд-Тори – 8, Хедери – 173²⁵.

З таблиці про кількість церковних шкіл за період з 1884 по 1910 роки (див. Таблиця 3) ми бачимо, що всі освітні заклади поділялися на чотири типи:

- Двокласні школи;
- Учительські (двокласні) школи;
- Однокласні школи;
- Школи грамоти та недільні школи.

У зазначений період кількість шкіл у регіоні поступово збільшувалася. Якщо в 1884

²³ *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1911. С. 123.

²⁴ Там само. С. 124.

²⁵ Там само. С. 126-127.

році на всю Бессарабську губернію було всього 14 шкіл всіх типів, то в 1910 році їх нараховувалося вже 632 (!)²⁶.

Таблиця 3

**Кількість церковних шкіл різних типів у Бессарабській губернії
(1884 – 1910 рр.)**

Рік	Двокласні школи	однокласні школи	школи грамоти та недільні	Учительські (двокласні)
1884		11	3	
1889		75	55	
1894		176	182	
1895	1	198	234	
1896	1	210	268	1
1899	3	311	309	5
1900	3	307	289	6
1902	3	341	261	6
1903	3	372	230	6
1905	5	386	214	6
1908	8	508	82	6
1910	13	576	37	6

Особливо швидкими темпами зростала кількість однокласних шкіл, які становили понад 90% загальної кількості навчальних закладів регіону. Найбільш повільними темпами відбувався розвиток двокласних шкіл – простих та учительських. У 1910 році на всю губернію простих двокласних було 13, а учительських двокласних лише 6. Це означало, що питання про забезпечення шкіл учителями залишалася для Бессарабії досить актуальним.

Цікава тенденція прослідковується при співставленні інформації про однокласні школи та школи грамотності (недільні). Якщо однокласні школи демонструють стабільне нарощування темпів виникнення, то кількість шкіл грамотності (недільних) має певні коливання, досягаючи найбільшого показника у 1899 році (309 шкіл) до майже мінімального з моменту виникнення в 1910 році (37 шкіл). Така ситуація пояснюється низкою якістю освіти, яку надавали в школах грамоти (недільних) та браком учительських кадрів. Як правило, навчання в школах такого типу проводив місцевий священик й окрім початкових знань з письма, читання, арифметики та Закону Божого, його учням не приходилося розраховувати.

Однією з проблем, з якою стикалися практично всі освітні заклади Бессарабської губернії, як і імперії в цілому, був брак коштів. Незалежно від форми підпорядкування (державні чи єпархіяльні) всі школи фактично мали дві гілки наповнення власного бюджету: державне фінансування та громадські надходження (від сільських та міських товариств або приватних осіб та благодійних організацій).

Державне фінансування було єдиним для всіх закладів й коливалося в межах 600 – 800 руб. на рік (для шкіл державних) та 10 – 14 тис. (для парафіяльних шкіл). Щодо громадських надходжень – тут ситуація різнилася у відповідності до місця розташування закладу, його популярності та перспективності. Наприклад, в 1910 році благодійні внески на всі школи Хотинського повіту склали ... 0 руб., в Аккерманському повіті надійшло лише 35 руб., по Ізмаїльському повіту відповідна сума становила 291 руб., а по Кишинівському повіту – аж 3 159 руб.²⁷ Цікаво, що зазначена сума Кишинівського повіту складала майже 80% всіх спонсорських надходжень губернії. Окрім цього треба додати, що

²⁶ *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1911. С. 130.

²⁷ *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год.* Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком. 1911. С. 132.

протягом зазначеного періоду парафіяльні школи взагалі не отримали жодної копійки додаткових громадських надходжень.

Зосередимося більш докладно на школах Південної Бессарабії, а саме в Ізмаїльському та Аккерманському повітах. В 1910 році в Аккерманському повіті діяло 83 навчальних заклади, які були представлені:

- двокласними школами – 2 або 2,4%;
- однокласними школами – 72 або 87%;
- школами грамоти (та недільними) – 7 або 8,4%;
- учительськими двокласними – 2 або 2,4%²⁸.

Ситуація з кількістю шкіл в Ізмаїльському повіті виглядала інакше. З одного боку тут діяло 123 освітніх заклади, але з іншого – вони були представлені лише однокласними школами – 111 або 90,2% та школами грамоти (недільними) – 12 або 8,8%. Жодного двокласного училища або школи для учителів (двокласної) в повіті не існувало.

За кількістю учнів Ізмаїльський повіт випереджав Аккерманський на 1315 осіб (див. Таблиця 4). Однак, якщо поррахувати кількість учнів на одну школу в повіті, то виходить, що середня кількість учнів в Аккерманського повіту становила 56 осіб, в Ізмаїльському – 48.

Таблиця 4

	Аkkerманський повіт	Ізмаїльський повіт	Всього в Південній Бессарабії
кількість шкіл всіх типів	83	123	206
навчалися в школах: хлопці	2 450	4 025	6 475
дівчата	2 183	1 923	4 106
всього учнів	4 633	5 948	10 581
кількість книжок у шкільній бібліотеці	23 223	30 948	54 171
кількість вчителів	107	124	231

Більшість з тих, хто навчався в школах Південної Бессарабії відносилися до вікової категорії від 5 до 15 років. Їх загальна кількість становила в Ізмаїльському повіті – 5 847 осіб (98%), в Аккерманському – 4 475 осіб (96,5%). Серед інших вікових категорій окрему групу становили: в Аккерманському повіті – учні віком від 15 до 20 років (158 осіб), з яких більшість навчалися в школах грамоти (або недільних) – 124 особи, та учительській двокласній школі – 34 особи. В Ізмаїльському повіті більшість «дорослих» учнів віком від 15 до 20 років також навчалися в школах грамоти (або недільних школах) – 72 особи. Однак на відміну від Аккерманського в Ізмаїльському повіті існувала ще категорія учнів віком від 20 до 25 років. Їх чисельність становила 29 осіб й навчалися вони також в означених освітніх закладах.

В школах Південної Бессарабії більшість учнів були православними. Так, в Аккерманському повіті їх кількість дорівнювала 4 572 особам, що становило майже 99% від загальної кількості учнів. Серед інших віросповідань: католики – 3 особи, лютерани – 6, іудеї – 39, інші – 13. В Ізмаїльському кількість православних учнів становила 5 764 особи, або 97% від загальної кількості учнів. Серед інших віросповідань: католики – 8 осіб, лютерани – 2, іудеї – 52, інші – 122.

Гендерний розподіл учнів у школах Південної Бессарабії суттєво не відрізнявся від загальноімперських тенденцій – більшість в школах становили хлопці. Кількість учениць складала майже 39% або 4 106 осіб²⁹.

²⁸ Там само. С. 122, 124, 126.

²⁹ Циганенко Л. (2015). Роль дворянства в розвитку жіночої освіти в Бессарабії (друга половина XIX – початок XX ст.). Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії. Матеріали

Як відомо, освітній процес може відбуватися за наявності двох складових – не лише учнів, а й вчителів. Всього по Ізмаїльському повіту працювало 124 учителя, а це означає, що на кожного з них припадало майже по 50 учнів. В Аккерманському повіті кількість учителів дорівнювала 107 особам й на кожного з них приходилося по 44 учня. Наскільки професійними були учителі можна судити з таблиці в «Описі...», де представлено рівень освіти самих вчителів. Так, зі 107 учителів, що працювали в Аккерманському повіті взагалі не було жодного, хто мав або вищий чи початковий рівень освіти. Всі вчителі мали середню фахову підготовку: середня освіта – 24 особи (22%), спеціальна освіта – 66 осіб (62%), домашня освіта – 17 осіб (16%). В Ізмаїльському повіті також не було учителів з вищою освітою. Однак серед учителів було 4 особи (3,2%), які мали лише початковий рівень підготовки. Решта позицій розподілилася наступним чином: з середньою освітою – 26 осіб (21%), зі спеціальною – 87 (70%), домашньою – 7 (5,6%)³⁰. Таким чином, переважна більшість учителів шкіл Південної Бессарабії мали необхідний рівень професійної підготовки.

Одним з показників ефективності навчального процесу є кількість учнів, які успішно завершили курс навчання. Різниця між кількістю тих, хто навчався й тими, хто зміг закінчити навчання та отримати документи про освіту й складає цей показник. Аналіз наведених даних свідчить, що ситуація була майже критичною. Лише незначна кількість учнів (від 13 до 15%) могли достойно завершити навчання, решта або кидали навчання, або відраховувалися зі школи.

Висновки. Сформована впродовж другої половини XVIII – початку XX ст. мережа освітніх установ Бессарабії була представлена всіма типами, за виключенням вищих. З другої половини XIX ст. в населених пунктах регіону починають діяти заклади жіночої та професійної освіти. Нова мережа навчальних установ краю (остання третина XIX – початок XX ст.) стала важливою ланкою у підвищенні письменності, інтелектуального та культурного рівня бессарабців. З'явившись «в полі» (за влучним висловом митрополита Гавриїла Банулеско-Бодони), за сто років існування Кишинівська семінарія перетворилася на справжній освітній та культурний центр Бессарабії. Багато її вихованців пізніше стали відомими діячами, що працювали на різних ділянках церковного, державного та громадського життя, та залишили помітний слід в житті своєї країни.

Не зважаючи на щорічне кількісне збільшення навчальних закладів в регіоні, середні навчальні заклади губернії, на жаль, ні за своєю кількістю, ні по комплектації вихованців, ні по приміщенням, не задовольняли потреб місцевого населення. Люди, більш заможні вимушені були відправляти своїх дітей до інших міст або губерній, однак таких було небагато, а відтак – основний контингент місцевих дітей змушений був залишатися без освіти.

REFERENCES

Erich T. (2014). *Kulturno-osvItnya diyalnist rosiyskoyi pravoslavnoyi tserkvi v Pivdenniy Bessarabiyi (pochatok XIX – pochatok XX st.)*. Avtoreferat disertatsiyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandidata Istorichnih nauk, Pereyaslav-Hmelniyskiy, 18 p.

Erich T. (2014). *Kulturno-osvItnya diyalnist rosiyskoyi pravoslavnoyi tserkvi v Pivdenniy Bessarabiyi (pochatok XIX – pochatok XX st.)*: dis. ... kand.. ist. nauk: 07.00.01, Pereyaslav-Hmelniyskiy, 201 p.

IR NBU im. V.I.Vernadskogo NAN Ukrayini, f. XIII: «Arhivi Sinodu», spr. 3602 : *List nevidomogo avtora na im'ya Pobedonostseva Kostyantina Petrovicha vidnosno rozporjadzhennya Ministra narodnoyi osviti grafa Tolstogo D. A., yake zaboronyae vipusknikam duhovnih semInariy vstupati do universitetu*, 2 ark.

Obzor Bessarabskoy gubernii za 1877 god. Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1878, 40 p.

Obzor Bessarabskoy gubernii za 1878 god. Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1879, 44 p.

Obzor Bessarabskoy gubernii za 1879 god. Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1880, 60 p.
Obzor Bessarabskoy gubernii za 1880 god. Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1881, 64 p.
Obzor Bessarabskoy gubernii za 1884 god. Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1885, 70 p.
Obzor Bessarabskoy gubernii za 1910 god. Kishinev : Bessarab. gub. stat. kom., 1911, 140 p.

Polozhenie o pravah i preimuschestvah lits, sluzhaschih pri duhovno-uchebnyih zavedeniyah i lits, poluchivshih ucheniye bogoslovskie stepeni i zvaniya. SPb.: Eparhialnaya tipografiya, 1876, 34 p.

Scherbina N. (2017). *Rozvitok osvitnih zakladiv Bessarabiyi naprikintsi XVIII - XIX st.* Pivden Ukrayini: etnoistorichniy, movniy, kuturlniy ta religiyiniy vimiri: zbirka naukovih prats / vidp. red. M. I. Mihaylutsa. Herson: FOP GrIn D.S. Vip. 6, p. 449-455.

Shevchenko O. (2007). *Diyalnist bessarabskogo zemstva u poshirenni narodnoyi osviti v II polovini XIX – na pochatku XX st.* Problemi istoriyi Ukrayini XIX - XX st. Vip. HIV, p. 338-344.

Stepanenko G. (2002). *Osvitnya diyalnist pravoslavnogo duhovenstva v Ukrayini (XIX - pochatok XX st.)* : dis... kand. Ist. nauk: 07.00.01. K., 225 p.

Tadiyan V. (1999). *Rozvitok pochatkovoyi osviti v Bessarabiyi (1918 – 1944 rr.)*. Avtoferat disertatsiyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandidata pedagogichnih nauk, Kiyiv, 18 p.

Tsyganenko L. (2015). *Rol dvoryanstva v rozvitku zhinochoyi osviti v Bessarabiyi (druga polovina XIX – pochatok XX st.)* Naukova diskusiy: pitannya sotsiologiyi, politologiyi, filozofiyi ta istoriyi. MaterIali Mizhnarodnoyi naukovo-praktichnoyi konferentsiyi (m. Odesa, 22-23 travnya 2015 r.). Odesa: Natsionalniy universitet «Odeska yuridichna akademIya», 200 p.

Zyikov G. (1879). *Ocherk deyatelnosti mitropolita Gavriila po uluchsheniyu polozheniya Tserkvi i pravoslavnogo duhovenstva v knyazhestvah Moldavii, Valahii i Bessarabii s 1808 po 1812 gg.* Kishinevskie eparhialnyie vedomosti. 15-30 iyulya 1879. Vip. 14, p. 556-600.

Erich T. School education of Southern Bessarabia in the light of official statistics (1878-1910)

The article analyzes data on the education system in Bessarabia presented in the pages of the official statistical yearbook "Review of the Bessarabian province" for 1877-1910. The collection was published by the Bessarabian Statistical Committee in Chisinau. Based on the textual material and statistical tables, an analysis was made of the education system in Southern Bessarabia after its accession to the Russian Empire after the end of the Russian-Turkish war of 1877-1878. A comparative description of the number of educational institutions in the region, the composition (quantitative and gender) of their students is given. The level of material support of educational institutions of the region, the participation of the local administration in the maintenance of schools and gymnasiums is assessed.

There are several groups of educational institutions, which differ in the level of subordination (state, church, regional, private) and educational orientation (craft, teacher, sea, medical assistants). The reasons for the decrease (increase) in the number of educational institutions in Southern Bessarabia are analyzed, the main errors and mistakes of the imperial government regarding the organization of education in the region are highlighted.

The comparative tables compiled by the author allow to compare the level of development of the education system in Izmail and Akkerman counties, to determine the place of church schools in the educational process in the region, to identify specific educational institutions such as private schools and boarding schools, craft classes and rural schools, central schools in the former German colonies and Jewish schools and schools.

It was concluded that the government and the local administration did not pay enough attention to educational issues, especially in relation to the children of various ethnic groups who lived in Southern Bessarabia.

Key words: *education, educational institutions, schools, colleges, gymnasiums, financing, Southern Bessarabia.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-26

УДК 373.091(477)«1876/1913»

Геннадій КОВАЛЬ*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕШКІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЙ ТА РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ В 1876-1913 РОКАХ

В статті розказано про діяльність Олешківської міської думи в галузі торгівлі в 1870 – 1913 роках. Автором розкрито цю діяльність на основі інформації в енциклопедичних виданнях, публікаціях в газетах «Таврійські губернські відомості» за 1884 – 1914 роки. Автором подано велику кількість дозволів Олешківської міської думи на відкриття торгових закладів, вказано види торгівлі, прізвища торговців, кількість торгових закладів. Автором наведено тексти обов'язкових постанов думи про регулювання та забезпечення нормального відпочинку службовців в торгових закладах. Автором складено таблицю, де подано дані прибутків з торгівлі міста Олешки за 1884 – 1888 роки. Автором розказано про проведення щорічних щороку трьох ярмарок та щонедільних базарах. Автором сказано про діяльність трактирів, податки з постійних дворів, наведено постанови та правила про утримання міської бійні. Автором підкреслено, що купці, торговці приймали активну участь в соціально-економічному розвитку міста Олешки. Автором вказано, що Олешківська міська дума велику увагу приділяла дотриманню чистоти в торгових закладах, нею регламентовано діяльність крамниць для продажу м'яса. Наведено постанови про внутрішній благоустрій пивних крамниць і складів пива. Автором вказано постанови думи про забезпечення роботи пекарень та подібних закладів в місті Олешки.

Ключові слова: міська дума, торгівля, дозволи, крамниця, крамарі, прибутки міста.

Про діяльність Олешківської міської думи в галузі торгівлі в 1870 – 1913 роках та історію писали сучасні українські вчені – З. С. Орлова, І. Д. Ратнер¹. Автор теж звертався до історії міста Олешки, ним розкрито діяльність Олешківської міської думи в галузі промисловості та наведено склад гласних думи в кінці XIX – на початку XX століття². Автор ставить за мету розглянути на базі джерел, енциклопедій та матеріалах газети «Таврические Губернские Ведомости» діяльність Олешківської міської думи в галузі торгівлі в 1870 – 1913 роках. Автором наведено постанови міської думи в цій галузі та фактичний матеріал: прізвища торговців, асортимент товарів та інше.

Наведемо короткі дані про місто Олешки. Поселення Олешки засновано 24 травня 1784 року¹, в 1876 році переведено в розряд міст². Олешки знаходяться при впадінні річки Конки в Дніпро, 5 км на південний – схід від Херсона, засноване в X ст. генуезцями під іменем Elise (Елісе)³. Населення в 1884 році складало 4306 чоловіків та 4344 жінок, всього 8650⁴, 1885 р. – 9071⁵, 1910 р. – 10140 жителів⁶.

* Коваль Г. – старший вчитель, вчитель вищої категорії, Новосафронівська ЗОШ I – III ступенів Новоодеського району Миколаївської області

¹ Орлова З. С., Ратнер И. Д. (1993). Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. Херсон. С. 80.

² Коваль Г. П. (2015). Діяльність Олешківської міської думи в галузі промисловості та склад гласних думи в кінці XIX – на початку XX століття. *Аркасівські читання: Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи: матеріали V Міжнародної науково – практичної конференції (17 – 18 квітня 2015 р.)*. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського. С. 137-139.

³ (1890). Энциклопедический словарь / под редакцией профессора И.Е. Андреевского. Том 1. А – Алтай. С.-Петербург: Книгоиздательское Товарищество «Просвещение». С. 427.

⁴ (1884). Таврические губернские ведомости (далі – ТГВ). 1 декабрия.

⁵ (1890). Энциклопедический словарь / под редакцией профессора И.Е. Андреевского. Том 1. А – Алтай. С.-Петербург: Книгоиздательское Товарищество «Просвещение». С. 427.

⁶ (1911). Новый Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.Е. Ефрона в 29 томах. Том 2. Александр Ягеллон – Антидор. С.-Петербург. С. 43.

За переписом 1897 року жителів налічувалося 9119, в тому числі 4264 чоловіків і 4855 жінок. Будинків чи дворів – 1316, із яких 1284 дерев'яних. Шлюбів у 1897 році – 100, народилося 630 (325 хлопців і 305 дівчат), померло 216 (117 чоловіків і 99 жінок), приріст 414 душ. Більшість населення православні, католиків - 18 осіб, лютеран - 3547, євреїв - 130, розкольників – 9, в місті церква та синагога. Міські прибутки склали 15614 рублів, які покривали витрати. Недоїмки в 1897 році рівнялися 8862 рублів. В місті – аптека, земська лікарня, типографія, позичково – ощадне товариство⁷. За іншими даними в місті Олешки за переписом 1897 року жителів 8999, з яких євреїв 744⁸.

На гербові міста зображення запорізької галери («чайки»), який затвердили імператорським указом від 21 липня 1893 р. Він відображав як історичні події минулого, коли місто було центром запорізького козацтва, так і традиції наступного часу, коли в Олешках був центр виготовлення судів і човнів, за допомогою яких розвивалася дніпровська торгівля⁹.

В місті Олешки щороку проводилися три ярмарки – 29 травня, обіг – 10000 рублів, 29 серпня – 5700 руб., 21 листопада – 12300 рублів¹⁰ та щонедільні базари. Головне заняття мешканців – вирощування бахчових культур, рибальство та доставка в найближчі порти продуктів городництва та садівництва на особливих човнах – дубах і шаландах. Кавунів щорічно продавалося на 100000 рублів, скільки ж давало рибальство та продаж очерету, якими покриті величезні прибережні простори, названі «плавнями»¹¹.

Таблиця 1. Наведено дані про прибутки міста Олешки за 1884 – 1888 роки¹²

Оброчні статті.	1884 рік (рублів)	1885 рік (рублів)	1887 рік (рублів)	1888 рік (рублів)
З міських терезів та мір	120	120	142	142
Ярмаркового збору	1175	100	900	850
З тимчасових, дерев'яних крамниць та навісів, які стояли на міській пристані	266	400	400	400
З м'ясних столів, які стояли на міській площі	183,8	200	400 (недоїмки 184,90)	-
З місць відведених для продажу свіжої риби та раків	136,64	100	100	160
З рундуків та столів, на яких продавався хліб та бублики	130	250	340 (недоїмки – 20)	450 (недоїмки – 19)
Прибутки дрібні та випадкові	88	50	-	-
Із закладів, що продавали напої, які обкладалися акцизом:				
З готелів, ресторанів та кафе – ресторанів	225	200	1260	1100
З льохів, дворів та площ, які знаходилися під складами вина та спирту	100	-	-	-
З постійних дворів	10	50	15	10
З двох пекарень	10	20	20	20
Збори з торгових документів та патентів:				
Гільдійських та дріб'язкових свідоцтв, торгових білетів та приказницьких свідоцтв	1840	1900	2000	2200

⁷ (1902). Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С.Н. Южакова. 3-е изд. со стереотипа. СПб.: Просвещение, 1903-[1905]. Первый том. А – Арброс. С. 361.

⁸ (1908). Еврейская Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Т. 1 (А - Аллемарь). СПб., Общество для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон. С. 853.

⁹ (1890). Энциклопедический словарь / под редакцией профессора И.Е. Андреевского. Том 1. А – Алтай. С.-Петербург: Книгоиздательское Товарищество «Просвещение». С. 427.

¹⁰ Скальковский А.А. (1855). Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. Отд. оттиск из журнала Министерства Внутренних Дел. СПб. Ч. 11, кн. 4. С. 22.

¹¹ (1902). Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С.Н. Южакова. 3-е изд. со стереотипа. СПб.: Просвещение, 1903-[1905]. Первый том. А – Арброс. С. 361.

¹² ТВГ. 1885. 18 августа; Там само. 21 сентября; ТГВ. 1887. 2 июня; ТГВ. 1888. 13 сентября.

З патенту на продаж алкоголю	700	750	352	452
Всього прибутків	8841,44	9705,5	14406,92	13889,755

У 1884 році в місті Олешки готель належав купцю Кушнереву, трактир – селянину Федорову, кафе-ресторан – купцю Чепчикову, ресторани – міщанам Сербінову, Шапіро та Уманському¹³. В 1885 році до цих підприємців ще додалися олешківські міщани Герш Сіголь та Сімон Шишман, їм належали ресторани¹⁴.

Міські терези та ваги віддано в оброчне утримання підприємців терміном на три роки з 1 січня 1883 року по 1 січня 1886 року. З м'ясних столів, які стояли на міській площі щорічно стягувалося мито під час торгу з перших чотирьох першого ряду столів по 15 копійок, з других чотирьох столів по 10 копійок, з третіх двох столів по 5 копійок. З рундуків та столів, на яких продавалися хліб та бублики, комісією думи визначено визискувати: за стіл в 2,5 аршина, на якому виключно продавалися хліб та бублики, 2 рублі в рік, з таких же столів, де разом з хлібом і бубликами продавалися різні фрукти – 5 рублів, з рундуків, на яких продавалися різні харчові продукти 10 рублів в рік. В Олешках було два постійних двора. З постійного двору купця Кушнерева було взято на користь міста 35 рублів, а з постійного двору Сербінова – 15 рублів. Пекарня Максимова принесла місту 15 рублів, а Семиженова - 5 рублів податків в рік¹⁵.

Олешківська міська дума велику увагу приділяла розвитку торгівлі. Наведемо в хронологічній послідовності її розпорядження щодо здійснення торгівлі в місті в 1885-1889 роках. Так, на засіданнях думи в 1885 році розглянуто, зокрема такі питання: про стягнення із утримувачів трактирів, згідно їхнього клопотання, 60 рублів міського акцизу за 1884 рік; 26 лютого 1885 року про відхилення клопотання міщанки Наталії Осінцевої відносно відведення їй місця на Базарній площі для влаштування рундука; 7 березня – про затвердження доповіді міського голови про перенесення м'ясних крамниць з Базарної площі в інше місце¹⁶.

12 липня 1885 року – про обрання комісії для розробки питання про побудову м'ясних крамниць; 18 липня – про визискування міського збору за місця, зайняті крамницями, по 2 рублі з кожного квадратного сажня¹⁷. 9 вересня – про залишення відкритим клопотання міщанина Марка Штемберга відносно дозволу на будівництво крамниці на міській землі, та про доручення міській управі виробити проект правил про побудову нових крамниць на міській землі; про залучення торговців раками та рибою до платежу податків за зайняті ними місця, та обов'язку управи збирати податки з торговців м'ясом; 10 вересня – про доручення міської управи порушити клопотання про дозвіл купцям Попову, Сігелю і Непрядовій на відкриття з 1886 року ренських льохів на відстані ближче 40 сажнів від церковної огорожі¹⁸. 20 грудня 1885 року: про дозвіл міщанам Дем'яну Данильченко і Срулю Грановському встановити пересувні дерев'яні крамниці біля церковної огорожі та міщанину Марку Штембергу побудувати крамницю на міській землі, про доручення міській управі клопотати перед губернським «питейним присутством», про дозвіл міщанці Перле Леонівій відкрити винну крамницю. 21 грудня 1885 року: про відмову міщанину Рувіну Леонову в дозволі відкрити трактирний заклад¹⁹.

22 квітня 1886 року – про надання міській управі дозволу на відкриття тимчасових крамниць для продажу міцних напоїв на ярмарках в місті Олешки; відмова міщанину Галішею Сігелю в проханні на відкриття ренського льоху. 25 квітня 1886 року: надання міській управі видачі дозволів на постановку пересувних крамничок Касаткіну, Данильченко, Фарберу, Штембергу та іншим, про порушення клопотання про надання

¹³ ТГВ. 1885. 18 августа.

¹⁴ Там само. 21 сентября.

¹⁵ Там само. 15 мая.

¹⁶ Там само. 5 сентября.

¹⁷ Там само. 19 октября.

¹⁸ ТГВ. 1886. 11 февраля.

¹⁹ Там само. 12 июля.

права міській думі віддати м'ясну торгівлю в одні руки, і про встановлення нагляду за торгівлею м'ясом²⁰.

29 липня 1886 року: про відкладення до наступного засідання доповіді голови про призначення комісії для завідування базарами²¹. Міські терези і міри в місті Олешки віддано в оброчне утримання підприємцю терміном на 3 роки з 1 січня 1886 по 1 січня 1889 року по 142 рублі в рік. З тимчасових дерев'яних крамниць, крамничок і навісів, розташованих на міській площі щорічно стягується під час торгу від 10 до 30 копійок. Готелі, ресторани, кафе належали в 1887 – 1888 роках Козьмі Дракопуло, Арбну Вассерману, Раїсі Вільгуз, Марку Штембергу, Лейзеру Флеку, Францу Білліку, Клубу, Лебедєву і Носенко²².

27 лютого 1887 року – питання про звільнення міщанки Софії Бочарової від платежу в половинному розмірі податку за утриману нею крамницю та утримання 5 % у міській збір із свідоцтв 1-ї гільдії²³.

15 квітня 1887 року: про відмову Срулю Урбанту в проханні дозволити переробити стіл для зберігання м'яса, про відмову Іцке Левіту в проханні на встановлення дерев'яної крамниці. 17 червня 1887 року: про дозвіл купцю Полуніну тимчасового переміщення трактирного закладу для продажу маркітанських закусок і чаю, без права продажу алкоголю. 7 липня 1887 року: про залишення відкритим питання про дозвіл різним особам будувати крамнички і про доручення управі приготувати доповідь і кошторис на побудову цих крамниць за рахунок міста²⁴. 24 квітня 1887 року: про призначення кількості виставок для продажу алкогольних напоїв на ярмарку в Олешках, про прийняття до відома клопотання міста по м'ясній торгівлі, про залишення губернським по міських справам присутствієм в силі постанови думи про забудову базарної площі пересувними крамницями та рішення за № 22 про обов'язковість для думи вказівок, що відносяться до обов'язкових постанов для виноторговців²⁵. 16 серпня 1887 року розглянуто питання та прийнято розпорядження про: звільнення міщанки Євдокії Степанівської від платежу міського прибутку за місце на базарі; доручено управі порушити клопотання про дозвіл торговцям Сігелям відкрити торгівлю алкоголем; відмову в проханні міщанину Штембергу про сплату міського акцизу з трактирного закладу; а також відкладено доповідь управі про встановлення нового порядку стягування міських зборів²⁶.

10 вересня 1887 року: про доручення гласному Панасенко обговорити питання про встановлення нового порядку стягування і контролю міських зборів за місця, що займаються на базарній площі для торгівлі²⁷. 28 жовтня 1887 року: про залишення без відома питання про знесення крамниць, що знаходилися біля церковної огорожі, по питанню про стягування і контроль зборів за місця на базарі²⁸.

15 липня 1887 року: про дозвіл Грановському, Данильченко і Вороненко будувати крамниці на базарній площі, про дозвіл Марку Фуксу побудувати комору із залізним дахом. 10 грудня 1887 року: про відмову міщанину Лейзеру Флеку в проханні дозволити йому побудувати дерев'яну крамницю; про призначення комісії для складання такси на продаж хліба і м'яса²⁹. 25 листопада 1887 року: про роздрукування затверджених обов'язкових постанов думи для виноторговців міста Олешки, по клопотанню утримувачів трактирів Вассермана, Вільгуза і інших про дозвіл їм здійснювати торгівлю чаєм і закусками у всякий час, про надання міській управі видавати дозвіл на відкриття

²⁰ Там само. 30 вересня.

²¹ ТГВ. 1887. 2 юнія.

²² ТГВ. 1888. 13 сентября; ТГВ. 1887. 2 июня.

²³ Там само. 27 августа.

²⁴ Там само. 17 сентября.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. 5 ноября.

²⁷ Там само. 3 ноября.

²⁸ ТГВ. 1888. 18 февраля.

²⁹ Там само. 1 марта.

трактирних закладів, про визначення середньорічного на користь міста акцизу з трактирних закладів³⁰. 23 січня 1888 р.: про залишення без уваги клопотання ради старійшин клубу про звільнення від платежу за буфет при клубі; про зміни розміру кімнат в трактирних закладах. 1 лютого 1888 р.: про відмову утримувачам трактирів Вассерману, Вільгуз і іншим в проханні здійснювати торгівлю чаєм в будь – який час. 25 лютого 1888 р.: про прийняття до відома повідомлення таврійського губернатора по справам продажу алкоголю відносно зменшення розміру кімнат в трактирних закладах; про вимогу від члена управи Бінцейга письмового пояснення про його відмову від посади завідувача базаром і базарними зборами³¹. Олешківською міською управою оголошено, що 23 лютого 1888 року, в 10 годин ранку, будуть здійснені торги, без повторення, на віддачу у відкупне утримання міської бійні, по кондиціям, затвердженим думою, на три роки, з 1 квітня 1888 року по 1 квітня 1891 року. Торги розпочнуться з 300 рублів і будуть затвержені управою за тією особою, яка запропонує на торгах найвищу ціну. Кондиції до торгів, можна розглянути в управі у всі дні, крім святкових, з 10 годин ранку до 1 години дня. Бажаючі торгуватися запрошено в день торгу із залогами рівними 1/3 річної відкупної суми³².

Наслідками торгів мало стати впорядкування та розширення роботи міської бійні.

Олешківська дума активно співпрацювала з Таврійською казенною палатою, якою було оголошено список купців міста Олешки, які не оголосили капітали на 1888 рік: росіяни Мотрьона Небезина та Едуард Нізель, євреї Вульф Герц, Елем Ільвовський і Липа Фон Юнг³³. Таких людей мали покарати згідно законодавства.

Справи, що розглядалися думою були надзвичайно різноманітні, торкалися всіх сторін здійснення торгівлі в місті. 9 березня 1888 року – про уповноваження міській управі зробити позику грошей до 3000 рублів на побудову міських крамниць. 3 квітня 1888 року – щодо кількості виставок для продажу алкоголю на ярмарках в місті Олешки та про будівництво міських крамниць біля церковної огорожі, про дозвіл Олександру Щечкіну відкрити в саду Ковальова буфет³⁴. 14 червня 1888 року – про видання обов'язкових постанов відносно забою свиней та про доручення управі здійснити ремонт бойні³⁵.

30 червня 1888 року – про звільнення Бочарова від платежу податку на пересувну крамницю³⁶. 8 жовтня 1888 року – питання зменшення податку із вдови Михайлової за рундук; затвердження кондицій на віддачу в оброчне утримання міських терезів та мір; складення з Міхлі Корж податку за рундук, виборів членів торгової депутації на нове триріччя³⁷. Трактири відігравали велику роль в торгівлі міста Олешки. Міською думою 9 жовтня 1888 року визначено розмір середнього акцизу із трактирних закладів та зменшено розмір податку з купця Семена Чепчікова³⁸.

26 листопада 1888 року надано управі видати дозвіл на відкриття трактирних закладів. 15 грудня 1888 року затверджено за купцем Поповим торгів на відкуп міських терезів та мір та прийнято рішення про трактирний заклад Лейзера Флека³⁹.

Рішення думи та управи упорядковували ведення торгівлі. 11 березня 1889 року прийнято постанову про обрання членів ярмаркової комісії⁴⁰. 31 травня 1889 року – про відхилення клопотання рибпромисловців про дозвіл купівлі риби раніше 8 годин ранку,

³⁰ Там само. 29 марта.

³¹ Там само. 12 апреля.

³² Там само. 11 февраля.

³³ Там само. 13 февраля.

³⁴ Там само. 4 июня.

³⁵ Там само. 6 сентября.

³⁶ Там само. 8 вересня.

³⁷ Там само. 20 декабря.

³⁸ ТГВ. 1889. 11 февраля.

³⁹ Там само. 14 февраля.

⁴⁰ Там само. 8 июня.

про доручення міській управі обрати місце і скласти кошторис витрат на влаштування на базарі пісуара⁴¹. 2 серпня 1889 року було відхилено клопотання домовласників про закриття ренської торгівлі купця Лисанського⁴². На початку ХХ ст. річний товарообіг 100 торговельних підприємств Олешків становив близько 850 тис. руб.⁴³ 5 березня 1908 року таврійським губернатором Новицьким було видано обов'язкові постанови Олешківської міської думи від 14 лютого 1908 року. Всі постанови в галузі торгівлі приймалися думою на підставі статті 108 міського положення про час відкриття та закриття торгово – промислових закладів в місті Олешки, та на підставі статей 110 та 111 міського положення, II тому зводу законів, виданих у 1892 р. та закону 15 листопада 1906 р. на зміну таких же постанов за 24 травня 1907 року⁴⁴.

Перший параграф виданих 24 травня 1907 року обов'язкових постанов Олешківської міської думи замінено наступною редакцією. Торгівля в закритих та відкритих приміщеннях (рундуках) у місті Олешки та на слобідці, постійна на базарах, розносна та розвізна в будні дні, в залежності від стану пори року, за виключенням торгівлі перерахованої нижче, повинна проводитися на протязі 12 годин в зазначеному порядку. З 1 березня по 1 травня відкриваються не раніше 6 годин ранку та закриваються не пізніше 6 годин вечора: з 1 травня по 1 вересня з 5 годин ранку до 5 годин вечора: з 1 вересня по 1 листопада з 6 до 6, з 1 листопада по 1 березня з 7 годин ранку до 7 годин вечора⁴⁵. Всі постанови Олешківської міської думи після їх підписання Таврійським губернатором отримували силу по проходженню двотижневого терміну з дня триразового опублікування в «Таврійських Губернських Відомостях». 8 вересня 1908 року Олешківською міською думою прийнято обов'язкові постанови на додаток до постанов від 24 травня 1907 року, про забезпечення нормального відпочинку службовців в торгових закладах міста Олешки. Продаж фруктів, кавунів, динь та хліба із відкритих приміщень проводиться на протязі 15 годин, з додаванням однієї години вранці та двох годин ввечері, на відміну від часу торгівлі із закритих приміщень⁴⁶. 18 вересня та 11 грудня 1908 року Олешківською міською думою прийнято рішення про дозвіл на відкриття закладів із торгівлею алкоголем на всіх вулицях міста Олешки, за виключенням тих місць, де відкриття таких закладів заборонено законом. Такі ж самі постанови приймалися 10 червня 1894 року та залишалися думою в силі постановою 11 вересня 1907 року⁴⁷.

Купці, торговці приймали активну участь в соціально-економічному розвитку міста Олешки. Згідно законодавства вони мали право бути обраними до міської думи. В місті Олешки осіб, які мали право участі у виборах гласних в Олешківську міську думу на чотири роки з 1910 року було 290⁴⁸.

В списку з 26 євреїв, яких могли обрати в гласні, троє мали свідоцтва 2 розряду та утримували торгово – промислові заклади в місті Олешки: олешківський купець Соломон Менделейович Вайнштейн, міщани Яків Ісаакович Бельський, Моїсей Аронович Лейбенсон, решта володіли нерухомим майном⁴⁹.

Велику увагу приділяла Олешківська міська дума дотриманню чистоти в торгових закладах. Так, в 1880 році було прийнято обов'язкові постанови про дотримання чистоти

⁴¹ Там само. 22 юнія.

⁴² Там само. 23 листопада.

⁴³ Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Херсонська область. Інститут історії Академії Наук УРСР. Київ – 1972. Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії Академії Наук УРСР. С. 575; 41. История городов и сел Украинской ССР. В двадцати шести томах. Херсонская область. Институт Истории Академии Наук УССР. Киев – 1983. Главная Редакция Украинской Советской Энциклопедии. С. 242.

⁴⁴ ТГВ. 1908. 11 марта.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. 14 октября.

⁴⁷ ТГВ. 1909. 9 января.

⁴⁸ Там само. 11 сентября.

⁴⁹ Там само. 18 сентября.

в приміщеннях для продажу харчових припасів. 17 листопада 1908 року дума знову повернулася до цього питання. Регламентовано, що крамниці для продажу м'яса повинні бути на кам'яному фундаменті висотою в 16 вершків, а товщиною в 10 вершків з вимощеною камінням підлогою. Цоколь фундаменту на поверхні землі не менше 8 вершків, як всередині та і назовні, підлога також зацементована⁵⁰.

Зміни, доповнення, уточнення обов'язкових постанов було постійною справою та практикою. Так, Олешківською міською думою на засіданні 10 лютого 1910 року, на підставі 108 статті міського положення, про забезпечення нормального відпочинку службовців в торгових закладах складено обов'язкові постанови. Їх було видано зі зміною параграфу «У» таких же постанов, виданих 24 травня 1907 року і закону 15 листопада 1906 року. Цей параграф замінено наступною редакцією: у всі дні торгівля розносна, розвізна і із пересувних приміщень (столи, тачки) предметами продовольства, як – то: прохолоджуючими напоями, морозивом, тістечками, молоком, а також тютюном і сірниками, повинна відкриватися не раніше 8 годин ранку і закриватися не пізніше 11 годин вечора. Така ж торгівля, крім тютюну та сірників: а) в будках, на базарах і пристанях відкривається не раніше 5 годин ранку і закривається не пізніше 8 годин вечора, б) в буфетах (закриті приміщення) відкривається не раніше 9 годин ранку і закривається не пізніше 12 годин ночі⁵¹.

Олешківською міською думою на засіданні 24 лютого 1911 року ухвалено обов'язкові постанови про внутрішній благоустрій пивних крамниць і складів пива, і про дотримання в них порядку. Пивна крамниця, з розпивочним продажем, повинна мати кімнату площею не менше 4 квадратних сажень при висоті не нижче 3,5 аршин, з вихідними дверима, що виходять безпосередньо на вулицю. В крамниці повинна бути буфетна стойка і необхідна кількість цілком пристойних меблів – столиків, табуретів, чи стільців. З квітня по жовтень допускається продаж пива і в саду, якщо такий в наявності у дворі, де знаходяться крамниці. В пивній крамниці, де відбувається розпивочний продаж, холодні закуски повинні бути повністю свіжі і зберігатися під склом. Приміщення, меблі, посуд і інше повинно утримуватися в постійній чистоті і порядку. У години вечірньої торгівлі утримувач пивної крамниці зобов'язаний мати біля входу ліхтар і освітлювати його. Без дозволу міської управи забороняється влаштовувати на вулицях, при вході в пивні крамниці, а також у дворах і на балконах – навіси, виставляти столи, стільці і крамниці. Вуличні вікна із пивних забороняється завішувати, загороджувати, заставляти і зафарбовувати, щоб видно було крамниці всередині. З цією ж метою забороняється вставляти кольорове з матовим скло і робити на ньому друковані надписи. Приміщення пивної крамниці не може мати безпосереднього сполучення з іншими закладами та приміщеннями. В приміщеннях пивної крамниці, призначених для відвідувачів, забороняється поміщатися господарю чи прислузі, спати чи зберігати спальні приладдя і інші предмети, що можуть впливати на добру якість повітря. Приміщення пивної крамниці повинно мати вентиляцію і утримуватися завжди в чистоті і порядку. Столи і столики пивних крамниць з розпивочним продажем, за виключенням мармурових, повинні бути завжди покриті чистими скатертинами чи клейонками. Для миття посуду при пивній крамниці з розпивочним продажем повинно бути влаштовано особливий пристрій із чистою змінною водою. Пивні крамниці і склади можуть бути відчинені у всіх місцях міста і слободки, за виключенням місць, де відкриття їх заборонено законом⁵².

Важливим напрямом діяльності Олешківської міської думи було забезпечення роботи пекарень та подібних закладів в місті Олешки. Відповідну постанову було затверджено думою на засіданні 15 вересня 1911 року. В постановах детально відзначено, що підлога, як у приміщеннях де влаштовано печі, так само в складах для зберігання борошна, випеченого хліба і продажу хліба, повинні бути влаштовані цементовані, а

⁵⁰ Там само. 9 января.

⁵¹ ТГВ. 1910. 16 марта.

⁵² ТГВ. 1911. 8 марта.

також оцEMENTOVANІ стіни на один аршин від полу. Всі хлібні вироби, що знаходяться в лавках, де відбувається їх продаж, повинні зберігатися в ящиках під склом, чи в шафах. На скринях же і в рундуках на базарах повинні бути покриті тільки білими чистими покривалами. Для перевезення і розвезення хліба і інших випічок повинні бути влаштовано фургони чи двуколки, закриті, із усіх сторін. Забороняється перевозити хліб у відкритих повозках, корзинах чи на дошках.

Предмети використовувані при печенні хліба, булок, бубликів, а також столи на яких виробляються попередньо ці вироби повинні бути чисті, тісто ж прикрито чистими білими покривалами. В приміщеннях де випікаються хліб, булки, бублики, не дозволяється спати і мати спальне приладдя для ночівлі, а також носильне плаття. Для господарів і робітників при кожній пекарні чи булочній, повинно бути влаштовано приміщення для житла, окремо від кімнат, де випікається чи продається хліб, булки та інше. Робітники при роботах хлібопечення повинні мати чисте плаття і білі фартухи, закриваючі плаття від шиї до ніг нижче колін. Робітників при пекарнях щонеділі оглядає міський лікар і захворівших відсторонює від робіт. Власники існуючих пекарень, булочних і бубличних повинні перебудувати свої заклади на протязі шести місяців після опублікування цих постанов у губернських відомостях⁵³.

Олешківська міська дума постійно поверталася до питання про забезпечення нормального відпочинку службовців в торгових закладах міста Олешки. 12 вересня 1913 року пункт XI обов'язкових постанов, виданих 24 травня 1907 року, було замінено пунктами А, Б, В, Г.

Пункт А. Торгові заклади, які мали за мету продаж їжі та напоїв для вживання на місці, в тому числі готелі, розпивочні пивні лавки та льохи з продажу «руських виноградних вин» на розлив, за виключенням перерахованих в пункті 7 обов'язкових постанов від 10 травня 1907 року: буфетів при театрах, благодійних вечорах та гуляннях, по вихідних днях, та церковні свята. Б. Перші два дні Святої Пасхи, перші два дні Різдва Христового та в день святої Трійці можуть бути відчинені на протязі п'яти годин з 2 годин дня до семи годин вечора тільки: буфети при першокласних готелях, а також їдальні, чайні та інші заклади без продажу міцних напоїв.

В. По табельних днях: 23 квітня, 6, 14 та 25 травня, 22 та 30 липня, 5, 17 та 21 жовтня, 14 листопада, 6 грудня, всі без виключення заклади, які продавали їжу та напої для вживання на місці та напоїв на винесення повинні були відкриватися в дві години дня та закриватися: готелі не пізніше 2 годин ночі, а решта, які готували на продаж їжу та напої для вживання на місці не пізніше 10 годин вечора, які продавали міцні напої на виніс не пізніше 7 годин вечора. Ці заклади повинні були закриті повністю в дні перелічених в пунктах А і Б цих постанов також в дні Страстної неділі. Г. Всі перелічені заклади повинні бути закриті на час та по шляху слідування хресних ходів. Д. Ці постанови Олешківської міської думи обов'язково повинні бути вивішені у всіх згаданих закладах⁵⁴. 17 грудня 1913 року до параграфа 9 постанов, виданих 13 листопада 1907 року, добавлено примітку наступного змісту: в перерахованих в семи пунктах дні продажу прохолодних напоїв та квасу із буфетів (закритих приміщень) повинні відкриватися не раніше 12 годин дня та закриватися не пізніше 12 годин ночі⁵⁵.

Таким чином, ми бачимо, що торгівля в місті Олешки, в 1870 – 1913 роках розвивалася доволі швидкими темпами, чому сприяла своєю діяльністю Олешківська міська дума. Вона контролювала, регламентувала, приймала різноманітні постанови щодо різних сторін здійснення та сприяння торгівлі в місті.

⁵³ Там само. 14 октября.

⁵⁴ ТГВ. 1913. 25 октября.

⁵⁵ ТГВ. 1914. 4 февраля.

REFERENCES:

Orlova Z. S. Ratner I. D. Iz istorii zaseleniya Chersonshchiny: Kratkiy spravochnik. – Cherson, 1993. [in Russian].

Koval G. P. Diyalnist Oleshkivskoyi miskoyi dumy v galuzi promyslovosti ta sklad gласnykh dumy v kinci XIX – na pochatku XX stolittya. // Koval Gennadiy Pavlovych//. Arkasivski chytannya: materialy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi (17-18 kvitnya 2015 r.)/ - Mykolayiv: MNU imeni V. O. Sufomlinskogo, 2015. – S. 137 – 139. [in Ukrainian].

Entsyklopedicheskiy slovar / pod redakciyey I. E. Andreevskogo. Tom 1. A – Altajj. S.- Peterburg: Knigoizdatelstvoye Tovarishchestvo «Prosveshcheniye», 1890. [in Russian].

Tavrisheskie gubernskie vedomosti (TGV). (далі – ТГВ). – 1884. – 1 dekabrya.

Novijj entsyklopedicheskiy slovar F.A.Brokgausza I I.E. Efrona v 29 tomakh. Tom 2. Aleksandr Yagellon – Antidor. S.- Peterburg. – 1911. [in Russian].

Bolshaya Entsyklopediya. Slovar obshchedostupnykh svedeniy po vsem otraslyam znaniya/ pod red. S. N. Yuzhakova. – 3-e izd. So stereotipa. – SPb.: Prosveshchenie, 1903- [1905]. Pervyy tom. A - Arbros S.- Peterburg. 1902. [in Russian].

Evreyskaya Entsyklopediya Brokgauza i Efrona. T. 1 (A - Almemar). SPb., Obshchestvo dlya nauchnich evreyskich izdaniy i isdatelstva Brokgauz-Efron, 1908. - 493 s. [in Russian].

Skalkovskiy, Apollon Aleksandrovich. Yarmanki ili suchoputnie rinki Novorossiyskogo kraya. – Otd.ottisk iz zhurnala Ministerstva Vnutrennich Del – SPb., 1855. – CH. 11, kn. 4. – 78 s. – S. 22. [in Russian].

TGV. – 1885. – 18 avgusta; Ibid. 21 sentyabrya ; TGV. – 1887. – 2 iyunya.; TGV. – 1888. – 13 sentyabrya.

TGV. – 1885. – 18 avgusta.

Ibid. 21 sentyabrya.

Ibid. 15 maya.

Ibid. 5 sentyabrya.

Ibid. 19 oktyabrya.

TGV. – 1886. – 11 fevralya.

Ibid. – 1886. – 12 iyulya.

Ibid. – 1886. – 30 sentyabrya.

TGV. – 1887. – 2 iyunya.

TGV. – 1888. – 13 sentyabrya.

TGV. – 1887. – 3 iyunya.

Ibid. 27 avgusta.

Ibid. 17 sentyabrya.

Ibid. 5 noyabrya.

Ibid. 3 noyabrya.

TGV. – 1888. – 18 fevralya.

Ibid. 1 marta.

Ibid. 29 marta.

Ibid. 12 aprelya.

Ibid. 11 fevralya.

Ibid. 13 fevralya.

Ibid. 4 iyunya.

Ibid. 6 sentyabrya.

Ibid. 8 sentyabrya.

Ibid. 20 dekabrya.

TGV. – 1889. – 11 fevralya.

Ibid. 14 fevralya.

Ibid. 8 iyunya.

Ibid. 22 iyunya.

Ibid. 23 noyabrya.

Istoriya mist i sil Ukrayinskoyi RSR u dvadtsyaty shesty tomakh. Khersonskaya oblast. Instytut Istoriyi Akademiyi Nauk URSR. Kyiv.-1972. Golovna Redaktsiya Ukrayinskoyi Radyaskoyi Encyklopediyi Akademiyi Nauk URSR. [in Ukrainian].

Istoriya horodov i syel Ukraynskoy SSR. Khersonskaya oblast. Kyev.-K.:1981.-Hlavnaya redakciya USE AN USSR. [in Russian].

TGV. – 1908. – 11 marta.

Ibid. 14 oktyabrya.

TGV. – 1909. – 9 yanvarya.

Ibid. 11 sentyabrya.

Ibid. 18 sentyabrya.

Ibid. 10 yanvarya.

TGV. – 1910. – 16 marta.

TGV. – 1911. – 8 marta.

Ibid. 14 oktyabrya.

TGV. – 1913. – 25 oktyabrya.

TGV. – 1914. – 4 fevralya.

Koval H. Activity of the Oleshkov City Duma in the field of trade in 1870-1913.

The article describes the activities of the Oleshkiv City Duma in the field of trade in 1870 - 1913. The author reveals this activity on the basis of information in encyclopedic publications, publications in the newspapers "Tavriyski provincial information" for 1884 - 1914 years. The author presented a large number of permits of the Oleshkovsky City Duma to open shopping centers, the types of trade, trademark names and the data on the city of Olesha, its population, and the number of trading institutions. The author presents the text of the mandatory resolutions of the Duma on the regulation and provision of the employees normal rest in trade establishments, the time of work of shops on weekends and religious holidays, it is noted that these decrees were constantly changed, supplemented, specified by the Duma. The author has made a table which shows the income of Oleshkiv city in 1884 - 1888 in various trading establishments, places, collections, documents, certificates, patents. The author talks about annual three fairs and weekly bazaars. It was mentioned that the City Council presented weight and scales for the entrepreneurs. The author talks about taxes from the courtyards, provides regulations and rules for the maintenance of the city slaughter. The restaurants played an important role in the trading of the city of Oleshka, the size of the average excise tax from the restaurants and the size of the tax on merchants. The author stressed that merchants, merchants took an active part in the socio-economic development of the city of Oleshka. Listed a list of 290 merchants, among them 26 Jews, who could have been elected by the Duma Principals. The author states that the Oleshkiv City Council paid much attention to the maintenance of cleanliness in trade establishments, it regulated the activity of shops for the sale of meat. The decision on the internal improvement of beer shops and warehouses of beer, and the order of observance in them. The author states the duma resolutions on the maintenance of the operation of bakeries and similar establishments in the city of Oleshka, in which they regulate in detail all processes, objects in the bakeries, rules of transportation of bread.

Key words: city duma, trade, permits, store, shopkeeper, city profits.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-24

УДК 94(477.6):254"1779-1786"

Ольга КОВАЛЬ*

ЗВЕДЕННЯ ГРЕЦЬКИХ ХРАМІВ ГОТФІЙСЬКОЇ ТА КАФІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

Стаття покликана систематизувати дані щодо храмового будівництва в Північному Приазов'ї 1780-1786 рр., заповнивши при цьому наявні лакуни і звернувши увагу на низку усталених в історіографічній традиції хибних тверджень і дискурсивних питань. Розбудова мережі храмів православних греків в Північному Приазов'ї стала складовою реалізації далекоглядних геополітичних експансіоністських планів керівництва Російської імперії щодо розширення кордонів за рахунок земель Османської імперії і використання незалежного статусу Кримського ханства, отриманого ним за умовами Кючуй-Кайнарджийського миру, як проміжного етапу на шляху анексії Кримського півострова і прилеглих до нього материкових територій. За кількістю храмів Готфійська та Кафійська єпархія виявилась не просто найменшою серед всіх єпархій Російської імперії, але і меншою за багато з духовних заказів і правлінь. Під зверхністю митрополита Ігнатія знаходились храми лише в 2 містах і 20 селищах. Специфіка процедури, що передувала освяченню храмів на землях Готфійської і Кафійської єпархії, зумовлювалась наявністю в останній спрощеної структури вертикалі духовної влади, яка, в свою чергу, обумовлювалась виключно невеликими розмірами підлеглої митрополиту Ігнатію території.

Ключові слова: Православна церква, єпархія, Північне Приазов'я, храмове будівництво, греки

Постановка проблеми Розбудова мережі храмів православних греків в Північному Приазов'ї стала складовою реалізації далекоглядних геополітичних експансіоністських планів керівництва Російської імперії щодо розширення кордонів за рахунок земель Османської імперії і використання незалежного статусу Кримського ханства, отриманого ним за умовами Кючуй-Кайнарджийського миру, як проміжного етапу на шляху анексії Кримського півострова і прилеглих до нього материкових територій. Для послаблення Кримського ханства імперська влада використала релігійні гасла захисту православних, якими і до, і століттями після того російське керівництво прикривало свої експансіоністські дії. Кримським православним були дані обіцянки, що, в разі їхнього масово переселення на землі Російської імперії, вони отримають, поміж іншого, широкі релігійні свободи. В комплексі з обіцянками економічними, це дало б змогу, зокрема, швидко і без фінансової напруги для греків створити розгалужену мережу православних храмів. Важливою передумовою для такого будівництва були щедрі обіцянки духовному лідеру православних Кримського ханства митрополиту Готфійському і Кафійському Ігнатію (Газадіні) облаштувати на території Російської імперії фактично нову єпархію з тією ж назвою і під його ж керівництвом. Дуже показово з точки зору актуальних сьогодні питань, пов'язаних із отриманням Україною Томосу, що такі маніпуляції грецьким митрополитом мали на меті і розширення територіальних меж влади російського Синоду за рахунок скорочення територій, що перебували в залежності від Константинопольського патріарха. Адже саме під зверхністю останнього перебували, входячи до складу Готфійської і Кафійської єпархії, православні храми Кримського ханства. Тож ліквідувавши цю єпархію руками самого її очільника ще під час існування ханства, офіційний Петербург відкривав шлях для того, аби згодом, після анексії Криму,

* Коваль О. – аспірантка кафедри історії та філософії, Бердянський державний педагогічний університет, Україна.

автоматично поширити на його територію владу Синоду¹. Саме дослідженню храмового будівництва на землях нової Готфійської та Кафійської єпархії, об лаштованої греками в Північному Приазов'ї, і присвячена наша стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Хоча проблематика церковної історії приазовських греків і не обійдена дослідниками, будучи зачеплена, зокрема, у публікаціях з історії греків, проаналізованих М. Араджионі², у дисертаціях А. Гедьо³ і О. Тухватулліної⁴, у працях І. Лимана, присвячених різним аспектам церковної історії регіону відповідного періоду⁵, її вивченні досі присутня ціла низка не тільки лакун, але і неточностей та перекохань. Систематизувати дані щодо храмового будівництва в Північному Приазов'ї 1780-1786 рр., заповнивши при цьому наявні лакуни і звернувши увагу на низку усталених в історіографічній традиції хибних тверджень і дискурсивних питань, ми і поставили за мету цього дослідження.

Виклад основного матеріалу 21 травня 1779 р. Катериною II була видана Жалувана грамота, якою фактично закріплювались домовленості із митрополитом Ігнатієм щодо умов переселення і облаштування на землях Російської імперії. Поміж іншими пунктами, що стосувались церковного устрою, звернемо увагу на той, що напряду вплинув на храмове будівництво: Жалувана грамота передбачала, що до пастви митрополита Ігнатія мали належати не тільки ті православні християни, які разом із ним вже вийшли з Кримського півострова, але і ті одновірці, які прийдуть звідти згодом⁶. А це означало, що храмова мережа на землях Готфійської і Кафійської єпархії під зверхністю Ігнатія мала потенціал для розширення в тісному взаємозв'язку із процесом подальшого переселення православних із Кримського ханства до підросійських земель.

Ще раніше, ніж Жалувана грамота, 14 березня 1779 р. з'явився іменний указ, що був даний Синоду і стосувався вже виключно церковних питань. Вже на виконання цього

¹ Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 12; Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник: І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2004. – С. 27-28.

² Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) – Симферополь: Издательский Дом „Амена”, 1999. – 132 с.

³ Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778-1875 рр.): Дис... канд. історичних наук: 07.00.01. – Донецьк, 1997.

⁴ Тухватулліна О.С. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст.: Дис... канд. історичних наук: 07.00.01. – Донецьк, 2012.

⁵ Лиман І.І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 7. – К., 2001. – С. 197-211; Лиман І.І. Зведення церков на Півдні в 1775 – 1825 роках // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). – Книга I. – Львів: Логос, 2002. – С. 232-241; Лиман І.І. Архівні матеріали з релігійної історії Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в спадщині Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2002. – С. 53-62; Лиман І.І. Церква приазовських греків на зламі XVIII–XIX ст. // Україна вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2003. – С. 142-147; Лиман І.І. Тенденції в трансформаціях церковно-територіального устрою Південної України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) // Гуманітарний журнал. – № 21 – 22. – С. 92-95; Лиман І.І. Готфійська та Кафійська єпархія // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 12. – К., 2006. – С. 166-184; Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2004. – 488 с.; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2004. – 400 с.; Лиман І.І. Православна церква на півдні України (1775-1861 рр.): Дис... доктора історичних наук: 07.00.01. – Харків, 2005; Лиман І.І. Создание Готфийской и Кафийской епархии в Северном Приазовье // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2007. – № 2. – С. 249-252; Лиман І.І. Готфійська та Кафійська єпархія, Феодосійське та Мариупольське вікаріатство: церковно-адміністративне устрою православних греків Северного Причорномор'я та Приазов'я останньої чверті XVIII в. // Голос минулого. Кубанський історичний журнал. – 2012. – № 3-4. – С. 44-47; Єременко М., Лиман І. Військове духовенство на півдні України (1734-1853 рр.). – Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. – 436 с.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – Т. XX. – С. 824-825.

указу імператриці, Синод видав розпорядження, одним із пунктів якого спеціально оговорювалось, що митрополит Готфійської і Кафійської єпархії (на відміну від керівників інших єпархій Російської імперії) мав право дозволяти зведення храмів по узгодженню цього попередньо тільки з представниками світської, а не духовної, вертикалі влади. Іншими словами, митрополит Готфійський і Кафійський, як і архієпископ Слов'янський і Херсонський, отримував не передбачене для абсолютної більшості єпархіальних архієреїв Російської імперії право не питати попередню згоду Синоду на спорудження храму.

Логічною передумовою початку храмового будівництва мало стати визначення територіальних меж єпархії, що знаходилась під зверхністю митрополита Ігнатія. Але справа в тім, що і на момент початку виходу з Кримського ханства православних на чолі з грецьким митрополитом, і в його ході це питання залишалось не вирішеним. Попервах мова йшла про оселення греків між Дніпром, Самарою та Оріллю. Саме тому Ігнатій після прибуття до земель Російської імперії і мав певний час своєю резиденцією Самарський Пустинно-Миколаївський монастир⁷. Втім, ці землі вже були доволі щільно заселеними, що ставало важливою перешкодою для реалізацію прагнення греків отримати для себе території, де вони б не змішувались з представниками інших етносів. Рішення про визначення місцевості, де мали оселятись греки і, відповідно, облаштовуватись Готфійська і Кафійська єпархія з її церквами, було ухвалено тільки у вересні 1779 р., а на початку жовтня того ж року імператриця «конфірмувала» карту приазовської складової Азовської губернії, де відводились землі для греків-переселенців.

Для їх оселення була узгоджена територія «від Азовського моря до гирла річки Берди..., і по річкам Каратишу, Мокрим Ялам, Вовчій, Осиновій, Березнегуватій і Кальміусу до впадіння його в Азовське море»⁸.

Цікаво, що під зверхністю митрополита Ігнатія, а, відповідно, і серед релігійних споруд Готфійської та Кафійської єпархії, перебувала і одна церква, яка знаходилась на відстані від Маріупольського повіту. Це – грецька церква Катеринослава I⁹. Саме її спорудження стало каменем спотикання між митрополитом Готфійської та Кафійської єпархії і архієпископом Слов'янським і Херсонським. Як писав до Синоду архієпископ Никифор Феотокі, греки, які були виведені митрополитом Ігнатієм з Кримського півострову і оселились у Катеринославі, звернулись до Газадіні з проханням про зведення в цьому місті для них храму, в якому богослужіння велось би саме грецькою. Митрополит Ігнатій повідомив про це прохання місцевого представника світської влади, Азовського губернатора В. Черткова, і той дав відповідну «пропозицію» Азовській губернській канцелярії. Будівництво церкви розпочалося, що викликало незадоволення архієпископа Слов'янського і Херсонського. Останній скаржився до Синоду, що в цій церкві не було ніякої потреби, та й жодний законодавчий документ не передбачає права митрополита Ігнатія мати в Катеринославі церкву для греків. А саме будівництво такої церкви буцімто суперечило б записаним у Кормчій книзі 13-му і 22-му правилам Антіохійського намісного собору і правилу 20-му шостого Вселенського собору, оскільки в одному місті співіснували б два єпархіальні архієреї і дві православні рівнозалежні церкви. Втім, 27 серпня 1781 р. Синод відреагував на це указом, в якому підкреслювалось, що митрополит Ігнатій мав беззаперечне право зводити храм у Катеринославі як у місті, яке відводилось імператрицею для поселення приналежних до пастви митрополита Готфійського та Кафійського грецьких купців і ремісників¹⁰.

Що ж стосується влаштування храмів на території безпосередньо Північного Приазов'я, то митрополит Ігнатій ще до їх закладки, у 1779 р. звернувся до Синоду з

⁷ Феодосий (Макаревский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав: тип. Екатеринославскаго губернскаго правления, 1873. – С. 53-54.

⁸ Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв. Их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Казань: Центральная типография, 1913. – Т. 2. (XVIII-й век). – С. 517.

⁹ Державний архів Одеської області, ф. 37, оп. 1, спр. 83, арк. 20.

¹⁰ Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 60, спр. 98, арк. 176-177 зв.

проханням про виготовлення для них антими́нсів. Такий поспіх обумовлювався прагненням якомога скоріше забезпечити свою паству можливістю задовольняти духовні потреби в храмах.

Принципово важливо, що домовленості Ігнатія з російськими властями, які передували виведенню греків з Криму, передбачали фінансову підтримку російською казною храмового будівництва на території Готфійської та Кафійської єпархії¹¹. Втім, виконувати обіцяне світська влада не поспішала. Тут доречно згадати, що так само російські можновладці зовсім не були пунктуальними і в питаннях додержання цілої низки інших обіцянок грекам, зокрема, не забезпечивши їм умов для зимівлі наприкінці 1778 – на початку 1779 р., через що тоді загинув великий відсоток переселенців, які довірилися своєму митрополитові. Тож затримка грошей на церковне будівництво здивування вже не викликала. Г.Потьомкін ще 29 листопада 1779 р. написав ордер на ім'я Азовського губернатора В. Черткова, яким обіцяв надати плани і виділити кошти на зведення церков для грецьких переселенців і будинку для самого митрополита Ігнатія після того, як будуть визначені точні місця для їх поселень. Того ж 1779 р. Чертков подав Потьомкіну кошторис на зведення на землях Азовської губернії церков і монастирів для греків, вірмен, грузин і волохів. Втім, у грудні 1781 р. той самий Азовський губернатор у рапорті на ім'я Г. Потьомкіна констатував, що потрібна сума так і не була одержана¹².

Специфіка процедури, що передувала освяченню храмів на землях Готфійської і Кафійської єпархії, зумовлювалась наявністю в останній спрощеної структури вертикалі духовної влади, яка, в свою чергу, обумовлювалась виключно невеликими розмірами підлеглої митрополиту Ігнатію території. З одного боку, зазначена бюрократична процедура мала відповідати майже всім тим законодавчим документам, які стосувались і решти єпархій Російської імперії. «Майже» – оскільки, як ми вже зазначили, у 1779 р. Синод, як виключення, надав Ігнатію право не питати синодальної згоди на зведення церков. Зовсім не випадково ще у 1779 р. Синод видав кілька указів на ім'я Ігнатія, у яких зазначалось, що митрополит зобов'язаний керуватись у своїй діяльності імператорськими указами, Духовним регламентом, соборними і іншими церковними правилами. Більше того, Ігнатію були передані тексти цих документів, якими він мав послуговуватись у тому числі і в питаннях храмового будівництва. З точки зору Петербурга, це було зовсім не зайвим з огляду на те, що Ігнатій до того знаходився в правовому полі іншої держави, а отже, не був добре знайомий із бюрократичними процедурами, що діяли в Російській імперії¹³. З іншого ж боку, самі перелічені вище документи ще не були такими деталізованими в регламентації процедури і давали певний люфт в її організації. Тож тоді як інші очільники православних єпархій Російської імперії особисто закладали і освячували храми тільки як виключення, в більшості випадків доручаючи це зробити представникам більш низьких ланок єпархіальної ієрархії, митрополит Ігнатій зробив для себе особисте проведення закладки і освячення церков очолюваної ним єпархії вже не виключенням, а правилом.

12 червня 1781 р. митрополит Ігнатій склав рапорт Синоду з переліком освячених в його єпархії церков. До цього переліку увійшли храми: 1) Миколи Чудотворця в Маріуполі; 2) Марії Магдалини в Маріуполі; 3) Георгія Побідоносця в Сартані; 4) Успіння Богородиці в Старому Криму; 5) Іоанна Предтечі в Чардаклі; 6) Георгія Побідоносця в Чермалику; 7) Костянтина і Єлени в Карані; 8) Георгія Побідоносця в Ласпі; 9) Димитрія у Великій Каракубі; 10) Георгія Побідоносця в Бешеві; 11) Кіріакії в Стилі; 12) Різдва Христова в Камарі; 13) Преображення Господнього в Богатирі; 14) Феодора Стратилата в Константинополі; 15) Вознесіння Господнього в Чембрику; 16) Іоанна Предтечі у Великій Янісолі; 17) Трійці у Керменчику; 18) Феодора Стратилата у Малій Янісолі; 19) Феодора

¹¹ Маркевич А. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму (К 6-му мая 1900 года) // ИТУАК. – 1901. – № 31. – С. 11.

¹² Російський державний архів давніх актів, ф. 16, оп. 1, спр. 689, ч. 1, арк. 89-89 зв.

¹³ Православна церква на півдні України (1775 – 1781).… – С. 50-51.

Стратилата у Мангуші; 20) Іоанна Златоуста у Ялті; 21) Архістратигів Михаїла і Гавриїла у Гурзуфі¹⁴.

Вже у надісланому 22 грудня 1781 р. В. Чертковим Никифору (Феотокі) списку грецьких слобод Маріупольського повіту, що належали до Готфійської і Кафійської єпархії, фігурують 20 населених пунктів: ті самі, що і в рапорті митрополита Ігнатія від 12 червня 1781 р., за виключенням міста Маріуполя і з додачею Ігнатівки¹⁵.

Щодо останньої, то в цій названій на честь безпосередньо митрополита Готфійського і Кафійського і заселеній грузинами слободі храм був закладений ще у 1780 р. в ім'я Петра і Павла¹⁶.

Про наявність храмів у 21 населеному пункті, які «на перших порах» існували на землях Готфійської і Кафійської єпархії, писав І.М. Покровський¹⁷. При цьому цікаво, що у вміщеній у додатку до його роботи «Розписі єпархій, скільки в них було і з яких губерній церков і парафіяльних дворів у 1782 році...» з синодальної архівної справи за 1784 р. стосовно Готфійської і Кафійської єпархії записано: «В пастві митрополита Готфійського, який виїхав із Криму, було 25 церков»¹⁸.

При влаштуванні своїх храмів переселенці не стали чекати виділення обіцяного фінансування, на перше місце поставивши забезпечення умов для задоволення релігійних потреб. Пріоритетом виступала саме швидкість відкриття храму, а не його зовнішній вигляд. Тому цілком природно, що храми грецьких переселенців, які були зведені в доволі стислі терміни, в абсолютній більшості були непоказними, маленькими, а матеріалом для їхнього виготовлення слугували хмиз, лоза, земля, дошки, дике каміння¹⁹.

Що ж стосується безпосередньо місто Маріуполя, то, в контексті історичної урбаністики²⁰ можна погодитись із думкою І. Лимана, що дані згадуваного вище рапорту митрополита Ігнатія від 12 червня 1781 р. вже на момент складання були застарілими²¹. Адже згадувана в рапорті церква Миколи Чудотворця ще у грудні 1780 р. була повернена греками²² і у лютому 1781 р. перенесена до Павлівська. Саме ця церква на землях Готфійської та Кафійської єпархії була другою, що дісталась грекам від запорозьких козаків. Адже за часів Вольностей Війська Запорозького вона була похідною кальміуською церквою Миколи Чудотворця, яку ще у 1767 р. у розібраному вигляді перевезли до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Звідти її віддали для тимчасового використання до Кам'янки, оскільки тамтешня церква згоріла. Втім, згодом похідна церква повернулася на Кальміус, оскільки місцеві мешканці у 1776 р. звернулись до Азовського губернатора з відповідним проханням. Коли ж сюди переселились греки і був заснований Маріуполь, вони короткий час користувались цією церквою. Але невдовзі, коли було поставлене питання про необхідність заплатити за неї і за все її начиння колишнім власникам, які саме і змушені були переселятись із нововлаштованого

¹⁴ Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 60, спр. 98, арк. 159-160 зв.

¹⁵ Державний архів Одеської області, ф. 37, оп. 1, спр. 83, арк. 21.

¹⁶ Макаревський Феодосій. Матеріали... – С. 1011.

¹⁷ Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв... – С. 517-519.

¹⁸ Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв... – С. 20 (Приложение II).

¹⁹ Православна церква на півдні України (1775 – 1781)... – С. 77.

²⁰ Константінова В.М. Історіографія досліджень з соціально-економічної історії міст Катеринославської губернії останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 10. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. – С. 85-88; Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України (остання чверть XVIII ст. – 1854 р.): Дис... канд. історичних наук: 07.00.06. – Запоріжжя, 2004; Константінова В.М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 27. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – С. 48-52.

²¹ Православна церква на півдні України (1775 – 1781)... – С. 77.

²² Гавриил (Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославскаго с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 год // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. III. – С. 124.

Маріуполя до Павлівська, греки визнали за краще відмовитись від цієї тимчасової церкви²³ і замість неї влаштувати стаціонарну.

Загалом у 1780 р. митрополит Ігнатій заклав у Маріуполі невелику дерев'яну²⁴ соборну Харлампіївську (освячена 22 квітня 1782 р.), дерев'яну криту очеретом Різдобогородицьку²⁵, невеличку дерев'яну Успенську, Феодоро-Стратилатівську (згоріла вже в середині 1780-х рр.) церкви.

Натомість церква Марії Магдалини в Маріуполі, яка фігурувала в списку храмів Готфійської та Кафійської єпархії при рапорті від 12 червня 1781 р., згідно з даними Феодосія (Макаревського), залишалась недобудованою і станом на 1791 р. Вона була закладена ще до приходу греків стараннями Азовського губернатора В. Черткова, який планував звести на Кальміусі місто, назване на честь наслідника російського престолу Павлівськом. Показово, що цей світський можновладець навіть сам накреслив план церкви для цього міста, яку задумав назвати на честь дружини Павла – Марії Федорівни. На момент приходу сюди греків кам'яна церква Марії Магдалини була вже виведена в стінах, але члени пастви митрополита Ігнатія так її і не добудували²⁶.

Митрополит Ігнатій, на якого його паства спрямувала все своє незадоволення через недодержання російськими урядовцями обіцянок щодо організаційного і фінансового забезпечення переселення, прагнучи усамітнитись, звів невеличкий будинок і кам'яну келію на відстані у 6 верст від Маріуполя. Там він планував влаштувати Георгіївський монастир, але смерть митрополита у 1786 р. поставила хрест на цих планах²⁷.

Звернемо увагу, що єпархія митрополита Ігнатія обмежувалась саме зазначеними вище храмами, і поширені в історіографії твердження про приналежність до неї низки інших церков є некоректними. Йдеться, передусім, про твердження, що «після поселення греків в Маріупольському повіті єпархію Ігнатія склали всі християни, як переселені до Росії, так і залишені в Криму – спочатку в Керчі і Єнікале, а після 1783 р. і на всьому півострові. Йому також підпорядковувалися греки, поселені за межами Маріупольського повіту, наприклад в Таганрозі і Катеринославі»²⁸. Втім, І. Лиман на підставі архівних джерел довів, що на початку 1780-х рр. храми Керчі та Єнікале залежали не від митрополита Гофійського та Кафійського, а від архієпископа Слов'янського та Херсонського, як не залежали від митрополита Ігнатія і греки Таганрога²⁹. Наше ж вивчення джерел і літератури дає підстави стверджувати, що з російською анексією Кримського ханства територіальні межі, а отже, і мережа релігійних споруд Гофійської та Кафійської єпархії не розширилися. Адже православні храми ліквідованого Кримського ханства увійшли під зверхність не митрополита Гофійського та Кафійського, а все того ж архієпископа Слов'янського та Херсонського.

Висновки Таким чином, за кількістю храмів Готфійська та Кафійська єпархія була не просто найменшою серед всіх єпархій Російської імперії, але і меншою за багато з духовних заказів і правлінь. Її створення обумовлювалось міркуваннями, що лежали передусім поза церковною сферою. Тож зовсім не дивно, що у 1786 р., фактично одразу після смерті митрополита Ігнатія, Готфійська та Кафійська єпархія припинила існування, а

²³ Макаревський Феодосій. Матеріали... – С. 430-432, 569-570; Гавриил (Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае... – С. 122-124.

²⁴ Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778-1875 рр.)... – С. 134; Тухватулліна О.С. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я... – С. 43.

²⁵ Тухватулліна О.С. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я... – С. 45.

²⁶ Макаревський Феодосій. Матеріали... – С. 1001-1006.

²⁷ Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // Сочинения Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского, действительного члена Одесского общества истории и древностей. В двух частях. – Ч. II. – Отд. II. Исторические повествования. – М.: тип. В. Готье, 1854. – С. С. 85; Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв... – С. 520.

²⁸ Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778-1875 рр.)... – С. 133; Гедьо А. До питання про церковний устрій маріупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей і матеріалів. – К.: Прайм, 2002. – С. 80.

²⁹ Православна церква на півдні України (1775 – 1781)... С. 52.

всі її релігійні споруди були передані під зверхність архієпископа Слов'янського і Херсонського, хоча останній і керував ними за посередництва спеціально призначеного Феодосійського і Маріупольського вікарного єпископа з греків.

REFERENCES

Aradzhony, M.A. (1999). *Greki Kryma i Pryazovia: sistoryia izucheniia i istoriografia etnicheskoï sstorii i kultury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)* [Greeks of the Crimea and the Azov region: the history of the study and historiography of ethnic history and culture (80s of the 18 century - the 90s of the 20 century.)] Simferopol: Amena. 132 p. [in Russian]

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa Region], f. 37, op. 1, spr. 83, ark. 20-21.

Feodosyi (Makarevskiy). (1873). *Samarskiy, Ekaterinoslavskoi eparkhii, Pustynno-Nikolaevskiy monastyr* [Samara, Yekaterinoslav Diocese, Desert-Nicholas Monastery]. Ekaterinoslav: typ. Ekaterinoslavskago gubernskogo pravleniia. 141 p. [in Russian]

Gavriil (Rozanov). (1853). *Otryvok povestvovaniia o Novorossiiskom krae iz originalnykh istochnikov pocherpnyti*. [A fragment of the narrative of the Novorossiisk Territory from the original sources gleaned] Zapiski Odesskogo Obschestva Istorii i Drevnostey [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities] Odessa, Vol. III. P. 79-129. [in Russian]

Gavriil (Rozanov). (1854). *Pereselenie grekov iz Kryma v Azovskuju guberniu i osnovanie Gotfyiskoi i Kafyiskoi eparkhii* [The resettlement of the Greeks from the Crimea to the Azov province and the founding of the Gothian and Cafisian diocese] Sochineniia Gavriila, arkhiepiskopa Tverskogo i Kashinskogo [Works of Gavriil, Archbishop of Tver and Kashinsky]. Part II. M. P. 197-204. [in Russian]

Hedo, A. (2002). *Do pytannia pro tserkovnyi ustroi mariupolskykh hrekiv (80 rr. XVIII – XX st.)* [On the question of the ecclesiastical structure of the Mariupol Greeks (80 years of the XVIII - XIX centuries)] Hretske pravoslavia v Ukraini. Zbirnyk naukovykh statei i materialiv [Greek Orthodoxy in Ukraine. Collection of scientific articles and materials]. K.: Praim. P. 79-84. [In Ukrainian]

Hedo, A.V. (1997). *Hreky Pivnichnoho Pryazovia (1778-1875 rr.)*. [Greeks of the Northern Azov region (1778-1875)] Dys... kand. istorychnykh nauk: 07.00.01. Donetsk. [In Ukrainian]

Katunin, Yu.A. (1995). *Iz istorii khristianstva v Krymu: Tavricheskaia eparkhia (vtoraia polovina 19 – nachalo 20 veka)* [From the history of Christianity in the Crimea: Tauride Diocese (the second half of the XIX - the beginning of the twentieth century)]. Simferopol: Tavria. 112 p. [in Russian]

Konstantinova, V.M. (2002). *Istoriografia doslidzhen z sotsialno-ekonomichnoi istorii mist Katerynoslavskoi hubernii ostannoï chverti 18 – pershoï polovyny 19 stolittia* [Historiography of studies on socio-economic history of the cities of Ekaterinoslav province of the last quarter of the XVIII - first half of the XIX century] Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Istoriia ta arkheolohiia [Bulletin of Dnipropetrovsk University. History and archeology]. Vol. 10. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho universytetu. P. 85-88. [In Ukrainian]

Konstantinova, V.M. (2004). *Dzherela z sotsialno-ekonomichnoi istorii mist Pivdennoi Ukrainy (ostannia chvert 18 st. – 1854 r.)* [Primary Sources of Social and Economic History of Southern-Ukrainian Cities (the last quarter of XVIII century. – 1854)]: Dys... kand. istorychnykh nauk: 07.00.06. Zaporizhzhia. [In Ukrainian]

Konstantinova, V.M. (2004). *Urbanizatsiini protsesy na pivdni Ukrainy v ostannii chverti 18 – seredyni 19 st.* [Urbanization processes in the South of Ukraine in the last quarter of 18 - mid-19 century]. Literatura ta kultura Polissia [Literature and culture of Polissya]. Vol. 27. Nizhyn: Vydavnytstvo NDPU im. M. Hoholia. P. 48-52. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2001). *Metrychni knyhy yak dzherelo z tserkovnoho ustroiu Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny 18 – pershoi polovyny 19 st.* [Metric books as a source of the ecclesiastical structure of Southern Ukraine in the second half of 18 - the first half of 19 century]. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. [Scientific notes. Collected Works of Young Scientists and Postgraduate Students]. Vol. 7. Kyiv. P. 197-211. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2002). *Arkhivni materialy z relihiinoi istorii Pivdennoi Ukrainy ostannoï chverti 18 – pershoï polovyny 19 st. v spadshchyni Ya.P. Novytskoho* [Archival materials on the religious history of Southern Ukraine in the last quarter of the 18 - first half of 19 century in the legacy of Ya.P. Novitsky]. Materialy Pershykh Novytskykh chytan. 24 zhovtnia 2002 r. [Materials of the First Novytsky Readings. October 24, 2002]. Zaporizhzhia: RA Tandem–U. P. 53-62. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2002). *Zvedennia tserkov na Pivdni v 1775-1825 rokakh* [Building of Churches in the South in 1775-1825]. Istoriiia relihii v Ukraini. Pratsi XII-yi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 20-24 travnia 2002 roku) [History of Religions in Ukraine. Works of the XII International Scientific Conference (Lviv, May 20-24, 2002)]. Knyha I. Lviv: Lohos. P. 232-241. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2003). *Tserkva pryzovskyykh hrekiv na zlami 18-19 st.* [Church of the Azov Greeks at the turn of 18-19 centuries] Ukraina vchora, sohodni, zavtra: Zbirnyk naukovykh prats [Ukraine yesterday, today, tomorrow: Collection of scientific works]. Zaporizhzhia. P. 142-147. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2004). *Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukraina (1775-1861).* [State Church and State Power: the South of Ukraine (1775-1861)]. Zaporizhzhya: Tandem – U. 400 p. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2004). *Pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy (1775-1781).* [Orthodox Church in the South of Ukraine (1775 – 1781)]. Zaporizhzhia: RA Tandem–U. 560 p.

Lyman, I.I. (2004). *Rosiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannoï chverti 18 – seredyny 19 stolittia* [Russian Orthodox Church in the South of Ukraine of the last quarter of 18 – the middle of 19 century]. Zaporizhzhya: Tandem – U. 488 p. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2005). *Pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy (1775-1861 rr.)* [The Orthodox Church in the South of Ukraine (1775-1861 years)]: Dys... doktora istorychnykh nauk: 07.00.01. Kharkiv. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2006). *Hotfiiska ta Kafiska yeparkhiia* [Gothian and Cafisian diocese]. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv [Scientific Notes. Collected Works of Young Scientists and Postgraduate Students]. Vol. 12. Kyiv. P. 166-184. [In Ukrainian]

Lyman, I.I. (2007). *Sozdanie Gotfyskoi i Kafyskoi eparkhii v Severnom Priazovii* [Creation of Gothian and Cafisian Dioceses in the Northern Azov Region]. Vestnik Taganrogskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Gumanitarnye nauki. [Bulletin of the Taganrog State Pedagogical Institute. Humanitarian sciences]. Taganrog: Izdatelstvo Taganrogskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. № 2. P. 249-252. [in Russian]

Lyman, I.I. (2012). *Hotfyskaia y Kafyskaia eparkhiia, Feodosyiskoe i Mariupolskoe vikariatstvo: tserkovno-administrativnoe ustroistvo pravoslavnykh grekov Severnogo Prichernomia i Priazovia poslednei chetverti 18 v.* [Gothian and Cafisian diocese, Feodosia and Mariupol vicariate: the church-administrative structure of the Orthodox Greeks of the Northern Black Sea and Azov regions of the last quarter of 18 century]. Golos minuvshogo. Kubanskyi istoricheskyy zhurnal [Voice of the past. Kuban Historical Journal]. № 3-4. – P. 44-47. [in Russian]

Lyman, I.I. *Tendentsii v transformatsiiakh tserkovno-terytorialnoho ustroiu Pivdennoi Ukrainy (ostannia chvert 18 – seredyna 19 st.).* [Trends in the Transformation of the Church-Territorial Order of Southern Ukraine (the last quarter of 18 - the middle of 19 century)]. Humanitarnyi zhurnal [The Humanitarian Magazine]. № 21-22. P. 92-95. [In Ukrainian]

Markevich, A. (1901). *Kratkyi ocherk deiatelnosti generalissimusa A.V. Suvorova v Krymu (K 6-mu maia 1900 goda)* [A brief sketch of the activities of the Generalissimo A.V. Suvorov in Crimea (May 6, 1900)] ITUAK. № 31. P. 1-26. [in Russian]

Pokrovskiy, I.M. (1913). *Russkiye eparkhii v 16-19 vv. Ikh otkrytye, sostav i predely. Opyt tserkovno-istoricheskogo, statisticheskogo i geograficheskogo issledovaniya*. [Russian dioceses in 16-19 centuries. Their discovery, composition and limits. The experience of church history, statistical and geographical research]. Kazan: Tsentralnaia tipografiya. Vol. 2. 892 + XVIII p. [in Russian]

Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi imperii. [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sobr. I. Vol. 20. P. 824-825. [in Russian]

Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv [Russian state archive of ancient acts], f. 16, op. 1, spr. 689, ch. 1, ark. 89-89 zv.

Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv [Russian State Historical Archive], f. 796, op. 60, spr. 98, ark. 159-160 zv., 176-177 zv.

Tukhvatullina, O.S. (2012). *Dukhovno-relihiinyi rozvytok etnichnykh hromad Pivnichnoho Pryazovia naprykintsi 18 – pochatku 20 st.* [Spiritual and religious development of ethnic communities of the Northern Azov region in the late 18 - early 20 centuries]: Dys... kand. istorychnykh nauk: 07.00.01. Donetsk. [In Ukrainian]

Yeremenko, M., Lyman, I. (2014). *Viiskove dukhovenstvo na pivdni Ukrainy (1734-1853 rr.)* [The Military Clergy in the South of Ukraine (1734-1853 years)] Melitopol: Melitopol City Publishing House. 436 p. [In Ukrainian]

Koval O. Building of greek churches of the gothian and cafisian diocese in the northern azov region

The article is intended to systematize data on temple construction in the Northern Azov region in 1780-1786, to fill in the existing gaps and to pay attention to a number of false allegations and discursive issues existing in the historiographical tradition. The development of a network of Greek Orthodox churches in the Northern Azov region was part of the implementation of far-sighted geopolitical expansionist plans of the Russian Empire to expand the borders at the expense of the lands of the Ottoman Empire and to use the independent status of the Crimean Khanate, received under the conditions of the Kyushu-Kainardzhij Peace, as an intermediate stage in the annexation of Crimean peninsula and adjoining mainland territories. By the number of temples, Gothian and Cafisian diocese was not only the smallest among all dioceses of the Russian Empire, but also less than many spiritual boards. Under the leadership of Metropolitan Ignatius, temples were only in 2 cities and 20 settlements. The specifics of the procedure preceding the consecration of the temples on the lands of the Gothian and Cafisian diocese was determined by the simplified structure of the vertical of spiritual power, which, in turn, was conditioned only by the small size of the territory under the rule of Metropolitan Ignatius. On the one hand, the mentioned bureaucratic procedure should correspond almost to all legislative documents, which concerned the rest of the dioceses of the Russian Empire. On the other hand, these documents themselves had not yet been so detailed in the regulation of the procedure and had given a certain backlash in its organization. So while other rulers of the Orthodox dioceses of the Russian Empire personally laid and sanctified the temples only as an exception, in most cases, instructing this to their subordinates, Metropolitan Ignatius personally laid down and sanctified most of the churches of his diocese.

Key words: *Orthodox Church, diocese, the Northern Azov region, temple building, Greeks*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-13

УДК 94(73).092.3+(564.3).04

Станіслав КОВАЛЬСЬКИЙ*

КІПРСЬКІ МІСІЇ Л. ЛЕМНІЦЕРА ТА ДЖ. БОЛЛА: КОНСЕРВАТИВНА ПАРАДИГМА АМЕРИКАНСЬКОЇ МИРОТВОРЧОЇ ДИПЛОМАТІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РР.

В статті аналізується американська дипломатія в Східному Середземномор'ї в першій половині 1960-х рр. Користуючись президентськими доктринами щодо пріоритетності Близькосхідного регіону та недопущення «комуністичної загрози», США розцінювали міжетнічний конфлікт на Кіпрі 1963-1964 рр. як потенційно небезпечне явище. Досліджується американський проект примирення греків та турків-кіпріотів до введення на острів міжнародного контингенту ООН. Доктринальна політика США того часу спиралась на консервативних засадах й допускала залучення власних національних збройних сил в якості миротворців. Проговорювалась можливість часткового обмеження кіпрського суверенітету та територіальне розмежування громад острова. Особливо увага приділена зовнішнім факторам, що вплинули на США при прийнятті зазначеного рішення: власні інтереси на Близькому Сході, особливості відносин між Грецією та Туреччиною як фактор нестабільності НАТО, постколоніальна політика Великої Британії тощо. Особливу складність становила непримиренна позиція лідерів грецької та турецької громад острова по відношенню один до одного та до зовнішнього впливу. В 1964 р. США надіслали на Кіпр дві дипломатичні місії з метою довести ворогуючим сторонам вигідність американських проектів та схилити супротивників припинити конфлікт. Дії США поглибили інтернаціоналізацію кіпрського питання, налаштували громади острова проти зовнішнього впливу. Але, в той же час, ці заходи відкривши шлях до миротворчої діяльності ООН, яка розпочалась відразу після згорання американського проекту.

Ключові слова: кіпрське питання, Кіпр, США, Джордж Болл, миротворча дипломатія, зовнішньополітичні доктрини США.

Міжетнічний конфлікт, який спалахнув на Кіпрі в кінці 1963 р., змусив американську дипломатію звернути увагу на невеличку середземноморську державу, яка нещодавно відсвяткувала трьохріччя своєї незалежності. Прискіпливий інтерес американців до цієї проблеми пояснювався комплексом «зовнішніх загроз», які спричиняло кіпрське питання. Перші пропозиції США по вирішенню кіпрського конфлікту носили консервативний характер, спирались на доктринальність американської дипломатії і тому, в певній мірі, ігнорували інтереси самого Кіпру. Протягом дипломатичних процесів, запущених представниками американського президента Лені Лемніцером та Джорджом Боллом, визначились політичні позиції громад острова, з'явилась перспектива проведення миротворчої операції під егідою ООН та відкритого міжетнічного діалогу. США в подальшому пом'якшили свою позицію, зробивши акцент на посилення ролі міжнародної спільноти для вирішення складного міжнародного конфлікту. Як зазначав консультант американської армії та авторитетний дослідник кіпрського питання Т.У. Адамс, Вашингтон намагався перетворити ««кіпрську загрозу» в «кіпрське питання», яке можна вирішити політичним шляхом».¹ Зазначена проблема

* Ковальський С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, e-mail: svk221@ukr.net

¹ Thomas W. Adams. «The American Concern in Cyprus», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciens* 401(1972): 99

викриває ключові аспекти зовнішньополітичної стратегії та дипломатичної парадигми у вирішенні регіональних проблем, які були популярні в США в період «холодної війни» на «посткарибському» та «передв'єтнамському» етапах. Вказані проекти продемонстрували можливість США трансформувати свою політику від консервативної дипломатії до гнучких стратегій, що робить їх актуальними для аналізу регіональних та локальних проблем «холодної війни».

Історіографія кіпрського питання доволі чисельна, проте, не позбавлена недоліків. Радянські дослідники В. А. Шмаров, Б. М. Поцверхія, В. Г. Єгоров та інші проводили ґрунтовні дослідження кіпрської проблеми. Втім, їх висновки носили ідеологічне навантаження. Роль ООН у кіпрському питанні перебільшувалась. Дипломатія Великої Британії та США в таких роботах подавалась суто у негативному ключі. Деякі стратегічні аспекти «холодної війни» взагалі ігнорувались, серед джерел використовувалась переважно преса та офіційні, тобто відкриті, джерела. Українські дослідники в різний період приділяли увагу окремим аспектам. Наприклад, Б. І. Гуменюк² та Троніна О. В.³ надали загальну характеристику конфлікту на Кіпрі та простежили шляхи його розвитку. К. Артамонова порівняла позиції США та СРСР у кіпрському питанні в роки «холодної війни».⁴ Інтернаціоналізацію кіпрського питання досліджував й автор статті, приділяючи більше уваги англійським проектам та миротворчій місії ООН.⁵ Серед миротворчих проектів часів кіпрського конфлікту 1963-1964 рр. частіше згадують план Ачесона. Такі важливі регіональні чинники кіпрського питання в американській дипломатії як місії Л. Лемніцера та Дж. Болла залишились поза увагою дослідників.

Кіпрський міжетнічний конфлікт, який спалахнув в кінці 1963 р. і тривав перші місяці 1964 р., створив для США низку складних зовнішньополітичних проблем. По-перше, кіпрський конфлікт значно погіршив відносини між двома членами НАТО Грецією та Туреччиною, які визначались країнами-гарантами незалежності Кіпру й гостро реагували на загрозу своїм етнічним громадам на острові. На початку 1964 р. «південний фланг» НАТО постав перед загрозою греко-турецької війни. Обидві країни були налаштовані на радикальні дії та постійно проводили демонстрацію сили. По-друге, кіпрський конфлікт ставив під загрозу чинність існуючої влади, що могло, на думку американських дипломатів, створити сценарій приходу комуністів чи прокомуністичних режимів до влади на стратегічно важливому острові в Середземному морі. Прецеденти до таких сценаріїв на той час вже мали місце в Азії, Латинській Америці та на Близькому Сході. Таким чином, користуючись доктриною Трумена щодо стримування комунізму та доктриною Ейзенхауера, яка декларувала пріоритетність американських інтересів на Близькому Сході, США були змушені втрутитись та активно реагувати на конфлікт в державі, яка на пряму не входила в зону її інтересів.

На початковому етапі кіпрського конфлікту Вашингтон розробляв проекти стабілізації ситуації як на самому острові так й у греко-турецьких відносинах. Аналіз кіпрських подій американськими спеціалістами почався вже в середині січня 1964 р., коли географічний підрозділ ЦРУ отримав спеціальне розпорядження в десятиденний термін підготувати доповідь по Кіпру.⁶ Рекомендувалось звернути основну увагу на демографію острова, інфраструктурні об'єкти Кіпру, показати економічне та сировинне районування.

² Гуменюк Б. (2004). «Кіпрське питання: шлях до вирішення (проблеми та перспективи)». Україна дипломатична. С. 418-444.

³ Троніна О. (2003). «Кіпрський конфлікт: історико-політологічний аналіз». Науковий Вісник Дипломатичної Академії України. С. 144-151

⁴ Артамонова К. (2011). «Позиції США и СССР в отношении кипрской проблемы (1960-1974 гг.)». Актуальні проблеми всесвітньої історії. С. 154-161.

⁵ Ковальський С. (2008). «Політика Великої Британії та позиція ООН у кіпрському питанні (1954-1974 рр.)» (дис. канд. іст. наук). Дипломатична академія України. Київ.

⁶ Project No. 63.2203. *Project initiation Memorandum*. January 13, 1964. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T01018A000600020002-2.pdf>

Відповідний документ був представлений 22 січня 1964 р.⁷ У ґрунтовній доповіді детально аналізувалась демографія обох етнічних громад. Спеціалісти розвідки бачили в якості основного конфліктного фактору саме демографічний аспект, тобто, тісне проживання представників обох громад без можливості роз'єднатися в чіткі географічні анклавів⁸. Ця теза в подальшому перетворилась в офіційну позицію американської сторони, а плани по вирішенню кіпрського питання акцентувались саме на цьому аспекті. Проте, слід відмітити, що в доповіді наявні й спроби підвести економічне підґрунтя кіпрському конфлікту. Автори документу показали чітке розуміння американськими спецслужбами проблем, які спричиняли питання власності на шахти, землеволодіння та інші форми господарської діяльності, що було відображено у відповідних таблицях та картах⁹.

В якості пропозицій вирішення кіпрського питання пропонувалось розглянути два можливі варіанти, від яких в подальшому відштовхувалась американська влада у своїй позиції щодо Кіпру в середині 1960-х років. Перший варіант передбачав повне виселення турків-кіпріотів з острова, що складало приблизно 105 тис. чол.¹⁰ Інший сценарій вирішення кіпрського питання полягав у збереженні кіпрського суверенітету в його конституційній формі, але у фізичному роз'єднанні етнічних громад у самостійні зони проживання.

Одночасно із цим документом була підготовлена доповідь про поточну ситуацію на острові станом на 22 січня 1964 р.¹¹ Американська влада вважала, що Велика Британія не досягла успіху у примиренні конфліктуючих сторін.¹² Тому розглядалась можливість поновлення міжетнічних зіткнень, що могло спровокувати вторгнення турецької армії на територію острова. Такий варіант значно погіршував би греко-турецькі відносини. Негайне вирішення кіпрської ситуації бачилось американською владою в інтернаціоналізації конфлікту, переведенні його за стіл переговорів та у посередництві армій інших держав, окрім турецької та грецької. Відповідно до звіту ЦРУ, на початок 1964 р. лідери греків-кіпріотів наполягали на негайному відправленні військ ООН. Велика Британія та Греція бачили доцільним сформувати миротворців з контингентів НАТО. Турки були в опозиції до обох варіантів, наполягаючи на турецьких військах¹³. За таких умов будь-який варіант відкладався по причині суперечностей в стані країн-гарантів. США бачили найбільш оптимальний варіант, який задовольнив би всі зацікавлені та конфліктуючі сторони, направити на острів збройні сили в кількості 10 тис. військовослужбовців з країн НАТО, але не під юрисдикцією військово-політичного альянсу¹⁴. Головне побоювання щодо миротворців ООН у американських спеціалістів полягало у можливому посиленні контролю над ситуацією з боку Радянського Союзу, що було відображено у відповідній аналітичній записці¹⁵.

Заступник державного секретаря США Дж. Болл в мемуарах зазначав, що ідея відправки військ НАТО на Кіпр вперше надійшла з боку англійської сторони. 25 січня 1964 р. Державний департамент США отримав офіційний запит від британського посла сера Девіда Ормсбі-Гора¹⁶. За спогадами американського урядовця, англійці підтвердили свою неспроможність контролювати ситуацію на острові власними силами. Велика

⁷ Geographic Support Study. Greek and Turkish Communities on Cyprus. Notes on Populations and Economy. January 22, 1964. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T01018A000600020001-3.pdf>

⁸ Там само. С. 3-4.

⁹ Там само. С. 4, 11, 18.

¹⁰ Там само. С. 10.

¹¹ Cyprus: Threat of Renewed Violence and Turkish Intervention, January 22, 1964. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00967A000900010017-4.pdf>

¹² Там само. С. 2

¹³ Cyprus. The Problem of Keeping the Peace, January 28, 1964: 2. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00967A000900010012-9.pdf>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. С. 3.

¹⁶ George W. Ball. *The Past has Another Patterns. Memoirs* (New York: Norton&Compony, 1982). С. 340.

Британія запросила у США дипломатичну та військову допомогу, а також призвала до консолідації держав НАТО для вирішення кіпрської проблеми¹⁷.

Після емоційних обговорень кіпрської проблеми між Дж. Боллом, Д. Ормсбі-Гором та представником США в ООН Едлаєм Стевенсоном була прийнята резолюція про недопущення турецького вторгнення на Кіпр будь-якими силами¹⁸. 25 січня 1964 р. Дж. Болл разом із міністром оборони Робертом Макнамаром та президентом Л. Джонсоном прийняли остаточне рішення про втручання США у кіпрське питання¹⁹. Незважаючи на те, що це спогади безпосереднього учасника, вони містять певні упередження, адже ж це питання розглядалось ще за три дні до того в згаданих вище меморандумах ЦРУ. Тим не менш саме після звернення британської сторони Л. Джонсон остаточно узяв вирішення кіпрського питання на себе.

У зв'язку із можливістю відправки військ на Кіпр міністерство оборони США замовило «Путівник по Кіпру для американської армії»²⁰. Відділ досліджень спеціальних операцій Американського університету в Вашингтоні розпочав роботу над проектом 17 лютого 1964 р. Видання було підготовлено 8 травня вже після резолюції Ради Безпеки та початку інституалізації миротворчих сил на острові без участі США. Попри зауваження автора, науковця та спеціаліста міністерства оборони Т.У. Адамса, що ця робота була типовим виданням, її структура та зміст містили специфічну інформацію. «Путівник...» був розрахований на військовослужбовців армії США. Головною метою видання було надати можливість американським армійцям зорієнтуватись в нових культурних та суспільно-політичних умовах та мати уявлення про специфіку взаємодії із місцевим населенням. Велике значення у «Путівнику...» приділялось соціальним особливостям Кіпру: структура родини, традиції, система освіти. При чому, кожен розділ розподілений на грецьку та турецьку специфіки²¹. Стислі строки написання роботи були нетиповим явищем. Всього на підготовку було надано два місяця, замість стандартних десяти, які зазвичай надаються для замовлень такого типу²². Все це вказувало на інформаційну підготовку до військової операції.

Дипломатична підготовка до військової операції на Кіпрі розпочалась в першій половині лютого 1964 р. За особистим розпорядженням президента Л. Джонсона до Анкари та Афін був відправлений командуючий силами НАТО в Європі генерал Л. Лемніцер. Він представив англо-американський проект миротворчих сил на Кіпрі. Запропонований проект полягав у відправленні строком на три місяці 10-ти тисячний контингент, з якого 1200 чол. представлялись американськими військовослужбовцями, 4000 – британськими, а залишок становили інші країни НАТО без урахування Греції та Туреччини²³.

4 лютого 1964 р. посол США на Кіпрі отримав від президента Кіпру Макаріоса III відповідь, що американський план є несприятливим за жодних умов, навіть, із поправками²⁴. Серйозною перепорою для відправлення військовослужбовців на Кіпр для адміністрації Л. Джонсона став теракт, який відбувся біля будівлі американського посольства в Нікосії того ж дня²⁵. Внаслідок вибуху двох бомб біля американського посольства людських жертв не було зафіксовано, матеріальні збитків зазнали лише три приміщення американського представництва. Через годину вибухнула ще одна бомба в

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. С. 341.

¹⁹ Там само.

²⁰ Thomas W. Adams, *U.S. Army Area Handbook for Cyprus* (Washington: Department of Army by Foreign Areas Studies Division, 1964)

²¹ Там само. С. 1-208.

²² Там само. VII.

²³ Ball. *The Past*. 341; Adams. «The American Concern». С. 100.

²⁴ The President's Intelligence Checklist, February 4, 1964. 2. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005996813.pdf

²⁵ Adams. «The American Concern». С. 100.

автомобілі з британським прапором біля англійського представництва. Зазначена акція мала серйозний інформаційний резонанс. Для всіх 1 700 американських громадян, які знаходились на Кіпрі, були створені умови для евакуації, що призвело до паніки. В той же час американська газета «Нью-Йорк Таймс» назвала цей теракт переламним моментом після відповіді Макаріоса III на миротворчі пропозиції²⁶. А консервативна американська преса напряму звинувачувала у підготовці теракту радника кіпрського президента з зовнішньої політики Васоса Ліссарідеса²⁷.

Умови, які напередодні теракту узгодив Макаріос III із англійським послом були оприлюднені в пресі та представлені президенту Л. Джонсону в день нападу на посольство. Пропозиції Макаріоса III полягали в наступних пунктах: міжнародні сили на Кіпрі мають керуватися виключно Генеральним Секретарем; Греція та Туреччина не допускаються до миротворчого процесу; в коло повноважень миротворців ООН увійде захист суверенітету Кіпру та безпека їх громадян²⁸.

Вже к середині лютого 1964 р. США фактично відмовились від відправки своїх військових контингентів на Кіпр. І якщо на переговорах та в пресі ще можна було почути про таку можливість, то на рівні зовнішньополітичних та силових відомств подібний варіант оцінювався вкрай негативно. Доказом того може бути секретний меморандум ЦРУ від 10 лютого під назвою «Можливі напади на американські війська на Кіпрі». В документі наводились аргументи проти участі американців у миротворчій операції на Кіпрі та проти її проведення під егідою НАТО. Головною причиною було розуміння антиамериканських настроїв. По-перше, греки кіпріоти однозначно асоціювали американську дипломатію із підтримкою виключно турецької громади та Анкари. По-друге, була висока вірогідність того, що американські війська опиняться під постійними нападами угруповань греків-кіпріотів, над якими втратив контроль архієпископ Макаріос III. По-третє, добре організована комуністична партія Кіпру використала б американські дії собі на користь та збільшила б кількість своїх прихильників на фоні антиамериканських настроїв, які привалювали на Кіпрі²⁹. В травні того ж року американські документи оцінювали діяльність військ ООН вже як «велику вірогідність прийняти міри щодо стабілізації кіпрської ситуації»³⁰.

В подальшому, коли американське невтручання в кіпрські справи стало очевидним, суспільна думка США виявилась доволі неоднозначною. Так 13 березня 1964 р. одна з найкрупніших регіональних газет США, яка відрізнялась своїми консервативними поглядами, «Детройт Фрі Пресс» в статті під красномовною назвою «Чи стане Кіпр Затокою Свиней для Джонсона?» розкритикувала американського президента³¹. Ситуація на Кіпрі, названому газетою найбільш прокомуністичною державою регіону, подавалася таким чином, що греки-кіпріоти всі до одного були комуністами й вчинили різанину некомуністичній меншості. Автори статі закидали Л. Джонсону звинувачення у надмірній пасивності, маючи в своєму розпорядженні 6-й середземноморський флот. Видання вважало, що Л. Джонсон опинився в такій самій ситуації як Д. Ейзенхаур під час Будапештської революції (події в Угорщині 1956 р.) чи Дж. Кеннеді під час Кубинської революції³².

Але, після відмови від військового втручання США не відмовились від дипломатичних заходів для врегулювання ситуації на острові. Першим практичним

²⁶ *The New York Times*. February 5. 1964.

²⁷ George Willer «Will Cyprus be Johnson Pig Bay?». *Detroit Free Press*. March 13. 1964.

²⁸ *The President's Intelligence Review*. Issued by the Central Intelligence Agency, February 1-4, 1964. 2. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005996815.pdf

²⁹ *Intelligence Memorandum*. Probability of Attacks Against US Troops Sent to Cyprus. February 10. 1964. 1. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000567713.pdf

³⁰ *Terms of Reference: NIE 29.3-64: The Implementations of the Cyprus Dispute*. May 22. 1964. 1. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R01012A025700040019-5.pdf>

³¹ Willer «Will Cyprus».

³² Там само.

кроком став візит заступника держсекретаря США Дж. Болла спочатку в Лондон 8 лютого, а потім в Нікосію через Стамбул та Афіни. Метою його місії було отримання гарантій від Туреччини про недопущення збройної інтервенції на острів. Одним з пріоритетів Дж. Болла також значилось збереження кіпрського питання в рамках компетенції країн НАТО для стабілізації греко-кіпрських відносин. В рамках місії була запланована зустріч з Макаріосом III та обговорення з ним нового проекту вирішення конфлікту. План передбачав створення міжнародної ради в Нікосії, де ворогуючі сторони змогли б висловити свої умови за присутністю особистого представника Генерального Секретаря ООН. Головне, що передбачав план – це затвердження міжнародних збройних сил для встановлення та підтримки миру на острові, куди б не входили війська Греції та Туреччини³³.

Заступник державного секретаря, намагаючись створити підґрунтя для діалогу, працював в доволі складних умовах. Туреччина на період середини 1960-х рр. відзначалась доволі стабільним політичним режимом та ефективним урядом. З точки зору американської сторони, турецьке керівництво було занадто самостійним про що свідчить зовнішньополітичний напір з яким діяв турецький прем'єр-міністр Ісмет Іненю. Він займав доволі самостійницьку політику в питаннях турецької громади Кіпру. В дипломатичному арсеналі турецького урядовця були ультиматуми, демонстрація сили, демарші. Але навіть з таким урядом США знаходили спільну завдяки погрозам, дипломатичному тиску та особистому втручання Л. Джонсона.

Складніше обстояли справи із Грецією. Дж. Болл доволі чітко охарактеризував політичну ситуацію в країні: «в Греції немає уряду взагалі й домовлятися нема з ким»³⁴. Після відставки прем'єр-міністра К. Караманліса та смерті короля Павла I, тимчасово виконуючий обов'язки прем'єр-міністра Іоанніс Параскевопулос не брав на себе відповідальність за радикальні зовнішньополітичні кроки. Тому грецький урядовець висловився на повну підтримку позицій Макаріоса III з чим у американській дипломатії як раз й виникли проблеми³⁵.

12 лютого 1964 р. відбулась перша зустріч Дж. Болла із кіпрським президентом. На переговорах були присутні всі американські та англійські дипломатичні представники та радники на Кіпрі³⁶. Зустрічі супроводжувались маніфестаціями навколо резиденції президента. Над натовпом лунали гасла «Геть НАТО!»³⁷. Греки-кіпріоти вважали, що запропонований Дж. Боллом план захищав виключно турецькі інтереси. Переговори неодноразово заходили в глухий кут, так як Макаріос III наполягав на несприятливих для країн-гарантів та США умовах. Дж. Болл пізніше зізнавався своїм колегам, що у нього в певний момент склалось враження ніби Макаріос III, незважаючи на апеляцію до первісності миротворчості ООН, намагався всіма силами відсунути турецьку агресію не для миру, а задля того щоб самому із грецькою громадою без перешкод продовжити «веселу різанину турків-кіпріотів»³⁸. Але Макаріос III після багатогодинних суперечок із американським дипломатом провів із ним дружню бесіду, в якій зізнався йому, що вважає своє життя та посаду під загрозою одночасно від турків-кіпріотів та прогресивних націоналістів³⁹. Цим він дуже вразив Дж. Болла змусивши того переглянути деякі свої погляди щодо президента та архієпископа Кіпру.

Дж. Болл витратив багато часу для того, щоб впевнити кіпрського президента прийняти американський план. Проте всі зусилля виявились марними так як Макаріос III

³³ Agop Garabedjan, «The Conflict Between the Ethnic Communities in Cyprus in December 1963 and the Attempts of its Settlement». *Etudes Balkaniques*. 2 (1992):20-21.

³⁴ Ball. *The Past*. P. 343.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. P. 344.

³⁷ «Cyprus Problem = Makarios Problem», *The New York Times*. October 18. 1964. P. 38.

³⁸ Ball. *The Past*. 344-345.

³⁹ The President's Intelligence Checklist, February 15, 1964. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005996837.pdf

не піддавався тиску та відстоював інтереси, які він вважав загальнокіпрськими. Макаріос III пояснив пресі свою відмову від проекту, запропонованому Дж. Боллом, доволі коротко. «Я впертий. І я не можу робити те в що не вірю. (...) Тому я сказав «ні», бо вірю що він (проект) суперечить інтересам Кіпру. Більш того, я сказав, що він (проект) й проти його (Дж. Болла) власних інтересів»⁴⁰. На цьому трьохденні перемовини закінчились невдачею, що відкривало шлях до варіанту миротворчої операції, запропонованого Макаріосом III. Цей варіант отримав підтримку з боку Радянського Союзу та більшості членів Ради Безпеки ООН.

На фоні цих подій кіпрське питання остаточно перейшло в компетенцію Ради Безпеки ООН, що відобразилось у Резолюції за номером 186 від 4 березня 1964 р. Почалось формування та підготовка до відправлення сил ООН на Кіпр. Ще протягом 1964 р. США декілька разів втручались в миротворчий процес на Кіпрі, відома місія Дж. Ачесона, сумнозвісний лист Л. Джонсона турецькій владі тощо. Проте, нові спроби вплинути на кіпрську ситуацію були лише додатковими, позбавленими безпосередніх американських інтересів.

Отже, ранні форми втручання США в кіпрський конфлікт на початку 1964 р. носили відбиток консервативних стереотипів. Втручання США в кіпрське питання мало вимушений характер під впливом умов «холодної війни» та міркувань регіональної безпеки. Передбачалась можливість використання американських збройних сил в якості миротворців. Обмеження чи скасування кіпрського суверенітету також розглядалось як можливий сценарій. Втім, поглиблюючись в сутність кіпрської проблеми, американська дипломатія стикнулась із тими проблемами, які не змогли вирішити країни-гаранти в 1960-ті рр., а на сучасному етапі – Європейський Союз. Зміна американської позиції щодо кіпрського питання в 1964 р. означала відмову НАТО від силового сценарію, переведення конфлікту в компетенцію міжнародної спільноти та якісно новий підхід до регіональної політики в регіоні Східного Середземномор'я та на Близькому Сході.

REFERENCES

- Agop Garabedjan, «The Conflict Between the Ethnic Communities in Cyprus in December 1963 and the Attempts of its Settlement», *Etudes Balkaniques*, 2 (1992)
- Borys Humenyuk, Kiprs`ke pytannya: shlyax do vyrishennya (problemy ta perspektyvy) [The Cyprus question (problems and perspectives)], *Ukrayina dyplomatychna*, 4(2004): 418-44. [in Ukrainian]
- Cyprus Problem = Makarios Problem, *The New York Times*, October 18, 1964.
- Cyprus. The Problem of Keeping the Peace, January 28, 1964
<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00967A000900010012-9.pdf>
- Cyprus: Threat of Renewed Violence and Turkish Intervention, January 22, 1964.
<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R00967A000900010017-4.pdf>
- Geographic Support Study. Greek and Turkish Communities on Cyprus. Notes on Populations and Economy. January 22, 1964.
<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T01018A000600020001-3.pdf>
- George W. Ball, *The Past has Another Patterns. Memoirs*. New York: Norton&Compony, 1982.
- George Willer «Will Cyprus be Johnson Pig Bay?», *Detroit Free Press*, March 13, 1964.
- Intelligence Memorandum. Probability of Attacks Against US Troops Sent to Cyprus, February 10, 1964. 1. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000567713.pdf
- Ksenija Artamonova, «Pozizii SSHA I SSSR v otnoshenii kiprskoj problemy (1960-1974 gg.)» [The positions of the USA and the USSR on the Cyprus problem (1960-1974)] *Aktual`ni problemy vsesvit`oi istorii*. 14(2011): 154-61. [in Russian]

⁴⁰ «Cyprus Problem = Makarios Problem». P. 38.

Olena Tronina, Kiprskyj konflikt: istoryko-politohichnyj analiz. [The Cyprus conflict: historical and political analysis] *Naukovyj Visnyk Dyplomatychnoyi Akademiyi Ukrainy*, 8(2003): 144-51. [in Ukrainian]

Project No. 63.2203. Project initiation Memorandum. January 13, 1964. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T01018A000600020002-2.pdf>

Stanislav Kovalskyi, Politika Velykoi Brytanii ta pozycja OON u kiprskomu pytanni (1954-1974 gg.) [Great Britain's Policy and Position of the UN in Cyprus Question (1954 – 1974)] Dys. kand. ist. nauk, Dyplomatychna akademiia Ukrainy, Kyiv 2008 [in Ukrainian]

Terms of Reference: NIE 29.3-64: The Implementations of the Cyprus Dispute, May 22, 1964. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79R01012A025700040019-5.pdf>

The New York Times, February 5, 1964.

The President's Intelligence Review. Issued by the Central Intelligence Agency, February 1-4, 1964. 2. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005996815.pdf

The President's Intelligence Checklist, February 15, 1964. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005996837.pdf

The President's Intelligence Checklist, February 4, 1964. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0005996813.pdf

Thomas W. Adams, «The American Concern in Cyprus», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 401(1972): 95-105.

Thomas W. Adams, *U.S. Army Area Handbook for Cyprus*. Washington: Department of Army by Foreign Areas Studies Division, 1964.

Kovalskyi S. The Cyprus Missions of L. Lemnizer and G. Ball: The American Peacemaking Conservative Paradigm in the first half of the 1960th.

The paper is devoted to the American diplomacy in the Eastern Mediterranean in the first half of the 1960^s. The Cyprus question's role in the US regional policy was analyzed. The presidents' doctrines concerned the Middle East priority and the communist threat prevention were the guiding ideas of the US foreign policy. Therefore, the Cyprus interethnic conflict of 1963-1964 was regarded as a potentially dangerous phenomenon. An earlier reconciliation project for Greek and Turk communities proposed by the US was researched in this article. The US doctrinal policy was based on direct the interference in the conflict and involving of the American military forces in the peacemaking operations. The possibility of partial restriction of the Cyprus sovereignty or its total abolition was discussed by the American diplomats at that period. The geographical partition of the communities was considered as a clue to the Cyprus question. An attention was paid to the external factors that influenced on the US decisions towards Cyprus. American interests in the Middle East, the specific features of the relations between Greece and Turkey, insecurity in the so called «Eastern flank of NATO», postcolonial policy of Great Britain were reviewed as such factors. A special challenge for the US diplomacy was negative and intransigent attitude by the Greek and Turk community's leaders towards external influence. In 1964 the USA send two diplomatic missions to convince the opposing parties of the need to accept the American project. The US diplomatic activity strengthened the internationalization of the Cyprus question. After the fail of the conservative US projects towards the Cyprus question, a way to the international peacekeeping operation provided by the United Nations had been paved.

Key words: *The Cyprus question, Cyprus, the USA, George Ball, peacemaking diplomacy, the US foreign policy doctrines.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-14

УДК 316.7(477.74)(=14) (=133.1)

Ольга КУДИНОВА*

LES GRECS DANS L'ESPACE SOCIOCULTUREL DE LA BESSARABIE: PERCEPTION DES COLONS FRANCOPHONES CHABIENS (1841–1925)

Le matériel peu étudié des travaux francophones des colons de Bessarabie, qui reflètent une couche scientifique, culturelle et linguistique considérable, comble une lacune importante dans l'historiographie de cette région. Ces ouvrages n'ont pas encore été soigneusement étudiés du point de vue de la perception et de l'interprétation du passé historique de la Bessarabie.

L'objectif du présent article est de déterminer les caractéristiques historiques et culturelles de l'interprétation de la place et du rôle des Grecs dans le dialogue interculturel et l'interaction avec les représentants d'autres groupes ethniques de la région bessarabienne dans les œuvres francophones des colons de Chabag publiées au cours des années 1841–1925.

On peut affirmer que les travaux scientifiques des intellectuels francophones de la colonie de Chabag reflètent leur apport important dans la «quête identitaire» de Bessarabie. Ces œuvres, mêlant organiquement des éléments agricoles, culturels, ethnographiques à d'autres proprement historiques, ont, à des degrés divers, évoquées la présence grecque en Bessarabie et son influence sur le développement socioculturel de cette région à travers différentes périodes historiques.

Mots clés: Bessarabie, colons suisses, Chabag, dialogue interculturel, espace socioculturel, Grecs, identité régionale, œuvres francophones.

*«Ici la branche grecque a fleuri»
(Mikhail Vassilyuk, poète bessarabien)*

Disposant une profondeur historique évidente, la région bessarabienne a toujours été bigarrée et diversifiée au niveau national, linguistique, confessionnel, culturel, pourtant, avec la préservation incessante d'un niveau élevé de conscience nationale, sa population multiethnique démontre, à de très rares exceptions près, un sentiment fort et stable d'identité régionale, du «savoir-vivre en commun accumulé par le passé et dont le présent hérite»¹. Actuellement ce paradoxe bessarabien revêt une importance particulière, et ce n'est pas en vain: «L'identité régionale a été érigée en enjeu du succès ou de l'échec à venir de la politique de régionalisation: on s'interroge de manière récurrente quant à l'unité, la cohérence, la cohésion de telle ou telle région»².

A l'époque moderne le fait incontestable est que «l'identité ne vaut en effet que par sa coexistence avec l'altérité»³, et c'est la raison pour laquelle l'étude de la perception de *unitas*

* Кудінова О. – кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; e-mail: iaolechka@mail.ru

¹ Dupoirier E., Schajer H.-D. (1994). *L'identité régionale: problèmes théoriques, perspectives politiques*. Paris: Presses Universitaires de France. p. 332. URL: http://www.cevipof.com/rtefiles/File/elisabeth_dupoirier_.pdf

* En orthographe moderne – Chabo: comme il y avait deux colonies qui furent ensuite unies territorialement, dans la littérature historique, y compris dans les documents d'archives, le double nom du village fut longtemps rencontré – Chabo ou Chabag, et c'est seulement au milieu du premier quart du XX-e siècle que le premier nom a été finalement fixé. Aujourd'hui Chabo est un village dans le district de Bilgorod-Dnistrovsky dans la région d'Odessa. Ukraine.

² Ibidem. P. 330.

³ Ibidem. P. 332.

multiplex de la Bessarabie et de ses groupes ethniques par des représentants d'autres nations qui ont jouées leur propre rôle dans l'histoire de cette terre, dans la formation de sa spécificité et qui génèrent constamment un sentiment d'appartenance auprès de ses habitants est importante et pertinente. Nous avons en vue ici des colons suisses francophones qui sont venus en 1822 et dans les décennies suivantes à Chabag* en Bessarabie pour s'implanter sur son territoire et développer la viticulture et la vinification dans cette région. Ces vigneron vaudois «ont apporté leur culture et leur savoir-faire dans les terres de Bessarabie» (Ion Gherciu)⁴. Vraiment, ils ont joué un rôle important non seulement dans le développement de l'agriculture de Bessarabie, mais aussi dans la formation du caractère unique de son image culturelle et intellectuelle. Leurs écrits de différentes années démontrent de manière convaincante qu'ils considèrent les fondements historiques et culturels de leur village comme des critères incontournables et indépassables de leur propre identité. C'est pourquoi l'interprétation du monde bessarabien, consignée dans leur mémoire historique, est *conditio sine qua non* de la mosaïque complète de l'identité bessarabienne. Cette conviction constitue le point de départ de notre étude.

L'objectif du présent article est de déterminer les caractéristiques historiques et culturelles de l'interprétation de la place et du rôle des Grecs dans le dialogue interculturel et l'interaction avec des représentants d'autres groupes ethniques de la région *bessarabienne* dans les œuvres francophones des colons de Chabag publiées au cours des *années 1841–1925*.

L'intégration des humanités en tant que tendance objective de la modernité permet d'utiliser dans cette étude une approche culturologique associée à une approche historique et philologique reflétant le nouveau syncrétisme du savoir culturel actuel, représenté par la description et l'analyse de nombreux discours, concepts et aspects de l'interprétation de la réalité sociale.

Ces dernières années les travaux des colons Chabag, cette ex-colonie suisse de Bessarabie, attirent l'attention des chercheurs nationaux et étrangers tels que Alena Boyeva, Peter Collmer, Marco Giolitto, Olivier Grivat, Irina Ivanova, Olivier Meuwly, Valentina Onoprienko, Elena Simonato et al. Dans leurs études scientifiques ces travaux comme «un chapitre relativement méconnu de l'histoire de l'émigration suisse» (Denis Dafflon) ont été impliqués dans la considération sous l'angle d'établissement des caractéristiques principales de la communauté chabienne sous ses aspects historiques et linguistiques telles que l'histoire de l'émigration suisse en Russie, le contexte vaudois de l'émigration en Russie, historiographie de Chabag comme colonie suisse de la mer Noire, les caractéristiques du parler de Chabag, qui «représente un cas typique de lieu frontière entre les mondes russophone et francophone, parcouru par des courants et des dynamiques de nature variée, qui dérivent du contact entre le russe, le français et l'allemand, mais aussi avec les autres langues voisines comme l'ukrainien et le moldave» (Elena Simonato), etc.^{5,6,7} Mais les ouvrages francophones des chabiens n'ont pas encore été soigneusement étudiés du point de vue de la perception et de l'interprétation du passé historique de la Bessarabie.

Il est à noter qu'en général dans l'historiographie nationale et étrangère les investigations au sujet de la culture grecque en Bessarabie du point de vue chronologique et thématique, à plusieurs aspects des relations humaines, interférences spirituelles et autres sont bien riches. Mais ces études, rédigées le plus souvent en ukrainien, roumain, russe et

⁴ Grivat O. (2014). *Des vins de Bessarabie produits à...* Cully, Infôtellerie. Suisse Romande. № 80. P. 19.

⁵ Боева А.Р. (2012). *Из джерел про історію швейцарських колоністів на півдні України*, Вісник ОНУ. Т. 17, вип. 2(8). С. 23–39.

⁶ Оноприенко В. Ф. (2009). «Истинный рай – на шабской земле...»: *Документальная история швейцарских колонистов в Бессарабии*, Одеса: Астропринт. 142 с.

⁷ *Les communautés suisses de Crimée et de la mer Noire: langues et traditions* (2017). Edité par Elena Simonato, Irina Ivanova, Marco Giolitto. Cahiers de l'ILSL. № 51. Lausanne: Centre de linguistique et des sciences du langage. 244 p.

moins souvent en anglais, n'utilisent pratiquement pas de sources d'expression française. Rappelons toutefois que le français en Bessarabie était répandu et populaire depuis l'époque de la domination turque, étant en ces temps une sorte de *lingua franca*: «Le français était devenu la langue unique de la diplomatie avec la signature du traité de Rastatt en 1714 entre le prince Eugène de Savoie et le duc de Villars. Il l'est demeuré jusqu'en 1918. Au sud du Danube, l'usage du français a été un héritage encore plus ancien de l'empire ottoman. [...] Au XVIe siècle, il était devenu à l'intérieur de l'empire ottoman la principale langue de communication entre les communautés et les peuples de cet empire qui n'étaient pas de confession musulmane»⁸.

Plus tard, au XVIIe – XIXe siècles ce sont des expatriés de confession protestante qui ont contribué à la diffusion du français. L'évêque de la colonie suisse de Chabo François-Louis Bunion, dont l'une des œuvres fera l'objet de l'étude du présent article, a décrit *ab experto* l'état du français en Bessarabie du XIXe siècle comme suit: «Cette langue universelle n'est parlée qu'à Chabag, en commune; mais chaque famille noble la connaît, chacune d'elles du moins la fait apprendre à quelque membre de sa famille, non seulement parce que la mode le veut, mais parce que les chefs-d'œuvre littéraires se font en cette langue et qu'elle est la plus élégante»⁹. Donc, à l'époque susmentionnée la langue française en Bessarabie conserve son haut statut non seulement dans les milieux aristocratiques et commerçantes, mais aussi dans les cercles scientifiques et littéraires. Ainsi, le matériel peu étudié des travaux francophones des colons de Bessarabie, qui reflètent une couche scientifique, culturelle et linguistique considérable, comble une lacune importante dans l'historiographie de cette région.

Les premières références aux Grecs et aux traces de leur séjour sur la terre bessarabienne dans les ouvrages francophones des colons chabiens apparaissent dans le livre «Essai sur l'histoire naturelle de la Bessarabie» de Charles Tardent, colon suisse de la première génération. Son travail a été publié à Lausanne en 1841 et destiné principalement pour les amateurs des sciences naturelles. Le chercheur suisse s'appuie sur l'information fournie par des sources documentaires, pourtant des considérations et observations socioculturelles insérées dans son récit, sont indépendantes et dérivent de sa propre vision de la Bessarabie.

Compte tenu des objectifs principaux de Charles Tardent, des questions relatives à la composition nationale et au dialogue interculturel en Bessarabie ne sont pas primordiales dans ce livre et donc le sujet de la présence grecque dans cette région y est traitée assez sporadiquement. Au début de l'essai l'auteur note que ce pays «n'a encore été parcouru et observé convenablement par aucun naturaliste»¹⁰ et tâche avant tout de combler cette lacune. Cependant, en décrivant la position géographique et le climat de la Bessarabie qui rendent «cette province propre à beaucoup de genres de cultures» il se réfère aux «aborigènes Grecs» qui «se plaignent du changement de température»¹¹.

Charles Tardent retrace les réalités historiques sur la culture du raisin dans la région étudiée et la production de vin par les Grecs anciens, puis par les Génois et les Turcs, qui ont possédés ces terres à diverses époques. Ainsi, le colon suisse affirme dans son texte que plusieurs anciens vignobles d'Akkerman^{12*} «n'ont pu être introduits que par les peuples

⁸ Vuillemin A. (2013). *Les littératures d'expression française dans les pays du sud-est de l'Europe (XVIIIe – XXIe siècles)*. Fabula. Les colloques. La conquête de la langue. URL: <http://www.fabula.org/colloques/document1978.php>

⁹ Bugnion F.-L. (1846). *La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique*. A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur. P. 60.

¹⁰ Tardent Ch. (1841). *Essai sur l'histoire naturelle de la Bessarabie*. Lausanne: Imprimerie et librairie de Marc Ducloux. P. 3.

* le nom de la ville de Bilhorod-Dnistrovskyï en Ukraine jusqu'en 1944.

¹² Ibidem. P. 4.

anciens marchands et voyageurs comme les Grecs et les Gênois»¹³. Charles Tardent clarifie aussi les racines grecques de certaines dénominations d'espèces biologiques de la région, e.g.: «On fait la pêche d'une autre espèce du hareng, nommé par les Grecs Kéfal»¹⁴. Vraiment, le nom «кефаль» de ce petit poisson appelé en français mulot, mule, muge ou meulle est venu en russe en raison de l'emprunt de la langue grecque et a été formé à partir du mot grec «kephale», qui signifie «tête», c'est-à-dire que le nom reflète le signe extérieur du poisson – sa grosse tête.

L'influence de la culture grecque sur le monde bessarabien est clairement et en détail démontrée et interprétée dans le travail remarquable «La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique» d'un autre intellectuel suisse François-Louis Bugnion (1822-1880), venu à Chabag en 1843 de Belmont-sur-Lausanne. L'auteur de ce livre rédigé en français est un missionnaire universaliste, pasteur réformateur, enseignant de la colonie de Shabag et correspondant de l'Association Impériale d'agriculture du sud de Russie¹⁵.

Il est remarquable qu'au cours de ces dernières années le livre susmentionné a été réédité plusieurs fois aux États-Unis dans la série «Forgotten Books» qui le reproduit selon l'original publié du vivant de l'auteur. Convaincu que cet ouvrage est important sur le plan culturel, on l'a rendu disponible dans le cadre d'engagement à protéger, préserver et promouvoir la littérature mondiale. Malheureusement en Bessarabie ce livre qui fait partie de la base de connaissances de la civilisation bessarabienne reste aujourd'hui une rareté bibliographique mal connue et n'a pas encore été traduit en langues slaves.

L'objectif historique et ethnographique de cet ouvrage de François-Louis Bugnion était d'explorer le passé bessarabien aussi profondément que possible, en remontant très loin dans les temps anciens, puis, d'une époque à l'autre, de comprendre plus précisément la vie de la population locale. *Argumentum externum* du chercheur suisse sont devenues des preuves de ses contemporains, ainsi que des sources documentaires et artistiques antiques et médiévales. L'auteur de l'ouvrage raconte l'histoire de la Bessarabie du début de l'Antiquité jusqu'au milieu des années 40 du XVIIIe siècle dans un large contexte socioculturel, ainsi que l'origine, la composition ethnique et sociale de sa population, son agriculture et son climat, sa géographie politique, etc. Il décrit les limites de cette région comme suit: «La Bessarabie, partie de l'ancienne Scythie comprend le pays situé entre la Moldavie à l'ouest, la Turquie au sud, la Mer Noire à l'est et au sud-est, le gouvernement de Kherson au nord-est, et enfin la Podolie et une partie de la Boukovina, au nord. Ses bornes fluviales sont: le Dniester, au nord et au nord-est; la Mer Noire, à l'est et au sud-est; le Danube, au sud, et enfin le Pruth, à l'ouest»¹⁶.

François-Louis Bugnion s'intéresse aux problèmes de la colonisation de la Bessarabie par différents groupes ethniques: Sarmates, Scythes, Grecs, Romains. «Depuis les temps les plus reculés, le sol de la Bessarabie a été foulé, sans interruption, par des colons étrangers», – c'est ainsi que ces terres accueillantes sont caractérisées par leur colon suisse qui, après une étude minutieuse des sources historiques, explique les différentes vagues plusieurs fois centenaires de colonisation de la Bessarabie et note les phénomènes d'interaction sociale de colons d'ethnies différentes. Il donne leur séquence comme suit: «Les premiers colons que je découvre dans l'histoire sont les Sarmates. Ces hommes, qui vivaient avec les Scythes, étaient les subordonnés de ceux-ci, et leur fournissaient des soldats en temps de guerre, comme à des maîtres, selon qu'on le voit dans les guerres de Darius en Scythie. Plus tard, les Grecs vinrent s'y établir comme colons, avant même que les Sarmates eussent disparu; leurs

¹³ Ibidem. P. 7.

¹⁴ Ibidem. P.12.

¹⁵ *Отчет о действиях Императорского Общества сельского хозяйства Южной России за 1849-й год* (1850). Изменения в составе Общества и Совета онаго. Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. № 1. С. 13-15.

¹⁶ Bugnion F.-L. (1846). *La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique*. A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur. P. 7.

colonies principales étaient Tyras, Ophiuse, Niconie, etc. Les Grecs furent remplacés par les Romains, qui s'y colonisèrent tellement que leurs descendants s'y trouvent encore aujourd'hui»¹⁷. Des liens étroits du passé historique de la Bessarabie et la Grèce se reflètent dans la narration qui recèle de nombreuses références aux Grecs et aux interprétations des traces et des conséquences de leur séjour sur cette terre. L'auteur suisse rappelle que «déjà 70 ans avant l'établissement des Grecs en Scythie, une flotte, sous les ordres de Jason, avait passé la mer Noire, se rendant en Colchide»¹⁸.

Dans la partie consacrée à l'ancienne Bessarabie les plus fréquentes sont les références à l'historien et géographe grec Hérodote, qui a visité lui-même ces terres et dans le Livre IV nommé «Melpomène» de son œuvre «Les Histoires» (rédigées probablement vers 445 avant J.-C.) les a décrites en détail. Notons que «Les Histoires» c'est le plus ancien texte de la littérature européenne sur l'antiquité bessarabienne, il est naturel donc que *pater historiae* devient le «guide» principal de François-Louis Bugnion sur les temps anciens de la Bessarabie et des références du type «selon Hérodote», «disait Hérodote» ou bien «voici ce que dit Hérodote dans son livre quatrième»¹⁹ sont constantes dans son récit.

L'auteur du livre porte une attention particulière au peuple indigène nommé Scythes – premiers habitants des terres qui forment aujourd'hui la Bessarabie. En utilisant le témoignage d'Hérodote, le chercheur suisse les considère sauvages, pratiquant des coutumes grossières et n'aimant pas les habitudes et des croyances des autres, en particulier des Grecs: «Les Scythes avaient une aversion profonde pour les coutumes étrangères, et plusieurs fois ils ont puni ceux qui avaient voulu en imiter; le roi fit entre autres tuer Anacharsis, parce qu'il avait sacrifié à la manière des Grecs»²⁰. Cependant, dans leurs croyances religieuses complexes et dans le panthéon de leurs dieux, fourni par le narrateur, des divinités grecs et romains Vesta, Jupiter, la Terre, Apollon, Vénus-Uranie, Hercule, Mars, Neptune, Mercure se combinent à merveille²¹.

François-Louis Bugnion examine des éléments de la diffusion culturelle, des processus de distribution spatiale et temporelle d'échantillons de la culture grecque, conduisant à l'échange d'éléments d'expérience sociale, d'interaction et de compréhension mutuelle des Scythes et des Grecs. Leur interaction socioculturelle commence par les échanges commerciaux: «Depuis l'expédition de Darius, les Scythes se livrèrent au commerce avec les Grecs qui avaient fondé la colonie Tomi, à l'embouchure du Danube, environ 1280 ans avant Jésus-Christ. Cette colonie avait été fondée par Néoptolème, fils d'Achille et chef des Thessaliens»²².

La narration relève plusieurs étapes du développement des relations socioculturelles entre des Scythes et des Grecs et cette interaction s'avère très bénéfique pour les premiers: «Au premier abord, les Scythes s'enfuirent des Grecs et s'enfoncèrent dans l'intérieur du pays; mais bientôt ils furent plus traitables et entrèrent en relation avec les étrangers, ce qui fut un coup de mort pour leurs habitudes nomades. L'adresse des Grecs se déploya avec succès vis-à-vis de ces êtres confiants; on leur fit remarquer des vêtements commodes, des colifichets pour leurs femmes, des outils simplifiés; on leur fit goûter des liqueurs spiritueuses, et par ces moyens on excita entre eux des rivalités. Le désir de posséder ces choses s'empara peu à peu des Scythes, qui finirent par les échanger contre des esclaves, parce que les Grecs ne voulaient pas autre chose»²³.

Cependant, le commerce avec les Scythes a été aussi utile pour les Grecs, contribuant aux derniers à devenir des colons prospères de la région. L'auteur de l'étude avance son

¹⁷ Ibidem P. 84.

¹⁸ Ibidem. P. 28.

¹⁹ Ibidem. P. 9.

²⁰ Ibidem. P. 21.

²¹ Ibidem. P. 17.

²² Ibidem. P. 22.

²³ Ibidem. P. 22-23.

argument comme suit: «Par suite de l'extension de leur commerce avec les Scythes, les Grecs fondèrent encore plusieurs bourgs, entre autres celui d'Hermonacte, vers les bouches du Tyras et ils élevèrent la tour de Néoptolème, pour servir de phare à l'embouchure du fleuve. Plus tard, ils s'avancèrent sur les bords du Limane du Dniester et fondèrent, à quinze milles de la mer, les villes de Niconie et d'Ophiuse (Akermann et Ovidiopol, qui sont effectivement à quinze milles ou vingt verstes de la mer). Enfin sur l'île Tyres ils construisirent la ville de Tyras»²⁴. Le chercheur estime que ces relations commerciales ont pris fin au deuxième siècle avant notre ère: «Les Grecs continuèrent le commerce d'échanges avec les habitants de la Bessarabie et du voisinage, jusque vers l'an 120 avant Jésus-Christ, époque vers laquelle les Romains s'emparèrent du pays et, par la suite, du commerce»²⁵.

En décrivant la Bessarabie de la première moitié du XIX-e siècle François-Louis Bugnion prend comme sources d'information à la fois des publications imprimées et des souvenirs des habitants de la région, témoins vivants des faits et des événements historiques et sociaux décrits, y incluant ses propres observations. Il souligne la grande diversité ethnique, religieuse et linguistique de sa nouvelle patrie en ce temps-là, dont la population était constituée de Moldaves, Malorossiens, Moscovites, Grecs, Juifs, Arméniens, Allemands, Bulgares, Suisses, Bohémiens ou Ziganes. En parlant de l'élément grec dans la structure démographique de la Bessarabie il précise que les Grecs, sont «descendants des anciens colons de cette nation»²⁶.

En ce qui concerne les croyances religieuses des Bessarabiens qui lui sont contemporains, le chercheur suisse cite des données statistiques selon lesquelles «en première ligne nous devons placer la religion gréco-russe, qui est celle de la grande majorité des habitants»²⁷. Plus loin il ajoute: «Les Grecs ont la même religion que les Russes, mais leur culte se fait en langue grecque»²⁸. Parlant en tant que témoin des événements décrits il trouve en Ismaël* «de beaux bâtiments, la plupart appartenant à la couronne, et en outre deux églises grecques et un couvent»²⁹. L'église de Kilia «se fait admirer par son élégante architecture, celle des Némoliaks par sa simplicité, et celle des Grecs par son ancienneté»³⁰. En Akkerman (dans le texte de Bugnion – Akermann) «l'église grecque est la plus petite de toutes et pittoresquement posée sur un rocher près du lac»³¹, mais la légende associée au tombeau du «nouveau St.-Jean», renfermé dans une petite chapelle, située dans la cour de cette église, contient une haute appréciation des qualités morales des premiers chrétiens grecs, qui étaient vivaces dans la mémoire du peuple bessarabien. Il s'agit du marchand de Trébisonde, capitale du dernier empire grec, forcé par le pacha d'Akermann à renoncer à la foi chrétienne.

Il est bien connu que, lorsque des légendes ont été faites sur quelqu'un, cela signifiait non seulement une reconnaissance publique de ses actes, mais aussi une admiration sincère pour lui en tant que représentant de sa nation. Arrivée à l'auteur du livre en transmission orale, cette ancienne légende comme le reflet du folklore bessarabien avec son pathos religieux et social, mérite d'être reproduite sans coupures: «Sous la domination turque il arriva un jour un riche marchand chrétien avec un petit vaisseau de marchandises qu'il comptait vendre à Akermann; ce marchand était originaire de Trébisonde. Le pacha d'Akermann, qui convoitait les richesses de Jean, le fit enfermer pendant quelques jours et lui proposa ensuite d'apostasier s'il voulait conserver sa vie. Jean, indigné d'une pareille proposition, lui répondit fièrement: Comment quitterais-je une doctrine que j'ai sucée avec le

* En orthographe moderne – Ismail ou Izmail.

²⁴ Ibidem. P. 23.

²⁵ Ibidem. P. 23.

²⁶ Ibidem. P. 54.

²⁷ Ibidem. P. 62.

²⁸ Ibidem. P. 63.

²⁹ Ibidem. P. 170.

³⁰ Ibidem. P. 182.

³¹ Ibidem. P. 177.

lait de ma mère! Après d'inutiles efforts pour le convertir, le pacha confisqua son vaisseau et le condamna à mort. Il fut donc, ce chrétien Jean, attaché à la queue d'un cheval encore sauvage qui le traîna tantôt dans la boue, tantôt sur des pierres, et s'arrêta, quand le condamné fut mort, sur la place qu'occupe actuellement la chapelle. Les Turcs, surpris de l'air de reproche qu'ils lisaient aisément dans les yeux du cheval, voulurent contraindre celui-ci à courir encore; mais ils ne purent l'y obliger. Ils laissèrent donc là le corps du martyr; mais quand la nuit fut venue, la clarté que répandait ce corps les obligea de l'ensevelir un peu en terre. Sur ces entrefaites, arriva le prince de Shava qui, étant chrétien, demanda à acheter ce corps, ce qu'on lui accorda pourvu qu'il l'achetât à prix d'or, au poids du corps. Le prince, trop peu fortuné pour faire un pareil marché, partit de nouveau pour son village qui était dans le voisinage et revint peu après conclure le marché d'achat au prix proposé par les Turcs. Jean fut donc mis dans une balance et un certain nombre de pièces d'or dans l'autre, mais l'or ayant gagné de beaucoup, on en ôta une partie et il en fallut tant ôter qu'il n'en resta qu'une seule pièce qui était égale au poids du corps de Jean (!) Le pacha, voyant cette merveille, n'osa pas prendre la pièce et se hâta de remettre le cadavre, lequel resta à Shava jusqu'aux temps passés (le dernier siècle, à la fin), époque où il fut ramené à Akermann et enseveli à la place où il était mort. Cette mort était survenue, dit encore la légende, l'an 1475»³².

Il convient de noter ici que le travail de François-Louis Bunion est empreint d'une profonde religiosité et de références constantes à la Bible. Ainsi, même le thème qu'il n'y avait pas de servage en Bessarabie est donné comme suit: «Que les Bessarabiens s'estiment particulièrement favorisés d'être libres, de n'être pas esclaves comme beaucoup d'autres; qu'ils se montrent dignes de cette liberté, tout en se rappelant qu'ils ne seront véritablement libres que lorsque le Fils de Dieu les aura affranchis du péché»³³.

Dans le paragraphe «Histoire des langues parlées en Bessarabie» il s'agit du plurilinguisme traditionnel de cette terre et de l'enracinement profond de la langue grecque: «Depuis que les Cimraériens eurent quitté le pays, lesquels avaient sans doute une langue particulière, il y eut toujours en Bessarabie plusieurs langues parlées ensemble. Du temps d'Ovide, on y parlait le scythique et le sarmats. Bientôt la langue grecque y fut aussi en usage, par suite de l'établissement de colons sortis de la Grèce. Les deux premières langues sont aujourd'hui oubliées, tandis que le grec ancien a seulement fait place au grec moderne»³⁴. En outre, l'auteur précise: «Le grec moderne est parlé par des Grecs-Russes, qui sont dans le pays depuis plusieurs générations; ils ont leur service religieux dans cette langue»³⁵.

Le récit reflète qu'essayant de trouver des traces de la présence de Grecs anciens sur le territoire de sa nouvelle patrie, François-Louis Bunion tente de mener des recherches personnelles sur le terrain. Ainsi, en développant une histoire sur la ville de Tyras qui, selon les historiens de l'Antiquité, a été construite par les Grecs sur l'île Tyres, il raconte ses tentatives de recherches archéologiques qui se sont avérées infructueuses: «J'ai fait fouiller dans cette île, aujourd'hui déserte; mais je n'y ai rien découvert, sans doute parce que la ville était construite en bois et que pendant environ deux mille ans de terme, il a eu le temps de se pourrir et décomposer»³⁶. Il note également que les habitants locaux ne croient pas en l'existence de l'ancienne ville de Tira sur cette île et poursuit la controverse avec eux dans son livre: «Les personnes auxquelles j'ai parlé de la ville de Tyras qui y avait existé, m'ont généralement contredit; aucun des Russes auxquels j'en ai parlé ne savait cela; l'objection principale que l'on me faisait, était que l'emplacement est trop petit pour un établissement commercial, pour une ville; mais cette objection tombe dès qu'on a foulé le sol de l'île, laquelle a huit verstes de longueur, c'est-à-dire, près de deux lieues; quant à sa largeur elle

³² Ibidem. P. 177-178.

³³ Ibidem. P. 56.

³⁴ Ibidem. P. 57.

³⁵ Ibidem. P. 59.

³⁶ Ibidem. P. 23.

varie d'une à deux verstes»³⁷.

Le résultat des recherches ultérieures d'un autre colon de cette *terra testamentālis*, André Anselme, a été beaucoup plus fructueux et a révélé de nombreux artefacts liés à la période antique qu'il décrit dans son livre «La colonie suisse de Chabag (Bessarabie): notice historique 1822-1922». (Précisons que les découvertes archéologiques de ce viticulteur de Shabo n'ont pas fait l'objet d'une recherche particulière, c'étaient principalement des trouvailles aléatoires qu'on faisait en fouillant le sol.) Dans cet ouvrage les terres de sa colonie et d'Akkerman sont caractérisées comme suit: «Cette partie du district d'Akkerman avec ses anciens vignobles, peut être considérée aussi comme la plus intéressante sous le rapport historique. Nous ne parlerons pas ici de l'intérêt archéologique que présente Akkerman, l'ancien Tyras des Grecs et des Romains, le Moncastro des Gênois, la Cetatea Alba* d'Etienne le Grand**, qui cache dans son enceinte les vestiges d'un passé plusieurs fois millénaire; mais il est intéressant de dire que très souvent le vigneron, en travaillant sa vigne, vient heurter des débris vénérables de poteries antiques et briser une amphore»³⁸.

L'auteur du livre rappelle qu'Hérodote avait déjà trouvé ici la ville de Tiras, principale ville des Tirites, et se souvient les historiens de l'Antiquité: «Ce fut ici que, d'après Hérodote, habitèrent jadis les Grecs qu'on appelait Tyrites. Les auteurs anciens placent aussi à l'embouchure du Dniester la fameuse tour de Néoptolême et font mention de villes importantes telles que Niconie, Ofiloussa et Hermonacle»³⁹. *Argumentum ad oculos* est une photographie, publiée dans le livre susmentionné, sur laquelle André Anselme apparaît accompagné d'artefacts grecs antiques découverts à Chabo. La légende sous la photo annonce que ce sont «amphores et monnaies grecques trouvées dans la vigne de l'auteur»⁴⁰. Il inclut dans son raisonnement une interprétation du symbolisme des artefacts trouvés. Sachant que de nombreuses villes de la Grèce antique possédaient leurs propres pièces de monnaie, l'explorateur français cherche à expliquer les symboles gravés sur ces pièces. Ainsi, analysant des données numismatiques, présentées par cette terre antique, en tant que porteurs d'informations socioculturelles, de significations vitales et sémantiques il dit: «En effet, les monnaies de la ville grecque de Tyras, Akkerman, la Cetatea Alba actuelle qui datent du VIII-ème siècle avant notre ère, porte d'un côté l'effigie de Déméter, la déesse de la prospérité agricole, couronnée d'épis, symbole de la fertilité du pays, et au revers l'image du taureau qui bondit sous les piqûres des insectes, nous révélant la présence de chaleurs excessives». Et à l'aide de l'image d'une grappe de raisin sur des monnaies grecques antiques, le chercheur retrace la généalogie viticole de la région bessarabienne: «D'autres part, un grand nombre de monnaies du pays portent au revers la grappe de raisin, qui est restée depuis comme emblème de la ville sur son écusson, signe caractéristique de l'importance que dut avoir la culture de la vigne dans cette contrée, dans les époques les plus reculées»⁴¹.

En commentant l'histoire viticole de «cette contrée fertile» et ses liens étroits avec les traditions grecques, André Anselme réactualise des idées de ses prédécesseurs. Ainsi, «en parlant des vignobles d'Akkerman» le fondateur de la colonie suisse de Chabag Louis Vincent Tardent fait «la judicieuse remarque qu'ils sont ici en présence de plantations d'origine principalement grecque, dont la marque caractéristique est de tailler les seps bas, au ras du sol, genre de culture qui doit être considéré comme le plus approprié aux sols secs et

³⁷ Ibidem. P. 24.

* Cetatea Albă (en roumain) est une forteresse et une ville médiévale de Bessarabie.

** Étienne le Grand (1433-1504) était un voïvode (prince) de Moldavie, célèbre pour sa résistance contre l'Empire Ottoman.

³⁸ Anselme A. (1925). *La colonie suisse de Chabag Bessarabie: Notice historique, 1822–1922*. Cetatea-Alba: Imprimerie le Progrès. P. 20.

³⁹ Ibidem. P. 20.

⁴⁰ Ibidem. P. 20.

⁴¹ Ibidem. P. 21.

aux étés chauds»⁴². *Quant aux références aux relations des colons de Shabag avec les Grecs, elles ne sont mentionnées que quelques fois dans le récit, en particulier, il est dit que les habitants de Shabag «fraternisaient avec les membres de l'église grecque»⁴³ et que le vin, les fruits et les fromages produits par les colons étaient expédiés en gros à Odessa, où chez le marchand grec Alexandre Stamaki ils ils étaient vendus au détail»⁴⁴.*

On peut donc affirmer que les travaux scientifiques des intellectuels francophones de la colonie de Chabag reflètent leur apport important dans la «quête identitaire» de Bessarabie. Ces œuvres, mêlant organiquement des éléments agricoles, culturels, ethnographiques à d'autres proprement historiques, ont, à des degrés divers, évoquées la présence grecque en Bessarabie et son influence sur le développement socioculturel de cette région à travers différentes périodes historiques.

Des recherches futures seront axées sur une analyse complète et la traduction adéquate en ukrainien des textes de colons suisses francophones de la Bessarabie, qui constituent pour les lecteurs ukrainiens une bonne occasion de se familiariser avec l'histoire spirituelle, la mentalité nationale, les valeurs de la vie de cette communauté en tant que partie intégrante du processus historique et culturel de la Bessarabie.

REFERENCES

Anselme A. (1925). La colonie suisse de Chabag Bessarabie: Notice historique, 1822–1922. Cetatea-Alba: Imprimerie le Progrès. – 84 p. [in French].

Boieva A.R. (2012). Iz djerel pro istoriy shveitsatskih kolonistiv na pivdni Ukraini. [From the sources of the history of the Swiss colonists of the South of Ukraine] Visnik ONU [Herald of ONU]. Vol. 17, issue 2(8). P. 23–39 [in Ukrainian].

Bugnon F.-L. (1846). La Bessarabie ancienne et moderne. Ouvrage historique, géographique et statistique. – A Lausanne: chez George Bridez; A Odessa: chez Villietti; A Chabag: chez l'Auteur. – VI, 7–194 p. [in French].

Dupoirier E., Schajer H.-D. (1994) L'identité régionale: problèmes théoriques, perspectives politiques. Paris: Presses Universitaires de France. P. 330–344. [in French] URL: http://www.cevipof.com/rtefiles/File/elisabeth_dupoirier_.pdf

Grivat O. Des vins de Bessarabie produits à... Cully // Infôtellerie. Suisse Romande. – Décembre 2014. – № 80. p. 19. [in French].

Les communautés suisses de Crimée et de la mer Noire: langues et traditions (2017). Edité par Elena Simonato, Irina Ivanova, Marco Giolitto. Cahiers de l'ILSL, № 51. Lausanne: Centre de linguistique et des sciences du langage. 244 p. [in French].

Onoprienko V.F. (2009). «Istinniy ray – na shabskoy zemle...»: Documentalnaya istoria shveitsarskih kolonistov v Bessarabii [«A true paradise is on the land of Shabo...»: A documentary history of Swiss colonists in Bessarabia]. Odesa: Astroprint. 142 p. [in Russian].

Otchet o deistviah Imperatorskogo Obchestva selskogo hoziaistva Ujnoy Rossii za 1849 god (1850). [Report on the actions of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia for 1849]. 1. Changes in the composition of the Society and its Council [Text] // Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia. – № 1. – P.13–15. [in Russian].

Tardent Ch. (1841). Essai sur l'histoire naturelle de la Bessarabie. Lausanne: Imprimerie et librairie de Marc Ducloux. 90 p. [in French].

Vuillemin A. (2013). Les littératures d'expression française dans les pays du sud-est de l'Europe (XVIIIe-XXIe siècles). Fabula / Les colloques, La conquête de la langue. [in French] URL: <http://www.fabula.org/colloques/document1978.php>

⁴² Ibidem. P. 26.

⁴³ Ibidem. P. 60.

⁴⁴ Ibidem. P. 51.

Kudinova O. Greeks in the social and cultural space of Bessarabia: perceptions of French-speaking colonists of Shabo (1841-1925)

The poorly studied material of Bessarabian settlers' French-speaking works, which reflect a significant scientific, cultural and linguistic layer, fills an important gap in the historiography of this region. These works have not yet been carefully studied from the point of view of the perception and interpretation of the historical past of Bessarabia.

The purpose of this article is to determine the historical and cultural characteristics of the interpretation of the place and role of Greeks in intercultural dialogue and interaction with representatives of other ethnic groups in the Bessarabian region in French-speaking works of colonists of Shabo published during the years 1841-1925.

The first references to the Greeks and the traces of their stay on the Bessarabian land in the French books of settlers of Shabo appear in «Essay on the natural history of Bessarabia» by Charles Tardent, Swiss settler of the first generation.

The influence of Greek culture on the Bessarabian world is clearly and in detail demonstrated and interpreted in the remarkable work «The ancient and modern Bessarabia. Historical, geographical and statistical work» of another Swiss intellectual François-Louis Bugnion.

André Anselme in his book «The Swiss Colony Chabag (Bessarabia): historical overview 1822-1922» describes ancient Greek artifacts discovered in Shabo. Commenting the story of «this fertile land», the French author updates the ideas of his predecessors, the aforementioned Swiss settlers and includes in his reasoning an interpretation of the symbolism of the found artifacts.

An analysis of the above texts proves that the Bessarabian settlers' French-speaking works reflect their important contribution to Bessarabia's «quest for identity». These works, organically mixing agricultural, cultural, ethnographic and historical elements, have, to varying degrees, evoked the Greek presence in Bessarabia and its influence on the socio-cultural development of this region through different historical periods.

Key words: *Bessarabia, Swiss settlers, Chabag, intercultural dialogue, socio-cultural space, Greeks, regional identity, French-speaking works.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-15
УДК 94(41/99)

Володимир ЛЕВЧУК*

ПОРІДНЕНІ МІСТА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ГРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ПОЗИЦІЙ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

У статті розглядається процес становлення, розвитку та сучасний стан побратимських зв'язків регіонів, міст Одеської області з містами-побратимами Грецької Республіки. Аналізуються основні напрямки міжрегіональної міжнародної діяльності й удосконалення муніципального партнерства як складової культурної дипломатії. Автор розкриває особливості взаємодії в контексті історичних змін, наводить та охарактеризовує форми прояву міжнародного співробітництва між містами. Стрижневою ідеєю даної статті є положення про те, що формування та реалізацію ефективної політики співробітництва України з країнами ЄС не можна покладати тільки на вищі органи державної влади і управління, яким надано право визначати основні напрямки зовнішньої політики України. Необхідно більш активно залучати до цієї роботи, особливо в умовах агресивної російської пропаганди, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. В умовах реалізації європейського вектора розвитку України особливо важливою є побратимська співпраця українських міст, котрі розміщені на прикордонних територіях із країнами-членами Європейського Союзу й виступають у ролі своєрідних «мостів» між сусідніми країнами. Визначається роль громадської ініціативи в культурній дипломатії та громадського моніторингу діяльності органів влади. Метою цього дослідження є з'ясування суті поняття культурної або м'якої дипломатії та міжрегіонального, муніципального партнерства, на прикладі співпраці районів і міст Одеської області з грецькими побратимами.

Ключові слова: міста-побратими, культурна дипломатія, побратимські зв'язки, Одеська область, Грецька Республіка, співпраця.

Постановка наукової проблеми та її значення. Співробітництво між окремими територіями поступово стає функцією місцевого самоврядування. В умовах незалежності новий імпульс отримали міжнародні зв'язки регіонів, міст із містами-побратимами і партнерами, що набули масового характеру та стимулювали розвиток міжмуніципального партнерства. У сучасній науковій літературі комплексного вивчення історичних, соціально-економічних, географічних, правових та інших аспектів розвитку побратимського співробітництва не проведено. Проблема побратимського співробітництва регіонів, міст як чинника культурної дипломатії є недостатньо дослідженою у науковій літературі. Проблематика є досить новою для сучасної України. У Радянському Союзі через наявність інформаційної завіси від решти світу, всебічного контролю та партійного диктату, міжнародне співробітництво міст-побратимів було заформалізованим. Проте проблеми існують і в сучасних умовах. Попри те, що міста України мають досить високий показник побратимських зв'язків (891 місто-побратим у 60 країнах світу), все ж відсутня чітка стратегія у практичній площині як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування щодо ефективного ведення та розвитку співпраці із містами-побратимами, участі у спільних проектах, діяльності міжнародних організацій¹.

* Левчук В. – здобувач відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України, Інститут історії України НАН України, e-mail: lev4uk@ukr.net

¹ Богородецька О. (2014). Проблеми та перспективи формування побратимських зв'язків міст України та Польщі. Науковий вісник Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців, Науки: економіка, політологія, історія. 2014. № 1 (209). С. 74.

Аналіз публікацій останніх років показує, що основні тенденції розвитку партнерських та побратимських відносин між регіонами, містами України та інших держав світу стали активніше висвітлюватися у науковій та публіцистичній літературі. Актуальним питанням постає дослідження ключових проблем та можливостей для реалізації побратимських зв'язків на практиці міжрегіонального та муніципального співробітництва, що зумовило вибір теми.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Видатний політичний і державний діяч Німеччини, лауреат Нобелівської премії миру Віллі Брандт свого часу висловив думку: міжнародні відносини настільки важливі, що їх не можна віддавати на відкуп лише державним органам. Сьогодні вже стало нормою ділитися монополією державної дипломатії і сприяти зростанню і розвитку народної культурної дипломатії. Культурна дипломатія або м'яка дипломатія у сучасних умовах відіграє у державній політиці важливу роль з огляду на вплив у питаннях національної безпеки та міжнародного іміджу. У світовій політичній думці найбільш повним і точним вважається визначення яке належить американському науковцю Мільтону Каммінгсу: обмін ідеями, інформацією, предметами мистецтва, іншими аспектами культури з метою сприяння взаєморозуміння між народами, реалізації політичних і економічних цілей по ланцюгу «позитивний погляд – спонукання до більш тісних зв'язків – зміна громадських настроїв – запобігання, управління і уникнення конфліктів»². В Україні більш поширеною думкою є розгляд культурної дипломатії як заснування або полегшення таких обмінів з метою вироблення переваг на довгий термін, або ж підтримка національних інтересів, побудови відносин або посилення соціокультурного розуміння³. О. П. Розумна вважає за необхідне виділити два важливих завдання культурної дипломатії. На зовнішньому напрямі – забезпечення іміджу держави й успішності її міжнародної політики; на внутрішньому – зміна парадигми культури і реформування культурної політики, від чого залежить зміст і якість культурного продукту⁴. Для нас важливо показати, що Україна — це частина цивілізованого світу, у нас є спільне минуле та культурне надбання, ми розвиваємось і можемо спілкуватись на рівних. Сьогодні, в умовах агресивної російської пропаганди, розкривати світу іншу Україну, а не країну-жертву, є **пріоритетним**: потрібно завдяки культурній дипломатії створювати можливості для взаємодії між людьми, реалізовувати спільні культурні проекти, міжнародні програми обміну, розповідати про себе через мистецтво. При цьому система об'єктів культурної дипломатії включає кінематографію, музику, живопис, скульптуру, виставкову діяльність, наукові обміни, освітні програми, переклад літературних творів і та інше. До суб'єктів культурної дипломатії, як правило, відносять органи державного управління, неурядові організації, громадські об'єднання, приватні особи, зацікавлені в міжкультурних контактах.

Розглянемо місце та роль у культурній дипломатії регіонального і муніципального співробітництва на прикладах руху поріднених міст Одеської області та Грецької Республіки. У СРСР під жорстким контролем держави і компартії народна дипломатія була зведена до діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном, а з 1958 року, Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами і підпорядкована зовнішньо політичним завданням держави. Рух поріднених міст був однією зі складових їх діяльності і Одеса стояла біля його витоків. На початок 1990-х років місто мало побратимські зв'язки з 15 містами світу, але нажалі ні одного в Греції. Поява на політичній мапі Європи незалежної України кардинально змінила

² *Cultural Diplomacy, Political Influence, and Integrated* (2009). *Strategy*. Strategic Influence: Public Diplomacy, Counter propaganda, and Political Warfare /Ed. by M. Waller. Washington: Institute of World Politics Press. P. 19, 74.

³ Луценко А.В. (2011). «М'яка сила» в сучасній геополітиці. Київ. С. 73.

⁴ *Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України: зб. наук.-експерт. матеріалів*. За заг. ред. О. П. Розумної, Т. В. Черненко. К.: НІСД, 2016. 92 с.

розвиток і підходи до міжрегіонального і муніципального співробітництва. Ліквідація державної монополії на культурну діяльність, децентралізація міжнародного культурного простору, поява значної кількості громадських організацій, приватних кампаній, які діють у площині культури та науки, інших факторів дала можливість збільшити кількість міст-побратимів та на якісно новому рівні розвивати міжнародне співробітництво. Розвиток побратимських і партнерських відносин став надбанням не тільки міста Одеси (має 23 побратима і 16 партнерів з 29 країн)⁵. В Одеській області три райони, один район міста Одеси, 16 міст і містечок підписали договори про побратимство або партнерство з 66 містами 15 країн світу.

Сьогоднішня тенденція інтеграційних процесів у Європі показує зростання впливу регіонів на ефективність функціонування національних економічних систем й активізацію міждержавних і міжрегіональних зв'язків. Необхідно зауважити, що сучасний етап міжрегіонального співробітництва можна визначити як період становлення або початковий – це період пошуку контактів, констатації намірів і тому укладені угоди не завжди переростають у конкретні спільні проекти і справи, але сприяють накопиченню досвіду. Євроінтеграційні процеси слід також розглядати в контексті історії заселення та розвитку Одеського регіону. В кінці XVIII – на початку XIX століть в результаті декількох переселенських хвиль тут сформувались поселення болгар, молдаван, гагаузів, німців, греків, албанців, сербів, росіян, швейцарців. На території сучасної Одеської області виникають близько 200 таких поселень болгар, молдаван, 100 німців-колоністів, десятки грецьких та гагаузських. Переселенці-колоністи принесли свою національну культуру, ментальність, побут і мову та зумовили самотність етнокультурного розвитку краю. Сьогодні на території регіону діють біля 50 всеукраїнських, обласних національно-культурних товариств, об'єднань. Найбільш масовою (біля 1650 членів) і активною є Одеська обласна община греків ім. Г. Г. Маразлі. Зумовлено це також тим, що на території Одеської області згідно Всеукраїнського перепису населення за 2001 рік проживає більше 2000 греків.

Побратимські зв'язки установили міста Одеса з містом Пірей та Кілія з містом Фарсала. Договір про побратимство був підписаний 23 березня 1993 року в м. Одесі головою виконкому Леонідом Чернегою та мером Пірея Стеліосом Логофетісом. 24 квітні 2018 року в Кілії відбулось підписання угоди про співробітництво та побратимство між містами, що було закріплено підписами мера Фарсали Аріса Карахалюса і міського голови Кілії Тетяни Бойченко. Побратимські відносини 6 вересня 2010 року були офіційно закріплені угодою про співробітництво та культурний обмін між мерією м.Лефкада та Приморською районною державною адміністрацією м.Одеси. Так, першим бургомістром Одеського міського магістрата від грецької громади у 1796 році був обраний Теодор Флогайтіс – виходець з о. Лефкада. Одеська обласна рада підписала Меморандум взаєморозуміння щодо співробітництва між Одеською обласною радою та губернаторством області Серрес (29 жовтня 2008 року, м. Серрес), Меморандум взаєморозуміння щодо співробітництва між Одеською обласною радою та губернаторством області Драми (31 жовтня 2008 року, м. Драми), Меморандум щодо співробітництва між Одеською обласною радою та губернаторством області Салоніки (29 жовтня 2008 року, м. Салоніки)⁶. Автор цієї статті безпосередньо підписав угоду про побратимство Овідіопольського району з номом Іматія (16 серпня 2009 року) та договір про наміри співробітництва між м. Науса та Дальницькою об'єднаною територіальною громадою Овідіопольського району (21 червня 2018 року). Основними формами співпраці міст-побратимів та регіонів є листування між обласною, міською владою, обмін делегаціями регіональних і муніципальних властей, молодіжними і професійними групами, творчими колективами та фахівцями міського господарства. В останні роки починають розвиватися такі форми як проведення спільних бізнес-форумів, конференцій,

⁵ Одеська міська рада. Офіційний сайт. URL: <http://omr.gov.ua/ua/council>

⁶ Офіційний сайт Одеської обласної ради. URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua>

обмін виставками і концертними програмами, виставами. Підтвердженням інтенсивності культурних обмінів може слугувати діяльність у 2018 році: спільно з грецькими побратимами було організовано і проведено, по результатам пленера, виставку «Афіни – Пірей – Одеса» до 25-річчя встановлення побратимських відносин, де було представлено більше 30-ти робіт в техніках олійного і акварельного живопису, фотографії; концерти музичних ансамблів з Греції «Art Various», «Transcription Ensemble», « Palette Ensemble » – учасник XVIII фестивалю «Odessa JazzFest 2018»; презентацію книжок «Геметерон» і «К. Кавафіс. Вибране»; прочитано грецькими та українськими лекторами сім лекцій; Панайотіс Папуціс (Греція) став учасником «Odesa Photo Days 2018» та інше.

Міста Одеса, Южний, Чорноморськ і Пірей, Салоніки, Кавала активно співпрацюють в рамках Міжнародного Чорноморського клубу (МЧК)⁷. Клуб був створений 5 грудня 1992 року на I-й Асамблеї в Одесі (на теперішній час у складі 28 міст Чорноморського басейну). Головною метою створення Клубу є вирішення спільних завдань, пов'язаних із Чорноморським узбережжям, координація соціально-економічного, екологічного, культурно-освітнього розвитку в Чорноморському регіоні. Значним є список проектів та програм, ініційованих та проведених українськими містами членами МЧК. В культурологічній сфері – це Міжнародний театральний фестиваль «Homo ludens», фестиваль «Морський коньок», міжнародне свято «Музи Ольвії», міжнародний симпозіум живопису і графіки за участю художників із міст-членів МЧК та інші⁸. В 2006 році була реалізована ідея муніципалітету Одеси щодо створення та публікації Чорноморського енциклопедичного словника, правда тільки російською мовою, для вручення кожному місту-члену Клубу.

Важливу роль в налагодженні культурних зв'язків відіграє Філія Грецького Фонду Культури яка була відкрита в місті Одесі у вересні 1994 року, за рішенням Адміністративної Ради Фонду і на підставі дозволу Міністерства Юстиції України (реєстраційний номер 27 від 8 квітня 1994 р. Директор філії – пан Софроніс Парадісопулос)⁹. Міська рада Одеси надала філії три будівлі з символічною орендною платою, одне з яких історично належало Григорію Івановичу Маразлі, де жили греки і збиралися члени товариства «Філікі Етерія».

Фонд організовує виставки, концерти, театральні вистави, лекції, семінари, наукові конференції, диспути, музичні вечори; бере участь в акціях, ювілеях, тижнях театру, кіно і музики; поширює грецьку мову шляхом викладання її у філії, школах, гімназіях, університеті з наданням матеріалів, підручників та інших навчальних посібників; пропагує грецькі книги, представляючи їх авторів, підтримує перекладацьку діяльність, бере участь у міжнародних виставках книг; демонструє грецьке кіно; видає книги, каталоги заходів; розвиває освітню та культурну діяльність у навчальних та інших закладах зарубіжжя у співробітництві з місцевою владою та об'єднаннями греків України; підтримує фінансово творчі, видавничі, наукові та інші проекти. Філія сприяє встановленню прямих контактів і культурних обмінів між Україною та Грецією.

З часу відкриття при філії функціонує музей «Філікі Етерія», зали для проведення різноманітних заходів, а також бібліотека з читальним залом. В даний час ведеться активна робота з реконструкції та розробки документації музейної експозиції за участю грецьких та українських фахівців, пошуку нових музейних експонатів та інформаційних матеріалів. У філії працюють курси з вивчення новогрецької мови кількох рівнів (навчається біля 70 дорослих та 16 дітей), відкрито єдиний на території України екзаменаційний центр для одержання міжнародного сертифіката про знання грецької мови. Створено Хор грецької пісні (1998 рік) й танцювальний колектив (в січні 2003 року). Хор «Еллада» дипломант двох інтер-етнічних Міжнародних фестивалів

⁷ Воротнюк М. О. *Шляхи активізації діяльності України у Міжнародному Чорноморському Клубі (МЧК) Стратегічні пріоритети.* №2(3). С. 45.

⁸ Там само. С. 47.

⁹ Філія Грецького фонду культури. URL: <http://hfcodessa.org.ua>

придунайських держав (1999 – м. Галац, Румунія; 2001 – м. Ізмаїл, Україна). У квітні 2004 року хор разом з оркестром народних інструментів Одеської державної музичної академії ім. А. В. Нежданової взяв участь у програмі культурних заходів м. Волоса (Греція), а у липні на запрошення Музичного товариства м. Ерміоні (Греція) – у XIII «Хорових зустрічах».

Співпрацюючи з організаціями і окремими особами, філія надає підтримку різним навчальним, науковим, видавничим та іншим програмам. Доробком спільної праці з Державним архівом Одеської області стали 7 виставок, 10 наукових та науково-довідкових видань, десятки статей та 9 наукових конференцій. Перлиною видавничої діяльності стали 7 томів «Греки Одеси: іменний покажчик по метричних книгах Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви».

З 2016 року організація «Фонд Бумбураса» займається благодійною допомогою у сферах освіти, охорони здоров'я, екології, соціального захисту, культури та мистецтва, науки і спорту. Традиційно кожен рік фонд проводить святкування на Грецькій площі Великодня (Пасхи) по грецьким традиціям; заходи, у тому числі парад грецької діаспори, до Дня незалежності країни, краєзнавчий конкурс «Дух Еллади в історії Одеси», переможці якого нагороджуються поїздкою на острів Лимнос. В планах фонду реставрація історичних місць Одеси, створення Грецького парку. 2 вересня 2018 року відбулось відкриття частини Грецького парку – арт-зони. На заході були присутніми представники міської влади та гості з Греції. Основним архітектурним елементом арт-зони став фонтан в формі людського обличчя, створеного відомим одеським скульптором Михайлом Ревою. Також тут стоять чотири копії всесвітньо відомих античних витворів мистецтва – скульптури Посейдона і трьох копій статуй із знаменитого музею Акрополя. Парк було визнано однією з кращих практик міжкультурної взаємодії.

Потрібно відзначити, що ще однією з відзнак побратимства стало закріплення назв у топоніміці міст, установлення пам'ятних знаків. В Одесі – це Грецькі вулиця, площа і парк, у Піреї – головна міська площа названа «Одеською». У 2005 році на Думській площі було відкрито пам'ятний знак містам побратимам і партнерам, а у 2015 році у Грецькому парку була закладена алея символів міст-побратимів – відкрили перголу з лавкою-символом та висадили йокогамську троянду, наступного року – розмістили лавку від німецького побратима та висадили троянди сорту «Регенсбург». Голова Національної туристичної асоціації України Іван Липтуга запропонував встановити пам'ятні знаки, виконані у вигляді туристичного логотипу Одеси у 193 країнах світу. В 2019 році перші чотири якоря відправляються у міста-побратими Марсель (Франція), Пірей (Греція), Стамбул (Туреччина) та Регенсбург (Німеччина).

Нові умови розвитку інтеграційних процесів, зростання ролі культурної дипломатії зумовлюють потребу удосконалення системи побратимських та партнерських зв'язків міст побратимів по наступним напрямкам:

- приведення національного законодавства в галузі міжрегіонального та муніципального партнерства до сучасних вимог;
- розробка та затвердження на сесіях місцевих рад програм розвитку міжнародних та побратимських зв'язків;
- розвиток контактів і взаємодії між містами-побратимами, містами-партнерами, використання можливостей міжнародних організацій і проектів;
- формування публічних програм співпраці місцевої влади з громадськістю та ресурсна їх підтримка;
- залучення громадських організацій, приватних осіб, волонтерів до реалізації проектів культурної дипломатії;
- стимулювання партнерських відносин та міжнародної діяльності територіальних громад на державному рівні;
- виведення побратимських і партнерських відносин регіонів, міст на рівень складової державної культурної дипломатії;

- розвиток соціальної та туристичної інфраструктури;
- поширення досвіду регіонального і муніципального партнерства та надання йому загальнодержавного значення.

Одеська область – це регіон який увібрав у себе європейський дух, створив поліетнічний і полікультурний світ. Європейські традиції мають глибокі історичні корені і здатні впливати на діяльність та свідомість сучасних поколінь. Проведений аналіз показує, що Одеська область приймає активну участь в євроінтеграційних процесах через міжрегіональне та муніципальне співробітництво з регіонами, містами побратимами і партнерами та участь у міжнародних організаціях і проектах. Децентралізація міжнародного культурного співробітництва, поява значної кількості громадських організацій, волонтерський рух дали можливість вийти на якісно новий рівень. Міжнародна діяльність і побратимські зв'язки Одеської області і Грецької Республіки розвиваються інтенсивно і в перспективі мають усі можливості для подальшого розширення. Побратимські стосунки установили міста Одеса з містом Пірей та Кілія з містом Фарсала, Одеська обласна рада підписала Меморандуми взаєморозуміння щодо співробітництва з губернаторствами областей Серрес, Салоніки та Драми. Важливу роль в налагодженні культурних контактів відіграє Філія Грецького Фонду Культури, благодійна організація «Фонд Бумбураса», Одеська обласна община греків ім. Г. Г. Маразлі. Об'єднання зусиль всіх учасників міжнародного співробітництва дозволяє вирішувати основні цілі культурної дипломатії: покращення поінформованості про Україну; формування позитивної уяви про нашу країну та її цінності, забезпечення розуміння наших ідей, прагнень і поглядів; залучення іноземних інвестицій та політичних партнерів для вирішення нагальних проблем. В той же час ми стикаємось з проблемами початкового періоду та новизни цього напрямку діяльності, а саме відсутня стратегія у практичній площині як з боку держави так і органів місцевого самоврядування. Недостатня спроможність останніх, особливо в фінансовому забезпеченні, щодо здійснення великих проектів у галузі міжрегіонального, муніципального співробітництва, низький рівень розвитку соціальної та туристичної інфраструктури тощо стають гальмуючими чинниками. Практика міжрегіонального та муніципального партнерства потребує подальших наукових досліджень.

REFERENCES

Bogorodetskaya O. (2014). Problemy ta perspektyvy formuvannay pobratymskyh zvyazkyv mist Ukrayny ta Polsky/[Problems and prospects of twin-cities formation between Ukraine and Poland] O. Bogorodetskaya / Naukovy visnyk Odesky natsionalny ekonomychny universytet. Vseukrainska asociatsia molodyh naukovtsev. – Nauky: ekonomyca, politologya, istorya, № 1 (209). p.74-78. [in Ukrainian].

Cultural Diplomacy, Political Influence, and Integrated Strategy (2009) // Strategic Influence: Public Diplomacy, Counter propaganda, and Political Warfare /Ed. by M. Waller – Washington: Institute of World Politics Press, 213 p. [in English].

Filiya Gretskego fondu kultury.[Branch of the Hellenic Foundation for Culture] – <http://hfcodessa.org.ua/> [in Ukrainian].

Lutsenko A.V. (2011) «Mayka syla» v suchasny geopolitycy. /[«Soft Power» in modern geopolitics.]. A.V. Lutsenko G.A. Picorsca– K., 216 p. [in Ukrainian].

Odeskay mystka rada. Oficyny sayt]Odessa City Council] – <http://omr.gov.ua/ua/council> [in Ukrainian].

Odeskay oblasna rada. [Official site of the Odessa Regional Council] – <http://oblrada.odessa.gov.ua> [in Ukrainian].

Polytyca kulturnoy dyplomatiy: strategichny priorytety dlay Ukrainy (2016) [The policy of cultural diplomacy: strategic priorities for Ukraine]. / zb nauk.-expert. materyalyv / za zag. red. O.P. Rozumnoy, T.V. Chernenco – K. : NICD, 92p. (ser. «Gumanytarniy rozvytok» vyp. 5) – http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/kult_dyp-cd7f1.pdf [in Ukrainian].

Vorotnuk M.O.(2007) Shlayhy aktivizatsiy diaylnosty Ukrainy u Mishnarodnomu Chornomorskomu Cluby (MCC) [Ways of expansion of Ukraine's activity in the International Black Sea Club]. /Strategychny priorityty, № 2(3). p.45-50. – old.niss.gov.ua/book/strpryor/3/06.pdf [in Ukrainian].

Levchuk V. Twin-cities of the Odesa region and Greece Republic: features of interaction in terms of cultural diplomacy

Odesa Oblast is a region that absorbed European spirit and created multi-ethnic and multicultural world. European traditions have deep historical roots and can influence the activity and consciousness of modern generations. The analysis shows that Odessa Oblast takes an active role in European integration processes through interregional and municipal cooperation with regions, twin cities partnership and participation in international organizations and projects. Decentralization of international cultural cooperation, significant number of public organizations and volunteer movement made it possible to reach a qualitatively new level. International activities and twin-ties of the Odessa Oblast and the Hellenic Republic are progressing intensively and have all the possibilities for further expansion. Twinning relations were established between the city of Odessa and the city of Piraeus and Kilia with the city of Farsala, the Odesa Regional Council signed the Memorandums of Understanding on cooperation with the governorates of the regions of Serres, Thessaloniki and Drama. An important role in the establishment of cultural contacts is played by the Branch of the Hellenic Foundation for Culture, the Charitable Foundation «Buromuras Foundation», the Odessa Regional Community of the Greeks named after G. G. Marazli. Combining of the efforts of all participants in international cooperation allows to solve main goals of cultural diplomacy: raising awareness of Ukraine; formation of a positive image of our country and its values, providing understanding of our ideas, aspirations and opinions; attraction of foreign investments and political partners to solve urgent problems. At the same time, we are faced with the problems of the initial period and the novelty of this field of activities, namely, there is no strategy in the practical plane both by the state and local self-government bodies. The lack of capacity of local self-government bodies, especially in terms of financial ability, to implement large projects in the field of interregional, municipal cooperation, low level of development of social and tourist infrastructure, etc. become inhibitory factors. Thus the practice of interregional and municipal partnership requires further research.

Key words: twin-cities, cultural diplomacy, partnership, Odesa region. Hellenic Republic, cooperation.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-18

УДК 351.075.52(477.74)Р

Олександр МИХАЙЛОВ*

**СТАН СИСТЕМИ КРЕДИТУВАННЯ В ІЗМАЇЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В статті аналізуються особливості адміністративного та організаційного регулювання кредитної політики в Бессарабській губернії. Особлива увага приділяється фінансовим операціям Ізмаїльської управи. Встановлено, що при оформленні штатного персоналу державних кредитних установ цілковита перевага надавалася представникам дворянського стану, які були представлені в усіх центральних банківських установах та фінансових організаціях регіону. Незважаючи на таке домінування аристократії у сфері кредиту, справи Ізмаїльського повіту в питанні двосторонніх відносин із позикодавцями були досить успішними, що говорить про компетентність та ефективну роботу працівників даних установ.

Ключові слова: дворянство, Бессарабська губернія, Ізмаїльська управа, земська каса, позика, фінанси.

Наприкінці ХІХ ст. кредитно-банківська система Російської імперії зазнала значних змін. Так, 1 червня 1895 р. було прийнято «Положення про установи дрібного кредиту», в якому основною їх формою, поряд із позичково-ощадними товариствами, визнавалися кредитні товариства райффайзенівського типу. Програма документу поширювалася також і на каси. Головна мета установ дрібного кредиту, за положенням, полягала в тому, щоб надавати населенню, в тому числі різним союзам, артілям, позики для задоволення господарських потреб і заощадження та накопичення невеликих грошових сум, на які нараховувалися відсотки. Даним установам дозволялося приймати пожертвування, набувати майно, вступати в договірні зобов'язання, брати участь у судових процесах в якості позивача або відповідача, тобто фактично вони наділялися всіма правами юридичної особи. При цьому учасники установ дрібного кредиту несли відповідальність за їхніми зобов'язаннями на підставі кругової поруки. Джерелами коштів для відкриття кредитних товариств могли служити кредити Державного банку.

В наш час широко розповсюджена практика надання короткострокових позик, які допомагають вирішити господарські, побутові та інші потреби населення. Тому є доцільним розкрити сутність фінансових установ, які здійснювали такі послуги у минулому: перебіг засновницької кампанії, штатний персонал, зарплатня працівників.

У наукових публікаціях сучасних дослідників, як правило, питання участі дворянства в мережі дрібного кредиту розглядається в комплексі з іншими аспектами історії економіки та кредиту. Серед них потрібно назвати Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран, Д. Е. Шемяков, В. В. Шевченко та інших. Однак, до сьогодні, ми не маємо комплексної роботи, яка б висвітлювала місце та роль дворянства Бессарабії в діяльності дрібних фінансових установ.

У статті досліджуються якісні зміни фінансово-кредитної справи Бессарабської губернії на матеріалах Ізмаїльської управи, зроблена спроба розкрити значення губернського дворянства у розвитку мережі дрібного кредиту.

На початку ХХ ст. кредитна справа в Бессарабській губернії вимагала від працівників та клієнтів високий рівень професійності та значний ступінь довіри, прозоре виконання двосторонніх відносин.

Стрімкий розвиток кредиту збільшував функції установ та розширяв штатний персонал. Так, в Ізмаїльській касі дрібного кредиту існувала посада чиновника для

* Михайлов О. – викладач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; e-mail: ilon4ik007@meta.ua

іноземного листування. За імперським регламентом цю посаду могла обіймати особа, яка мала чин колезького асесора або звання особистого дворянина. Робота була періодичною, за яку працівник отримував 2 000 рублів на рік. Цікаво, що листи з фінансовими пропозиціями надходили до канцелярії Ізмаїльського градоначальника не тільки з різних регіональних та державних установ, але й з різних країн Європи та світу.

На це вказують матеріали комунальної установи «Ізмаїльський архів». До Ізмаїльської управи 26 червня 1912 р. надійшов лист від банкірського дому «Wm. Read and Co. Bankers», що розташовувався на 31 Pine Street в місті Нью-Йорку.

Ось цитата з цього повідомлення: «До теперішнього часу російські муніципалітети отримали майже всі гроші, які вони запозичили за межами Росії: у Франції, Німеччині, Англії, Бельгії та Голландії. Усі банкіри Європи сприяють наданню позик градоначальникам та муніципалітетам Російської імперії... Тому наша установа має намір зробити вам пропозицію з Америки. Усі питання щодо відсотків, рівня безпеки та обслуговування будуть якісно врегульовані»¹. З цього документа видно, що імперські міські управи, які склалися, переважно, з представників дворянської верстви, мали самостійність і могли звертатися за послугами до іноземних кредитних установ. Рівень довіри до Ізмаїльської управи був дуже високим, що говорить про її спроможність сплачувати вчасно відсотки за позиками.

Звичайно, були і скрутні часи, коли управа намагалася виклопотати відстрочку стосовно своїх кредитних зобов'язань. До правління Полтавського земельного банку 5 червня 1908 р. було надіслано таке клопотання. В ньому вказувалася загальна сума позики (25 000 рублів), а також строки виконання договору: позика була надана 31 грудня 1907 р., кінцевою датою в документі зазначалося 30 червня 1908 р.

В цьому ж році Бессарабсько-Таврійський земельний банк отримав 20 000 руб. боргу від управи, після чого до правління банку був надісланий новий запит за позикою у 25 000 руб. під заставу Ізмаїльської міської нерухомості². На кожній розписці та документах, що направлялися міським правлінням до фінансово-кредитних установ, стояли підписи головного скарбника міста Ізмаїла Гиржева Андрія Володимировича, який мав чин колезького радника, тобто був дворянином. Помічником (старшим бухгалтером) в Ізмаїльському казначействі працював дворянин Янушкевич Олександр Львович, який також ставив свій підпис на усіх фінансових документах управи³. Таким чином, незважаючи на авторитет Ізмаїльської управи та цілковиту довіру з боку фінансових установ, гарантами виконання кредитних зобов'язань м. Ізмаїла виступали саме керівники Ізмаїльського казначейства, як фахівці своєї справи, як чиновники, які несли відповідальність за грошові операції повіту.

Завдяки існуючим матеріалам, можна дійти висновку, що адміністративні та організаційні можливості Ізмаїльського казначейства з плином часу лише зростали. Таке ствердження є обґрунтованим через штатний персонал, який мала ця установа. Головний скарбник Ізмаїльського казначейства Гиржев Андрій Володимирович у 1914 р. вже мав чин статського радника, тобто його кандидатура відповідала посаді віце-губернатора або керівника губерньського казначейства, заступника директора урядового департаменту.

Взагалі, в Російській імперії чин статського радника замикав I-у групу чиновництва. Дана група (з I-го по V-й клас) об'єднувала представників вищої номенклатури, що визначали курс політики держави та мали особливі привілеї і високі посадові оклади. Свої функції старшого бухгалтера незмінно виконував Янушкевич

¹ КУІА. Ф. 2. Измаильская городская управа. Оп. 1. Спр. 558. *Закон о кредите для городов и земств в 1913 г.*, 111 арк.

² КУІА. Ф. 2. Измаильская городская управа. Оп. 1. Спр. 454. *Отношение управы в правление Полтавского земельного банка и в правление Бессарабско-Таврического земельного банка о предоставлении отсрочек в уплате займов в 1908 г.* 2 арк.

³ Топиро Б.А. (1911). *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1911 г.* Кишинёв : Губернская типография, 545 с.

Олександр Львович. Бухгалтери першого та другого розрядів Успенський Григорій Іванович та Овсяний Аркадій Фомич, відповідно, за ці роки дослужилися до чину колезького асесора, тобто здобули особисте дворянство. Варто зауважити, що на початку ХХ ст., навіть якісно виконуючи усі регламентні положення стосовно проходження державної служби, дуже важко було переступити бар'єр від титулярного радника до колезького асесора та здобути бажане дворянство.

Справа у тому, що титулярний радник після проходження трирічної служби мав здобути звання колезького асесора, а з ним і титул дворянина. Для того, щоб кількість дворян в імперії не збільшувалася за арифметичною прогресією, існувало негласне правило: по можливості не надавати звання колезького асесора титулярним радникам⁴. В народі таких нетитулованих дворян часто називали «вічними титуляшками». Титул дворянина давав можливість працевлаштування, забезпечував престижні посади та оклад.

Так, в Кишинівському міському громадському банку директором був почесний громадянин, купець першої гільдії, Віктор Пантелейович Синадино (мав дворянські коріння); посаду заступника обіймав колезький асесор Василь Феодосійович Кучков (він же завідував касою); кандидатами до складу заступників були: статський радник Іван Федорович Кемриць та відставний ротмістр Михайло Федорович Качулков. Бухгалтером в цій установі працювала дворянка Марія Олександрівна Червенводали, а помічником бухгалтера – колезький асесор Федір Мануїлович Другаков⁵. Дворяни краю отримували вигідні кредитні умови в банківських установах.

Ще у перші роки функціонування Дворянського банку в земельних банках Бессарабії було закладено більше 480 тис. дес. дворянської землі. Дворянами було взято під заставу землі, більше ніж на 15 млн. крб. Наприкінці ХІХ ст. дворянська заборгованість зростає ще більше⁶. Дійсно, уряд робив усе можливе задля зростання поміщицького добробуту та покращення їх господарства. Це були ознаки консервативного і застарілого фаворитизму: величезні позики отримували навіть ті «благодійні» клієнти, які вже мали серйозну заборгованість. Цікаво, що поміщики краю, виступаючи працівниками та клієнтами банків, часто були засновниками та ідейними покровителями фінансової справи.

Банкіри Одеси стояли біля витоків банківської системи капіталістичного типу. Накопичивши достатні капітали, маючи постійну клієнтуру та досвід проведення банківських операцій, вони активно включалися у «засновницьку гарячку» 1860-1870-х рр. До того ж, участь у створенні промислових підприємств та акціонерних банків розглядалися ними як ще одне, дуже вигідне, джерело прибутків. Власники найбільших банківських фірм були засновниками як місцевих так й столичних акціонерних банків. При цьому, серед останніх спостерігаємо практично одні й ті ж прізвища. На таку «монополію» банкірів зауважив І. І. Левін, який вказував, що «місце попередніх засновників, крупних місцевих капіталістів, займають засновники – професіонали, які віднині фігурують різними групами у різних поєднаннях мало не в усіх банках».

«Усюди у списках засновників, – продовжує далі І. І. Левін, – трапляються петроградські, варшавські, ризькі і одеські торгові дома – Єфруссі і К, Рафалович, Родоканакі, Маас. Так, відомо, що Ф.П.Родоканакі був засновником Петербурзького міжнародного (1869 р.), Азовсько-Донського (1871 р.), Ростовського – на Дону (1871 р.), Кишинівського (1871 р.) комерційних банків, а Герман Рафалович й Ігнатій Єфруссі – Петербурзького облікового та Позикового банку (1869 р.). У 1871 р. створено Російський банк для зовнішньої торгівлі. У цьому заході взяли участь практично всі банківські фірми

⁴ Тоширо Б.А. (1914). *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 г.* Кишинёв : Губернская типография, 520 с.

⁵ Тоширо Б.А. (1911). *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1911 г.* Кишинёв : Губернская типография, 545 с.

⁶ Шемяков Д.Е. (1980). *Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма*, Кишинев: Штиинца, 252 с.

Одеси, які виникли у першій половині XIX ст., зокрема: Єфруссі, Родоканакі, Маас та Рафаловичів⁷. Кваліфіковані підприємці, володіючи значними фінансовими ресурсами, ставали засновниками банків, примножуючи свої статки. Для Бессарабії це були власники торгових фірм, банкірських будинків, фінансові династії Одеси. Саме вони створили Бессарабсько-Таврійський банк. Варто наголосити на тому, що засновницька активність дворян у сфері кредиту розповсюджувалася і на мережу дрібних фінансових установ.

У Російській імперії до 1917 р. існували три типи установ дрібного кредиту: 1) селянські громадські установи дрібного кредиту, до яких належали допоміжні та ощадні каси, волосні і сільські громадські ощадні каси, волосні і сільські банки, мирські позикові капітали; 2) земські каси дрібного кредиту, і 5) кредитні кооперативи двох типів, а саме кредитні товариства та ощадні товариства⁸. Незважаючи на те, що необхідність у короткостроковому кредиті мали селяни, середній клас міщанства, започатковували діяльність таких установ представники привілейованої верстви населення.

Архівні матеріали за 1913 р. засвідчують, що справами дрібного кредиту опікувалися представники дворянського стану. Так, в документі, що розкривав особливості службового розпорядку Бессарабського губернатора, найголовнішого дворянина губернії, наголошувалося, що робочий день керівника регіону розпочинався об одинадцятій годині ранку і завершувався о тринадцятій годині (з понеділка по суботу). Згідно з цим документом, кожен понеділок губернатор заслуховував звітні доповіді відповідального у справах дрібного кредиту: обговорювалися шляхи поліпшення умов кредиту для населення, розроблялися кроки підготовки робочих кадрів для кредитних установ⁹. У 1914 р. інспектором у справах дрібного кредиту був колезький асесор С. І. Орлов. Проте, штаб посадовців, які приймали безпосередню участь у становленні мережі дрібного кредиту в регіоні, був значно ширшим.

Згідно з Бессарабським адрес-календарем за 1914 р. в губернії діяв комітет, який опікувався таким кредитом. Головою цього органу був губернатор, камергер двору, дійсний статський радник Михайло Едуардович Гільхен. Також до складу комітету входили: камергер двору, в. о. губернського предводителя дворянства Олександр Кирикович Леонард, віце-губернатор, дійсний статський радник Олександр Миколайович Юрган, голова губернської земської управи, статський радник Костянтин Олександрович Мімі, управляючий Кишинівським відділенням Державного банку, колезький радник Сергій Андрійович Бобровніков, інспектор сільського господарства, член губернської земської управи, колезький асесор Г. С. Гоната, інспектор С. І. Орлов та інші. У цьому списку недворянського походження був лише діловод комітету, губернський секретар Т. А. Тур'єв¹⁰. Можна дійти висновку, що саме представники місцевої аристократії займали чільну позицію у сфері питань розробки та модифікування кредиту для населення. Участь у роботі комітету дрібного кредиту губернського інспектора сільського господарства говорить про те, що дворяни брали до уваги потреби сільського господарства, які мали необхідність у короткострокових позиках. Діяльність комітету сприяла багатьом позитивним зрушенням кредитної системи в Бессарабії.

Дворяни регіону, маючи вищу економічну та фахову освіту, займали головні посади в кредитних установах та організували професійну підготовку представників недворянського стану, серед яких були і селяни, для роботи в цих установах. З архівних документів нам відомо про проведення курсів з дрібного кредиту в селі Сарата

⁷ Шевченко В. В. (2010). *Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.)*. К.: НАН України. Ін-т історії України. 266 с.

⁸ *Економічна історія України : Історико-економічне дослідження*: в 2 т. [авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій. (2011). К.: НАН України. Інститут історії України. Ніка-Центр. 608 с.

⁹ КУІА. Ф. 2. Измаильская городская управа. Оп. 1. Спр. 558. *Закон о кредите для городов и земств в 1913 г.* 111 арк.

¹⁰ Тоширо Б.А. (1914). *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 г.* Кишинёв : Губернская типография. 520 с.

Акерманського повіту. Ці курси проводив дворянин, інспектор Кишинівського відділення Держбанку, С. І. Орлов (член комітету в справах дрібного кредиту)¹¹.

Проте, в губернії існували кредитні установи, робочий персонал яких складався лише з представників дворянської верстви населення. В документі, що стосувався адміністративних положень діяльності Ізмаїльської каси міського кредиту, прикріплювався перелік посад, які були стандартними для установ такого типу. Важливою особливістю було те, що особи, які ставали працівниками даних кас, мали займати місце у «Табелі про ранги» не нижче VIII класу. В Російській імперії VIII класу відповідав цивільний чин колезького асесора, який автоматично надавав особисте дворянство. Такі правила відповідно були звичними і для міської Ізмаїльської каси, адже вона підкорювалась міністерству фінансів.

Інформація була надіслана для Ізмаїльської міської управи, де започатковувалось діяльність такої каси. Перелік посад, клас працівників, статут установи – були витягом із указу Миколи II («Закон про кредит для міст і земств»). Указ був підписаний у Балтійському морі на імператорській яхті «Штандарт» у 1912 р.¹² Цим законом керівництво держави офіційно проголошувало домінування нобілітету в персональних складах провідних кредитних установ, особливо державних.

В Бессарабській губернії такий устрій був характерним для міських і земських кас. До числа таких установ відносилась Акерманська земська каса дрібного кредиту. Каса підкорялася міністерству фінансів у співробітництві з міністерством внутрішніх справ. Керівництво касою здійснювали голова та правління. Правління складалося з п'яти членів. Голова обирався міністерством фінансів на трирічний термін. Станом на 1914 р., головою каси був дворянин Яків Пилипович Вагнер. Його річна зарплата складала 10 000 рублів. Членом правління від міністерства фінансів та внутрішніх справ був поміщик Максиміліан Якович Новіков. Держава сплачувала йому щорічно 6 000 рублів. Також в правлінні засідав представник від земства, лише йому необов'язково було мати високий чин або дворянський титул, адже він був довіреною особою від свого повіту. На цій посаді діяв Василь Володимирович Стефанюк із ідентичним окладом у 6 000 руб.¹³.

Зовсім іншими були вимоги до наступних працівників установи. Головним бухгалтером в Акерманській земській касі був колезький радник (займав шосте місце в «Табелі про ранги») Іван Степанович Іванов. Його грошова винагорода щорічно складала 4 200 рублів. Бухгалтером вищого окладу, фактично, помічником головного бухгалтера, була дворянка Олімпіада Костянтинівна Старирадова, яка отримувала 2 800 руб. На посаді головного касира могла працювати особа, яка займала хоча б VII клас у «Табелі про ранги», ним став надвірний радник Матвій Кузьмич Хлопов, який заробляв 3 000 руб. Крім того існували ще посади завідуючого канцелярією та голови відділу, які за правилами мали бути не нижче VI класу (отримували по 4 200 руб.). В кредитній установі працювало ще 15 осіб, які також, за державним статутом, мали бути дворянами (заробляли не менше 1 500 рублів на рік¹⁴. Цікавою є архівна довідка, яка пояснила, на які потреби нараховувалась зарплата робітників каси: 2/5 від загальної суми – вважалися платнею, 2/5 – столовими та 1/5 – квартирними грошима. Окремо, персоналу надавали командировочні та добові кошти, якщо вони відправлялись у відрядження кредиту¹⁵. Більш того, прибутки каси відраховувались щорічно міністерству фінансів, яке розподіляло їх між службовцями установи, як преміальні,

¹¹ КУІА. Ф. 47. Аккерманская уездная земская управа. Оп. 1. Спр. 10. *Переписка с Бессарабской губернской земской управой об открытии в сёлах уезда ссудо-сберегательных товариществ и их состоянии в 1875-1905 гг.* 418 арк.

¹² КУІА. Ф. 2. Измайльская городская управа. Оп. 1. Спр. 558. *Закон о кредите для городов и земств в 1913 г.* 111 арк.

¹³ Топиро Б.А. (1914) *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 г.* Кишинёв : Губернская типография, 520 с.

¹⁴ Топиро Б.А. (1911) *Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1911 г.* Кишинёв : Губернская типография, 545 с.

¹⁵ КУІА. Ф. 2. Измайльская городская управа. Оп. 1. Спр. 558. *Закон о кредите для городов и земств в 1913 г.* 111 арк.

понад обумовленого для них окладу

Таким чином, дворяни Ізмаїльської управи керували фінансовими справами повіту, гарантували чітке виконання зобов'язань перед позикодавцями та забезпечували продуману кредитну політику, що надавало позитивні можливості для розвитку міста та повіту. Про авторитет і розквіт управи говорить той факт, що банківські установи не відмовляли міській владі в наданні позик на різні строки. Самі дворяни регіону виступали клієнтами як державних земельних банків, так і приватних, засновниками яких були банкіри-дворяни Одеси.

Аристократи губернії сприяли утворенню дрібних кредитних установ, які опікувалися селянськими та міськими потребами народу. При цьому нобілітету на вищому державному рівні створювалися вигідні робочі умови та віддавалися кращі посади в нових кредитних установах

REFERENCES:

Ekonomichna IstorIya UkraYini : Istoriko-ekonomichne doslidzhennya: v 2 t. [avt. kol.: T. A. Balabushevich, V. D. Baran, V. K. Baran ta In.]; vIdp. red. V. A. SmolIy. (2011), K.: NAN UkraYini. Inctitut IstorIYi UkraYini. NIka-Tsentr, 608 s.

Komunalna ustanova «IzmaYilskiy arhIv» (dalI KUIA), f. 2. Izmailskaya gorodskaya uprava, op. 1, spr. 454. Otnoshenie upravyy v pravlenie Poltavskogo zemelnogo banka i v pravlenie Bessarabsko-Tavrisheskogo zemelnogo banka o predostavlenii otsrochek v uplate zaymov v 1908 g., 2 ark.

KUIA, f. 2. Izmailskaya gorodskaya uprava, op. 1, spr. 558. Zakon o kredite dlya gorodov i zemstv v 1913 g., 111 ark

KUIA, f. 47. Akkermanskaya uezdnyaya zemskaya uprava, op. 1, spr. 10. Perepiska s Bessarabskoy gubernskoy zemskoy upravoy ob otkryitii v sYolah uezda ssudo-sberegatelnyih tovarishestv i ih sostoyanii v 1875-1905 gg., 418 ark

Shevchenko V. V.(2010) Privatne bankIrske pIdpriEmnitstvo v OdesI (HIH – pochatok HH st.) K.: NAN UkraYini. In-t IstorIYi UkraYini, 266 s

Topiro B.A. (1911) Adres-kalendar Bessarabskoy gubernii na 1911 g. KishinYov : Gubernskaya tipografiya, S. 520-545

Mihailov O. Credit status of izmailian government in the beginning of XX century.

The article analyzes the peculiarities of administrative and organizational regulation of credit policy in Bessarabia province. Particular attention is paid to the financial operations of the Izmail administration. It was established that during the registration of full-time staff of state-owned lending institutions the preference was given to representatives of the nobility, which were represented in all central banking institutions and financial organizations of the region. Despite such domination of the aristocracy in the field of credit, the affairs of the Izmail county in the issue of bilateral relations with lenders were quite successful, which speaks of the competence and effective work of employees of these institutions.

The nobles of the Izmail administration drove the financial affairs of the county, guaranteed the clear fulfillment of obligations to the lenders and provided a sound credit policy, which provided positive opportunities for the development of the city and district. The authority and flowering of the board is the fact that the banking institutions did not refuse city authorities to lend on different terms. The nobles of the region themselves acted as clients of both state land banks and private, whose founders were bankers-nobles of Odessa.

Aristocrats of the province promoted the formation of small credit institutions, which took care of the peasant and urban needs of the people. At the same time, the nobility at the highest state level created favorable working conditions and given the best positions in new lending institutions

Key words: nobility, Bessarabia province, Izmail administration, zemstvo cash, loan, finance.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-16
УДК 94(477/7)

Наталя МОРОШАН*

РОЛЬ БЕССАРАБСЬКИХ АРИСТОКРАТІВ У МЕДИЧНІЙ ДОПОМОЗІ АРМІЇ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Ефективне функціонування будь-якої держави залежить від якісної роботи інститутів влади. При цьому важливою складовою залишається участь мешканців в усіх процесах, які відбуваються в країні. Одним із проявів громадянської свідомості є надання допомоги соціально незахищеним представникам різних верств населення. На сучасному етапі розвитку людства благодійна діяльність заслуговує особливої уваги. Сьогодні наша держава посідає 81-е місце зі 144 у світовому рейтингу благодійності, зокрема 29% українців беруть участь у добродійній діяльності. У непростих умовах воєнного часу в Україні активізовано волонтерський рух, створено значну кількість організацій, метою яких є підтримка збройних сил держави та допомога населенню, що постраждало від бойових дій. Військові конфлікти середини ХІХ – початку ХХ ст. продемонстрували медичну невідповідність Російської імперії, що призвело до значних людських втрат. Саме за часів Східної війни була започаткована приватна благодійність, оскільки в цей час приходить розуміння, що пораненим необхідна реальна допомога. Усі стани імперії, в тому числі й бессарабські дворяни, були втягнуті в тягар воєнного часу, при цьому вони швидко стали ініціаторами зборів пожертв на потреби армії, військовослужбовців та їх родин. Аристократи виступали організаторами вивезення поранених воїнів з театрів бойових дій; забезпечували дворянські санітарні потяги й евакуаційні лазарети; відкривали та фінансували медичні заклади; за власний рахунок утримували ліжка в шпиталях; жертвували бинти, корпію, полотно для перев'язувального матеріалу; організовували діяльність загонів сестер милосердя.

Ключові слова: дворянство, благодійність, Бессарабія, Східна війна, російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна, шпиталь.

Після завершення періоду наполеонівських війн Російська імперія мала вагомий статус у зовнішній політиці. Проте у внутрішньому житті країни зберігалася суто консервативна політика та відмова від проведення необхідних реформ урядами Олександра I та Миколи I. Наслідком цього став застій в економіці держави у порівнянні зі швидким розвитком провідних країн Європи. Навіть головна опора режиму – армія – відстала в технічному і тактичному плані від передових збройних сил того часу. В таких умовах уряд змушений був звернутися до всіх станів імперії за підтримкою. В першу чергу це стосувалося дворянства, яке проводило активну роботу з матеріальної підтримки військовослужбовців. Особливо це проявилось в допомозі медичними засобами. Численні факти засвідчують чималі розміри пожертв з боку аристократів.

Аналіз досліджень останніх років свідчить, що різні аспекти діяльності дворян Бессарабії періоду ХІХ-ХХ ст. знайшли достатнє висвітлення в науковій літературі. Зокрема, вітчизняні історики у своїх роботах аналізують правові засади оформлення дворянства Бессарабії, особливості його нобілітації та внутрішньої стратифікації (Л. Циганенко¹), добродійну, підприємницьку і торгово-фінансову діяльність (Н. Гончарова²,

* Морощан Н. – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: nvolkanova@gmail.com

¹ Циганенко Л.Ф. (2010). *Дворянство Півдня України (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.)*: монографія. Ізмаїл: СМІЛ. 384 с.

² Гончарова Н.О. (2015). *Добродійні ініціативи дворян у Бессарабській губернії*. Гуржіївські історичні читання. Вип. 10. С. 96-98.

М. Башли³). Однак слід відзначити, що є певне коло питань, яке сьогодні залишилося поза увагою науковців та потребує детального вивчення. Тому метою статті є дослідження місця та ролі дворянства Бессарабії в медичній допомозі армії під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст.

Напередодні Східної компанії, рівень воєнної медицини хоч і не відставав від європейських показників, проте все ж не дотягував до вимог і потреб армії. Особливо проблемним було питання медичного забезпечення, яке не було розраховано на затяжну війну. В цей час система постачання шпиталів не була налагоджена: лікарі не мали достатньої кількості перев'язувального матеріалу та лікарських препаратів для ефективної допомоги хворим і пораненим воїнам. Яскравим прикладом виступає наступна інформація. Так, відомий військовий хірург М. Пирогов, прибувши до зони бойових дій 12 листопада 1854 р., знайшов у Севастополі понад 10 тис. поранених, з яких близько половини знаходилися в тяжкому стані. Цілі тижні вони не були перев'язані та навіть не нагодовані. Медикаментів катастрофічно не вистачало. У шпиталі Х. Ульріхсона, до прибуття М. Пирогова, операції проводились без хлороформу через його мізерну кількість⁴. В таких умовах уряд виступив з проханням допомоги від усіх станів країни, в тому числі й дворян.

У жовтні 1855 р. Бессарабський генерал-губернатор у листі до імператора інформував про роботу Бендерського, Кишинівського, Ізмаїльського, Кілійського, Перекопського, Кінбурнського, Бельцького шпиталів. Через військові дії Кагульський та Леовський були переведені до м. Ямполь. Майже всі лікарні, до яких надходила величезна кількість поранених, працювали в екстремому режимі. Так, в Бендерському шпиталі перебувало 755 хворих, хоча ліжок було лише на 160 осіб; в Кілійському знаходилося 1 118 осіб, що вдвічі перевищувало місткість лікарні. Зворотна ситуація склалася в інших медичних установах. Наприклад, Ізмаїльський шпиталь був розрахований на 1 850 осіб, але перебувало в ньому лише 714 хворих воїнів; у Кишинівському, замість 1 200 місць, було задіяно лише 312⁵.

Аристократи Бессарабії в період Східної війни всіляко допомагали лікарням, лазаретам та шпиталю. У першу чергу, вони постачали матеріал для перев'язки. У роботі з його виготовлення активно брали участь дворянки. В архівних справах НАРМ знайдено список, в якому наведено прізвища 18-и аристократок. Перелік починається з Г. Крупенської, дружини колишнього губернського предводителя та В. Перетяткович, дружини дійсного статського радника. Факти свідчать, що в 1854 р. у Хотинському повіті дворянками Є. Філодоровою та М. Казимировою було виготовлено з голландського полотна 21 фунт бинтів для поранених в Криму. Представниці нобілітету не лише виготовляли, а й безкоштовно віддавали перев'язувальний матеріал. Так, у 1855 р. бессарабські аристократки передали до медичних закладів 243,5 аршинів бинтів. Серед найбільш активних постачальниць слід назвати Ю. Жнову (105,5 арш.) та Н. Телемешт (105 арш.)⁶.

У зазначений період представники бессарабського нобілітету допомагали у виготовленні корпії (висмикнутих зі старого чистого полотна ниток різної довжини, що використовувалися для перев'язки ран). Лише за 1855 р. було зібрано та передано 217,7

³ Башли М.І. (2014). *Благодійність бессарабського дворянства в 60-70-і рр. ХІХ ст. (за матеріалами «Кишинівських єпархіальних відомостей»)*. Матеріали ХХІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 30-31 березня 2014 р.). Переяслав-Хмельницький. URL: <http://conferences.neasmo.org.ua/uk/art/317>.

⁴ Пирогов Н.И. (1907). *Севастопольские письма Н.И. Пирогова. 1854-1855*. Ред. и примеч. Ю.Г. Малиса, Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева. С. 9-11.

⁵ Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 173. Спр. 15. Арк. 38.

⁶ Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ). Ф. 88. Оп. 1. Спр. 1440. Арк. 12-14.

фунтів корпії. Активну участь в цьому процесі взяли І. Канська (46 фунтів), К. Дониц (26 фунтів), З. Кешко (20 фунтів) та інші⁷.

Період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. для усіх соціальних верств населення держави відзначився бурхливим піднесенням громадянської свідомості. Чимала кількість постраждалих призвела до всебічної допомоги від усіх станів. Аристократи проявляли високу ступінь щедрості у допомозі армії.

У 1877 р. з метою полегшення координації діяльності місцевих комітетів Товариства піклування хворих і поранених воїнів було запропоновано систему 10 шпитальних округів. Бессарабська губернія разом з Херсонською увійшли в перший прикордонний район, на території якого було розташовано найбільшу кількість (24) лікувальних закладів на 2 000 ліжок. Лазарети існували в трьох формах: місцеві, летючі та пересувні. Останні були найважливішими, оскільки діяли безпосередньо на полі бою, але можливість транспортування поранених була відсутньою. Існували ці лазарети, виключно на кошти благодійників⁸.

За свідченням архівних даних, у Бессарабії на початку війни діяло 2 постійних шпиталі в м. Бендери (на 207 місць) та м. Тирасполі (на 415 місць), санітарна лікарня і лазарет у м. Кишинів (по 200 місць кожна), 9 військових тимчасових шпиталів (в Оргеєвському повіті – 3, Акерманському повіті – 2, Бендерському повіті – 1, м. Кишинів – 1, м. Бельци – 1, м. Тирасполь – 1). До закінчення військових подій їх чисельність значно зросла. Загалом, під час війни на південноукраїнських теренах функціонувало 52 шпиталі, розрахованих на 5 600 ліжок⁹. Забезпечення медичних установ залишалося проблемним питанням, оскільки не вистачало в повному обсязі транспортних засобів для перевезення поранених, професійних лікарів та медичних препаратів.

Для забезпечення належного нагляду за постраждалими воїнами дворянство Бессарабії продовжило практику медичних пожертв. Так, зі звіту Кишинівського дамського комітету стало відомо, що з травня по липень 1877 р. ними було зібрано 3 866 аршинів полотна для виготовлення бинтів. Із них 500 аршин було закуплено дамським комітетом, а інші – це пожертвування дворянок Бессарабської губернії, серед яких найбільш щедрі внески зробили А. Гріпберг (941 арш.), Є. Лоран (759 арш.) та З. Кешко (400 арш.). За газетними даними, З. Кешко під час військового конфлікту 1877-1878 рр. продовжила свою благодійну діяльність, яку розпочала ще у період Східної війни, під час якої пожертвувала 20 фунтів корпії. Із пожертвованого матеріалу було передано 800 аршин бинту до шпиталів Кишиневу. Окремо Я. Бонгард подарував 2 термометри¹⁰.

Важливим напрямком роботи Тарутинського комітету Товариства піклування про поранених і хворих воїнів було утримання лікарняних ліжок у медичних закладах. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. комітет забезпечив функціонування 30 ліжок та надав допомогу в лікуванні 52 хворих воїнів.

Після лікування в лазареті стан солдатів ще вимагав медичної консультації та допомоги. 21 квітня 1878 р. представниці Акерманського дамського комітету заснували в м. Кишинів для демобілізованих воїнів (за станом здоров'я) притулок на 50 осіб, який приймав солдат, що потребували медичної допомоги. В перший же день до нього з Габровського шпиталю на лікування надійшло понад 20 воїнів.

Традиції приватної благодійності, закладені в попередньому столітті, набули широкого продовження та розвитку в період російсько-японської війни. Влітку 1904 р. в Акерманському повіті було вирішено відкрити санаторій для поранених воїнів з Далекого

⁷ Бессарабские областные ведомости. 1855. № 27. 9 июля.

⁸ Обзор деятельности состоящего под покровительством Ея императорского Величества общества попечения о больных и раненых воинах с начала нынешней войны. Санкт-Петербург: Типография и хромофотография А. Граншеля. 1877. С. 16.

⁹ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск II. Журнал военных действий, веденный в полевом штабе. Санкт-Петербург: Военная типография. 1898. С. 11-12.

¹⁰ Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 98. 14 декабря.

Сходу. Значну допомогу в цьому надали представники дворянського стану: С. Урусов, Л. Окуліч, Г. Навроцький, М. Кузнецова, О. Єремєєв. У газеті «Бессарабські губернські відомості» зазначалося: «... за гостинність під час відвідування притулку гофмейстером М. Жедрінським від княгині Єлизавети Федорівни дворяни отримали подяку»¹¹.

Найбільш важливою допомогою, безумовно, була медична. Так, під час війни 1904-1905 рр. у м. Кишинів завдяки ініціативи місцевого дворянства почала працювати лікарня для хворих і поранених воїнів, для якої дворяни Хотинського повіту передали 542 фунти мила¹².

Одним з важливих видів діяльної участі бессарабського дворянства під час збройного конфлікту на Далекому Сході було спорядження усім необхідним санітарних загонів. Підготовка до відправки такого транспорту розпочалася в Бессарабській губернії ще в травні 1904 р. Спочатку це був 1 потяг, що складався з 2-х пасажирських вагонів і 5-и вантажних, який 1 липня з Кишинева був відправлений до Харбіна (в Харкові до нього приєдналися ще 11 вагонів катеринославського лазарету Червоного Хреста в складі 67 осіб).

Другий санітарний загін, який містив перев'язувальний матеріал і медикаменти був відправлений наприкінці серпня цього ж року. Загалом, на підготовку акції пішло 1,5 місяці. Цей загін не лише займався перевезенням вантажу, а й евакуацією з передової поранених військовослужбовців. Вже в серпні 1904 р. санітарні загоны розпочали прийом хворих і поранених воїнів на Далекому Сході.

2 серпня 1904 р. дворянський санітарний потяг розпочав свою роботу. Це був теплушечний потяг, кожен з вагонів якого оснащений 12 пружинними ліжками, умивальником, 1 або 2 чайниками, кухлем, посудом для їжі та постільною білизною для кожного воїна. З потягом рухалися вагон-кухня, в якій знаходилися 2 котли на 30 відер, плита, кип'ятильник, бак для води (наповнювався ручним способом – відрами), та вагон-аптека із ящиками для льоду (в ньому зберігалось м'ясо, хліб та інші продукти харчування).

До залізничного складу входило 4 вагони з чистою білизною і перев'язувальним матеріалом та 3 вагони з персоналом: 1 – для коменданта, лікарів і медсестер; 2 інших призначалися для санітарів на 40 осіб. У квітні приєдналася перев'язочна, а з травня 1904 р. в окремому вагоні вже функціонувала їдальня; пізніше було облаштовано вагон-операційну. Всього у цей склад входило 11 вагонів. Товарні вагони двох тимчасових потягів були облаштовані додатковими дверями для повздовжнього сполучення вагонів. Це було зроблено для санітарного персоналу, щоб спростити його доступ до хворих та поранених¹³.

На місцях бойових дій потяг, збираючи хворих і поранених, збільшувався за рахунок нових вагонів. До нього приєднували ще 20 (кожен містив 12 воїнів). У вагонах можна було розташувати ще 200 легкопоранених на сіні. Загалом, один потяг міг вмістити до 440 поранених і хворих воїнів. Проте були випадки, наприклад, після Мукденського бою (найбільш кровопролитної битви російсько-японської війни) коли поранених слід було відправити до лікарні, а їх було 715. Потік бійців був настільки великий, що потяги ледь встигали розвантажувати. Так, у Харбіні на станції збиралося по 3-4 потяги, які стояли по кілька днів із пораненими. Не вистачало санітарів, не встигали розподіляти поранених за ступенем складності, надавати їм первинну медичну допомогу.

Лише пізніше організація транспортних засобів, в тому числі санітарних потягів, була налагоджена в повному обсязі. У звітних документах зазначалося, що з поля бою обов'язково забирали кожного, навіть важкопораненого воїна. В середньому на транспортування хворих воїнів відводилося 1-2 дні, але іноді це могло затягуватися на 11 днів, як було при Сандепі.

¹¹ Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 74. 6 августа.

¹² Кишиневские Епархиальные Ведомости. 1877. № 13. 1-15 июля.

¹³ Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 85. 3 сентября.

Харбін був головним пунктом, через який перевозилася найбільша кількість поранених і хворих воїнів. Як свідчать дані, за 14 місяців діяльності дворянського потягу (липень 1904 р. – серпень 1905 р.) було здійснено 23 перевози із 7 230 хворими та пораненими бійцями. Найбільшу кількість воїнів було транспортовано у лютому 1905 р. На жаль, не всіх вдалося доставити живими, на 1 046 осіб було зареєстровано 20 смертних випадків. В цілому потяг перебував у дорозі 37 579 лікарняних днів.

28 травня 1905 р. від головнокомандуючого військовими і морськими силами генерала М. Ліневича було отримано телеграму з подякою дворянству Російської імперії за високий рівень організації дворянського потягу, який надав значної допомоги армії. Особливо відзначена діяльність операційного вагону, який був добре оснащеним усім необхідним для надання нагальної допомоги пораненим воїнам¹⁴.

Під час російсько-японської війни в м. Кишинів за рахунок благодійних внесків бессарабського нобілітету (12 950 руб.) функціонував приватний евакуаційний лазарет. Найбільш щедрими серед благодійників були: І. Огановіч, внесок якого становив 3 000 руб., С. Іоркаш – 1 500 руб., П. Огановіч – 1 000 руб., Г. Дем'янович – 1 000 руб., І. Баліоз – 1 000 руб. Аристократи не лише жертвували кошти, а й брали особисту участь в діяльності медичного закладу. 23 березня 1904 р. до м. Кишинів прибули поранені і хворі воїни з Далекого Сходу. Для лікування вони були розміщені в приватному лазареті, який знаходився в приміщенні міського притулку.

Персонал медичного закладу складався з 4 лікарів та 9 осіб медичного персоналу. До адміністрації лазарету відповідальним за господарську частину був обраний аристократ М. Дем'янович, а касиром – дворянин Г. Дем'янович. Представники нобілітету працювали на безоплатній основі. Силами місцевого дворянства лікарня була обладнана 3 палатами, операційним залом, кухнею, їдальнею, ванною кімнатою та кабінетом для адміністрації та лікарів¹⁵.

Забезпечення медичних закладів у військовий час залишалося важливим напрямком благодійної діяльності представників нобілітету. Так, 15 квітня 1904 р. Міністерство шляхів сполучення ініціювало створення в Російській імперії інвалідних будинків для евакуйованих з поля бою поранених солдатів. Зазначимо, що в такі притулки не приймали хворих на заразні хвороби і тих, хто потребував складної операційної допомоги.

У серпні 1904 р., за сприянням бессарабського губернатора С. Урусова та його дружини, був сформований шпиталь та відправлений на фронт. Його укомплектування коштувало 28 000 руб. 16 серпня 1904 р. на ім'я бессарабського губернатора надійшла телеграма від військового губернатора Приморської області О. Колюбакіна з повідомленням про повернення бессарабського санітарного загону, який протягом року надавав допомогу медичним закладам на Далекому Сході. Окрім цього, Олексій Михайлович передав подяку всім благодійникам, які брали участь у фінансуванні діяльності цього загону.

Відомо, що деякі доброчинці за свій рахунок утримували ліжка в шпиталях Червоного Хреста. Обладнання одного ліжка коштувало 50 руб., а його обслуговування – 75 руб. в місяць. Представник бессарабського нобілітету Х. Ануш за власний кошт обладнав в Одесі лазарет на 100 ліжок для поранених солдатів з Далекого Сходу, що коштувало йому 8 000 руб. Дворянка А. Маймескулова передала міській управі 14 000 руб., з яких 9 000 руб. були призначені для утримання ліжок у Кишинівському шпиталі¹⁶.

Кошти передавалися й на придбання носилок для поранених. Наприклад, влітку 1905 р. від начальника санітарної служби Кишинівське шляхетське зібрання отримало подяку за пожертвувані 1 000 руб.¹⁷.

¹⁴ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). Ф. 770. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 164.

¹⁵ Бессарабец. 1905. № 2515. 27 марта.

¹⁶ Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 113. 22 ноября.

¹⁷ Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 63. 4 июля.

Бессарабське дворянство, крім надання фінансової та матеріальної допомоги, виявляло бажання працювати в санітарних загонах. Так, факти свідчать, що аристократ А. Заленський (м. Кишинів) в серпні 1904 р. надіслав прохання зарахувати його до працівників бессарабського дворянського санітарного загону¹⁸.

Особливий успіх мав корпус сестер милосердя. У 1897 р. Кишинівське відділення Російського товариства Червоного Хреста, враховуючи прикордонне становище Бессарабської губернії, прийняло рішення організувати силами місцевого населення, зокрема дворянського стану, громаду сестер милосердя. Додатково були відкриті лікарні, в якій жінки отримували необхідну медичну підготовку для допомоги пораненим військовослужбовцям або реабілітації інвалідів. Оскільки у самого відділення не вистачало коштів, 3 березня 1897 р. було вирішено передати через Акерманського повітового предводителя дворянства А. Томачинського місцевим аристократам підписні листи для перерахування коштів¹⁹.

У 1850 р., в Одесі, за ініціативою дворянина О.С. Стурдзи, який походив із старовинного роду молдовських родів Бессарабії, вперше на південноукраїнських землях була створена община жалісливих сестер. Пізніше, в 1903 р., в м. Кишинів, було засновано Комітет милосердя, який фінансувався за рахунок членських внесків і благодійних пожертв. Активну участь у діяльності комітету брали місцеві дворянки. Так, дамське відділення очолила дружина бессарабського губернатора княгиня Софія Урусова. Восени 1904 р., після від'їзду С. Урусової, головою комітету було обрано дворянку Наталю Харузину.

Під час російсько-японської війни до лав сестер милосердя активно вступали представниці бессарабської аристократії. Княжна Ф. Кантакузіна працювала сестрою милосердя в санітарному потязі княгині Марії Павлівни; дворянка Е. Кобієва – в кубанському плавучому лазареті. Представниці нобілітету Бессарабії не лише особисто брали участь у діяльності загонів сестер милосердя, а й укомплектовували та відправляли їх на фронт. Так, 27 січня 1905 р. голова бессарабського дамського комітету Червоного Хресту Н. Харузина, сформуvala і відрядила на Далекий Схід загін із 16 жінок²⁰.

Таким чином, проаналізувавши один з видів благодійної діяльності бессарабського нобілітету, можемо констатувати, що аристократи під час війн середини XIX – початку XX ст., брали активну участь у медичній допомозі армії. З кожною новою війною форми добродійної діяльності урізноманітнювалися, ставали більш організованими та масштабними. Бессарабські аристократи забезпечували лікарні, лазарети та шпиталі бинтами, корпією, полотном для перев'язувального матеріалу. Під час російсько-турецької 1877-1878 рр. та російсько-японської війн представники нобілітету Бессарабії відігравали значну роль у спорядженні дворянських санітарних потягів, представниці дворянської верстви брали участь в організації роботи загонів сестер милосердя.

REFERENCES

Bashli M.I. (2014). *Blagodiynist bessarabskogo dvoryanstva v 60-70-i rr. XIX st. (za materialami «Kishinivskih Eparhialnih vidomostey»)*. Materiali XXI Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi Internet-konferentsiyi «Problemi ta perspektivi rozvitku nauki na pochatku tretogo tisyacholittya u krayinah SND» (Pereyaslav-Hmelniyskiy, 30-31 bereznya 2014 r.). Pereyaslav-Hmelniyskiy. URL: <http://conferences.neasmo.org.ua/uk/art/317>.

Bessarabets, 1905, № 2515, 27 marta.

Bessarabskie oblastnyie vedomosti, 1855, № 27, 9 iyulya.

Bessarabskie gubernskie vedomosti, 1877, № 98, 14 dekabrya.

Bessarabskie gubernskie vedomosti, 1904, № 74, 6 avgusta.

Bessarabskie gubernskie vedomosti, 1904, № 85, 3 sentyabrya.

¹⁸ НАРМ. Ф. 88. Оп. 2. Спр.117. Арк. 10.

¹⁹ КУІА. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 7, 21.

²⁰ Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 18. 31 января.

Bessarabskie gubernskie vedomosti, 1904, № 113, 22 noyabrya.

Bessarabskie gubernskie vedomosti, 1905, № 18, 31 yanvarya.

Bessarabskie gubernskie vedomosti, 1905, № 63, 4 iyulya.

Goncharova N.O. (2015). *Dobrochinni initsiativi dvoryan u Bessarabskiy guberniyi. Gurzhiyivski istorichni chitannya*, Vip. 10, S. 96-98.

Derzhavniy arhiv Odeskoyi oblasti, f. 1, op. 173, spr. 15, 83 ark.

Kishinevskie Eparhialnyie Vedomosti, 1877, № 13, 1-15 iyulya.

Komunalna ustanova «Izmayilskiy arhiv» (dali KUIA), f. 770, op. 1, spr. 5, 81 ark.

KUIA, f. 770, op. 1, spr. 19, 284 ark.

Natsionalniy arhiv Respubliki Moldova (dali NARM), f. 88, op. 1, spr. 1440, 117 ark.

NARM, f. 88, op. 2, spr. 117, 12 ark.

Obzor deyatelnosti sostoyashego pod pokrovitelstvom eya imperatorskogo Velichestva obschestva popечeniya o bolnyih i raneniyh voynah s nachala nyineshney voynyi, Sankt-Peterburg: Tipografiya i hromolitografiya A. Transhelya, 1877. 50 s.

Pirogov N.I. (1907). *Sevastopolskie pisma N.I. Pirogova. 1854-1855 / red. i primech.* Yu.G. Malisa, Sankt-Peterburg: Tip. M. Merkusheva. 228 s.

Sbornik materialov po rusko-turetskoy voyne 1877-1878 gg. na Balkanskom poluostrrove. Vyipusk II. Zhurnal voennyih deystviy, vedennyiy v polevom shtabe, Sankt-Peterburg: Voennaya tipografiya, 1898. 457 s.

Tsiganenko L.F. (2010). *Dvoryanstvo Pivdnya Ukrayini (druga polovina XIX st. – 1917 r.)*: monografiya, Izmayil: SMIL, 384 s.

Moroshan N. The role of the Bessarabian nobility in the medical assistance of the army during the military conflicts of the mid-19th and early 20th centuries.

The effective functioning of any state depends on the quality work of the institutions of power. At the same time, the participation of residents in all processes taking place in the country remains an important component. One of the manifestations of civic consciousness is to assist the socially unprotected members of the population. At the present stage of human development, charity deserves special attention. Today our state ranks 81st out of 144 in the world charity rating, in particular 29% of Ukrainians participate in charitable activities.

Under difficult war conditions Volunteer movement has been intensified in Ukraine, a significant number of organizations have been set up, whose purpose is to support the armed forces of the state and to assist the people, who suffered from hostilities. Military conflicts in the middle of the nineteenth and early twentieth centuries. demonstrated the medical unpreparedness of the Russian Empire, which led to significant human losses. It was during the times of the Eastern War that private charity was launched, since at that time comes the understanding that the wounded needed real help.

All layers of the population of the empire, including the Bessarabian nobles, were drawn into the burden of wartime, at the same time, they quickly initiated donations to the needs of the army, military personnel and their families. Aristocrats were organizers of the removal of wounded warriors from theaters of hostilities; provided aristocratic sanitary trains and evacuation infirmaries; opened and funded medical institutions; at their own expense, kept beds in hospitals; donated bandages, corps, cloth for bandaging material; organized the activities units of the Sisters of Mercy.

Key words: nobility, charity, Bessarabia, the Eastern War, the Russo-Turkish War of 1877-1878, the Russo-Japanese War, military hospital.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-17

УДК 398.41(477)

Олена РОМАНОВА*
Микола ТУПЧІЄНКО**ЛИХОМАНКИ – ПРЕДСТАВНИЦІ ЛІСОВОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ
В ТАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ
(СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ)**

Стаття присвячена всебічному аналізу демонологічних персоніфікацій людських хвороб – лихоманок в народних уявленнях українців. Авторами розглядаються питання локації місця їх перебування – «дому», етимології назви, етіології, зовнішнього вигляду, класифікації, ієрархії тощо, що були притаманні народним віруванням українців в ХІХ – перш. пол. ХХ ст. Водночас у дослідженні проводяться паралелі лихоманок з іншими жіночими персонажами лісової демонології – русалками. Матеріал подається з урахуванням східноєвропейського контексту міфологічної традиції формування цих образів.

Ключові слова: лихоманки, пропасниці, хвороби, етнографія, ліс, русалка, демонологія.

Ця стаття продовжує серію публікацій, присвячених дослідженню лісової демонології в традиційних віруваннях українців¹. На черзі розгляд персонажів, пов'язаних із виникненням хвороб в людському тілі – Лихоманок, одним із місць перебування яких народні вірування визначають саме ліс. Тому метою даного дослідження є всебічний аналіз походження, зовнішнього вигляду, норову, атрибутів представниць народної демонології – Лихоманок у традиційних віруваннях українців стосовно їх відношення до міфологізованої лісової стихії у контексті у східноєвропейських традицій.

Серед дослідників ХІХ ст. значну увагу вивченню персоніфікацій хвороб в народній уяві слов'янських народів приділив Афанасьєв О.М. у своїй фундаментальній праці «Мифы, поверья и суеверия славян»². Дослідник зібрав значний фольклорний матеріал, запропонував варіанти походження російської назви «Лихородка», визначив їх поділ та класифікацію за часом і функціями.

У свою чергу, Лоскуткова Д. зазначає, що «лихоманка» з наукової точки зору є «реакцією на інфекційні агенти», симптоми різних захворювань, іншими словами, вона не є певною конкретною хворобою, а навпаки – це сукупність різних хвороб із різною

* Олена Романова – аспірантка кафедри суспільних наук, інформаційної та архівних справ, Центральноукраїнський національний технічний університет; Микола Тупчієнко – кандидат історичних наук, доцент, Центральноукраїнський національний технічний університет.

¹ Романова О.М. (2018). *Дитячий демонологічний образ нявки в народних віруваннях*. Міжнародна конференція молодих вчених «Молоді вчені 2018 – від теорії до практики»: Дніпро. С. 392-397; Романова О.М. (2017). *Дитячий образ лісової демонології в традиційних віруваннях*. Потерчата. Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історичної регіоналістики Наукові студії пам'яті Нінель Бокій»: Кропивницький. С. 76-83; Романова О.М. (2013). *Життя антропоморфного лісового в уявленні східнослов'янських народів*. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград. Випуск 18. С. 23-28; Романова О.М. (2013). *Лісова русалка в обрядах і віруваннях східнослов'янських народів*. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць, Черкаси, Вип. 6, С. 180-182; Романова О.М. (2013), *Місяць локації лісових русалок у східних слов'ян*. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія, Тернопіль. Вип. 2. Ч. 2. С. 193-198; Романова О.М. (2013). *Народні уявлення про лісову русалку*. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ. Вип. XXXV. С. 369-373; Романова О.М. (2014). *Проблема походження слова «русалка»: східнослов'янські варіації*. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 88-91.

² Афанасьєв А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 91.

симптоматикою³. Проте, віра саме в існування міфічної істоти, що спричиняє важкоплинну хворобу, яка супроводжується високою температурою – жаром у народі була дуже сильною.

Серед українських етнографів цього часу перше місце займають дослідження П. П. Чубинського. У своїй фундаментальній праці, присвяченій повір'ям українців, він приділив увагу також віруванням, пов'язаними з Лихоманками, походженням людських хвороб, що були ними викликані. Дослідник наводить розмаїтий фольклорний матеріал, зокрема, й про їх здатність змінювати свій зовнішній вигляд⁴.

У працях, Зеленина Д.К., присвячених дослідженню «закладних мерців», наводяться варіанти народних уявлень про походження Лихоманок, їх зв'язок із закладними мерцями⁵.

Не обходять тему дослідження Лихоманок – демонічних персоніфікацій людських хвороб й сучасні дослідники. Так Ірина Чибор відзначає, що хворобливим фізичним станам, їхнім причинам та наслідкам властива для міфологічного світогляду анімізація, реалізована в уявленнях про міфічних істот, які потрапивши до тіла людини або виконуючи певні дії, зумовлювали хворобу. Такий погляд на етіологію хвороб обумовив способи їхнього лікування, що первинно мали ірраціональний характер. Етнографічні записи кінця XIX–XX ст. засвідчують широке побутування вірувань про персоніфікацію хвороб характерних чи не для всіх слов'ян⁶.

Усачова В.В., детально аналізуючи тему людини і хвороб у їх взаємостосунках, яскраво висвітлює дуалістичне протистояння людина – не людина. В праці дослідниці міфологічна природа персоніфікованої хвороби, простежується в уявленнях, які склались в народній культурі. Знайшли відображення в традиції замовлянь, в якій образи антропоморфних створінь склалися в цілу систему психотерапевтичної дії на людину⁷.

Незважаючи на те, що тема Лихоманок була й залишається під прицілом інтересів фольклористів, етнографів та істориків медицини та релігії все ще залишається нагальна потреба не лише узагальнити результати цих досліджень, але й проаналізувати ці міфологічні персонажі з позицій їх приналежності до лісової стихії, походження, зовнішніх та психічних ознак, атрибутики тощо, а також порівняти їх з іншими представниками лісової демонології, у першу чергу, з русалками. Відповідно подальший виклад матеріалу передбачає поетапний процес аналізу цих міфологічних образів.

Ліс - локус місцезнаходження Лихоманок. Розгляд нами образу Лихоманок в системі лісових демонічних персонажів не є випадковим. В міфопоетичних текстах, Лихоманки співвідносяться з нечистою силою. За народними уявленнями, у світ людський, вони нібито прийшли з «іншого» світу, тобто з пекла. Проте, в обрядових текстах замовлянь Лихоманки відсилались у зворотньому напрямку, тобто до простору, який співвідноситься з «потойбічним світом». Досить часто у цій ролі виступає ліс. Подібно до лісу, в замовляннях вони відправлялись також у болота, річки, пустелі та океани, при цьому болота, озера, річки виступають також невід'ємною частиною лісу, його дериватами у місцевостях де проживали українці й ширше – слов'яни. Очевидно, дане уявлення формувалося на підставі, того, що кожне з тих місць було таємничим, міфічним, незвіданим та становило загрозу для життя людини. Безперечно, найбільш цікавим для нас є відправлення Лихоманок саме у ліс. Афанасьєв О. М. наводить

³ Лоскутова Д.Н. (2013). *Представления тамбовских крестьян о лихорадке*. Живая старина. №1. С. 20-23.

⁴ Чубинский П.П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Мат-ли и иссл. собранные д. чл. П.П. Чубинским*. СПб. Т.1. Вып. 1. Верования и суеверия.

⁵ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». 432 с.

⁶ Чибор І. С. (2017). *Народні уявлення про хвороби крізь призму фразеології української та польської мов*. «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej». Warszawa. С. 46-75.

⁷ Усачёва В. В. (2008). *Магия слова и действия в народной культуре славян*. М.: Институт славяноведения РАН. 368 с.

замовляння від Лихоманок, в яких чітко локалізується ліс як місце їх перебування: «Вам, уроки, у раба божого не стояты, жовтой кости не ломаты, червовой крови не пыты, сердца его не нудыты, билотоги тила не сушиты, вам идты на мха, на темные луга, на густые очерета, на сухие лиса!», а також - «Заговариваю я раба (такого-то) от иссушения лихорадки. Будьте вы прокляты, двенадцать девиц, в тартарры, отыдите от раба в леса темные, на древа сухие»⁸. В одеській області записане замовляння, де ліс асоціюється з потойбіччям: «...ідіть собі на очерета, на болота, на безвісні края, в темні ліса, де лівітер не виє, де сонце не гриє,... »⁹, а в композиції драми Лесі Українки «Лісова пісня» має місце старовинне українське поліське замовляння:

Шипле-дівце,

Пропаснице – Трясавице!

Иди собі на куп'я, на болота,

де люди не ходять, де кури не п'ють,

*де мій глас не заходить...*¹⁰ – де знову ж таки бачимо вказівку на два конкретні локуси – куп'я та болото, що часто зустрічаються в лісистій місцевості. Прив'язка потойбічного світу, куди відправляються хвороби, до лісу закономірне, оскільки характерне для того природного середовища в якому формувалися ранні слов'янські етноси, з їх дуалістичною дихотомією культури (селище) і природи (ліс, поле). Власне відправлення хвороби у лісисту місцевість характерно й іншим етнічним міфологічним традиціям і має, скоріше, універсальний характер. Так, індійський лікар виганяв лихоманку в ліси та гори, німці, перекидали хворобу на дерева в лісі (дерево засохло – значить лихоманка заволоділа ним)¹¹.

Фігурування лісу, як місця, звідки приходили і куди виганяли Лихоманок, дає підстави вважати їх повноправними лісовими персонажами. Адже, саме ліс, за уявленнями народу, був тим місцем, де на стику двох світів, перебували демонічні істоти, в тому числі й хвороби-лихоманки. Даний факт підводить нас до думки, що саме ліс, який включав у себе болота, яри, урвища, був справжнім «домом» лихоманок, звідки вони й приходили мучити людей.

Поширені назви Лихоманок. Як уже зазначалося, народною уявою хвороби, що з'являються серед людей із пекла, лісу боліт та пустель персоніфікуються, та наділяються власними іменами. Однією з таких поширених узагальнених персоніфікацій виступає укр. Лихоманка, білорус. Ліхаманка або рос. Лихорадка. Вона вважалась однією з найтяжчих хвороб. Етимологія укр. Лихоманки та білорус. Ліхаманки прозора і походить від двох слів - «лихо» й «манить», тобто манить (притягує) зло, горе. Афанасьєв О. М. виводить російський варіант цієї демонічної істоти від рос. «лихо-радеть», тобто діяти на чинсь шкodu, піклуватися про когось, зі злим наміром. Інші загальноновживані назви Лихоманки: «лиходійка» та «пропасниця»¹².

В текстах поліських замовлянь, замість Лихоманок фігурують їх табуйовані безіменні позначення: «змеинные (иродовы, идоловы) дочки», «девицы», «женщины» или «бабы»¹³. З табуїстичних міркувань, під дією страху перед цими демонічними істотами, народна традиція також називає їх часом пестливо-привітними словами: «добруха»,

⁸ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 91.

⁹ Народний календар, звичаї, повір'я, вірування, прикмети, лікування, гадання, перекази, казки, весілля, пісні, прислів'я, легенди, анекдоти, землеробство, городництво, про комуна «Спільна праця» тощо. Записали Болавка, Карпинський та ін в Одеській обл. 1927-1930 рр. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 1-7. Од. зб. 781. Арк. 55.

¹⁰ Леся Українка (2017). *Лісова пісня*. Укл. Серії Г. Яновська, худ. А. Канкава. Харків: Віват. С. 79.

¹¹ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 91.

¹² Там само. С. 82.

¹³ *Полесские заговоры (в записях 1970-1990 гг.)*. Сост., подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. М.: Издательство «Индрик». 2003. С. 294.

«кумаха», «сестриця», «тітка», «дитюха», «гостейка»¹⁴; а також власними іменами людей – рос. Афанасьєвна, Марія Іродовна, Воспа Восповна. Але в таких табуйованих позначеннях Лихоманки, як: «обманщиця», «плутовка», проявлялося й справжнє відношення народу до цих загрозливих демонічних істот¹⁵. Табування промовляння імені демонічної істоти мало місце, зокрема, у випадках, коли заборонялося вимовляти справжнє ім'я хвороби під час епідемій або під час дитячих хвороб.

Зовнішній образ Лихоманок та їх норів. Зазвичай, як свідчать етнографічні матеріали, Лихоманка в народній уяві, уявлялася у вигляді не одного, а багатьох демонічних духів – жінок-сестер або крилатих сестер. Наділення образів Лихоманок крилами свідчить про їх давнє хтонічне походження, яке губиться у глибинах первісних вірувань.

Існує безліч переказів і повір'їв про Лихоманки, які дозволяють простежити характерні особливості останніх. Зовнішність сестер-лихоманок, це те, що ріднить їх з лісовими русалками і дає підстави зважати на їх спорідненість. Іноді Лихоманки малювались у народній уяві жінками спокусливої зовнішності, які діяли на людей за допомогою чар і називались так, тому що вже дуже раділи стражданням хворих. Проте, найчастіше це злі, худі, потворні та розпатлані істоти: «... представляються злыми безобразными девами: чахлыми, заморенными, чувствующими постоянный голод, иногда даже слепыми и безрукими»¹⁶. В інших випадках старі бабці, які ходять в «лаптях», з палкою і стукають вночі у вікно клюкою – хто відгукувався на їх стукіт, до тих вони і «приставали»¹⁷.

За описами, їх одяг дуже наближений до вбрання русалок. Біле, довге просторе вбрання, нагадувало одяг покійника (саме в такому одязі в давнину вбирали в останню путь померлих родичів). Важливим моментом, в описі одягу Лихоманок виступає факт не підперізування поясом. Адже, як і всі нечисті жіночі та чоловічі персонажі, Лихоманки не мали даного атрибуту одягу. Від найдавніших часів у багатьох народів пояс, підперізування ним мали сакральне значення, пов'язане з ідеєю досконалості, безкінечності й водночас цілісності та порядку. В суспільстві, носіння поясу, було ознакою цивілізованості, культурності людини, чого не могли мати нечисті демони¹⁸. В деяких текстах, лихоманок описували і зовсім без одягу: «Спад тое валны выходят семдесят семь девиц Нагих, и босых, и проставалосых...»¹⁹. У Афанасьєва О. М. також знаходимо опис їх зовнішнього вигляду: «Простоволосые» и «простопопоясые», т.е. с длинными распущенными косами, в легких, свободно развивающихся по ветру, неподпоясанных одеждах...»²⁰. Розпущене волосся Лихоманок, так само як і оголенність та розперезанність, ще один фактор, який ріднить їх з нечистою силою та їх поплічницями русалкам.

Народна уява наділяє їх норів рисами, які засуджуються серед людей. Зокрема вони «любят хорошо покушать, понежиться, но в то же время легковерны, недальновидны,

¹⁴ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*, М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 84.

¹⁵ Фасмер М. (1986). *Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах*. Т.2 (Е-Муж). Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. М.: Прогрес. С. 505.

¹⁶ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 82.

¹⁷ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 228.

¹⁸ Файник Т. (2018). *Поняття межі та його відображення в традиційно-народних підходах до організації житлово-господарських комплексів в українських селах*. Народнознавчі зошити. Львів. №1 (139). С. 201.

¹⁹ *Полесские заговоры (в записях 1970-1990 гг.)*. (2003). Сост., подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. М.: Издательство «Индрик». С. 297.

²⁰ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т. 3. С. 92.

трусливы и брезгливы», відзначає Д.К. Зеленін²¹.

Взаємовідносини Лихоманок з людьми у повір'ях часом носили еротично-моральне забарвлення. Проте воно менш виразне у порівнянні з русалками. Згідно з народними віруваннями, ці дівчата дуже жадають спілкування з людьми, намагаються заводити романтичні стосунки, часто відразу з кількома представниками чоловічої статті. Тих, у кого вони закохуються, Лихоманки ніби-то, цілують в губи. За уявленнями, саме з поцілунком Лихоманки пов'язують виникнення герпесу, серед людей. Про таку людину говорили: «Його поцілувала лихоманка»²².

Як і вся нечиста сила, сестри-лихоманки мали здатність до перетворень. Принаймні так вважали жителі Литинського повіту. Там Лихоманка в образі молодої гарної дівчини перетворювалася на повітря. Будучи легкою та невидимою, хвороба разом з подихом проникала в організм людини, та спричиняла відповідні процеси²³. Іноді вони оберталися порошинками, невидимками або мухами і потрапляли через їжу всередину людини.: «Одна изъ нихъ говорила «я пойду къ такому-то богатому господину, онъ особенно любитъ пить вино, и постараюсь, чтобы онъ съ виномъ выпилъ меня», «а пойду къ такому-то бедному человеку.... И съ первою галушкой онъ непременно проглотить меня»²⁴.. Розпізнати лихоманку в такому вигляді було надзвичайно важко, хоча в етнографічних матеріалах згадуються випадки, коли людям ніби-то вдавалося погубити або зловити Лихоманку. І все ж народна уява наділяє Лихоманки певними атрибутами, які допомагають їх розпізнати, а відтак знищити чи упіймати. До цих атрибутів належать: хворобливий вигляд або каліцтво, відхилення від норми в одязі і зачісці (оголеність, розперзанність, незачесанність), часом наявність крил..

За народними уявленнями, кількість цих демониць в різних місцевостях відрізнялася. Найчастіше, йдеться про числа 9, 12, 13, хоча є варіанти і по 40, 77²⁵. Голубкова О. В. відзначає, що їх кількість взагалі могла коливатись від 7 до 99. Важливо, що у народній уяві лихоманкам протистояли у тій же кількості святі: «Дванадцять п'ятиці (или дванадцять апостолов) изгоняли дванадцать лихорадок, против семи лихоманок боролись семь архангелов, от сорока «добрух» спасали сорок мучеников»²⁶. Така кількісна симетрія лихоманок та святих, що їм протидіють у замовляннях, підкреслює силу цих демонічних істот. Крім того, відсутність чітко визначеної чисельності Лихоманок, які фігурують у кількості від 7 до 99, покликане показати їх багаточисельність, а відтак і складність боротьби з ними.

За народними уявленнями, сестри-демониці могли ходити по землі всі разом або ж поодиноці. За переказами, вони залітати в будинок через комин або вентиляційне вікно. Лихоманки кликали людей ночами, в народі вірили, що хто відгукнеться у вісні – захворіє.

Як бачимо, Лихоманкам народна уява приписує типові ознаки та риси, що притаманні представницям жіночої статті у народній демонології. Вони наділені крилами, привабливі або страшні, оголені або ж розперзані, з розпущеним волоссям, лише в сорочках (виведені за межі порядку в одязі), їм притаманна певна фізіологічна надмірність

²¹ Зеленін Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 229.

²² Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 83.

²³ Чубинский П.П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Мат-ли и иссл. собранные д. чл. П.П. Чубинским*. СПб. Т.1. Вып. 1. Верования и суеверия. С. 222.

²⁴ Чубинский П.П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Мат-ли и иссл. собранные д. чл. П.П. Чубинским*. СПб. Т.1. Вып. 1. Верования и суеверия. С. 222.

²⁵ Зеленін Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 231.

²⁶ Голубкова О.В. (2001). *Женские образы в народных верованиях восточных славян Сибири : дисертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Новосибирск. С. 126.

у їжі, сні, сексуальності, а також непривабливий норів (легковірність, недалекість, боягузтво тощо).

За наведеним вище описом зовнішності та характеру лихоманок, впадає в око значна їх схожість з русалками. Подібно русалкам, сестри-лихоманки – дівчата і жінки, бувають красиві та потворні, молоді та старі, з розпущеним волоссям, голі або в білих сорочках, сидять на гілках дерев, нападають на людей і ловлять їх. Також зазивають людей, називають їх на ім'я, цілують та обіймають. Лихоманки, подібно до русалок, пристрасні, здатні до перевтілень і належать до нечистої сили. Значна їх кількість, що визначається в межах сакральних чисел, як то 7, 9, 12, 13, 40..., є скоріше показником не стільки конкретного їх числа, як маркером їх чисельності, а від так могутності та загрозовості для людини.

Етіологія Лихоманок. Збіг сестер-лихоманок з русалками здаватиметься ще разючішим, якщо ми звернемо увагу на їх походження. Зеленин Д. К наводить чотири варіанти походження. Згідно з першим, малопоширеним свідченням: «лихорадку представляють в образі... неизвестных сестер, которые будучи прокляты своими родителями, шатаются по миру и мучают людей». Близьким до цього погляду є другий варіант, про те, що сестри-лихоманки, нібито є дочками царя Соломона, яких він прокляв. Тому, вони ходять по світу, не знаючи спокою і заставляють людей на кшталт собі терпіти страждання. За четвертим - воронезьким повір'ям, лихоманки, є дочками сатани, яких прокляв Бог, і засудив до кінця днів своїх ходити світом і мучити грішників. Сказання, про Лихоманок, як про дочок Ірода, є книжним запозиченням, але вочевидь, воно стало народним внаслідок поширення та утврдження християнства серед східнослов'янських народів²⁷.

Часом Лихоманкам, народна уява приписує іншоетнічне походження, тим самим підкреслюючи їх приналежність до чужого, іншого світу. Так за уявленнями жителів Чернігівської губернії, «лихоманка – жидовка», а її походження пояснюється наступним чином: «Когда Иродиаде принесли на блюде голову Иоанна Крестителя, она от ужаса впервые затряслась в лихорадке. От нее эта болезнь распространилась по всему свету. Вот почему лихорадка считается жидовкой»²⁸.

Серед росіян Сибіру були також поширені вірування про іншоетнічне походження Лихоманок. Вони вірили, що лихоманками стали дванадцять сестер які потонули в морі разом зі своїм батьком єгипетським царем Фараоном²⁹. Ще одне мало поширене вірування приписує Лихоманці походження від Каїна (його донька), тому, що вона трясеться, як Каїн³⁰.

Усі наведені вище приклади походження сестер-лихоманок прямо вказують на їх приналежність до закладених покійників, адже скрізь в текстах знаходимо прокляття чи то батьківське, чи то Боже, а це одна з умов перетворення на «закладеного». Проте, як ми знаємо, за загальним правилом, закладені покійниці стають русалками. Саме тому, не випадковими є замовляння в яких лихоманок називають русалками. Не дивно що налякані русалкою, надалі отримували не яку-небудь хворобу, а лихоманку. При цьому, незаперечним є той факт, що, здатність насилати на людей хвороби належить всім закладеним покійникам, в тому числі і русалкам, але серед них найбільш майстровиті у цій справі – лихоманки. Приналежність лихоманок до нечистої сили, можемо спостерігати й у творі Лесі Українки «Лісова пісня», в якому лихоманку називають Марою: «Се що за

²⁷ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 230.

²⁸ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 231.

²⁹ Голубкова О.В. (2001). *Женские образы в народных верованиях восточных славян Сибири : дисертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Новосибирск. С. 126.

³⁰ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 231.

Мара? Ага вже знаю. Добре, що побачив!...»³¹. Назва Мара характеризує приналежність хвороби до розряду негативної, шкідливої або так званої нечистої сили, а відтак виглядає цілком вмотивованою в контексті змісту цілого замовляння.

Класифікація Лихоманок. Значна кількість Лихоманок, породжена народною уявою, примусила вибудувати цілу систему їх класифікації. Найпоширенішим був поділ на зимові та весняні лихоманки. За уявленнями, перші стають небезпечними, з настанням морозів. Афанасьєв О. М. називає дату виходу Лихоманок з підземелля – друге січня. Ніби в цей день Мороз чи Зима виганяє їх разом з нечистою силою з пекла. Тоді скривджені лихоманки починають шукати притулок в хатах, де тепло і сухо, і знаходять «винних» – зриваючи злість на звичайних людях, які хворіють від зіткнення з ними. Натомість, про весняні хвороби думали, що вони зачинаються на зиму в снігові гори, та сидять там аж до настання першого тепла. Тому, з 25 лютого, коли весна вже наближалася, в народі вірили що в цей час можна підхопити лихоманку³².

Окрім міжсезонного, існував часовий орієнтир появи Лихоманок серед людей у межах доби. Небезпечним вважався час опівдні, або під час заходу сонця, що також зближає їх образ з міфологічними персонажами нижчої демонології та нечистою силою загалом. «Давніше була в нашій селі пропасниця, не так, як тепер, що вже за ню навіть не чути. Бувало ек возьме чоловіком трісти, то трісе зо дві недхли. А ще мала пропаснице того до себе, що мала свою пору в дни і лише тогди трісла, ек на ню чис прийшов: ци до полудне, ци сполудне. То бувало аж чоловіком підкидає»³³.

Окрім критерію поділу Лихоманок за сезонами та часом доби, народна уява поділяла їх за функціями, що й проявлялося в їх іменах. Скидаючи з себе залізні ланцюги, лихоманки за народними віруваннями прилітали на землю, вселялися в людей, починали їх трясти, розслабляти суглоби, ломити кістки та інше. Відповідно до шкоди, яку могла заподіяти кожна з сестер живій людині, походили їх назви. Афанасьєв О. надає перелік 12-ти таких імен, поширений серед українців, росіян та білорусів: перша з них – «Трясея» (тресучка, трясуніца, потресуха, трясучка, трясца; друга – «Огнея» або вогнена («когого человека поймаю (говорит она о себе), тот разгорится аки пламень в печи», т. е. она производит внутренний жар.»; третя назва – «Ледея» (льодиха) або «знобей», «забуха» («аки лед знобит родчеловеческий, и кого она мучит, тот не может и в печи согреться»); четверта назва – Гнетей (гнетница, гнетуха, гнітучка від слова гніт, гнести — давить) – «она ложится учеловека на ребра, гнетет его утробу, лишает аппетита и производит рвоту»; п'ята – «Гринуша» або грудиця (грудея) – «ложится на груди, у сердца, и причиняет хрипоту и харканье»; шоста – «Глухей» (глохня) – «налегает на голову, ломит ее и закладывает уши, отчего больно гложет»; сьома – Ломеня (ломеня, ломовая) або костоломка: «аки сильная буря древо ломит, также и она ломает кости и спину»; восьма – «Пухней» (пухля, пухлая), дутиха – «пускает по всему телу отёк (опухоль)»; дев'ята – «Желтея» (желтуха, желтуница, жовтуха) – «эта желтит человека, аки цвет в поле»; десята – «Коркуша» або «корчя» (скорчя) – «ручные и ножные жилы сводит, т. е. корчит»; одинадцята – «Глядэя» – «не дает спать больному (не позволяемому сомкнуть очи, откуда объясняется и данное ей имя); вместе с нею приступают к человеку бесы изводят его с ума»; дванадцята – Невей³⁴. За народними уявленнями кожна з демонічних персоніфікацій хвороб терпить ті ж муки, які завдає людині. Принаймні так вважали в Жиздринському повіті Калузької губернії Росії: «...одна вечно дрожит от холода, другая постоянно

³¹ Леся Українка (2017). *Лісова пісня*, укл. Серії Г. Яновська, худ. А. Канкава. Харків: Віват. С. 79.

³² Афанасьєв А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 82.

³³ «Етнографічні матеріали». Коломийки /без мелодії/ легенди, вірування, оповідання, народна медицина. Зап. У с. Трибухівці Бучацького повіту, на Тернопільщині. 1912-1913 рр.. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 28-3. Од. зб. 218. Арк. 76.

³⁴ Афанасьєв А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 86-88.

мечется в жару, третья корчится от ломоты в костях и т.д.»³⁵.

Як бачимо, класифікація лихоманок в народній уяві відбувається у двох основних вимірах – часовому (сезонному, добовому) та функціонально-симптомальному, який проявлявся у їх найменуванні.

Причини появи Лихоманок. Власне народна віра в демонічні персоніфікації хвороб, підкріплювалась міфами та забобонами, а системність поширення захворюваності в певний період, лише підігрівала віру у демонічне їх начало. Люди помічали все навколо, але раціонально пояснити те чи інше явище в силу своєї необізнаності не могли. Тому, банальні міжсезонні спалахи хвороби, в народі пояснювались вторгненням нечистої сили.

Традиційні уявлення українців дають широкий перелік причини походження хвороб, а саме: «...всі хороби, які тільки є, виникають од двох причин: од Бога – кара, за гріхи, за несправедне життя (Боже попущення) і од злих людей – знахарів»³⁶; «Виникають хороби: з води, од вітру, од поганого ока, сили ходять (втілення); деякі від того, що людина виходить з хати, особливо у ночі, в негарну пору»³⁷.

Часом у фольклорних текстах появу лихоманки, певною мірою провокує сама людина, коли викрешуючи вогонь, необачно згадує Лихоманку:

«Аякже, Викрешеш! І губка змокла...
І трут згубився... А, нема на тебе
Лихої трясці... Чи не наросла
На дубі свіжа?»³⁸

Тобто, до причин появи хвороби належать: 1) гріховний спосіб життя; 2) зурочення або результат магічної дії знахарів; 3) дія природних факторів - переохолодження (водою, вітром, морозом...); 4) вселення злих сил; 5) порушення унормованих правил життя (вихід з хати в неурочний час); 6) неурочне згадування хвороби. Таким чином, обґрунтування причин хвороби, яка сталася з людиною, в міфологічній традиції могло мати найнеочікуваніші результати та найбільш зручні для кожного окремого випадку пояснення ситуації.

Ієрархія демонічних персоніфікацій хвороб. Як і будь-яка нечиста сила, багаточисельні лихоманки мали підпорядковуватись старшій з них, тій, котра мала владу над рештою сестер. Серед лихоманок першість належить одній з сестер на ім'я Невея (мертвуша). За легендою, саме заради неї була відрізана голова Іоану Предтечі. Згідно з народними віруваннями - це найпроклятіша з сестер та найсильніша з них³⁹. Решта дванадцять сестер у всьому їй підкорювалися. В Калузькій губернії Росії існувало повір'я, що найстарша сестра прикована до залізного стільця дванадцятьма ланцюгами, а в правій руці тримає косу, як сама Смерть. У випадку, її звільнення, вона неминуче заволодівала людиною, що призводило до її загибелі. Схожі історії стосуються й інших дев'яти або дванадцяти сестер. Вони, подібно старшій та найголовнішій: «...сидят в подземных вертепах, заключенные в цепи, и вылетают мучить народ только тогда, когда будут сняты с них эти железные оковы, т.е. весной»⁴⁰.

Подібна традиція має місце й в народних віруваннях росіян про міфологічний образ

³⁵ Зеленин Д. К. (2014). *Зловещие мертвецы и заложные покойники. Очерк русской мифологии*. Ногинск. С. 177.

³⁶ *Народна медицина, знахарство, ветеринарія. Молитви від лихорадки. Записи та виписки з друкованих джерел*. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 1-дод. Од. зб. 577. Арк. 146.

³⁷ *Народна медицина, знахарство, ветеринарія. Молитви від лихорадки. Записи та виписки з друкованих джерел*. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 1-дод. Од. зб. 577. Арк. 146.

³⁸ Леся Українка (2017). *Лісова пісня*. укл. Серії Г. Яновська, худ. А. Канкава. Харків: Віват. С. 78.

³⁹ Афанасьев А.Н. (2002), *Мифы, поверья и суеверия славян*, М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica, Т.3, С. 88.

⁴⁰ Там само. С. 83.

«лешего»: «Начальникъ льшихъ называется «Честной леса», лесной царь; роста он огромнаго, на целую голову выше леса, над которымъ онъ владычествуетъ, на руках и ногах у него закрюченные когти, похожие на собачьи; борода у него длинная сивая, носит он её в рукахъ»⁴¹.

Таким чином, наведений вище матеріал дозволяє стверджувати, що віра в міфічну персоніфікацію хвороби чи сукупності хвороб – Лихоманки не просто існувала в народній уяві. За довгий період вона обросла пластом вірувань, звичаїв, забобонів про їх походження, місце проживання, ієрархію, причини появи серед людей тощо. Персоніфікація духів хвороби стала відображенням прагнення людини знайти себе в світі, позначити в ньому своє місце, сформувати відношення до оточуючого її світу природи, до того, що так чи інакше на неї впливає, вступає з нею в контакт навіть проти її волі. У цьому контексті, Лихоманки виступають персоніфікацією чужого і загрозливого для світу культури світу неконтрольованої людиною природи – втіленням якої виступає ліс з його болотами, ярами, річками, очеретами, пустелями (у розумінні відсутності живої людської душі). Їх чужість підкреслюється приписуванням їм іншоетнічності походження, гріховності поведінки, що привела до прокляття. Ця чужість також підкреслюється іншістю зовнішнього вигляду, наданням їм тваринних рис (крила), порушенням правил пристойності в одязі, зачісці, правилах поведінки. Водночас народна уява максимально зближує Лихоманки з такими лісовими демонологічним персонажами, як русалки. Це дозволяє впевнено віднести Лихоманок до жіночих персоніфікацій лісової стихії, якщо не у ролі постійних її жителів, то однозначно спорадичних, яких відправляли в ліси замовлянням. Водночас, народні уявлення українців знаходяться в межах східноєвропейської міфологічної традиції, що вказує на значний архаїзм формування цих вірувань, та певну їх архетипічність. Поза увагою цього дослідження залишилися обряди та замовляння, направлені на захист населення від Лихоманок в народному цілителстві, що буде вирішене в наступній публікації.

REFERENCES:

- Afanashev A.N. Myths, beliefs and superstitions of the Slavs / Alexander Nikolaevich Afanasyev. – М.: Publishing house Eksmo.; SPb.: Terra Fantastica, 2002. – V.3. – 768 p.
- Golubkova O.V. Female images in the popular beliefs of the Eastern Slavs of Siberia: the dissertation for the degree of candidate of historical sciences. – Novosibirsk, 2001. – 126 p.
- Dobrovolsky V.M. Evil power in popular beliefs (according to the Smolensk Province) // LV. – 1908. – Vol. I. – p. 3-16.
- «Ethnographic materials». Kolomyiki / without melody / legend, believes, stories, folk medicine. Zap. in v. Tribuhivtsi Buchats'kogo povitu, on Ternopolski. 1912 - 1913 pp. – Archive of the Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after M. Rylsky – F. 28-3. – Un.st.218. – 97 p.
- Zelenin D.K. Ominous Deadlings and Hostage Dead. Essay on Russian mythology / Dmitry Konstantinovich Zelenin. – Noginsk, 2014. – 245 p.
- Zelenin D.K. Selected Works. Essay on Russian mythology: Died an unnatural death and mermaids / Dmitry Konstantinovich Zelenin. – М.: Indrik, 1995. – 432 p.
- Lesia Ukrainka. Лісова пісня / Lesya Ukrainka / Com. Serii G. Yanovska, art. A. Kankava – Н.: Vivat, 2017. – 144 p.
- Loskutova D.N. Representations of the Tambov peasants about the fever // Live old – 2013. – №1. – p. 20-23.
- Folk medicine, healer, veterinary medicine. Prayer of the fever. Records and extracts from printed sources. – Archive of the Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after M. Rylsky F. 1-dod. – Un.st. 577.

⁴¹ Добровольский В.М. (1908). *Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.)*. ЖС. Вып. I. С. 3.

People's calendar, customs, beliefs, signs, treatment, fortune telling, retell, cascades, weights, songs, proverbs, legends, anecdotes, agriculture, gardening, about the commune «Spilna pratsya» thin. Recorded Bolavka, Karpinsky and in in Odeskiy region. 1927 – 1930 pp. – Archive of the Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after M. Rylsky – F. 1-7. – Un.st. 781. – 148 p.

Polissya talk (in the records of 1970-1990) / Comp., preparation of texts and comments. T.A. Agapkina, E.E. Levkivskaya, A.L. Toporkova. – M.: Publishing house Indrik, 2003. – 752 p.

Romanova O.M. Children's demonologic image of a nyavka in popular beliefs // International conference of young people in the youth «Young students in 2018 – from theory to practice»: Dnipro, 2018 p. Pp. 392-397.

Romanova O.M. The child's character of the forest demonology in traditional beliefs. Lost // All-Ukrainian Scientific Conference «Problems of the historical regionistica Naukivi studii memorials Ninel Bokiy»: Kropivnitsky, 2017.

Romanova O.M. Life of an anthropomorphic woodman in the beliefs of East Slavic peoples // Science notes. Seriyes: Historical science. – Kirovograd, 2013 – Production 18. – p. 23 - 28.

Romanova O.M. Forest mermaid in ceremonies and beliefs of East Slavic peoples // Gurzhiiivski historical reading: Collection of scientific works. – Cherkasy, 2013 – Production 6. – p. 180-182.

Romanova O.M. Locations of forest mermaids in eastern Slavs // Science notes of Ternopil national pedagogical university named after V. Gnatyuk. Seriyes: History – Ternopil, 2013. – Production 2. – Part 2. – p. 193-198.

Romanova O.M. People's believes about forest mermaid // Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University . – Zaporizhzhya: ZNU, 2013. – Production. XXXV. – p. 369-373.

Romanova O.M. The problem of the word «mermaid»: the East Slavic variations // Gurzhiiivski historical reading: Collection of scientific works. – Cherkasy, 2014. – Production 7. – p. 88-91.

Usacheva V.V. Magic of words and actions in the folk culture of the Slavs / Valery V. Usacheva. – Moscow: Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, 2008. – 368 p.

Faynik T. Understand the interiors of this tradition in traditional folk traditions to the organization of residential and state complexes in Ukrainian villages // Narodnozavchiv zoshiti. - Lviv, 2018. – №1 (139). – Pp. 200-205.

Fasmer M. Etymological dictionary of the Russian language. In 4 volumes. – T.2. Tranc. with gem. and add. O.N. Trubachev. – 2nd ed., Sr. M.: Progres, 1986. – 672 p.

Chibor I. S. People's notions about illness through the prism of the phraseology of Ukraine and Poland // «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej». – Warszawa, 2017. – p. 46-75.

Chubinsky P.P. Works of the ethnographic-statistical expedition to the Western Russian region, equipped by the Imperial Russian Geographical Society: South-Western Division. Materials and research collected P.P. Chubinsky / Pavel Platonovich Chubinsky. – SPb., 1872. V. 1. Issue 1: Beliefs and superstitions.

Romanova O., Tupchiienko M.. Lyhomanks – representatives of forest demonology in traditional beliefs of ukrainians (eastern europe context).

The article is devoted to comprehensive analysis of demonic personification of human disease- fever in folk imaginations of Ukrainians. Authors examine habitat locations-«origin» of etymology designator, etymology of names, etiology, appearance, classification, hierarchy etc., which were inherent to folk beliefs of Ukrainians in 19th-first half of 20th century. At the same time research draws a parallel between fevers and forest female characters demonology-mermaids. Material is taking into account Eastern European context of mythological tradition of this character formation.

Key words: fever,ague,disease,ethnography,forest,mermaid,demonology.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-19
УДК: 94(100)+94(478)"1916/1917"(043.3)

Іван ТАТАРИНОВ*

БОЙОВІ ДІЇ НА РУМУНСЬКОМУ ФРОНТІ ТА БЕССАРАБІЯ (КАМПАНІЇ 1916-1917 РР.)

В статті досліджено аспекти вступу Румунії до Першої світової війни та створення Румунського фронту в 1916 р. Автором було проаналізовано стан румунської армії, а також стратегічні плани, що висувалися Румунією. Розкрито основні аспекти підготовки до кампаній 1916-1917 рр. на Румунському фронті, описано їх основні події та виявлено причини невдач сил Антанти на цьому напрямку.

Ключові слова: Румунський фронт, Бессарабія, армія, корпус, дивізія.

У масштабних збройних конфліктах, коли бойові дії ведуться між великими альянсами, важливою складовою є взаємодія між союзниками та побудова спільних планів ведення військових кампаній. Зокрема, в роки Першої світової війни для ефективного протистояння блоку Центральних держав країни Антанти завжди прагнули координувати свої дії як на Західному так і на Східному фронтах. Нерідко, поразка одного з союзників призводила до провалу кампанії в цілому. Подібний випадок стався в ході кампанії 1916 р., коли Румунія, вступивши у війну на боці Антанти, неправильно розрахувала свої сили і через низьку взаємодію з союзниками зазнала поразки і створила катастрофічну ситуацію на Східному фронті.

Дослідженням подій, що мали місце на Румунському театрі військових дій під час Першої світової війни в різний час займалися радянські, російські, румунські, українські та молдавські історики. Кожна сторона висвітлювала історичні події в регіоні спираючись на свої історіографічні погляди. Серед найбільш помітних наукових доробків можна виділити праці М. Головіна, А. Керсновського, А. Зайончковського, В. Виноградова, І. Ростунова, В. Волковинського, О. Широкограда, М. Оськіна, Д. Поштаренку та інших.

В даній статті, на основі різних поглядів, ми спробуємо подати об'єктивний опис подій кампаній 1916-1917 рр. на Румунському фронті та виявити, яке значення мала в них Бессарабська губернія.

На початку кампанії 1916 р. на Східному фронті ситуація змінилася на користь сил Антанти. У травні-червні війська Південно-Західного фронту під командуванням О. Брусилова здійснили свій прорив, в результаті якого становище Австро-Угорщини стало катастрофічним. Це справило велике враження на правлячі кола Румунії, в яких росло переконання, що через подальше зволікання можна втратити вигідний момент. Російське командування, навпаки, зовсім охолело до ідеї виступу Румунії до війни. Начальник штабу М. Алексєєв в ефективність румунської армії не вірив і вважав, що російським військам до існуючого фронту протяжністю в 1200 км доведеться додати новий.

План військової кампанії, запропонований румунами та підтриманий французами, передбачав негайно зосередити в Бессарабії не менше ніж 250-тис. російську армію, що мало бути гарантом безпеки Румунії під час її виступу проти Центральних держав. Потім цій армії належало рушити в Добруджу та почати наступ проти німецько-болгарських військ. У Парижі вважали, що це надійно забезпечить південний кордон Румунського королівства і одночасно полегшить перехід до активних дій армії союзників в Салоніках. Разом з тим такі дії російської армії «дозволять румунам всі свої сили направити в Трансильванію та Буковину, куди їх тягнуть національні інтереси». Однак російське

* Татаринів І. – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; e-mail: tatarinoffivanegen@gmail.com

верховне головнокомандування найрішучішим чином висловилося проти плану французів¹. Однак прямий тиск союзників змусив 17 червня 1916 р. М. Алексєєва відправити в Бухарест російському військовому аташе полковнику О. Татаринову наказ пристати на франко-англійські вимоги про негайний вступ Румунії до війни. Румунський прем'єр вимагав організації російського наступу на північ від своєї країни, англо-французького – в районі Салонік та військового забезпечення на півдні, від Болгарії, знову ж таки російськими військами².

Однак, румунський уряд не поривав контактів і з Центральними державами. Зв'язки використовувалися для зондування, як засіб страхівки і – чим далі, тим більше – для дезінформації контрагентів. Але ці контакти були значно менш інтенсивними, ніж таємні переговори з Антантою. За виступ на їх боці Берлін і Відень продовжували обіцяли Румунії Бессарабію та деякі територіальні поступки в Південній Буковині. Говорилося і про обласну автономію Трансільванії. Австро-угорський посланець в Румунії О. Чернін прийшов до висновку, що вести переговори з Бухарестом на базі будь-яких поступок безглуздо. Насамперед тому, що Антанта зможе запропонувати більше³.

Врешті, 17 серпня за умов великої секретності були підписані політична та військова конвенції, які оформили приєднання Румунії до Антанти. Румунія зобов'язувалася не укладати сепаратного миру, при цьому домоглася від союзників обіцянки рівноправності в ході майбутнього мирного врегулювання. Урядом Румунії також були обговорені умови, що війна оголошувалася лише Австро-Угорщини. І. Бретіану вважав, що зуміє уникнути зіткнення з Німеччиною та Болгарією. Але прагнення обмежитися військовими операціями проти Австро-Угорщини позбавило його підстави вимагати відправки великого російського контингенту в Південну Добруджу. Йому насилу вдалося переконати Ставку направити туди дві піхотні і одну кавалерійську дивізії. 27 серпня румунський посол у Відні вручив декларацію про оголошення війни державі Габсбургів. Майже негайно надійшли відповідні декларації з боку Німеччини, Болгарії та Туреччини⁴.

На допомогу румунам у Добруджу було відправлено 47-й корпус генерала О. Зайончковського. З цього моменту функцію постачання всіх російських військ в Румунії було покладено на Бессарабську губернію⁵.

На фронтах румуни зосередили значні сили. В їх мобілізованій армії нараховувалося 564 тис. чоловік. Однак розпорядився ними румунський генштаб вкрай невдало. 5 дивізій було відправлено на Дунай, де з них було утворено 3-ю армію. На її лівому фланзі, в Добруджі, розташовувався російський 47-й армійський корпус генерала О. Зайончковського. Він переправився сюди з Бессарабії через Дунай в районі Ісакчі. 7 піхотних і 1 кавалерійська румунські дивізії залишились всередині країни, в якості стратегічного резерву. Решта 11 піхотних і 1 кавалерійську дивізії розгорнули в тонку лінію на величезному фронті від Дорна-Ватри до Залізних Воріт⁶.

Офіцерський склад та вище командування румун не вирізнялося особливими знаннями військової справи. Головнокомандувачем армії формально був король Фердинанд, а головою генштабу – пристарілий генерал В. Зоту. Тому фактично командував військами генерал А. Ілеску, котрий обіймав цю посаду лише завдяки своїм зв'язкам з першими чиновниками держави⁷.

¹ *История первой мировой войны 1914-1918 гг.* (1975). под. ред. И.И. Ростунова. М.: Наука. Т. 2. 608 с.

² Виноградов В. Н. (1969). *Румыния в годы первой мировой войны*. М.: Наука. 370 с.

³ Виноградов В. Н. (2002). *За балканскими фронтами Первой мировой войны*. Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения. Ассоц. историков Первой мировой войны. М.: Индрик. 502 с.

⁴ Писарев Ю. А., Мальков В. Л. (1994). *Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории*. М.: Наука. 304 с.

⁵ Оськин М. В. (2014). *Бессарабский тыл Румынского фронта зимой 1916/1917 г.: проблемы снабжения и продовольствия*. Revista de Istorie a Moldovei. Nr. 3 (99). С. 100-119.

⁶ Керсновский А. А. (1994). *История русской армии в 4-х томах*. М.: Голос. Т. 4. 368 с.

⁷ Виноградов В. Н. (1969). *Румыния в годы первой мировой войны*. М.: Наука. 370 с.

Дуже складною була ситуація з озброєнням та спорядженням румунської армії. Була відсутня важка та гірська артилерія, гостро бракувало стрілецької зброї, вибухівки, амуніції, одягу, транспорту і взагалі всього, що було так необхідно для ведення сучасної війни.

Німецьке командування очікувало вступу Румунії до війни, але передбачало його дещо пізніше, після збору врожаю. Румунський фронт для Центральних держав був єдиним, де у 1916 р. вони могли ще провести наступальну операцію, а крім того, невдача на ньому загрожувала для них знищенням сполучення з Туреччиною. Тому німецький головнокомандувач на Східному фронті П. Гінденбург вирішив будь що завдати удару Румунії, захопивши провінції багаті хлібом та нафтою, а також знешкодити спробу Антанти об'єднати операції з боку Румунії та Салонік. Загалом німецький план зводився до нанесення болгаро-турецькими військами удару по Добруджі, щоб забезпечити собі правий фланг, а потім спільними діями з боку Дунаю і з фронту Германштадту – Кронштадту заволодіти Валахією та відрізати румунські війська, які знаходилися там⁸.

28 серпня 1916 р. румунські війська почали наступ в Трансільванію. Воно розвивалося повільно. Через нестачу інженерно-технічних засобів гальмувалося відновлення зруйнованих австрійцями доріг в умовах гірської місцевості. До 26 вересня румунські війська разом 9-ю російською армією, що діяла правіше, просунулися в глиб Трансільванії та захопили ряд важливих пунктів. 31 серпня було захоплено Брашов. Румунський авангард, легко долаючи слабкий опір супротивника, підійшов до Сібіу. Незважаючи на чисельну перевагу румуни діяли мляво. Після заняття Кронштадту і Германштадту, їх успіхи на півночі завмерли, тоді як на півдні сталася Туртукайська катастрофа. 3-я болгарська армія генерала С. Тошева, підкріплена німцями, стрімким наступом увійшла в Добруджу, розкидавши румунський авангард. 5-6 серпня 1916 р. А. Макензен вщент розбив 3-ю румунську армію М. Аслана при Туртукаї. Її залишки відступили в Середню Добруджу, де їх підтримали військами 47-го корпусу генерала О. Зайончковського⁹.

З метою впорядкування управління військами в Добруджі, 8 вересня було створено Добруджанську румунську армію (3,5 піхотної дивізії та кавалерійська бригада) на чолі з О. Зайончковський, який одночасно командував і російським 47-м корпусом. Але перевага в силах як і раніше була на боці Дунайської армії А. Макензена, що зумовлювало її успіхи. 9 вересня вона зайняла Силистрію. 13 вересня Добруджанська армія відійшла на задалегідь укріплену Кобадинську позицію (Рахів – Кобадин – Тузла). Наприкінці місяця російські війська тут були посилені 115-ю та 30-ю піхотними дивізіями, перекинутими за наказом Миколи II через всю країну з Північного фронту. 19 жовтня А. Макензен, отримавши підкріплення, оволодів Кобадинською позицією, а Добруджанська армія була відтіснена за залізницю Констанца – Чорноводи. 23 жовтня була зайнята Констанца, а 24 жовтня – Чорноводи та Меджидіє. Подальше просування німецько-болгарських сил було зупинено. А. Макензен отримав завдання готуватися до форсування Дунаю на південь від Бухаресту¹⁰.

Тим часом у Трансільванії війська Е. Фалькенгайна, отримавши підкріплення, 10 жовтня зайняли Марош-Вашаргелі та Кронштадт. Румунські війська почали відходити на схід і на південь до свого кордону, відтягуючи свій правий фланг на південь та втрачаючи зв'язок з російською 9-ї армією П. Лечицького. Це змусило останнього спішно закрити проміжок, що утворився на південь від Дорна-Ватра, розріджуючи свій фронт і простягаючи його поступово до Окна. Тут йому довелося витримати ряд запеклих боїв, але не тільки утримати своє становище, а й перейти в листопаді 1916 р. в наступ¹¹.

⁸ *История первой мировой войны 1914-1918 гг.* (1975). под. ред. И.И. Ростунова. М.: Наука. Т. 2. 608 с.

⁹ Керсновский А. А. (1994). *История русской армии в 4-х томах.* М.: Голос. Т. 4. 368 с.

¹⁰ *История первой мировой войны 1914-1918 гг.* (1975). под. ред. И.И. Ростунова. М.: Наука. Т. 2. 608 с.

¹¹ Зайончковский А. М. (1938). *Мировая война 1914-1918 гг.* 3-е изд. М.: Воениздат. Т. 2. 288 с.

Щоб врятувати ситуацію в Добруджі сюди були спішно направлені з Південно-Західного фронту 4-й Сибірський корпус, а з Північного 3-я стрілецька і 8-а Кавказька дивізії. Разом з 47-м армійським і 4-м кінним корпусами ці сили склали Дунайську армію, командування якою доручили генералу В. Сахарову. Одночасно з цим війська армії П. Лечицького в Задністров'ї та Буковині були передані управлінню 8-й армії, а управління 9-ї армії об'єднало корпуси, перекинуті в Молдавські Карпати для захисту Бессарабської губернії від просування супротивника¹². Організаційно всі ці з'єднання відносились до Південно-Західного фронту, а забезпечувались переважно за рахунок сільсько-господарчих ресурсів найближчої російської території – Бессарабії¹³.

Залишки румунських військ відходили на північ і схід, а назустріч їм, без належної підготовки, перекидалися російські полки. Дві країни з'єднувала єдина одноколійна дорога, по якій можна було «протиснути» від сили десять потягів на добу. Їх же на перший випадок вимагалось 250. У підсумку полкам доводилося здійснювати в осінньо-зимовий період 100-верстні марші по бездоріжжю, без підвозу гарячої їжі¹⁴.

23 листопада армія А. Макензена форсувала Дунай в районі Систово – Зимніци та почала наступ на північ. Однак охопити 1-у румунську армію не вдалося. Надалі почалося фронтальне відсунення румун в північно-східному напрямку. До початку грудня німці підійшли до лінії Бухарест – Плоєшті. 4 грудня румуни без бою здали Бухарест. Тільки наприкінці грудня наступ німців було зупинено на фронті нижня течія Дунаю – Браїлів – Фокшани – Окна – Дорна-Ватра. Обидві сторони перейшли до позиційної боротьби¹⁵.

Румунська армія була повністю розгромлена. З 23 румунських дивізій 8 розбіглися або здалися в полон, всі інші нараховували разом не більше 70 тисяч чоловік. Та і ця цифра не означала чисельність боєздатних військ. Прибулий в Ясси, тимчасову румунську столицю, новий російський посланник А. Мосолов, так передавав свої враження: «Я побачив натовпи втікачів, які представляли залишки румунської армії. Це були не регулярні частини, а насильно зібрані збіговиська людей, в більшості босих, обірваних, в ганчір'ї, накинутому на плечі поверх брудної білизни».

В кінці 1916 р. залишки румунської армії були повністю відведені за р. Серет за завісу, утворену 500 тис. російських військ. З 6 боєздатних румунських дивізій утворили 2-у армію, яка трьома дивізіями мала утримувати невелику ділянку фронту, в той час як три інші реорганізовувалися в найближчому тилу¹⁶.

7 грудня було утворено новий Південний фронт, майже негайно ж перейменовали в Румунський. Головнокомандуючим вважався номінально король Фердинанд. Відповідальним головнокомандувачем (у званні помічника і підлеглий Ставці) став генерал В. Сахаров. Його Дунайську армію (8 піхотних і 3 кавалерійські дивізії) прийняв штаб 6-ї армії, переведений з Петрограду, і командувачем цією армією було призначено генерала А. Цурікова. Крім 6-ї до складу фронту ввійшли 9-а армія (13 піхотних і 3 кавалерійські дивізії), 4-а армія (8 піхотних і 2 кавалерійські дивізії) і 2-а румунська армія (5,5 піхотних та 1 кавалерійська дивізії). Загалом це близько 1/4 всіх російських військ, зосереджених вздовж західного кордону¹⁷.

Щоб не допустити форсування Дунаю ворогом, командир Чорноморської флотилії було наказано вивести в Кілійське гирло канонерські човни та всі плавзасоби. Оборона дунайських гирл була доручена загонові адмірала С. Фабрицького. Загін оборони незабаром

¹² Керсновский А. А. (1994). *История русской армии в 4-х томах*. М.: Голос. Т. 4. 368 с.

¹³ Оськин М. В. (2014). *Бессарабский тыл Румынского фронта зимой 1916/1917 г.: проблемы снабжения и продовольствия*. Revista de Istorie a Moldovei. Nr. 3 (99). С. 100-119.

¹⁴ Писарев Ю. А., Мальков В. Л. (1994). *Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории*. М.: Наука. 304 с.

¹⁵ *История первой мировой войны 1914-1918 гг.* (1975). под ред. И.И. Ростунова. М.: Наука. Т. 2. 608 с.

¹⁶ Виноградов В. Н., Ерещенко М. Д., Семенова Л. Е., Покивайлова Т. А. (1996). *Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Док. и материалы*. Отд. новой истории славян. и балкан. народов, Науч. центр «Вост. вопрос и Россия». М.: Индрик. 380 с.

¹⁷ Керсновский А. А. (1994). *История русской армии в 4-х томах*. М.: Голос. Т. 4. 368 с.

було посилено окремою Балтійською морською дивізією. До цього зведеного загону входили Балтійська дивізія, 1-а, 2-а приморська та 20-а окрема позиційна батареї для стрільби по повітряному флоту, 1-а берегова артилерійська рота, 7,5 позиційних батарей, дивізіон річкових канонерських човнів, озброєних важкою артилерією, річкова флотська бригада Г. Мазурова, 6 посильних суден, румунська річкова флотилія, баржі. З лютого 1917 р. всі ці підрозділи було підкорено командирі 6-ї армії¹⁸.

Таким чином, блискучі успіхи, отримані в ході «Брусилівського прориву» були повністю нівельовані поразкою румунської армії. В наслідок цих подій Бессарабія стала прифронтовою зоною, найближчим тилом Румунського фронту та регіоном, який прийняв румунських біженців (за деякими даними, разом із залишками армії від румунської столиці відступало до 1,5 млн. евакуйованих та біженців¹⁹).

На початку 1917 р. Румунський фронт займав лінію в 430 верст: 9-а армія – від гори Батошу до селищ Монастирка та Кашинул; 2-а румунська армія – від селищ Монастирка та Кашинул до Ірешті де-Сус; 4-а армія – від Ірешті де-Сус до селища Сальчия; 6-а армія – від Сальчиа до селища Кислиця.

6-у армію було зосереджено в більшій мірі на території Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії, а її штаб знаходився у місті Болград. Головні резерви фронту також розміщувались на території Бессарабії: 1-й армійський корпус в районі станції Лейпцигська; Туземна кавалерійська дивізія – в районі селищ Колонія, Кугурлуй, Томай, Конкуй, Градище; 3-й кавалерійський корпус – Ісайкани, Сбіроя, Нові Дрогушани, Вороничені; 12-а кавалерійська дивізія – Войнеско, Гурагалбин, Сарати, Галбін; Заамурська кінна дивізія – Сливна, Белинтесчи, Гремени; 8-а кавалерійська дивізія – Чукур, Мішень, Альбота, Казакия²⁰.

Взимку 1917 р. на Румунському фронті простежувався загальний занепад бойового духу через військові невдачі та складні умови ведення війни. Серед румунських союзників простежувались сильні германофільські настрої. З січня бойові дії на Румунському фронті не носили жодної активності серед солдатів наростало революційне невдоволення, підбурюване пропагандистами та німецькими агентами. Врешті 27 лютого за старим стилем 1917 р. сталася Лютнева революція, яка привела війська до повної пасивності. Генерал М. Алексеев протягом весни 1917 р. намагався організувати загальний наступ російських військ, сподіваючись, що це допоможе пережити «духовну хворобу», що охопила армію. Однак в кінці травня він, постановою Тимчасового уряду, здав верховне командування О. Брусиліву. До цього часу було звільнено і командувача Румунським фронтом В. Сахарова, якого замінив Д. Щербачов²¹.

Навесні 1917 р. вперше за роки війни командування зіткнулося з масовими відмовами солдатів продовжувати війну. Численні випадки виступів солдатів на фронті проти продовження війни проявлялися в масових братах з супротивником, у відмовах виконувати накази командирів і в дезертирстві. За підрахунками генерала М. Головіна, число дезертирів з діючої армії від початку Лютневої революції склало близько 2 мільйонів чоловік²².

Д. Щербачов, ознайомившись, після прибуття на фронт, з настроями у військах, 30 травня 1917 р. видав директиву, в якій вказувалася ціль дій фронту – розбити Фокшанську групу супротивника. Однак вже 9 липня 1917 р. він повідомляв, що наступ є неможливим, оскільки не прибуло підкріплення (некомплект сягав 138 тис. солдат). Починати операцію за таких умов, він вважав ризикованим. 17 липня Д. Щербачов повідомляв, що настрій у

¹⁸ Виноградов В. Н. (1969). *Румыния в годы первой мировой войны*. М.: Наука. 370 с.

¹⁹ Оськин М. В. (2014). *Бессарабия и Румынский фронт зимой 1916/1917 г.: деятельность организации гофмейстера С.Н. Гербеля*. Русин. Международный исторический журнал. Кишинев: Общественная ассоциация «Русь». №3(37). С. 22-38.

²⁰ Виноградов В. Н. (1969). *Румыния в годы первой мировой войны*. М.: Наука. 370 с.

²¹ Керсновский А. А. (1994). *История русской армии в 4-х томах*. М.: Голос. Т. 4. 368 с.

²² Шкундин Г. Д., Мальков В. Л. (2002). *Мировые войны XX века*. В 4 кн. Ин-т всеобщей истории. Кн.1: Первая мировая война. Исторический очерк. М.: Наука. 685 с.

військах погіршується, через пропаганду, а також безкарні відмови від наступу багатьох підрозділів.

Врешті наступ Румунського фронту все ж відбувся. 20 липня 1917 р. на австрійському напрямку силами 4-ї та 6-ї російських, 1-ї та 2-ї румунських армій було завдано ворогу відчутних ударів. Проте вже 25 липня, зважаючи на несприятливу обстановку на Південно-Західному фронті, воно було припинено за наказом О. Керенського. В свою чергу 6 серпня армії А. Макензена контратакували російські та румунські війська. Запеклі бої, що коштували німцям 47 тис. вбитими та пораненими, закінчилися 13 серпня їх незначним просуванням. По завершенню операцій на Південно-Східному фронті, 8-у армію було переведено до Румунського фронту для прикриття Бессарабії з півночі²³.

На початку вересня 1917 р. німці почали Ризьку операцію на Північному фронті. Верховний головнокомандувач Л. Корнілов використав цей факт для відкритого збройного виступу проти Тимчасового уряду. Негайно слідом за падінням Риги він рушив 3-й кавалерійський корпус та Туземну дивізію, що знаходились в резерві Румунського фронту, на Петроград. Однак заколот не вдався, війська були розбиті, а Л. Корнілова заарештовано. Під час цих подій вплив партії більшовиків різко зріс, а довіра до армійського командування навпаки – впала. 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. стався Жовтневий переворот²⁴.

22 листопада 1917 р. Раднарком РРФСР відправив у війська телеграму з наказом укласти перемир'я на фронті. Командування Румунського фронту і Ставка Верховного головнокомандування відмовилися виконати цей наказ, однак солдати не бажали воювати. Фронт почав розвалюватися²⁵. Тим часом в Бессарабії активізувалися більшовицькі сили. В цих обставинах реальну допомогу Румунії зробили Центральні держави. Припинивши бойові дії на Румунському фронті, німці та австрійці дозволили румунам зняти частину військ з передової і направити їх в Бессарабію для наведення там порядку. 9 грудня 1917 р. командувач російським Румунським фронтом генерал Д. Щербачов і румунський генерал А. Лупеску підписали у м. Фокшани від імені Румунії перемир'я з командуванням австро-німецьких військ. Це вивільнило румунські війська і дозволило 17-22 грудня обеззброїти частину російських військ, що перейшли на сторону більшовиків²⁶. Так припинилися бойові дії проти сил Центральних держав на Румунському фронті.

Отже, в результаті «Брусиловського прориву» в 1916 р. до війни, на боці Антанти, вступила Румунія. На допомогу румунам було відправлено корпус генерала О. Зайончковського. З цього моменту функцію постачання всіх російських військ за Дунаєм було покладено на Бессарабську губернію. В результаті військових невдач 1916-1917 рр. більша частина Румунії була окупована, а Бессарабія опинилася під загрозою захоплення військами Центральних держав. Сюди було стягнуто величезні сили російської армії, що утворили найбільший на той час Румунський фронт. Бессарабському регіону довелося взяти на себе роль забезпечення всіх російських та румунських військ, а також маси румунських біженців, що опинилися тут.

REFERENCES:

Bessarabiya na perekrestke evropeyskoy diplomatii : Dok. i materialyi / V. N. Vinogradov, M. D. Ereschenko, L. E. Semenova, T. A. Pokivaylova; ... Otd. novoy istorii slavyan. i balkan. narodov, Nauch. tsentr "Vost. vopros i Rossiya". - M. : Indrik, 1996. - 380 s.

Golovin N.N. Rossiya v Pervoy mirovoy voyne / Nikolay Nikolaevich Golovin. – M.: Veche,

²³ *История первой мировой войны 1914-1918 гг.* (1975). под. ред. И.И. Ростунова. М.: Наука. Т. 2. 608 с.

²⁴ Там само.

²⁵ Широкоград А. Б. (2007). *Утерянные земли России. Отколовшиеся республики*. М.: Вече. 496 с.

²⁶ Назария С. (2014). *Появление бессарабского вопроса на последнем этапе Первой мировой войны и интерпретация этих событий в исторической и мемуарной литературе*. Русин. Международный исторический журнал, Кишинев: Общественная ассоциация «Русь». №4(38). С. 61-77.

2014. – 543 s.

Istoriya pervoy mirovoy voyni 1914-1918 gg. / [pod. red. I.I. Rostunova] – M.: Nauka, 1975. T. 2. – 1975. – 608 s.

Kersnovskiy A. A. Istoriya russkoy armii v 4-h tomah. / Anton Antonovich Kersnovskiy. – M.: Golos, 1994. T. 4: 1915-1917 gg. – 1994. – 368 s.

Mirovyie voyni HH veka. V 4 kn. / In-t vseobschey istorii. – M. : Nauka, 2002. Kn.1: Pervaya mirovaya voyna. Istoricheskiy ocherk / red. G. D. Shkundin; nauch. ruk. V. L. Malkov. – 2002. – 685 s.

Nazariya S. Poyavlenie bessarabskogo voprosa na poslednem etape Pervoy mirovoy voyni i interpretatsiya etih sobyitii v istoricheskoy i memuarnoy literature / Sergey Nazariya // Rusin. Mezhdunarodnyiy istoricheskiy zhurnal. Kishinev: Obschestvennaya assotsiatsiya «Rus», 2014 – #4(38). – S. 61-77.

Oskin M.V. Bessarabiya i Rummyinskiy front zimoy 1916/1917 g.: deyatelnost organizatsii gofmeystera S.N. Gerbelya / Maksim Viktorovich Oskin // Rusin. Mezhdunarodnyiy istoricheskiy zhurnal. Kishinev: Obschestvennaya assotsiatsiya «Rus». – 2014 – #3(37). – S. 22-38.

Oskin M.V. Bessarabskiy tyil Rummyinskogo fronta zimoy 1916/1917 g.: problemy snabzheniya i prodovolstviya / Maksim Viktorovich Oskin // Revista de Istorie a Moldovei. – 2014. – Nr. 3 (99). – S. 100-119.

Pervaya mirovaya voyna: diskussionnyie problemy istorii / otv. red. Yu.A. Pisarev, V.L. Malkov. – M.: Nauka, 1994. – 304 s.

Shirokorad A.B. Uteryannyye zemli Rossii. Otkolovshiesya respubliki / Aleksandr Borisovich Shirokorad. – M.: Veche, 2007. – 496 s.

Vinogradov V. N. Rummyiniya v godyi pervoy mirovoy voyni / Vladlen Nikolaevich Vinogradov. – M.: Nauka, 1969. – 370 s.

Volkovinskiy V.M. BoyovI dIYi ta vIyskovI operatsIYi na ukraYinskih zemlyah u perIod PershoYi svItovoYi vIyni // Problemi IstorIYi UkraYini HIH – pochatku HH st. – 2005. – #9. – С. 21-60.

Za balkanskimi frontami Pervoy mirovoy voyni / Ros. akad. nauk. In-t slavyanovedeniya, Assots. istorikov Pervoy mirovoy voyni; [Redkol.: V.N. Vinogradov (otv. red.) i dr.]. – M. : Indrik, 2002. – 502 s.

Zayonchkovskiy A.M. Mirovaya voyna 1914-1918 gg. / Zayonchkovskiy Andrey Medardovich. – 3-e izd. – M.: Voenizdat, 1938-1939. T. 2: Kampaniya 1916-1918 gg. – 1938. – 288 s.

Tatarinov I. Fighting Actions on the Romanian Front and Bessarabia (Campaigns 1916-1917)

The article explored aspects of Romania's entry into the First World War and the creation of the Romanian Front in 1916. The author analyzed the state of the Romanian army and the strategic plans put forward by Romania. The main aspects of preparation for the campaigns of 1916-1917 are revealed. On the Romanian front, their main events are described and the reasons for the failures of the Entente forces in this area are identified.

The brilliant successes achieved during the Brusilov breakthrough were completely leveled by the defeat of the Romanian army. As a result of these events, Bessarabia became the front-line zone, the immediate rear of the Romanian Front and the region that hosted the Romanian refugees (according to some reports, with the remnants of the army from the Romanian capital retreated to 1.5 million evacuees and refugees

As a result of the Brusilov breakthrough in 1916, Romania entered the war on the side of the Entente. For the help of the Romanians the corps of General O. Zayonchkovsky was sent. From that moment on, the function of supplying all Russian troops beyond the Danube was placed on Bessarabia Province. As a result of the military failures of 1916-1917, most of Romania was occupied, and Bessarabia was threatened by the capture of the troops of the Central Powers. The huge forces of the Russian Army, which formed the largest Romanian front at that time, were seized there. The Bessarabia region had to assume the role of providing all the Russian and Romanian troops, as well as the masses of Romanian refugees who came here.

Key words: Romanian front, Bessarabia, army, corps, division.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-20
 УДК 94(477+478)«1944/1954»:(043.5)

Ірина ТАТАРКО*

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЛГАРСЬКИХ СІЛ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944 – 1954 рр.)

В статті досліджується економічний розвиток болгарського населення Ізмаїльської області УРСР в 1944–1954 рр. Розглядаються процеси трансформаційних перетворень у болгарському селі в контексті радянської новоприсланих земель України. Висвітлюються особливості колективізації болгарської спільноти Ізмаїльщини. Показаний механізм репресивних заходів стосовно заможного болгарського селянства, виявляються причини та наслідки голоду 1946-1947 рр. для болгарського населення регіону.

З'ясовується специфіка розвитку промислового виробництва в місцях компактного розселення болгар, її обумовленість державною політикою та місцевими умовами. Розкриваються особливості соціально-економічних змін в болгарських селах Ізмаїльської області УРСР.

Ключові слова: болгарське населення, Україна, радянська, колективізація, індустріалізація, голод 1946-1947 рр., репресії.

Процеси, які відбуваються у сучасному світі, наполегливо звертають увагу дослідників на проблему таких достатньо складних і багатоаспектних категорій, як етнічна ідентифікація, національні відносини. Враховуючи своєрідність етнічного складу населення сучасної України, актуальності набувають дослідження в галузі болгаристики. Необхідність проведення подібного дослідження обґрунтована, в першу чергу, слабкою вивченістю проблематики, недостатнім введенням у науковий обіг джерел. Спробуємо ґрунтовно дослідити економічний розвиток болгарської діаспори повоєнного періоду в Ізмаїльській області УРСР окремо від інших національностей.

Перехід від війни до мирного будівництва в болгарських селах Південно-Західної України відбувався в дуже складних умовах. Українцям за часи війни сільське господарство, вцілілі зруйновані й до того невеликі підприємства легкої та харчової промисловості не дозволяли задовольнити мінімальні потреби населення. Болгарські села України зазнали значних збитків як у грошовому, так і в матеріальному плані. Тільки в Суворовському районі Ізмаїльської області втрати колгоспів сягали суми 29 млн. 992 тис. карбованців. Громадяни зазнали збитків на суму 62 млн. 900 тис. карбованців. Кількість реквізованих тварин та сільськогосподарської продукції складала: коней – 3476 голів, корів – 235, свиней – 213, овець – 383, птиці – 7110, зерна та борошна – 14724 центнери, картоплі та овочів – 2726 центнерів¹.

Роки окупації та військових подій призвели до поглиблення соціальної нерівності в регіоні. В результаті у 1944 р. бідняцько-батрацька верства безземельного селянства України зросла на 10% порівняно з 1940 р. Дві третини селянських дворів не мали тяглової сили, більш ніж у половини не було корів, кіз, овець, у четвертій частини – тварин взагалі не було. У всіх господарствах гостро стояло питання нестачі інвентарю. Самі знаряддя праці були дуже примітивними: плуги не мали установки на поглиблену запашку, борони залишалися, в основному, дерев'яними. Реально, не маючи в

* Татарко І. – кандидат історичних наук, доцент, Дунайський інститут Національного університету «Одеська морська академія»; e-mail: tatarkoirina01011979@ukr.net

¹ Советский Придунайский край (1940-1945 гг.). Документы и материалы (1968). Сост. А.Д. Бачинский, А.П. Белобородова, И.В. Гречуха, П.А. Кундратов. Одесса: Маяк. С. 227.

наявності робочих та продуктивних тварин, одноосібники опинилися практично не здатними до самостійної господарської діяльності.

Дуже низькою була забезпеченість індивідуальних господарств сільськогосподарським інвентарем і в болгарських селах Ізмаїльської області. В поганому стані та у недостатній кількості були плуги: на 100 тис. індивідуальних господарств в області припадало 29400 плугів, тобто на один плуг – 19,3 га ріллі (в Арцизькому районі – 23 га, Бородинському районі – 22 га). Недостатня кількість техніки, її недосконалість та зношеність визначали рівень агротехніки та розмір врожаю: усього 5 – 7 центнерів зернових культур з 1 га. Коли у с. Городнє в 1945 р. відновили колгосп „8 Березня”, то на 170 родин було 5 плугів, 7 коней і 4 вози².

Відразу після визволення території від іноземних окупантів, в болгарських селах України почали формуватися органи влади – сільські громади, за допомогою яких районні та обласні радянські інституції проводили політику радянської влади. За розпорядженням уряду в березні 1945 р., у придунайських землях почали вводитись земельні громади як проміжна форма землекористування на час між індивідуальним господарством та колгоспом. До 1 травня того ж року, згідно з рішенням Ізмаїльського облвиконкому, вони повинні були бути організовані в кожному селі. Так, наприклад, утворені 4 громади в с. Городнє, які в 1946 р. після утворення чотирьох колгоспів припинили своє існування³. У с. Ярове 22 травня 1945 р. виникли 3 земельних громади. Проіснували вони близько року⁴. Основна мета їх формування полягала у проведенні підготовки індивідуальних господарств до об'єднання в колгоспи. Крім того, така організація землекористування дозволяла контролювати селянство.

Вже до кінця 1946 р. у районах Ізмаїльської області колективізацією було охоплено майже чверть сільських господарств і більше 26% селянської землі. Так, у Тарутинському районі в серпні 1946 р. колективізовано 61% сільських господарств⁵.

Ставлення селянських господарств до колективізації було різноманітним, і залежало від багатьох чинників, та зокрема соціально-економічного становища, історичних традицій, ефективності пропаганди нових форм господарювання тощо. До колгоспу за своїм бажанням вступали тільки бідняки, середні селянські прошарки вагалися, а найбільш заможні та заможні селяни виступали проти колективізації. Останні не хотіли віддавати до колгоспу свою худобу, нажите майно, виноградники, городи. Кожна людина була сама собі господарем, а після вступу до колгоспу, за поширеною тогочасною думкою серед болгарського населення, вони перетворювалися на наймитів радянської держави. Проте тиск з боку влади ставав настільки сильним, що вистояти було неможливо. Представники радянської влади діяли, як правило, силовими методами. Про це свідчить ситуація, яка склалась у с. Зоря Саратського району. Агітація до колгоспів проходила, в основному, вночі. Декілька груп агітаторів, до яких входили уповноваженні з районного центру Сарати та місцеві активісти, ходили вночі по домівках і переконували господарів вступати до колгоспів, розповідаючи про світле майбутнє. Якщо селяни не погоджувалися йти до колгоспів, то їх відразу лякали невиконаними планами поставок державі та звинувачували у саботажі. В дійсності плани державних поставок були настільки великими, що навіть при найкращому врожаї виконання їх ставало неможливим. Агітатори заявляли, що при вступі до колгоспів держава зможе познімати план здачі з селянина. Після згоди, на другий день приходили активісти з бідноти і вивозили тварин, сільськогосподарський інвентар, розбирали сараї та інші „непотрібні” будівлі,

² *Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область: у 26 т.* (1969). Упоряд. Гладка Л.В. та ін. К.: Українська радянська енциклопедія. С. 379.

³ *Огородное – Чийшия. Наш отчий дом: Материали по истории села* (2006). Измаил: СМІЛ. С. 109-111.

⁴ Грек И. (2006). *Гюльмян-Дюльмен-Яровое*. Кишинев. С. 52.

⁵ Грек И. (1993). *Българите от Украйна и Молдова: минало и настояне*. София: Христо Ботев. С. 216.

вивозили каміння, ліс, черепицю до колгоспу. Будівлі та інше майно забирали безкоштовно, й не завжди все потрапляло до колгоспів, а розграбовувалось тими ж активістами⁶.

У 1947 р. як раз у розпал голоду колективізація набула масового характеру. Цього року, як і раніше, на її темпи впливали багато чинників, зокрема довгострокові: тяжкі наслідки війни (демографічні втрати, недостатня матеріально-технічна база, нестача тяглової сили), і короткострокові: антиселянська політика тоталітарного режиму (необґрунтовані економічні плани, нереальні плани хлібозаготівель, вилучення коштів із села). Все це разом з посухою призвело до голоду 1946 – 1947 рр. Посуха та недорід нанесли міцний удар по одноосібним селянським господарствам. Ослаблені війною й окупацією, розпорошені та дрібні, вони не могли протистояти стихійному лиху. Посуха загальмувала і без того повільний процес повоєнного зростання селянських господарств. Селяни помічали, що великі колективні господарства краще переносили наслідки посухи, аніж розпорошені та дрібні індивідуальні господарства. Тому шукали порятунку в колгоспах, де могли розраховувати на допомогу з боку держави.

У результаті на 1 січня 1948 р. по Ізмаїльській області було колективізовано 56,7% господарств у порівнянні із 22,2% господарств у Чернівецькій області й особливо із західними областями УРСР, де колективізовано тільки 5,4% господарств⁷.

В червні 1949 р. Ізмаїльський обласний виконавчий комітет констатував, що колективізація сільського населення області закінчилася⁸. В Ізмаїльській області на 1 жовтня 1950 р. у тих районах, де найбільше проживало болгарського населення, склалась така картина за результатами колективізації: в Болградському районі налічувалося 34 колгоспи (99%), в Ново-Іванівському – 35 (99,9%), в Суворовському – 34 (93,2%), в Тарутинському – 17 (100%), Бородинському – 26 (100%)⁹.

Одними із вирішальних моментів у прискоренні темпів колективізації, в тому числі й болгарських сіл, стали голод 1946 – 1947 рр. та розкуркулення заможних господарів і виселення їх у віддалені райони СРСР.

Примусова конфіскація зерна та іншої сільськогосподарської продукції, мізерна видача або невидача зерна колгоспникам за зароблені важкою працею трудовні, вибивання непосильних податків на присадибні господарства селян сприяли поширенню голоду. Невиконання планів державних заготівель центральними органами влади сприймалось як спротив народних мас. З боку влади наростала хвиля масових репресій. А між тим, у селах ситуація набувала ознак катастрофи. У голодуючих через виснаження, вживання в їжу м'яса померлих тварин, дефіциту мила та інших засобів гігієни поширювалися різного роду отруєння, захворювання на дистрофію та паразитарні тифи. Багато трупів находили на полях, люди переходили з одного села в інше й у дорозі помирали. Наприклад, Дмитро Чилібійський (1928 р.н.), житель с. Бановка, яке порівняно менше, ніж інші села, постраждало від голоду, розповідає: «В 1947 р., коли вже були в колгоспі, я цілий день працював у полі. Коли ввечері йшов до дому, дивлюся, по дорозі то тут померла людина, то там померла... згорнулася і померла, а ворони склювали очі»¹⁰. Смертність зростала з кожним днем, падав моральний дух населення. Цьому можна було запобігти, якщо вчасно надавати людям матеріальну та медичну допомогу.

⁶ Камчик. *Страницы истории* (2003). Кол. авт.: Златова В.Н., Златов И.В., Георгиев Ф.С. и др. Одесса. С. 60.

⁷ Там само. С. 376.

⁸ Грек И. (1993). *Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще*. София: Христо Ботев. С. 216.

⁹ *В братской семье: Документы и материалы о борьбе трудящихся украинских приднестровских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства (1946-1953 гг.)* (1972). Сост. А.Д. Бачинский, А.П. Белобородова, В.Т. Коломийчук. Одесса: Маяк. С.159.

¹⁰ Попова И. (2006). *Политически гонения срещу българите от Болградски район през 40-те години на XX век: по спомени на очевидци*. Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т.9. Одеса. С. 199.

Голод спотворював моральні норми, штовхав людей на злочини. В наслідок голоду зростала кримінальна злочинність специфічного характеру: насамперед, убивства та крадіжки з метою заволодіння продуктами харчування. Психічно перероджуючись, люди зважувалися на неймовірні злочини. Були встановлені факти людодства. Констатуючи факти канібалізму, документи відділу боротьби з бандитизмом МВС України чітко підкреслювали, що подібне скоювалось людьми, які перебували, як правило, на 3-4-й стадіях дистрофії, котрих після затримання відправляли до звичайних психлікарень, а їхніх украй виснажених дітей – до лікарень і дитбудинків. Багато людей після деякого просвітлення й усвідомлення жахливості свого злочину покінчували життя самогубством¹¹. За даними відділу боротьби із бандитизмом міністерства внутрішніх справ УРСР, від початку 1947 р. було проведено розслідування 130 випадків труподства та людодства, зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, до карної відповідальності було притягнуто 132 особи. Причому найбільше із них – в Ізмаїльській області¹².

Колективізація супроводжувалася боротьбою з куркульством, її «класовий підхід» застосовувався й у болгарських селах Південно-Західної України. У куркульстві влада звинувачувала і тих селян, які не бажали йти до колгоспів, або були виключені з них за те, що в минулому були заможними господарями.

Документи того часу наповнені погрозами влади на адресу куркулів, наказами швидше забирати в них хліб. Існування заможних господарств надавало партійному керівництву можливість звалити на куркульський саботаж свої помилки та недоробки під час голоду 1946-1947 рр.

На Україні першим кроком підготовки до репресивних операцій стала доповідна записка першого секретаря ЦК КП(б)України М.С.Хрущова на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР Л.П.Берії від 10 лютого 1948 р., в якій пропонувалося прийняти закон, що буде зміцнювати дисципліну в колгоспах. Вже 21 лютого 1948 р. була прийнята секретна постанова „Про виселення з Української РСР осіб, злісно не виконуючих трудову діяльність в сільському господарстві та тих, хто веде антисупільний, паразитичний спосіб життя”.

Отож, відповідно до постанов, 21 жовтня 1948 р. о 6 годині ранку була розпочата операція з виселення 250 куркульських родин Ізмаїльської області¹³. Всього з Ізмаїльської області виселено 250 куркульських родин кількістю 1073 осіб: 400 жінок, 333 чоловіки, 340 дітей. З них 135 родин болгарської національності¹⁴. Таким чином, болгарські родини склали 54% виселених з Ізмаїльщини.

Насильницька колективізація 1946 – 1949 рр. та голод 1946 – 1947 рр. відбилися на чисельності болгарського населення, призвели до того, що селянин відчужувався від засобів виробництва, втрачав відчуття господаря. Сільське господарство болгарських сіл Південно-Західної України, як і вся Україна, відчувало наслідки зацентралізованої, командно-адміністративної, планово-розподільчої, неефективної економічної системи, яка склалася в СРСР. Разом із тим, з початку 50-х рр. почали змінюватися умови функціонування селянських колективних господарств. З'явилися техніка, спеціалісти сільськогосподарського виробництва, стали відчутні переваги великих господарств.

¹¹ Голодомори в Україні 1921-923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. (2000). Упор. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, С. 229.

¹² Веселова О.М. (2006). *Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні*. Український історичний журнал. Київ. № 6. С. 117.

¹³ *Советский Придунайский край (1940-1945 гг.). Документы и материалы* (1968). Сост. А.Д. Бачинский, А.П. Белобородова, И.В. Гречуха, П.А. Кундратов. Одесса: Маяк. С. 33.

¹⁴ *Державний архів Одеської області (далі-ДАОО)*. Ф.П.–4980. Оп. № 1. Спр. 866. Отчеты, справки, информации райкомов КП(б)У в обком партии по выполнению постановления Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У о частичных выселениях кулаков. Розпочато 1948. Закінчено 1948. С. 33.

Райони Південно-Західної частини України завжди були сільськогосподарськими. В них не сформувалися умови для індустріалізації. Це було обумовлено відсутністю сировинних ресурсів для розвитку важкої промисловості та традиційними галузями економіки: наявністю харчової та легкої промисловості в тісному взаємозв'язку з розвитком сільського господарства. Але, так як ленінський план побудови соціалізму в Радянському Союзі, здійснюваний із кінця 20-х рр. передбачав заходи, пов'язані із індустріалізацією, то і в нещодавно приєднаних районах повинні були проходити процеси індустріалізації. Тому в Ізмаїльській області індустріалізація проводилась виходячи із місцевої специфіки при формальному збереженні настановок на розвиток промисловості.

Говорячи про «промисловість на селі», треба підкреслити, що в Ізмаїльській області до її складу входили в основному дрібні підприємства борошномельної, маслоробної, виноробної, легкої, будівельної, деревообробної та металообробної промисловості. Винятком були підприємства, розташовані в районних центрах: смт. Ново-Іванівка, смт. Суворове, м. Болград.

Наявні матеріали свідчать, що в 1941 р. у районах з болгарським населенням існували державні підприємства, які приносили прибуток для економіки Ізмаїльської області. Йдеться про підприємства місцевого підпорядкування й обласного значення. Так, у Ново-Іванівському районі існували: кам'яний кар'єр будівельного ракушняку (200 – 250 робітників), районний промисловий комбінат – займався видобутком вапна, виробництвом цегли та будівельного каменю, маслозавод – виробляв рослинне масло (1 – 1,5 т масла на добу), маслозавод з переробки молока, 4 млини на одному з них випускали 20 – 25 т. борошна на добу, він знаходився в районному центрі Ново-Іванівка¹⁵. У Болградському районі діяли: м'ясокомбінат, горілчаний завод (пропускна спроможність до 2000 літрів на добу), виноробний комбінат, млинокомбінат, маслозавод, навіть вугільна шахта з кількістю робітників – 40 чоловік у м. Болграді, 8 цегляно-вапняних і гончарних підприємств (300 робочих), 7 майстерень з фарбування вовни та полотна (80 робітників), три шкіряних заводи (30 робітників)¹⁶. У Суворовському районі функціонували: три парових млини, райпромкомбінат з видобутку вапна та виробництва цегли і черепиці¹⁷.

У повоєнні роки ситуація змінилася. За неповними даними, окупанти знищили тільки в придунайських землях більш ніж 70 тис. чоловік, що складало 24% населення порівняно до чисельності на 1 січня 1941 р. Промислові та торгові підприємства в роки війни були частково повернуті їх попереднім власникам, в першу чергу, румунським. У цілому політика окупантів спрямована на ліквідацію промисловості та перетворення регіону в аграрно-сировинний придаток та ринок дешевої робочої сили для Румунського королівства. Такі галузі промисловості, як виноробна та м'ясо-молочна були практично знищені. За часи окупації чисельність робочих місць та службовців в народному господарстві (без сільського) Ізмаїльської області скоротилося більш ніж на 60%. Сума збитків від окупації складала в придунайських землях понад 3,5 млрд.¹⁸. Так, Деленське кар'єроуправління ракушняку та вапняний завод (с. Делени Ново-Іванівський район) зазнали загальних збитків на суму в 550917 карбованців, Болградський комбінат промислових будматеріалів (м. Болград) – 102950,30 карбованців¹⁹.

¹⁵ Муніципальне підприємство Ізмаїльський архів (далі-МПА). Ф.Р.–935. Оп. № 1. Спр.40. Годовой отчет Болградской швейной фабрики за 1952-1953 гг. 1952 – 1953 рр. С. 27.

¹⁶ Мисерджи Д.И. (2004). *Дельжшлер Бесарабии*. Одесса: Астропринт. С. 43-44.

¹⁷ Лебеденко О.М. (2000). *Українське Подунав'я: минуле та сучасне*. Книга 1. Ізмаїл. С. 32.

¹⁸ Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу (2000). Упор. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць. С. 71-72.

¹⁹ Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали (1996). Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, С. 72.

Економіка в 1946 р. знаходилася на рівні більш низькому, аніж під час звільнення влітку 1940 р.²⁰. Більшість підприємств були дрібними, погано оснащеними. Модернізація та реконструкція на підприємствах здійснена частково, не відповідала вимогам дня. Відставання сільського господарства не дозволяло забезпечити підприємства навіть місцевою сировиною. Якщо відбудова сільського господарства передбачала відновлення посівних площ, зміну їх структури для збільшення виробництва озимої пшениці, технічних культур, овочів, піднесення тваринництва, то в промислового виробництві все довелося розпочинати фактично з нуля.

Партійними радянськими органами Ізмаїльської області відразу після війни вживалися заходи щодо відбудови та відновлення промкомбінатів. Їхніми зусиллями вирішувалися питання організації відбудовчих робіт, забезпечення будівельними матеріалами та обладнанням, робочою силою. Саме завдяки поєднанню цілеспрямованої роботи місцевих органів влади та трудового ентузіазму робітників було створено розгалужену систему промкомбінатів.

У ході четвертої п'ятирічки особлива увага приділялася будівництву підприємств харчової та легкої промисловості. Реконструкція та будівництво нових підприємств вимагали розбудови насамперед, промисловості будівельних матеріалів. Будівництво виробничих помешкань, підсобних підприємств та культурних установ проводилося, переважно, за рахунок місцевого будівельного матеріалу, своєю робочою силою. Тому в роки четвертої п'ятирічки розвиток промисловості будівельних матеріалів проходив прискореними темпами. Кількість подібних підприємств Ізмаїльської області за п'ять років до 1950 р. зростає до 239. Їх валова продукція порівняно з 1945 р. збільшилася в 11,2 рази²¹. Архівні документи засвідчують збільшення підприємств будівельних матеріалів і в болгарських районах. Так, в 1944 р. у болгарських селах Ізмаїльської області були введені в експлуатацію Суворовський, Ново-Іванівський, Болградський районні промислові комбінати та Болградський комбінат будівельних матеріалів²².

Найбільш інтенсивно й у значній кількості індустриальні підприємства, але місцевого значення, відкривалися в перші повоєнні роки. Характерною особливістю було й те, що розташовувались вони більшою мірою в районних центрах.

У 1944 р. при Суворовському районному промисловому комбінаті Ізмаїльської області введені в експлуатацію наступні підприємства: запроваджено в с. Суворове – вапняний та цегляний цехи, кузня з виготовлення та ремонту металевих виробів для населення; в с. Кирнички – вапняний завод. В 1945 р. в с. Суворове було відкрито хімічний і столярний цехи з деревообробки, виготовлення та ремонту меблів, металообробний цех для обслуговування сільського господарства та виготовлення металевих виробів широкого вжитку, в с. Кирнички – кам'яний кар'єр. У 1947-1948 рр. у с. Суворове стали функціонувати лісопилка, ливарний, деревообробний та жерстяний цехи²³.

У 1952 р. в с. Суворове було введено в експлуатацію черепичний завод, який в цьому ж році виготовив 4049 штук черепиці. Вапняний завод с. Кирнички в 1952 р. виготовив 610 т. вапна, кам'яний кар'єр – 1067 м³ каменю розпиленого та 3127 м³

²⁰ МПА, Ф.Р.–1826. Оп. № 1. Спр.6. Годовой отчет за 1947 г. Суворовского районного промышленного комбината. 1947-1948 рр. С. 71-74.

²¹ *История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. В 26 т. (1978). Сост. Чередниченко А.П. и др. Киев: Институт истории Академии наук. С. 90.*

²² МПА. Ф.Р.–418. Оп. № 1. Спр. 6. Приказы Министерства промышленности стройматериалов УССР за 1952 г. по кадрам. С. 20.; МПА. Ф. Р.–1826. Оп. № 1. Спр.12. Годовые отчеты о выполнении производственного плана и планов по труду районными промышленными комбинатами за 1948-1949 гг. С. 26.

²³ МПА. Ф.Р.–1826. Оп. № 1. Спр.6. Годовой отчет за 1947 г. Суворовского районного промышленного комбината. 1947-1948 рр. С. 20.

каменю буту²⁴.

В усіх районах Ізмаїльської області УРСР, зокрема й там де мешкали болгари, зросла чисельність підприємств з текстильного, трикотажного, швейного, в'язального, шкіряного, взуттєвого виробництва. В 1944 р. у с. Суворове були введені в експлуатацію взуттєве виробництво, швейне підприємство, валяльня, в 1947 р. – трикотажне виробництво. В 1944 р. у с. Ново-Іванівка – виробництво з пошиття та ремонту одягу, в 1945 р. – в'язальне виробництво, в 1946 р. – валяльня, 1947 р. – взуттєвий цех, в 1948 р. – шкіряне виробництво. Перелік промислових підприємств Ново-Іванівського району за 1946 р. засвідчив, що майже в усіх селах (Главани, Вільне, Делени, Оріховка, Городнє, Задунаївка, Нові Трояни) існували швейні, взуттєві, шкіряні, трикотажні, валяльні виробництва, шаповальні тощо²⁵. У 1949 р. у с. Делени були введені в експлуатацію швейна та взуттєва майстерні²⁶.

Таким чином, одночасно з виробництвом продукції легкої промисловості та товарів широкого вжитку, підприємства місцевої промисловості виконували ще одну надзвичайно важливу функцію – здійснювали обслуговування населення побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу та взуття.

У повоєнні роки в краї виникли й мали великий розвиток хлібопечення та кондитерське виробництво. В 1944 р. була введена в експлуатацію пекарня смт. Ново-Іванівка, в 1947 р. пекарні існували в селах Виноградне, Городнє, Нові Трояни, Главани, Задунаївка, Делени Ново-Іванівського району²⁷.

Для болгарських районів традиційною залишалась така галузь промисловості, як виноробна. Одним із старих підприємств м. Болград у повоєнні роки залишався винний завод. Там знаходилося винзаводоуправління, яке об'єднувало пункти з первісної переробки та зберігання вина в селах Василівка, Червоноармійське та ін. Заводоуправління приймало на переробку виноград з усіх колгоспів і радгоспів Болградського району. Так, в 1949 р. завод взяв на переробку від колгоспів до 900 т. винограду²⁸. В 1945 р. виробничий план було виконано на 103%, наступного неврожайного 1946 р. – тільки на 68%, в 1950 р. – на 110%, в 1951 р. – на 108,3%, в 1953 р. – на 199,9%, в 1954 р. – на 112,5%²⁹.

Болградський кон'ячно-перекурочний завод у 1950 р. виконав виробничий план на 126,8%. Вироблялися такі види продукції: вино сухе, в тому числі в пляшках, вино кріплене, в тому числі, пляшкове, вино десертне тощо³⁰.

В 50-ті рр. у розвитку виноробства відбулися значні зміни. Майже в усіх селах Ново-Іванівського району (Голиця, Городнє, Главани, Делени, Оріховка, Виноградне, Нові Трояни тощо) існували виноробні заводи³¹.

²⁴ МПА. Ф.Р.–2115. Оп. № 1. Спр. 42. Перечень предприятий и производств Суворовского районного промышленного комбината за 1951-1952 гг. С. 2.

²⁵ МПА. Ф.Р.–950. Оп. № 1. Спр.8. Ежемесячные отчеты о выполнении плана по основным показателям, выпуску валовой продукции и плана по труду Ново-Ивановского района за 1946-1948 г. 1946-1948 рр.. С. 46.

²⁶ МПА. Ф.Р.–1826. Оп. № 1. Спр.6. Годовой отчет за 1947 г. Суворовского районного промышленного комбината, 1947-1948 рр.. С. 17.; МПА. Ф.Р.–2112. Оп. № 1. спр. 3. Годовые бухгалтерские отчеты за 1948-1949 гг. Ново-Ивановского райпромкомбината. 1948-1949 рр. С. 12.

²⁷ МПА. Ф.Р.–950. Оп. № 1. Спр.8. Ежемесячные отчеты о выполнении плана по основным показателям, выпуску валовой продукции и плана по труду Ново-Ивановского района за 1946-1948 г. 1946-1948 рр. С. 1-7.

²⁸ Травушкин В. (1963). *Болград*. Одесса. С. 93.

²⁹ МПА. Ф.Р.–928. оп. № 1. спр. 1. Справки, сведения о выполнении производственных планов предприятиями государственной и кооперативной промышленности Болградского района за 1944-1948 гг. 1944-1948 рр. С. 12, 15.; МПА. Ф.Р.–928. оп. № 1. спр.23. Отчет, объяснительные записки, информации, справки о выполнении годового плана развития народного хозяйства Болградского района за 1950 г., 1950 рр. С. 12.

³⁰ МПА. Ф.Р.–928. оп. № 1. спр.53. Объяснительные записки, справки о выполнении годового плана развития народного хозяйства Болградского района за 1954 г. 1955 р. С. 4.

Важливим елементом індустріалізації, що забезпечував розвиток промислових виробництв була електрифікація. Наприкінці 40-х – на початку 50-х років у болгарських селах Південно-Західної України, незважаючи на відсутність місцевих енергоресурсів, розпочалося будівництво електростанцій. Це сприяло позитивним змінам у всіх сферах життя селян, і в промисловості теж. Були електрифіковані будинки колгоспників та виробничі будівлі, механізовані за рахунок електроенергії важкі роботи на молотбї, кормоприготуванні, на млинах, маслоробнях. Більше того, електрифікація дозволила, щоправда, тільки з метою репрезентації передового досвіду застосувати електродоїння корів та електрострижку овець.

Таким чином, аналізуючи економічний розвиток болгарських сіл Ізмаїльської області УРСР, потрібно відзначити, що болгарські райони здавна розвивалися як регіони виробництва, переробки і транзиту сільськогосподарської продукції. Ігнорувати цю усталену традицію у визначенні перспектив їх розвитку складно. В цих районах не можуть розвиватися галузі виробництва, які потребують багато матеріалів та енергії. Порівняно високі загальні показники виробництва, нехай навіть і підприємств місцевого значення, промисловості Ізмаїльської області не знімали проблем та труднощів. Показники 1945 р. були дуже мізерними, а тому їх збільшення навіть у кілька разів все-таки не задовольняло місцевих потреб. Більшість підприємств залишилися дрібними, погано оснащеними. На державних підприємствах модернізація та реконструкція була частковою, не відповідала вимогам дня. Виробництво продукції в 1945 р. на одного робітника в Ізмаїльській області коливалося від 4,8 тис. крб. на рік до 25,5 тисяч³².

Крім того, важливим стримуючим фактором розвитку промисловості було те, що відставання сільського господарства не дозволяло повною мірою забезпечити промислові підприємства сировиною. Не вистачало кваліфікованої робочої сили та інженерно-технічних працівників. У 50-х роках гостро стояли питання якості продукції та зниження її собівартості, розширення асортименту та механізації ручної праці. Так, з 15 підприємств Болградського району 7 перевиконали виробничий план, проте в річних звітах кожного з них відмічена низька якість продукції. Болградський районний промисловий комбінат посідав перше місце з виробничою програмою на 153,9%, але виявлено неякісне хлібопечення: хліб невипечений, сирий, перекислий. Маслозавод виконав виробничу програму на 101,0%, але якість продукції теж низька: морозиво частіше не заморожене, солоне, наполовину з льодом, асортимент невеликий. Комбінат будівельних матеріалів виконав виробничу програму на 115,9%, але 50% продукції низької якості³³.

Індустріалізація охопила, головним чином, місцеву, сільську промисловість. Звідси незначний внесок у загальний результат економічного розвитку регіону де мешкає болгарське населення. Але, разом із тим, неможливо викреслити позитивні здобутки індустріалізації в модернізації економіки болгарського населення.

REFERENCES

V bratskoj semie: Dokumentu I materiali o boribe trudachisa ukrainski pridynaiskix zemel za vostanovlenie i dalneichee razvitie narodnogo hozajstva (1946 – 1953 gg.) / Sost. A.D.Bahinski, A.P.Beloborodova, V.T.Kolomichyk.– Odessa: Maik, 1972. – 246 s.

³¹МПА. Ф.Р.–950. оп. № 1. спр.7. Бланки переписи мелкой промышленности Ново-Ивановского района на 1 января 1947 г. 1946-1947 pp. С. 138-169.

³²Лебеденко О.М. (2000). *Українське Подунав'я: минуле та сучасне*. Книга 1. Ізмаїл. С. 91.

³³МПА. Ф.Р.–928. Оп. № 1. Спр. 23. Отчет, объяснительные записки, информации, справки о выполнении годового плана развития народного хозяйства Болградского района за 1950 г. 1950 pp. С. 12, 24, 27.

Veselova O.M. Pislavoenna tragedia: golod 1946 – 1947 rr. V Ukraini / Oleksandra Muailivna Veselova // Ukrainski istorichni gurnal. – K., 2006. – № 6. – S. 98 – 124.

Golodomori v Ukraini 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Zlochyni proti narody / ypor. Veselova O.M., Marochko V.I., Movchan O.M. – 2-e vid, dopov. – Kuiv – Niu – Iork: Vidavnicтво M.P. Koz, 2000. – 153 s.

Грек І. Gulman-Dulman-Iarove / Грек І. – Кічинець, 2006. – 202 с.

Грек І. Bulgarite ot Ykraina i Moldova: minalo i nastoyche / Грек І, N. Hervenkov. – Sofia: Xristo Botev, 1993. – 296 s.

Golod v Ukraini 1946 – 1947: Dokumenty I materialy. – Kuiv – Niu – Iork: Vidavnicтво M.P. Koz, 2000. – 376 s.

Derjavni ariv Odeskoi oblasti (dali-DAOO). – F.P.–4980, – op. № 1, spr.866. – Otcheti, spravki, informacii raikomov KP(b)Y v obkom partii po vipolnieniu postanovlenia Soveta Ministrov USSR i CK KP(b)Y o chastichnix visileniakh kulakov – Rozpochato 1948. – Zakincheno 1948. – 37 ark.

Istoria mist i sil Ykraińkoi RSR. Odeska oblast: y 26 t. / Yporad. Gladka L.V. ta in. – Kuiv: Ykrańska ralańska encyklopedia, 1969. – 890 s.

Istoria gorodov i sil Ykraińkoi SSR. Odesskay oblast. – V 26 t. / Sost. Herednihenko A.P. I dr. – Kiev: Institut istorii Akademii nayk, 1978. – 822 s.

Kamhik. Stranicy istorii / Kol. avt.: Zlatova V.N., Zlatov I.V., Georgiev F.C. i dr. – Odessa, 2003.

Lebedenko O.M. Ukrainske Podunava: minule i cuhasne / O. M. Lebedenko, A. K. Tihina. – Kniga 1. – Izmail, 2000. – 201 s.

Lebedenko O.M. Ukrainske Podunava: minule i cuhasne / O. M. Lebedenko, A. K. Tihina. – Kniga 1. – Izmail, 2000. – 201 s.

Municipalne pidpriemstvo Izmailski arxiv (dali -MPIA). – F.P.–935, – op. № 1, spr.40. – Godovoi otchet Bolgradskoi chveinoi fabriki 1952 – 1953 rr. – 1952 – 1953 rr. – 160 ark.

Miserji D.I. Deljiler Bessarabii / Dmitri Ivanovih Misergi – Odessa: Astroprint, 2004. – 311 s.

MPIA. – F.R.–418. – op. № 1, spr.6. Prikazy Ministerstva promihlennosti stroimaterialov USSR za 1952 g. Po kadram. – 1952 r. – 52 ark.

MPIA. – F.R.–1826. – op. № 1, spr.12. – Godovie otheti o vipolnenni proizvodstvennogo plana i planov po trudu raionnimi promihlennimi kombinatami za 1948 – 1949 gg. – 1948 – 1949 rr. – 35 ark.

MPIA. – F.R.–1826. – op. № 1, spr.6. – Godovoi othet za 1947 g. Suvorovskogo raionnogo promihlennogo kombinata. – 1947 – 1948 rr. – 23 ark.

MPIA. – F.R.–2115. – op. № 1, spr. 42. – Perehen predpriatii i proizvodstv Suvorovskogo raionnogo promihlennogo kombinata za 1951 – 1952 gg. – 1951 – 1952 rr. – 26 ark.

MPIA. – F.R.–950. – op. № 1, spr.8. – Ejemecahnie otheti o vipolnenni plana po osnovnim pokazatelam, vipycky valovoi prodykcii i plana po trudu Novo-Ivanovskogo raiona za 1946 -1948 g. – 1946 – 1948 rr. – 76 ark.

MPIA. – F.R.–2112. – op. № 1, spr.3. – Godovie bugalterskie otheti za 1948 – 1949 gg. Novo-Ivanovskogo raipromkombinata. – 1948 – 1949 rr. – 53 ark.

MPIA. – F.R.–928 – op. № 1, spr.1. – Spravki, svedenia o vipolnenni proizvodstvenni planov predpriatii gosydarstvennoi I kooperativnoi promihlennosti Bolgradskogo raiona za 1944 – 1948 gg. – 1944 – 1948 rr. – 76 ark.

MPIA. – F.R.–928, – op. № 1, spr.23. – Othet, obasnitelnie zapiski, informacii/ spravki o vipolnenni godovogo plana hazvitia narodnogo xozaistva Bolgradskogo raiona za 1950 g. – 1950 rr. – 69 ark.

MPIA. – F.R.–928, – op. № 1, spr.44. – Vipolnenie proizvodstvenni planov Bolgradskim vinzavodom v 1950 – 1951 gg. – 1950 – 1951 rr. – 51 ark.

МРІА. – F.R.–928, – оп. № 1, spr.53. – Obasnitelnie zapiski, spravki o vipolnenii godovogo plana razvitia narodnogo ozaictva Bolgradskogo raiona za 1954 g. – 1955 r. – 73 ark.

МРІА. – F.R.–950. – оп. № 1, spr.7. – Blanki perepisi melkoi promihlennosti Novo-Ivanovskogo raiona na 1 yanvara 1947 g. –1946 – 1947 rr. – 180 ark.

Ogorodnoe – Hichia. Nah obhii dom: Materiali po istorii sela / kolektiv avtoriv. – Izmail: SMIL, 2006. – 352 s.

Popova I. Politicheski gonenia srichty bilgarte ot bolgradski raion pres 40-te godini na XX vek: po spomene na ochevidci / Ilonka popova // Bilgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledovanie s materialii. – T 9. – Odessa, 2006. – S. 167 – 178.

Sovetski Pridynaiski krai (1940 – 1945 gg.). Dokumentu i materialu / Sost. A.D.Bahinski, A.P.Beloborodova, I.V.Grehyxa, P.A.Kyndratov i dr. – Odessa: Maik, 1968. – 407 s.

Travuchkin V. Bolgrad / Vladimir Travuchkin. – Odessa, 1963. – 102 s.

Tatarko I. The economical development of the Bulgarian population of the Izmail oblast of the Ukrainian SSR in 1944-1954.

The article studies economical development of the Bulgarian population of the Izmail oblast of the Ukrainian SSR in 1944-1954. The processes of transformational changes in the Bulgarian village in a context of Sovietization of recently annexed lands of Ukraine are considered. The peculiarities of the collectivization of the Bulgarian community are highlighted. The ways of repressive actions of the rich Bulgarian peasantry are covered, the reasons and consequences of the famine of 1946-1947 for the Bulgarian population of the region are defined.

The specific features of industrial production development in places of compact settlement of the Bulgarians are studied, its dependence from the state police and local conditions is elucidated. The peculiarities of the social economical changes of the Bulgarians of the Izmail oblast of the Ukrainian SSR are revealed.

Key words: *Bulgarian population, Ukraine, Sovietization, Collectivization, Industrialization, the famine of 1946-1947, repressions.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-21
УДК 304.4-061:94(477.83) «1988/...» (045)

Альона ФАРИНА*
Олег КАЗМІРЧУК

ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛЯКІВ ЛЬВІВЩИНИ ЯК НОВОЧАСНЕ ЯВИЩЕ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті детально розглянуто діяльність національного товариства львівських поляків у незалежній Україні. Окреслено процес становлення полонійного осередку від 1988 р. – часу його появи у соціокультурному просторі українських теренів і до сучасної пори – початку XXI століття. Джерельною базою дослідження стали наукові публікації, газетні статті, дані статистики, видання власне польського товариства та інтерв'ю зі Збігневом Ярміком – співзасновником Товариства польської культури Львівщини. З'ясовано історичні передумови та перебіг заснування організації. Розлого охарактеризовано основу її функціонування – культурно-просвітницьку ділянку в роботі полонії. Розглянуто стан збереження мовного середовища громадою осіб із польським корінням, а також спрямованість на розвиток шкільництва в межах цілого регіону. Виокремлено особливості мистецького співжиття польсько-української спільноти при Товаристві польської культури Львівщини. Названо похідні філії, що виникли під егідою первинного осередку в художній, науковій, медичній та пам'яткоохоронній площинах. На конкретних прикладах з'ясовано рівень висвітлення полонійної тематики у медіапросторі Львівщини. Наголошено на закономірності, яка полягає в розвитку національно-культурного руху місцевих поляків попри зменшення їх чисельності в області. Підсумовано значення національного товариства львівських поляків для підтримання стабільності у полікультурному просторі незалежної України.

Ключові слова: національно-культурне товариство, поляки, Львівщина, мистецька самобутність, шкільництво, охорона пам'яті.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ініціатива структурного оформлення спільноти поляків Львова та суміжних теренів виникла на тлі заснування об'єднань українськими національними силами та репрезентантами етнічних груп. Перша легальна організація, яка мала незалежний, масовий і всеукраїнський характер, з'явилась у лютому 1989 року. Важливо вказати, що це відбулося не за вказівкою «верхів», а з виявлення прагнень і намірів свідомих громадян. Це був період, коли спільнота вхопилася за можливість здійснювати активну суспільно-політичну діяльність на тлі перебудови в СРСР. Мова йде про Товариство української мови імені Тараса Шевченка, Товариство єврейської культури імені Шолом-Алейхема та пізніше й польський осередок.

Станом на 2019 р. дослідження становища полонії на місцях має особливу вагу, зважаючи на те, що побутування національних меншин займає окрему нішу серед векторів українсько-польських відносин. Національно-культурні товариства – то осередки, на базі яких оптимальним шляхом відбувається задоволення потреб етнічної спільноти. Необхідність у вивченні ситуації зі становленням спілки поляків на Львівщині подвоюється зважаючи на те, що саме з Галичини історично розпочався національний ренесанс меншини в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання активізації та етнічного гуртування польської громади в Україні побіжно згадано у доробках Л. Вахніної, О. Калакури, Я. Купчака, М. Кшишихі, В. Моцока. Однак вони звертаються до засад

* Фарина А. – кандидат історичних наук, Луцький педагогічний коледж; e-mail: alyona.garbaruk2015@gmail.com; Казмірчук О. – завідувач відділення «Початкове навчання», Луцький педагогічний коледж, e-mail: kazmirchuk.o.a@gmail.com

становлення полонії в ХХ–ХХІ століттях у загальнодержавному масштабі. Регіональному підходу достатня увага не приділена. Не була предметом окремих розвідок й діяльність польської меншини Львівської області. Аналіз культурних і освітніх діянь поляків Львівщини до середини 2000-х рр. здійснений у напрацюванні О. Муравського¹. Різностороннє дослідження польської організації в регіоні у науковому світлі відсутнє.

Мета статті – розглянути передумови, специфіку становлення та утвердження Товариства польської культури Львівщини, висвітлити культурно-просвітницьку сутність осередку, окреслити рівень збереження етнічної самобутності осіб з польським корінням.

Виклад основного матеріалу. Минувшина міста Лева та його околиць упродовж століть безпосередньо пов'язана з Польщею, поляками та всім, що об'єднує поняття «польськість» – їхньою вірою, традиціями, господарством, культурою. По-різному складався діалог української та польської часток населення. Окрім міжнаціонального несприйняття, у цих взаєминах мало місце й мирне співжиття – як побутове, так і творче. Формувалися змішані польсько-українські родини як вдалий приклад доброзичливої взаємодії.

«Нинішні поляки на Львівщині, духовною праматір'ю, правітчиною яких є Польща, котрим дорога всеосяжна спадщина польського народу, водночас, є лояльними громадянами незалежної України і в міру можливостей вносять свою лепту у будівництво її майбутнього», – так характеризує спільноту з польським корінням у краї перший очільник місцевого полонійного об'єднання Лешек Мазепа².

Інформація про польську громаду в краї в одному із місцевих українських видань виглядає таким чином: «Поляки Львова, молоді чи старі, поважні чи веселі, але з гідними обличчями щонеділі відвідують Катедру чи костел Святого Антонія. Ці люди люблять своє рідне місто, вони, незважаючи на лихоліття тоталітарної епохи і матеріальні негаразди сьогодення, не виїхали зі Львова, а залишилися тут, щоб жити і виховувати дітей у душі польських традицій»³.

Задля підтримання польськості й духовного збагачення з 1958 р. у Львові функціонує Польський народний театр. У 1988 р. найбільш активна й свідома частина трупі на чолі зі Збігневом Ярмілком задекларували пропозицію організувати польське товариство, яке стало би ядром єднання полонії, в першу чергу, в місті. На перше зібрання ініціативної групи зійшлося 9 осіб, серед яких росіянка, котра прагнула освоїти польську мову, та азербайджанець, який грав на музичних інструментах і охоче приєднався до намірів спільноти⁴. Це свідчить про відкритість польської спільноти до діалогу та готовність до співпраці з представниками інших етнічних груп.

Перші неформальні збори майбутньої організації поляків проходили у театрі. В питанні обрання очільника було вирішено звернутися до викладача консерваторії, поляка за походженням Лешек Мазепа. Офіційне зібрання осіб, небайдужих до польськості в краї, відбувалося в стінах тієї ж консерваторії. Кількість присутніх складала понад дві сотні осіб. Серед активу організації були Адам Кокодинський, Адольф Вісловський, Владислав Локетко, Збігнев Ярмілко. Значна допомога та розуміння надійшло від Консула Республіки Польща у Львові – Володимира Восковського. Вагому підтримку оргкомітету надало в цілому польське Консульське агенство⁵.

За мету своєї діяльності товариство означило збереження польської культури, відродження народної самобутності та освіти на львівській землі з міркувань патріотичних та за внутрішньою потребою. Ось як окреслює цілі заснування організації її

¹ Муравський О. (2011). *Товариство польської культури Львівщини: історія і сучасність*. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: збірник наукових праць № 3-4. Львів. С. 234-239.

² Мазепа Л. (2009). *Поляки у Львові*. Карта Львова: сайт. URL: <http://map.lviv.ua/statti/mazepa.html>

³ Лемко І (2005). *Поляки Львова зберігають ідентичність*. Поступ, 21 вересня. С. 6.

⁴ *Інтерв'ю зі Збігневом Ярмілком – співзасновником Товариства польської культури Львівщини*. (2013). Архів А. С. Гарбарук

⁵ Коновроцька Ю. (1996). *Вісті з консулату*. Галицька брама № 11. С. 2.

нинішній голова Еміль Легович: «Польське товариство створили, щоб люди не боялися своєї національності, відроджували власну культуру, щоб католицька віра знову зайняла своє належне місце. Кожне з відділень організації з головним Правлінням у Львові намагається зробити все для того, щоб розвивалися польські суботні школи, вертеп, ансамблі, капели»⁶.

Спершу локацією для зустрічей членів організації був заклад загальної середньої освіти міста № 10, який називали польським. Через багато років Товариство отримало від обласної влади кімнати у будинку за адресою площа Ринок, 17, що знаходиться в центрі Львова, біля міської ради. То був перший значний вияв підтримки з боку держави.

Очільники львівського осередку – Лешек Мазепа та його наступник – Станіслав Черкас – всесторонньо розвивали діяльність. Збільшувався склад, постали відділи Товариства у різних куточках Львівщини. Велика заслуга в тому презеса Мар'яна Шарибури. До речі, з заснування товариства польської культури у Львові бере початки й нинішня потужна полонійна структура всеукраїнського масштабу – Федерація організацій польських в Україні, очолювана Емілією Хмельовою – вихідцем із львівського товариства⁷.

Самобутність поляків Львівщини, як і представників інших етнічних груп, насамперед полягає у демонстрації культурного рівня та донесення до широкого загалу власної мистецької спадщини. З огляду на це з 1989 р. при Товаристві починають функціонувати організовані силами польської громади колективи. Продовжує традиції львівського хору «Ехо Мацеж», створеного 1887 р., хор «Ехо» – 35-особовий мішаний колектив на чолі з керівником Яном Котом. «Ехо» має за плечима понад 500 концертів у 120 містах Польщі.

Капела «Веселий Львів» є учасником усіх локальних урочистостей, в тому числі з нагоди Дня Конституції та Дня Незалежності Республіки Польща. Долучається до концертів на вулицях Львова, співає для поляків, котрі відвідують місто, бере участь у міжнародних фестивалях і конкурсах у Плоцку, Глогіві, Мронгові (Польща), продовжує традиції довоєнної «Веселої Львівської Фали», яка виконувала пісні львівських вулиць та передмістя.

Активно діє при товаристві колектив пісні і танцю «Веселі львів'яни», що включає 20 танцівників та 7-особову капелу. У 2002 р. ця капела дістала подяку від голови загальнопольського Товариства порятунку міського фольклору за презентацію творчості Львова на Фестивалі кресової культури у Мронгові. З 1995 р. у Львові функціонує 30-особовий хор «Лютня», у репертуарі якого народні, власне львівські пісні та колядки⁸.

Культурна діяльність живе і в осередках польського товариства. Знаними в регіоні та за його межами є камерний чоловічий хор та дитячий колектив «Вище сонця» (Мостиська), колектив мандоліністів «Лісні квіти» (Дрогобич), дитячий хор та естрадний колектив (Самбір), вокальний колектив «Зернятко до зернятка» (Борислав), дитячий театр, хор релігійної пісні «Летиція», клуб студента і хор сеньйорів (Стрий), молодіжний вокальний колектив (Яворів), дитячо-молодіжний хор «Лілія» (Судова Вишня)⁹.

Ефективний механізм для пробудження польськості – національна преса. У грудні 1990 р. Товариство відродило одну з найстаріших польських газет, яка видавалася з 1811 р. з перервою у 1944-1990 рр. – «Gazeta Lwowska». Вона стала органом, що висвітлює на своїх шпальтах діяльність організації. Газета, очолювана Іреною Масальською, подавала різні відомості про життя поляків у Львові, на Україні та в Польщі. Побачив світ 371 номер газети. Видання відбувалося за підтримки Сенату Республіки Польща за посередництвом фундації «Допомога полякам на Сході». З червня 2007 р. випуск газети

⁶ У 2013 році Товариство польської культури Львівщини відзначить чвертьстолітній ювілей. (2012). Львівська газета-онлайн. 28 грудня. URL: <http://gazeta.lviv.ua/news/2012/12/28/7269>

⁷ Інтерв'ю зі Збігневом Ярмілком...

⁸ 20 lat TKPZL. (2009). Lwow, 9 s.

⁹ 25 lat TKPZL. 1988-2013. (2013). Lwow. 31 s.

зупинився. Від травня 2007 р. інформація про діяльність полонійного осередку на Львівщині подається у виданні «Kurier Galicyjski» (Івано-Франківськ), що раніше було вкладкою до «Gazeta Lwowska» під назвою «Z grodu Rewery»¹⁰.

Важливо зауважити, що львівські поляки мають вільний доступ до поширення інформації рідною мовою у державі проживання, себто в Україні. З листопада 1996 р. Радіо «Незалежність» у Львові почало ретранслювати польські та українські передачі польського радіо. У тому ж році керівництвом Радіо «Полонія» спільно з Товариством польської культури Львівщини на громадських засадах при радіо «Незалежність» було створено окрему польську редакцію «Radio Lwow», яка висвітлює життя польської громади у Західній Україні. Її програми розраховані на польський етнос, який проживає у Львові, й користуються популярністю не лише серед поляків, а й з-поміж україномовного слухача. Редакція висвітлює усі заходи, організовані польським національно-культурним товариством у Львові, а за допомогою телефонного зв'язку надається інформація про події, що відбуваються у Польщі¹¹. У мережі кабельного телебачення області транслюють три програми польського телебачення. У програмах Львівської державної телерадіокомпанії – «Аудиторія», «Театральна афіша», «Культура» – інформують про мистецькі та релігійні проекти національних громад регіону¹².

З перших днів від утворення Товариства викристалізувався його актив, до якого належали представники місцевої інтелігенції. На основі кола науковців у червні 1994 р. при Товаристві за ініціативою Мокотовського Університету III Віку у Варшаві сформувався власний Університет третього віку. Понад 200 слухачів на чолі з Зоф'єю Косидор згуртувалися заради спільної мети – створення для осіб старшого віку осередку спілкування людей, об'єднаних на основі взаємоповаги, порозуміння і взаємодопомоги, які прагнуть поглибити свої знання, а також широко використовувати цінності польської культури.

Львівська полонійна інтелігенція у 1991 р. згуртувалася навколо ще одного осередку – Товариства польських лікарів. Близько 50 осіб на чолі з Евеліною Грицай-Маланіч об'єдналися з огляду на усвідомлення лікарями польського походження потреби дужче зінтегрувати своїх співвітчизників для збереження етнічної ідентичності й надання їм повсякденної допомоги. У цьому контексті товариство здійснює опіку над членами Товариства та безкоштовно видає хворим ліки¹³.

В цілях поширення в українському просторі польської художньої спадщини при Товаристві зародилася ідея створення Польського об'єднання шанувальників мистецтва. У сьогоденні воно має окреме приміщення й функціонує під опікою Владислава Маловського.

Значимим для львівських поляків є й питання вшанування пам'яті. Так, доглядом за похованнями багато років поспіль займається Товариство опіки над військовими могилами на чолі з Яном Франчуком.

Засадничий фактор у збереженні польськості – це також підтримання належного рівня у мовному середовищі. У 1994-1996 рр. Товариство було ініціатором заснування польських дошкільних груп. У Львові діяло 4 такі групи у трьох українських закладах дошкільної освіти, до яких входило близько 100 дітей. Це сприяє прищепленню наймолодшому поколінню основи, на якій формується розуміння приналежності до польщизни у вихованців із родин польського походження, а також змалечку закладається шанобливе ставлення до країни-сусіда в дітей з українських сімей. У 1998 р. на цій базі з'явився дитячий ансамбль «Львівські мікруси»¹⁴.

¹⁰ Інтерв'ю зі Збігневом Ярмілком...

¹¹ Завітневич Н. (2008). *Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах*. Дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ. С. 113-115.

¹² *Розвиток етнонаціональних відносин в Україні. Стан. Тенденції. Перспективи*. (2007), Львів: Світ, С. 339.

¹³ *20 lat TKPZL*. (2009). Lwow. 9 s.

¹⁴ Там само.

Товариство має тісні контакти з польськими школами у Львові - № 10 імені Марії Магдалени та № 24 імені Марії Конопницької. Театральний і танцювальний дитячий колективи цих закладів – учасники культурницьких заходів, що організовувало Товариство. Попри суттєве зменшення частки полонії, завдяки партнерству львівського товариства та інших польських організацій з органами місцевого самоврядування у Львівській області спільними зусиллями відкрито школи з польською мовою навчання у м. Мостиська та с. Стрілецьке Мостиського району. У цих закладах освіти вирішено ввести дисципліни «Історія Польщі» та «Географія Польщі»¹⁵.

Зі слів головного редактора «Gazeta Lwowska» Ірени Масальської, незважаючи на впливи української та російської мов у морфології, лексиці, граматиці, на Львівщині польська мова зберігається. Крім того, досі існує «львівська гвара» – регіональна говірка, поширена серед мешканців Львова, особливо у міжвоєнні. Сьогодні цей діалект використовують у колі тих, кому за шістьдесят. Колоритні «гварові» слівця полюбляє закидати й місцева інтелігенція. Музичні колективи польського товариства мають у своєму репертуарі батярські пісні, адже це невід’ємний елемент історії Львова і поляків загалом¹⁶.

За понад чвертьстолітній період діяльності полонією Львівщини здійснено низку проєктів. Під керівництвом нинішнього голови Еміля Леговича Товариство польської культури Львівщини перетворилось у потужну полонійну організацію із 22-ма відділеннями.

Водночас, мусимо наголосити, що піднесення національно-культурного руху поляків проходило на тлі зменшення кількості осіб із польським корінням на Львівщині. Перепис населення незалежної України у 2001 р. подає дані у 18,9 тисяч осіб польської національності у Львівській області¹⁷. За підрахунками членів Товариства польської культури, в області може бути 30-35 тисяч поляків. Сумніви щодо достовірності інформації викликані безпосереднім ознайомленням ними у Статистичному управлінні з даними перепису і виявленням неточностей. Згідно зі списками, не вказано, що поляки живуть у Мостиськах, де є потужна польська громада і навіть відкрита їхня школа. При цьому, як наголошують члени об’єднання, не йдеться про радянські часи, коли частина поляків, виходячи політичних міркувань, вважалася росіянами, а тепер мала би належати до українців. Під сучасну пору таких поляків немає, адже за роки незалежності вони усвідомили цінність власного походження та повноцінно використовують усі можливості цим пишатися. Безперечно, чисельність польського населення Львівщини за період незалежності змінилася. До Польщі, зазвичай, легально їдуть на роботу чи навчання, або ж, одружившись, лишаяться на постійне місце проживання, однак масовий виїзд не спостерігається¹⁸.

Нині у Товаристві нараховується понад 16 тисяч осіб, включаючи відділення. В крайні роки збільшується кількість охочих долучитися. Часто явною є меркантильна мета вступу до організації, що пов’язано із перспективою Карти Поляка та спрощенням процедури в’їзду до країни-сусіда. Таких осіб найчастіше відсіюють, оскільки їх активність в організації є мінімальною або взагалі відсутня¹⁹.

Висновки. На основі викладеного матеріалу маємо підстави висновувати. Процес активізації львівської полонії у 1980-1990-х рр. пов’язаний із гуртуванням спільноти навколо Товариства польської культури. Приклад успішного функціонування первинної організації громади на Львівщині заклав основи для польського національно-культурного

¹⁵ *Розвиток етнонаціональних відносин в Україні...* С. 337.

¹⁶ Лемко І. (2005). *Поляки Львова ...*

¹⁷ *Про кількість та склад населення Львівської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р.* Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lviv/>

¹⁸ Лемко І. (2005). *Поляки Львова ...*

¹⁹ *Інтерв’ю зі Збігневом Ярмілком ...*

піднесення в інших, навіть віддалених куточках регіону. Сутність роботи полонійного осередку, що розглядається, зводиться до популяризації польської культурної спадщини, підтримання належного рівня у мовному середовищі, збереження звичаїв, розвитку полонійної тематики у медіапросторі краю, здійснення опіки над людьми поважного віку тощо. Virіznialna риса даного об'єднання – синтез власне польськості з мовно-культурною традицією львівських теренів, що вкорінилася протягом різних періодів співжиття русько-української та польської спільнот. Вважаємо, що саме завдяки вдалому міжкультурному діалогові польському товариству вдається впродовж тривалого часу займати власне стабільне місце у полінаціональному просторі України, західних областей зокрема.

REFERENCES

- Vakhnina L. (2002). *Vidrodzhennia polskoi diaspory v Ukraini. Ukraina i Polshcha. Stratehichne partnerstvo. Istoriiia. Sohodennia. Maibutnie*. Zb. nauk. Prats № 2, Kyiv, s. 137-146 [in Ukrainian].
- Interviu zi Zbihnievom Yarmilkom – spivzasnovnykom Tovarystva polskoi kultury Lvivshchyny*. (2013). Arkhiv A. S. Harbaruk [in Ukrainian].
- Zavitnevych N. (2008). *Humanitarnyi chynnyk v ukrainsko-polskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh*. Dys... kand. polit. nauk: 23.00.04, Kyiv, s. 113–115 [in Ukrainian].
- Kalakura O. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX st.*, Kyiv: Znannia Ukrainy, 508 s. [in Ukrainian].
- Konovrotska Yu. (1996). *Visti z konsulatu*. Halytska brama № 11, s. 2 [in Ukrainian].
- Lemko I (2005). *Poliaky Lvova zberihaiut identychnist*. Postup, 21 veresnia, s. 6 [in Ukrainian].
- Mazepa L. (2009). *Poliaky u Lvovi*. Karta Lvova: sait. URL: <http://map.lviv.ua/statti/mazepa.html> [in Ukrainian].
- Motsok V. (2001). *Polska menshyna v Ukraini v 1990-kh rr.: dosvid natsionalnoho zhyttia*. Mizhnar. nauk. konhres «Ukr. istor. nauka na porozi XXI st.», Chernivtsi, T. 2, s. 329-333 [in Ukrainian].
- Muravskiy O. (2011). *Tovarystvo polskoi kultury Lvivshchyny: istoriia i suchasnist*. Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist: zbirnyk naukovykh prats № 3-4, Lviv, s. 234-239 [in Ukrainian].
- Pro kilkist ta sklad naseleennia Lvivskoi oblasti za pidsumkamy Vseukrainskoho perepysu naseleennia 2001 r.* Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lviv/> [in Ukrainian].
- Rozvytok etnonatsionalnykh vidnosyn v Ukraini. Stan. Tendentsii. Perspektyvy*. (2007), Lviv: Svit, s. 339 [in Ukrainian].
- U 2013 rotsi Tovarystvo polskoi kultury Lvivshchyny vidznachyt chvertstolitnii yuvilei*. (2012). Lvivska hazeta, 28 hrudnia. URL: <http://gazeta.lviv.ua/news/2012/12/28/7269> [in Ukrainian].
- 20 lat TKPZL*. (2009). Lwow, 9 s. [in Polish].
- 25 lat TKPZL, 1988-2013*. (2013). Lwow, 31 s. [in Polish].
- Kupczak J. (2000). *Sprawy Polaków na Ukrainie w świetle «Dziennika Kijowskiego» (1992-1998)*. Z badań nad współczesną problematyką Państw Europy Środkowej i Wschodniej, Wrocław, s. 161–184 [in Polish].
- Krzyszucha M. (1996). *Mniejszość Polska w niepodległej Ukrainie*. Przegląd Polonijny, Kraków, s. 4 [in Polish].

Faryna A. S. Polish association of Lviv region as a recent phenomenon of multicultural space of independent Ukraine.

The article deals with the activity of the National Society of Lviv Poles in independent Ukraine. The process of formation of a polonium cell from 1988 - the time of its appearance in the socio-cultural space of Ukrainian territories and to the modern period - the beginning of the XXI century is outlined. Scientific sources, newspaper articles, statistical data, publications of the Polish association itself and interviews with Zbigniew Jarmilko, co-founder of the Polish Culture Association of Lviv Region, became the source base of the research. The historical preconditions and the course of foundation of the organization were found out. The basis of its functioning - a cultural and educational area in the work of polonium – is characterized. The state of preservation of the language environment of the community by persons with Polish roots, as well as the focus on the development of schooling within the whole region is considered. The features of artistic co-operation of the Polish-Ukrainian community under the Association of Polish Culture of Lviv Region are singled out. Named the derivative branches that arose under the auspices of the primary cell in the artistic, scientific, medical and conservation areas. On concrete examples the level of coverage of polonium subjects in the media space of Lviv region was clarified. The regularities, which consists in the development of the national-cultural movement of local Poles, despite the decrease in their number in the region, are emphasized. Summed up the importance of the national community of Lviv Poles to maintain stability in the multicultural space of independent Ukraine.

Key words: national-cultural association, Poles, Lviv region, artistic originality, schooling, memory protection.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-22

УДК 364-32(=14)(477.74)Р«18»

Віра ЦЕРКОВНА*

ОДЕСЬКЕ ГРЕЦЬКЕ БЛАГОДІЙНЕ ТОВАРИСТВО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

На підставі широкого кола архівних джерел та новітніх вітчизняних досліджень у статті розглянуто деякі передумови, створення та діяльність Грецького благодійного товариства в Одесі у другій половині ХІХ ст. Проаналізовано Статут товариства, який визначав мету й завдання організації, сферу її діяльності, процедуру сплати і розміри членських внесків, органи управління та періодичність їх скликання для вирішення поточних і термінових справ. З'ясовано основні шляхи фінансових надходжень та напрями надання усіякої допомоги нужденним грекам, які постійно чи тимчасово мешкали в Одесі. Відповідно до зазначених напрямків описано різноманітні форми допомоги і підтримки, що здійснювало Грецьке благодійне товариство. Активна й успішна підприємницька та комерційна діяльність дозволяла багатьом грекам займатися добродійною роботою. Доведено, що діяльність Грецького благодійного товариства і відомих благодійників і меценатів була досить різнобічною і багатогранною, воно витрачало значні кошти на збереження національних традицій і пам'яті, розвиток навчальних закладів, культури, підтримку церкви і соціальні заходи, на благоустрій міста та розвиток його інфраструктури.

Ключові слова: Грецьке благодійне товариство, Одеса, греки, грецька громада, благодійність, добродійність.

Постановка проблеми. Україну і Грецію пов'язують давні та міцні економічні, культурні й релігійні відносини. Впродовж багатьох століть грецька діаспора відігравала важливу роль у розвитку України, займала високі соціальні позиції. Особливе місце грецькій громаді належало в поліетнічній структурі населення Одеси – найбільшого портового міста Півдня Російської імперії. У ХІХ ст. чисельність мешканців міста постійно зростала, в тому числі за рахунок переселення греків. За даними першого всеросійського перепису населення 1897 р., в Одесі та її околицях проживало 403 815 осіб, із яких 19 422 особи були іноземцями, серед них - підданими Греції – 4400¹. У 1910 р. у місті з населенням 550 000 осіб близько 10 000 одеситів були греками за походженням². Грецька громада суттєво відрізнялася від інших іноземних громад багатством, швидким зростанням добробуту, потужною підприємницькою і торговельною діяльністю, участю в міському управлінні, культурному житті міста та активною просвітницькою і добродійною роботою. Греки, щоб зберегти свою мову, релігію, традиції, розвивати культуру, надавати допомогу своїм співвітчизникам, піклуватися про нужденних, як і інші іноземні піддані, об'єднувалися в товариства. Одним із таких товариств в Одесі було Грецьке благодійне товариство. Дослідження історії та діяльності благодійних товариств, особливо створених певними етнічними або етнічно-релігійними громадами, сприятиме переосмисленню такого унікального явища, як благодійність, вивченню різноманітних форм і методів цієї діяльності, виробленню зваженої політики в поліетнічних регіонах, спрямованої на консолідацію народу України.

* Церковна В. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: viratserkovna@gmail.com

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. (1904). Одесса. Т. XLVII. Одесса. С. 34-37, 152-153.

² Терентьева Н. (2007). Культурно-історична діяльність грецьких громад в Україні: грецькі друкарні в Одесі в ХІХ – на початку ХХ ст. Історико-географічні дослідження в Україні. Вип. 10. С. 271.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. В сучасній історичній науці грецька етнічна спільнота як одна із найбільших на теренах нашої держави є об'єктом значної кількості наукових досліджень. Окремі питання діяльності грецьких громад висвітлювали грецькі історики І. Хасіотіс, К. Вакалопулос, Є. Ніколаїдіс, Д. Вламі та вітчизняні В. Наулко, О. Терентьєва, А. Гедьо, І. Лільо, В. Томазов, С. Пахоменко, В. Євтух та інші. Важливою подією в історичному середовищі стала поява колективного дослідження «Греки на українських теренах»³, збірки історико-біографічних нарисів «Подвижники і меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст.»⁴ та монографії «Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення»⁵, автори яких розглядали широке коло питань, пов'язаних з історією грецької громади. Найбільше відомостей про діяльність Грецького благодійного товариства в Одесі знаходимо в працях Л. Білоусової, І. Гветадзе, В. Томазова, О. Терентьєвої, М. Тищенко, присвячених підприємницькій, комерційній та добродійній діяльності відомих грецьких купців і меценатів. Дуже стисло висвітлювали місце і роль цієї організації в суспільному житті Одеси дослідники національно-культурних товариств Російської імперії цього періоду. Однією з перших публікацій про діяльність Одеського Грецького благодійного товариства стала стаття директора Одеської філії Грецького Фонду культури С. Парадісопулоса⁶. Комплексним дослідженням історії та діяльності греків Одеси можна вважати видання Колумбійського університету авторства Дж. Мазіса «Одеські греки: лідерство діаспори у пізньоцарській Росії»⁷. Проте ґрунтовне системне видання на основі наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних вчених є справою майбутнього, а джерельна база діяльності Грецького товариства, яка є досить розпорошеною по різних країнах, архівах і фондах, потребує більш детального аналізу та введення у науковий обіг.

Мета статті. Спираючись на існуючі наукові праці з історії грецької громади в Одесі, добродійної й освітньої роботи її відомих представників, розглянути процес створення і діяльність Грецького благодійного товариства, основні форми надання допомоги нужденним грекам і внесок грецької громади у розвиток міста у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст. в Російській імперії активно формується правова база діяльності добровільних товариств. Права дозволу на їх заснування були передані Міністерству внутрішніх справ, спрощено процедуру реєстрації та інші організаційні питання їх діяльності, проте вимоги до фінансового самозабезпечення були досить високими⁸.

Перші відомості про заснування в Одесі Грецького благодійного товариства у справах канцелярії одеського градоначальника відносяться до 1862 р., коли група заможних греків на чолі з Ф. Родоканакі звернулася до градоначальника Одеси з проханням затвердити Статут товариства, але Міністерство внутрішніх справ, не заперечуючи, вимагало внесення до Статуту деяких виправлень⁹. Лише у серпні 1871 р. надійшла ствердна відповідь з Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Причиною затримки утворення товариства було те, що у початковому варіанті Статуту його метою декларувалося сприяння процвітанню Грецького комерційного училища. Воно

³ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти (2000). К. 488 с.

⁴ Подвижники і меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. (2001). К. 342 с.

⁵ Терентьєва Н., Слюсаренко О. (2005). Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. К. 384 с.

⁶ Парадісопулос С. (1999). Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети XIX века. Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І.Мечникова. Випуск 9. С.298-304.

⁷ John A. Mazis (2004). *The Greeks of Odessa: Diaspora Leadership in Late Imperial Russia*. Columbia University Press. 180 pp.

⁸ Доценко В. О., Лоцихін О.М. (2015). Правове регулювання діяльності громадських об'єднань у Російській імперії у XIX-на початку XX ст. Право.ua. № 4. С. 6.

⁹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 612. Арк. 25.

з усіма капіталами і власністю було належністю усієї грецької громади, а право голосу таким чином мали б лише члени, які взяли на себе зобов'язання сплачувати щорічні внески, а це «несправедливо по відношенню до інших членів товариства»¹⁰. Створення Грецького благодійного товариства в Одесі у другій половині XIX ст., доволі пізно, у порівнянні з появою інших громадських національно-культурних і добродійних організацій, український дослідник грецького походження С. Парадисопулос пояснює зростанням саме в кінці 60-х років XIX ст. економічних, соціальних та релігійних потреб греків і посиленням з боку офіційної влади тиску русифікації, яка зачіпала національні та економічні інтереси грецької громади Одеси¹¹.

Затвердив Статут Грецького благодійного товариства міністр внутрішніх справ О. Лобанов-Ростовський 25 серпня 1871 р. У статуті організації зазначалося, що вона має на меті надання усілякої допомоги нужденним грекам, які постійно чи тимчасово мешкали в Одесі; підтримку грецької церкви та грецьких навчальних і благодійних закладів; започаткування за умови наявності коштів та дозволу уряду нових подібних закладів, які суспільство «признає полезними»¹². Засновниками і членами Правління Одеського грецького благодійного товариства були представники однієї з найчисельніших родин Маврогордато¹³ – Матвій Федорович, Микола Матвійович¹⁴, його син Матвій Миколайович та Петро Амвросійович Маврогордато¹⁵, а також Федір Павлович Родоканакі¹⁶, який упродовж двадцяти років виконував обов'язки голови правління й за активну підприємницьку, громадську та добродійну діяльність, як і Григорій Маразлі, був обраний почесним громадянином Одеси¹⁷. Серед перших членів Товариства був також Євстратій Миколайович Петрококіно, який з 1879 р. викладав географію, історію і арифметику в Родоканакіївському дівочому училищі¹⁸. Членами цієї благодійної спілки могли бути представники грецької громади, незалежно від підданства, які проживали в Одесі та щорічно сплачували на користь товариства не менше 3 крб.¹⁹ Свідченням різноманітних каналів надходжень коштів Товариства є звіти про його діяльність у різні роки. Накопичення товариства формувалися із щорічних внесків його членів, одноразових пожалувань, успадкованого від приватних осіб майна і грошей, відсотків від позикових розписок, кредитних паперів та заповітів, субсидій для навчальних закладів та церкви, виручки від виставок і продажу в місті особливих кухлів, так званий «кухляний збір». Так, у 1877 р. загальна сума надходжень становила 19 000 крб.²⁰

Значні пожертвування Грецьке благодійне товариство отримувало від представників багатой і впливової родини роду Маврогордато. Знаною благодійницею була найстарша дочка Матвія Пантелійовича Маврогордато, дружина відомого петербурзького купця Ф. П. Родоканакі – Катерина Матвіївна, яка перерахувала 42 000 крб. на зведення двох кам'яних будівель на території Свято-Троїцької церкви, частину з яких витратили на відновлення і благоустрій храму та прилеглої території²¹.

¹⁰ Парадисопулос С. *Вказ. праця*, С. 299.

¹¹ Там само. С. 300.

¹² ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹³ Томазов В. (2012). *Меценати та благодійники з роду Маврогордато*, Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Збірка наукових праць, К. Число 20, 262 с.

¹⁴ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6.

¹⁵ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 280 280 зв.

¹⁶ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11-11 зв. Спр. 3. Арк. 1-2 зв.

¹⁷ Терентьева Н. (2006). *Зміни в інфраструктурі міста Одеса внаслідок благодійної та громадської діяльності грецьких купців (на прикладі родини Маразлі та Родоканакі XIX ст.)*. Історико-географічні дослідження в Україні. Вип 9. С. 446.

¹⁸ Белоусова Л. Г. (2007). *Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX - початок XX ст.)* дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Одеса, С. 246.

¹⁹ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1 зв.

²⁰ Одесский вестник. 1878. 31 января. № 25.

²¹ Томазов В. *Вказ. праця*, С. 48.

Наприклад, збереглися повідомлення і звіт організаторів виставки приватних картин в Одеському клубі М. Ф. Маврокордато, Е. Кумбарі та А. Волкова, в правління Грецького благодійного товариства про витрати на проведення виставки та отриману виручку (170 крб. і 50 коп.), з якої 42 крб. 63 коп. було передано товариству²². Одним із шляхів надходжень коштів до товариства були успадкування від приватних осіб майна і грошей. Так, за повідомленням одного із душеприкажчиків Гіки Біціллі, він заповів $\frac{3}{4}$ відсотку залишеного ним капіталу (412 крб. 50 коп. на рік) переказати на потреби Грецького училища в селі Дримадес. У зв'язку з надзвичайними злиднями та з благородною метою «поширення освіти серед греків, які бідують під турецьким ярмом, і збереження серед народу великої ідеї його національності» душеприкажчики клопотали перед правлінням товариства про передачу общині Дримадес усієї суми²³. Повідомлення одеського градоначальника за 1880 р. свідчать, наприклад, про те, що грецький підданий І. Ф. Паспаті заповів грецькому товариству 500 крб., вдова колежського радника А. М. Каррутерс у 1882 р. зобов'язала своїх дітей роздати найбіднішим мешканцям Одеси 50 крб. та перерахувати Грецькому дівочому училищу облигацію Одеського міського кредитного товариства на 200 крб. як «недоторкану власність навечно»²⁴. Збереглися сповіщення прокурора Одеського окружного суду, датовані 1886 р., про отримання витягу із заповіту грецького підданого купця 2-ї гільдії А. М. Параскева, який заповів видати правлінням благодійного товариства 1000 крб.²⁵ Свідченням пожертв від приватних осіб є не лише повідомлення про надходження коштів, але й листи подяки від правління товариства за отриману допомогу. Серед них знаходимо лист подяки вдові покійного купця А. М. Параскева, а також митрополиту Київському і Галицькому Платону за пожалування у 1889 р. Грецькому благодійному товариству 87 крб. і 75 коп. для підтримки найбідніших грецьких сімей²⁶.

Грецьке благодійне товариство у 1896 р. виступило ініціатором заснування коштом Г. Г. Маразлі будинку для похилих людей, розташований у двоповерховому особняку на Малому Фонтані, що належав товариству²⁷. На цей рік його недоторканий капітал нараховував 26 500 руб., а «запасний» капітал становив 8 160 крб.²⁸. У 1898 р. грецькому благодійному товариству належала нерухомість приблизною вартістю 105 000 крб. та капіталів на загальну суму 60 000 крб., на його утриманні знаходилося Родоконакіївське дівоче училище та Маразліївська богадільня. Впродовж цього року на рахунок надійшло 34 000 крб.²⁹. Показову інформацію про власність та добродійну діяльність цього благодійного товариства в Одесі на межі століть містить статистична збірка, видана Відомством установ імператриці Марії. У 1899 р. грецьке товариство володіло у місті трьома будинками вартістю 128 000 крб., продовжувало фінансувати училище та богадільню, мало капіталів на суму 34 126 крб., надходження у вигляді членських внесків становили 4 300 крб., а інші надходження, в тому числі пожертвування – 3 800 крб.³⁰. Крім того, благодійне товариство мало право вкладати свій капітал під відсотки у кредитні заклади Росії та придбати будь-яке рухоме і нерухоме майно за ухвалою загальних зборів. Наприклад, у 1896 р. Матвій Миколайович Маврогордато спільно з купцем Стільяном Тріархі вклали 7 100 крб. у перебудову споруди на Малофонтанській дорозі, що знаходилася у власності грецького благодійного товариства³¹, та уклали угоду з підрядником про зведення будівлі для богадільні. Цікаво, що технічні умови передбачали

²² ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 42–44.

²³ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–2.

²⁴ Там само. Арк. 6, 11, 12.

²⁵ Там само. Арк. 24.

²⁶ Там само. Арк. 18, 26.

²⁷ Парадисопулос С. Вказ праця. С. 301.

²⁸ ДАОО. Ф. 764. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11, 25.

²⁹ *Благотворительные учреждения Российской империи* (1900). СПб. Т. 2. С. 942.

³⁰ *Сборник сведений о благотворительности в России* (1899). СПб. С. 1176, 1185.

³¹ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 33.

використання будівельних матеріалів найкращої якості: кодимське гашене вапно, місцева цегла, суха соснова деревина, оздоблення печей кахлем, установа вентиляції³². Із щорічних грошових надходжень одна десята частина ставала недоторканою, «запасним капіталом», який можна було витратити лише у разі нагальної потреби та з дозволу загальних зборів членів товариства³³.

Архівні матеріали за 1900 р. містять відомості про власність і фінансовий стан справ Грецького благодійного товариства, до якого належали 250 членів. Вартість нерухомого майна складала 142 375 крб., загальна сума недоторканого і запасного капіталу становила 90 989 крб., а видатки було нараховано на 28 921 крб. Громада фінансувала Грецьке дівоче училище, яке відвідували 240 учениць, Маразліївську богадільню, щорічно на утримання Грецького храму виділялося 600 крб. та 2000 крб. - на допомогу бідним грецьким сім'ям³⁴.

У 1902 р. товариство мало вже 386 дійсних і 2 почесні члени. Вартість нерухомого майна складала 140 000 крб., оборотних коштів налічувалося на суму 24 619 крб. і 39 коп., недоторканий капітал становив 85 750 крб., а видатковий бюджет – 25 084 крб. і 54 коп. Грецька громада продовжувала утримувати Родоконакіївське дівоче училище, Маразліївську богадільню і розташовану при ній церкву³⁵. Як бачимо, дещо зменшилася сума вартості нерухомого майна, недоторканого капіталу та видатків. За звітом на кінець грудня 1903 р. залишок у касі готівкою становив 255 крб. і 48 коп., вартість нерухомого майна цього добродійного товариства складала 157 470 крб. і 47 коп., до якого належали будівлі Родоконакіївського дівочого училища, Маразліївської богадільні, будинок, подарований Г.Г.Маразлі, та церква Св. Миколая і Аріадни, зведення якої було завершено у 1902 р.³⁶. На будівництво цієї церкви М.М.Маврогордато пожалував 80 000 крб., а на її утримання ще 7 000 крб.³⁷. Крім того, зазначалося, що на ремонт Маразліївського будинку було витрачено 16 600 крб. із 20 000 крб., пожертвуваних П. Родоканакі. Рухомого майна нараховувалося на суму 6 637 крб. і 96 коп., у вигляді пожертв і заповітів товариство отримало 79 450 крб., запасний капітал становив 14 155 крб., а у дебіторах вказувалося Грецьке чоловіче училище, яке боргувало 15 046 крб. Вартість усього чистого капіталу складала 269 439 крб. і 91 коп.³⁸

Керівництво справами згідно зі статутом здійснювала Рада і Правління товариства. Рада, вибрана загальними зборами у кількості 12 осіб терміном на три роки, обирала зі свого складу на один рік Правління: голову, віце-голову та скарбника. До складу першої Ради Правління благодійного товариства увійшли: голова – Ф. Родоканакі, віце-голова – Г. Г. Маразлі, скарбник – І. Вуцина, члени – С. Раллі, І. Мавро, М. Севастопуло, Д. Даллос, Ар. Вулімас, Ф. Склаво, А. Параскева, Ф. Маврогордато та А. Заріфі³⁹. Голова Правління мав право призначати і звільняти секретаря, який відповідав за оформлення усіх ділових паперів товариства. Наприклад, почесним головою товариства в 1900 р. був Г. Г. Маразлі, головою Ради – потомственный дворянин С. І. Раллі, віце-головою Ради – грецький підданий землевласник Д. І. Мавро-Биязі, а членами Ради і Правління - настоятель грецької Свято-Троїцької церкви, протоієрей Ангел Пефані, Ф. Куссіс, І. П. Сінандіно, І. Г. Вучіна, М. Н. Маврогордато, П. А. Маврогордато, П. П. Зігомалас, К. П. Калоті, П. П. Кріона, Д. Г. Кефала⁴⁰. Окремими розділами в статуті визначено функції, терміни роботи, права та обов'язки Ради, Правління і загальних зборів Товариства.

³² Там само. Арк. 34.

³³ ДАОО.Ф. 765. Оп. 1. Спр.1. Арк. 2.

³⁴ ДАОО.Ф. 765. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 230.

³⁵ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 31.

³⁶ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1-4.

³⁷ Томазов В. Вказ праця. С. 55.

³⁸ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1-4.

³⁹ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

⁴⁰ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 230 зв.

Відповідно до названих напрямів благодійної діяльності у статуті грецького товариства визначалися конкретні форми допомоги. Надання допомоги нужденним могло здійснюватися у вигляді одноразових грошових виплат, певних щомісячних платежів, безвідсоткових позик, безкоштовної медичної допомоги, забезпечення дешевими квартирами, отримання безкоштовно або за низькими цінами продовольства й одягу, пошуку роботи безробітним, піклування над сім'ями осіб, які потрапили в ув'язнення або під дію судової ухвали, надання довірених осіб для захисту в судових установах, допомоги в отриманні посвідки на постійне проживання і паспортів або коштів для повернення на батьківщину. Серед архівних матеріалів містяться численні клопотання, що надходили до правління Грецького благодійного товариства про заступництво та надання матеріальної допомоги нужденним - грецьким підданам⁴¹. Наприклад, у 1898 р. витрати благодійного товариства становили 33 000 крб. і допомогу отримали 400 осіб дорослих, які не мешкали у благодійному закладі⁴². За 1899 р. благодійна допомога була надана 270 дітям і 242 дорослим грекам, крім цього, отримали підтримку ще 250 учениць Родоканакіївського училища⁴³. Доволі поширеною формою матеріальної підтримки бідного грецького населення міста була оплата вартості ремонтних робіт у помешканнях, лагодження вікон, дверей, печей тощо⁴⁴.

Особливе значення Грецьке товариство надавало підтримці величі й пишності грецької церкви, за поданням піклувальників громада могла виділяти певні грошові суми. Про значущість цього напрямку діяльності свідчить клопотання Ради Грецького благодійного товариства, прийняте одноставно у 1886 р., єпископу Херсонському і Одеському Никанору про схвалення кандидатури виконуючого обов'язки настоятеля Грецької Свято-Троїцької церкви Ангела Пефані на посаду старшого священника на правах настоятеля церкви з метою впорядкування церковних справ⁴⁵. Товариство опікувалося також зведенням нових храмів. Так, постановою Херсонської духовної консисторії у 1900 р. було видано дозвіл, підписаний членом консисторії протоієреєм Михайлом Косовським, коштом Матвія Миколайовича Маврогордато побудувати домову церкву на честь небесних покровителів його батьків Миколи Чудотворця та святої мучениці Аріадни на території одеської Грецької богадільні на Малофонтанській дорозі⁴⁶.

За заявами керівників грецьких навчальних і благодійних закладів Одеси товариство виділяло кошти для підтримки і покращення роботи цих закладів, а також клопоталося перед урядом про відкриття нових освітніх установ. Так, 1873 р. в Одесі благодійне товариство заснувало грецьке чотирикласне жіноче училище, на зведення якого Ф. П. Родоканакі пожертвував 40 000 крб., та клопотало про перейменування його у Родоканакіївське еллінське дівоче училище⁴⁷. Навчатися у цьому закладі могли не тільки діти греків Одеси, але й із Бессарабії, Приазов'я та інших місць їх компактного проживання, при ньому було відкрито дитячий садок, бібліотека, книжковий фонд якої у 1896 р. нараховував 249 томів, а у 1914 - 1705⁴⁸. Воно мало тісні зв'язки з «Товариством розповсюдження грецької освіти і науки», яке допомагало з придбанням підручників і пошуком викладачів. Випускниці мали змогу вступати до афінських гімназій, а Родоканакіївське училище визнавали рівним до гімназій Греції⁴⁹. Крім того, за заповітом благодійника щедрі пожертви отримала школа на острові Хіос – 5 000 крб., лікарня на

⁴¹ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 46, 67.

⁴² *Благотворительные учреждения Российской империи*. Т. 2. С. 942.

⁴³ *Сборник сведений о благотворительности в России*. С. 1176, 1185

⁴⁴ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 117, 118.

⁴⁵ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 55.

⁴⁶ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 141.

⁴⁷ Гветадзе І.Г. (2013). *Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.)*. Донецьк. С. 191-192.

⁴⁸ Караміш О. М. (2001). *Грецьке Родоканакіївське дівоче училище*. Наукові праці: Збірник. Миколаїв. Т. 10: Історичні науки. С. 63-64.

⁴⁹ Парадисопулос. С. Вказ. праця. С. 302.

Хіосі – 3 000 крб., одеська грецька Свято-Троїцька церква – 2 000 крб., один із богоугодних закладів Афіні – 10 000 крб., чотири богоугодні заклади Одеси – по 2 000 крб. та кошти на одне іменне ліжко у Стурдзівському закладі сестер-жалібниць⁵⁰.

Голова Грецького благодійного товариства архімандрит Ангел Пефані у 1911 р. поданням архієпископу Херсонському і Одеському Дмитру повідомляв про отримання копії указу Херсонської духовної консисторії на виконання резолюції про зведення за огорожею Грецької Свято-Троїцької церкви будівлі Грецького чоловічого училища, яке «не могло б стати власністю приватної особи, а залишалося володінням церкви». Він висловлював подяку за ідею зосередження всіх грецьких закладів на території Грецької церкви, повідомляв про взяті товариством зобов'язання щодо витрат на утримання закладу і одноголосне рішення членів зборів училища про спорудження будівлі цієї навчальної установи⁵¹.

Значні кошти члени благодійного товариства спрямовували на благоустрій міста. Одним із прикладів справи на благо міста є спорудження складів порту Ф. Родоканакі, який виділяв чималі кошти для вимощення бруківки і благоустрою навколишньої території⁵².

Піклувалося Грецьке товариство також про дозвілля й культурні заходи серед грецького населення Одеси. Наприклад, збереглася афіша товариства Афініської драматичної трупи за 1903 р. під керівництвом Д.Гайтанопуло про постановку драматичної ідилії з піснями та національними танцями «Психокорі» («Прийомна дочка») і комедії «Потрібен лакей»⁵³ та повідомлення інспектора народних училищ з дозволом влаштувати на користь товариства танцювальний вечір⁵⁴.

Для підтримки культурних традицій, збереження мови, підвищення освітнього рівня заможні греки Одеси відкривали друкарні, які друкували навчальні посібники для грецьких шкіл, газети і журнали, наукові та літературні твори грецькою мовою. Для створення при Грецькому благодійному товаристві Національної друкарні, яка мала стати центральним друкованим органом усіх греків Російської імперії, комісією у складі грецького консула Еммануїла Капсамбеллі, настоятеля грецької Св'ято-Троїцької церкви в Одесі архімандрита Ангела Пефані та Елефтеріуса Павлідіса було зібрано 10 000 крб. (за іншими джерелами — 22 560 крб.)⁵⁵. Проте дозволу на відкриття друкарні грецька громада так і не отримала.

Висновки. Грецька громада Одеси у другій половині XIX ст. суттєво відрізнялася від інших іноземних громад не лише своєю чисельністю, а й багатством, швидким зростанням добробуту, потужною підприємницькою і торговою діяльністю. Це дозволяло багатим грекам щедро жертвувати особисті кошти на добродійність з метою сприяння збереженню мови, релігії, традицій, розвитку освіти і культури, надання допомоги своїм співвітчизникам. Реалізовані ці намагання були шляхом утворення Грецького благодійного товариства. Діяльність Товариства, відомих благодійників й меценатів була досить різнобічною і багатогранною, воно витрачало значні кошти на збереження національних традицій і пам'яті, розвиток навчальних закладів, культури, підтримку церкви і соціальні заходи, на благоустрій міста та розвиток його інфраструктури.

⁵⁰ ДАОО. Ф. 188. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4.

⁵¹ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 76, 78.

⁵² Вовчук Л. (2012). *Консули Одеси в економічному житті Південної України (XIX – початок XX ст.)*. Краєзнавство. № 2. С. 122.

⁵³ ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 65.

⁵⁴ Там само. Арк. 245.

⁵⁵ Терентьева Н. (2007). *Культурно-історична діяльність грецьких громад в Україні: грецькі друкарні в Одесі в XIX – на початку XX ст.* Історико-географічні дослідження в Україні. Вип. 10. С. 282.

REFERENCES

Bilousova L. G. (2007). *Dinastiya greckih kupciv Petrokokino v ekonomichnomu i sociokulturnomu zhitti Rosijskoyi imperiyi (XIX - pochatok XX st.)*: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Odesa. 268 s.

Blagotvoritelnye uchrezhdeniya Rossijskoj imperii (1900). SPb. T. 2. 996 s.

DAOO. F.765. Op.1. Spr.10.

DAOO. F.765. Op.1. Spr.13.

DAOO. F.765. Op.1. Spr.16.

DAOO. F.765. Op.1. Spr.3.

DAOO. F.765. Op.1. Spr.4.

DAOO. F.765. Op.1. Spr.7.

DAOO. F.765. Op.1. Spr.9.

DAOO.F.765. Op.1. Spr.1.

Derzhavnij arhiv Odeskoyi oblasti (dali – DAOO). F.764. Op.1. Spr. 2.

Docenko V. O., Loshihin O.M. (2015). *Pravove reguluvannya diyalnosti gromadskih ob'yednan u Rosijskij imperiyi u XIX – na pochatku XX st.*, Pravo.ua, № 4, s.5–10.

Greki na ukrajinskih terenah: Narisi z etnichnoyi istoriyi. Dokumenti, materialy, karti (2000), K. 488 s.

Gvetadze I.G. (2013) *Dobrochinna ta prosvitnicka diyalnist inozemciv na Pivdni Ukraini (40-vi rr. XIX – pochatok XX st.)*. Doneck: 390 s.

John A. Mazis (2004). *The Greeks of Odessa: Diaspora Leadership in Late Imperial Russia*, Columbia University Press, 180 rr.

Karamish O. M. (2001). *Grecke Rodokanakiyevske divoche uchilishe, Naukovi praci: Zbirnik*. Mikolayiv. T. 10: Istorichni nauki, s. 62–65.

Odesskij vestnik. 1878. 31 yanvarya. №25.

Paradisopoulos S. (1999). *Deyatelnost Grecheskogo blagotvoritelnogo obshestva v Odesse v poslednej treti XIX veka*. Zapiski istorichnogo fakultetu ODU im. I. I. Mechnikova. Vipusk 9, s.298 – 304.

Pervaya Vseobshaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. (1904). Odessa. T.XLVII. 341 s.

Podvizhniki i mecenati: grecki pidpriyemci ta gromadski diyachi v Ukraini XVII – XIX st. (2001), K. 342 s.

Sbornik svedenij o blagotvoritelnosti v Rossii (1899). SPb. 1217 s.

Terentyeva N. (2006). *Zmini v infrastrukturi mista Odesa vnaslidok blagodijnoyi ta gromadskoyi diyalnosti greckih kupciv (na prikladi rodini Marazli ta Rodokanaki. XIX st.* Istoriko-geografichni doslidzhennya v Ukraini. Vip. 9, s. 439 – 451.

Terentyeva N. (2007). *Kulturno-istorichna diyalnist greckih gromad v Ukraini: grecki drukarni v Odesi v XIX – na pochatku XX st.* Istoriko-geografichni doslidzhennya v Ukraini. Vip.10. s.270 – 284.

Terentyeva N., Slyusarenko O. (2005). *Torgovo-ekonomichni zv'yazki Ukraini i Greciyi: istorichni tradiciyi ta sгодennya*. K. 384 s.

Tomazov V.(2012). *Mecenati ta blagodijniki z rodu Mavrogordato*, Specialni istorichni disciplini: pitannya teorii ta metodiki. Genealogiya ta geraldika. Zbirka naukovih prac, K.Chislo 20, s. 47 – 60.

Vovchuk L. (2012). *Konsuli Odesi v ekonomichnomu zhitti Pivdennoyi Ukraini (XIX – pochatok XX st.)*. Krayeznavstvo. № 2, s.121 - 126.

Tserkovna V. Odessa Greece Happy Company in the Second Half of the XIX century.

Based on a wide range of archival sources and the latest domestic research, some prerequisites, creation and activities of the Greek Charitable Society in Odesa in the second half of the XIX century are considered in the article. The charter of the society, which defined the purpose and tasks of the organization, the sphere of its activity, the procedure of payment and the size of membership fees, the governing bodies and the frequency of their convening for the resolution of current and urgent cases, was analyzed. The basic ways of financial revenues and directions of providing all kinds of assistance to the needy Greeks who have been living permanently or temporarily in Odessa are found out. In accordance with the directions described, various forms of assistance and support provided by the Greek Charitable Society. Active and successful business and commercial activities allowed the rich Greeks to engage in charitable work. It has been proved that the activities of the Greek Charitable Society and well-known philanthropists and patrons were quite versatile and multifaceted, it spent a lot of money on preserving national traditions and memory, the development of educational institutions, culture, church support and social activities, the improvement of the city and the development of its infrastructure .

The activities of the Society, well-known philanthropists and patrons were quite versatile and multifaceted, it spent a lot of money on the preservation of national traditions and memory, the development of educational institutions, culture, church support and social activities, the improvement of the city and the development of its infrastructure.

Key words: *Greek charity, Odessa, Greeks, Greek community, charity, charity.*

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-23

УДК 94:[338.45:67/68](477.74)Р

Лілія ЦИГАНЕНКО*

РОЗВИТОК ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В БЕССАРАБІЇ 1878 – 1890 рр. (за матеріалами «Оглядів Бессарабської губернії»)

На підставі статистичних відомостей, які друкувалися в щорічних збірках Бессарабського статистичного комітету під назвою «Огляд Бессарабської губернії» розглядаються питання розвитку окремих галузей легкої промисловості на території Бессарабської губернії протягом 1878 – 1890 років. Аналізуються причини слабого представлення підприємств означеної галузі в господарчому розвитку регіону. На підставі порівняння кількісних показників по підприємствам легкої промисловості в краї встановлена відповідна спеціалізація окремих повітів Бессарабії. Розглянуто дані щодо діяльності торгових підприємств, із деталізацією роботи безпосередньо магазинів і крамниць з товарами легкої промисловості. Особливий акцент зроблено на положенні підприємств легкої промисловості на території Південної Бессарабії, яка лише після 1878 року знову увійшла до складу Російської імперії. Зроблено висновки щодо причин відставання галузі та особливостей її розвитку в Бессарабській губернії.

Ключові слова: легка промисловість, торгівля, економіка, Південна Бессарабія.

Постановка проблеми. Однією з найстаріших галузей економіки будь-якої держави є легка промисловість. Можна стверджувати, що історія людства була б неможлива без цього сегменту. З давніх-давен людина не могла обійтися без одягу та взуття, посуду та хутряних виробів. Саме виготовлення цих речей дало поштовх для створення та подальшого розвитку однієї з найпотужніших галузей цивілізованого світу – легкої промисловості. Як відомо, поштовхом для індустріалізації в Європі були успіхи саме в текстильному виробництві, де саме й з'явилися перші мануфактури. Перші підприємства легкої промисловості в Російській імперії з'явилися ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Завдяки державним замовленням створювалися сукняні, полотняні, конопляні та інші мануфактури. Однак більш-менш потужне зростання виробництва легкої промисловості в імперії спостерігалось вже з другої половини XIX ст. Саме в цей час виникають підприємства легкої промисловості й на українських землях, які на той час були підпорядковані Російській імперії: шкіряні заводи в Києві та Бердичеві, джутова фабрика в Одесі тощо. Ці підприємства спочатку нагадували кустарні майстерні та мали незначний обсяг виробництва, однак згодом поміщицькі та державні фабрики почали витіснятися капіталістичними та купецькими підприємствами, що працювали з використанням найманої праці. До цього ж періоду відноситься й поява підприємств легкої промисловості на території Бессарабії. Однак рівень їх розвитку та технічні характеристики суттєво відставали від передових європейських підприємств. На сьогодні, легка промисловість України – одна з найпотужніших галузей народного господарства, яка поділяється на 25 підгалузей із сучасними підприємствами та високою рентабельністю виробництва. Дослідження історії зародження та становлення легкої промисловості в Україні сьогодні може розглядатися як одна з актуальних історичних проблем, вирішення якої пов'язано із перспективами галузі в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань соціально-економічного розвитку губерній Російської імперії є доволі складною, але водночас й актуальною проблематикою в сучасних регіональних історичних розвідках. Питанням історичного розвитку окремих галузей легкої промисловості історики почали цікавитися

* Циганенко Л. – доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; e-mail: liliatsyganenko@gmail.com

ще в XIX ст. На сучасному етапі розвитку історичної науки головна увага приділяється розробці питань, пов'язаних зі специфікою процесу капіталізації в українській промисловості загалом та легкій промисловості зокрема; аналізом ролі іноземного капіталу в розвитку окремих галузей легкої промисловості на українських землях; дослідженням специфіки впливу на матеріальне становище як власників заводів чи фабрик, так і пересічних громадян тощо. Серед сучасних істориків, що розробляють дану проблематику потрібно назвати М. Москалюка¹, О. Машкіна², Б. Кругликова³, С. Мартинчука⁴, А. Філінюка⁵, Л. Циганенко⁶, В. Левицького⁷ тощо.

Метою статті є аналіз розвитку галузей легкої промисловості на території Бессарабії взагалі та її південної частини зокрема, з'ясування основних чинників, що впливали на її розвиток, виявлення найбільш розвинутих підгалузей в цьому сегменті економіки регіону.

Наукові завдання статті. На підставі статистичних матеріалів «Оглядів Бессарабської губернії» за 1878 – 1890 рр. та архівних матеріалів Комунальної установи «Ізмаїльський архів» розкрити специфічні риси капіталізації легкої промисловості у зазначений період; простежити динаміку розвитку підгалузей легкої промисловості та порівняти рівень розвитку зазначених галузей в різних повітах Бессарабської губернії.

Виклад основного матеріалу.

Легка промисловість Російської імперії ніколи не відносилася до пріоритетних економічних галузей держави. Патріархальний уклад життя населення імперії передбачав ведення натурального господарства, що робило мешканців імперії фактично незацікавленими в розвитку легкої промисловості: більшість речей, що зазвичай вироблялись саме в цій галузі (одяг, взуття тощо) кожна родина виготовляла самостійно-кустарним способом. Поступовий розвиток економіки держави, нарощування її військової могутності сприяли певному піднесенню галузі: населення вже не задовольнялося «домашнім» одягом, а військова галузь потребувала з кожним роком все більше виробів легкої промисловості, що призвело до успіхів у розвитку текстильної галузі. Поряд з чисельними кустарними майстернями з'являлися державні та поміщицькі підприємства в льняній, вовняній, суконній, бавовняній, полотняній, канатно-джутовій, шкіряній галузях. Наприкінці 80-х років XIX ст. кустарним промислом в означеній галузі займалися майже 7 млн. осіб. У вирощуванні льону Російська імперія займала майже 80% світового ринку, а виробництво бавовни з 1894 по 1911 роки зросло на 388%⁸. І льон, і бавовна були основною сировиною для текстильної індустрії, що цілком очевидно позначилося на розвитку цих галузей. Так, лише ситцева мануфактура Альберта Гюбнера

¹ Москалюк М. (2015). *Легка промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.* Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. Тернопіль. Вип. 2. Ч. 1. С. 78–84.

² Машкін О. (1998). *Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст.* Український історичний журнал. № 2. С. 83–91.

³ Кругликов А. (1992). *Текстильная промышленность России в начале XX века. Историко-социологическое исследование.* М. 365 с.

⁴ Мартинчук С. (2016). *Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.:* дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк. 240 с.

⁵ Філінюк А. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації:* монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 728 с.

⁶ Циганенко Л. (2008). *Роль Бессарабського дворянства у розвитку промисловості та транспортної інфраструктури краю (XIX – початок XX ст.).* Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. Житомир, Житомирський державний університет ім. І.Я.Франка. Том 1. С. 34-43.

⁷ Левицький В. (2018). *Легка промисловість України в умовах монополістичного капіталізму (кінець XIX – початок XX ст.).* Гілея: науковий вісник. Вип. 134 (7). С. 7-10; Його ж (2018). *Розвиток шкіряної промисловості у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX століття.* Емінак: науковий щоквартальник. № 1 (21) (січень-березень). Т. 1. С. 31-36.

⁸ Станкевичус А. *Економика Российской империи в цифрах и фактах.* URL: <https://medium.com/@stankevichhyus>

в Москві виробляла понад 20 видів тканини, а обсяги виробництва склали в 1896 – 1 млн. відрізків, а в 1912 – 1,8 млн. відрізків⁹.

Розвиток легкої промисловості в українських землях, які на той час знаходилися під юрисдикцією Російської імперії, мав певні особливості, які залежали від імпорту устаткування, сировини й матеріалів. Окрім цього, галузі легкої промисловості в українських землях мали певну спеціалізацію. Так, сукняне виробництво було налагоджено в Харківській, Херсонській та Катеринославській губерніях, вовномийні частіше за все працювали в Київській і Чернігівській губерніях¹⁰.

Бессарабія пізніше за інші європейські губернії увійшла до складу Російської імперії. В 1812 році у відповідності до Бухарестського мирного договору ці землі були включені до складу держави. Приєднані території мали виключно сільськогосподарське економічне орієнтування. Як зазначав у 1862 році А. Защук: «... хліборобство і скотарство є двома основними, а вірніше сказати, єдиними галузями економічного розвитку Бессарабії»¹¹. Сучасний історик С. Таранець погоджується з думкою попередника: «З огляду на кліматичні умови, кожен регіон Бессарабської губернії отримав своє сільськогосподарське спрямування. Вузька смуга Подунав'я мала суттєві кліматичні відмінності від Буджацького степу, тому з давніх часів місцеве населення цього регіону набуло галузевої спеціалізації»¹². В регіоні вирощували хлібні культури, льон, тютюн, виноград, займалися вівчарством. Промислових підприємств на початку XIX ст. в краї практично не було. Після приєднання краю до Російської імперії й до 1819 р. в регіоні «була дуже незначна кількість дрібних фабрик для фарбування сукна й полотна, для виготовлення свічок для місцевого вживання»¹³. У 1830 році в Бессарабії вже нараховувалося 144 фабрики й заводи, з яких 101 (!) відносилися до підприємств легкої промисловості. Це шкіряні (64), свічні (31), миловарні (23), паперові (3) підприємства. У 1848 році загальна кількість промислових підприємств у Бессарабії зросла до 297 одиниць¹⁴.

У 1858 році кількість фабрик на території краю істотно збільшилася – їх стало вже 435. Серед них провідне місце займали підприємства легкої промисловості (див. Таблиця 1).

Таблиця 1

**Заводи та домашні фабричні заклади Бессарабії
(1858 рік)**

підгалузі легкої промисловості	кількість	вартість виробленого товару (руб)	кількість робітників
Свічні	25	24 583	41
Воскові	1	17 000	11
Мильні	9	4 700	36
Салотопні	10	133 020	173
Сукняні	2	355	4
Текстильні	1	4	1
Красильні	20	251	22
Капелюшні	1	50	5

⁹ Там само.

¹⁰ Левицький В. (2018). *Легка промисловість України в умовах монополістичного капіталізму (кінець XIX – початок XX ст.)*. Гілея: науковий вісник. Вип. 134. С. 8.

¹¹ Защук А. (1862). *Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область*. СПб. С. 204.

¹² Таранець С. (2008). Економічна діяльність старообрядців Бессарабії у XIX – на початку XX ст. Література та культура Полісся. Вип. 44. С. 163.

¹³ Корнилович С. (1899). *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака*. Аккерман: типографія И. Гринштейна. С. 118.

¹⁴ Защук А. (1862). *Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область*. СПб. С. 327-328.

Шкіряні	38	14 131	59
Взуттєві	11	165	11
Гончарного посуду	236	2 942	236

Розподіл означених фабрик, заводів та кустарних підприємств у повітах виглядала в цей період наступним чином:

- Хотинський – 13
- Сорокський – 29
- Оргеєвський – 242
- Яський – 1
- Кишинівський – 14
- Бендерський – 2
- Аккерманський – 4

Деяко іншою була ситуація в містах губернії: Кишинів – 63, Оргеєв – 22, Бендери – 8, Аккерман та Бельці – по 7, Хотин – 4.

Як ми бачимо з таблиці найбільш прибутковими в першій половині XIX ст. в Бессарабській губернії були салотопні, на яких працювало майже 200 чоловік, а річна вартість продукції сягала 133 тис. рублів. Що ж до найбільш розвинутих у промисловому відношенні повітів – перше місце безперечно належало Оргеєвському повіту, на території якого працювало понад 260 промислових підприємств. Найменш розвинутими були південні регіони Бессарабії – Бендерський та Аккерманський повіти, кількість промислових підприємств у яких коливалася в межах цифри 10.

Чисельні війни, що торкнулися території Бессарабії в першій половині XIX ст. призводили до частой зміни державної приналежності регіону: від Російської імперії до Румунської держави. Після завершення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. територію Бессарабії знову було включено до складу царської імперії. Як же позначилися попередні буремні роки на економічному розвитку Бессарабії й в першу чергу на легкій промисловості. Відповідь на це питання нам допомогли знайти статистичні відомості, що друкувалися щорічно в «Оглядах Бессарабської губернії». Для аналізу ми обрали кілька груп таблиць, які містять інформацію саме по галузях легкої промисловості в регіоні.

Перша група таблиць має назву «Види та обороти крамничної торгівлі в містах». Виокремивши лише ті крамниці, що торгували споживчими товарами різних груп легкої промисловості (лавки з красним товаром, галантерейні, готового одягу та взуття, хутряні) ми склали певне уявлення про розвиток легкої промисловості в столиці краю¹⁵. Динаміка розвитку цих видів торгівлі по місту Кишиневу виглядала наступним чином (див. Таблиця 2):

Таблиця 2

Види та обороти крамничної торгівлі по місту Кишинів

Види товару	1879		1880		1884		1886	
	кількість	вартість	кількість	вартість	кількість	вартість	кількість	вартість
З красним товаром	242	496	266	492	255	620	217	689
Галантерейних	34	296	42	255	37	90	61	172
Готового одягу та взуття	31	24	36	32	43	59	74	119
Хутрових	4	29	3	21	3	20	4	28
Всього	1787	1665	1977	2634	1507	1450	1849	3810
з них торгували	311	845	347	800	338	789	356	1008

¹⁵ *Обзор Бессарабской губернии*. Кишинев. Бессарабский губернский статистический комитет. 1871-1914 гг.

виробами легкої промисловості								
%%	17,4	50,7	17,5	30,7	22,4	54,4	19,2	26,4

Аналіз даних таблиці дозволяє стверджувати, що торгівля виробами легкої промисловості протягом 80-х років XIX ст. у порівнянні із загальною кількістю торгових закладів коливалась в межах від 17,4% у 1879 році до 22,4% у 1884 році. Однак, не зважаючи на незначну кількість таких торгових точок, вартість реалізованого товару в них іноді перевищувала 50% від загально-губернського продажу будь-яких промислових товарів.

Що ж до розвитку різних галузей легкої промисловості в Південній Бессарабії¹⁶, то тут стан був набагато гірший (див. Таблиця 3). Найбільш розвинутими містами виявилися Аккерман і Ізмаїл, які впродовж десятиріччя демонстрували стале збільшення торгових закладів, що реалізовували товари легкої промисловості.

Таблиця 3

**Кількість торгових закладів Південної Бессарабії,
що реалізовували товари легкої промисловості
(1879 – 1890 рр.)**

	1879	1880	1882	1883	1884	1885	1886	1890
Аккерман	25	25	35	36	35	38	38	42
Болград	36	20	16	15	20	21	17	18
Рені	4	6	10	10	14	9	10	10
Кілія	19	19	18	18	18	17	13	15
Вилково	9	8	8	8	7	7	7	7
Ізмаїл	30	54	48	48	48	45	46	40
Всього	123	132	135	135	142	137	131	132

Цілком зрозуміло, що товар, який реалізовувався через комори та магазини не завжди був місцевого виробництва, а відтак, для того, щоб з'ясувати дійсний стан розвитку легкої промисловості в Бессарабії проаналізуємо кількісні показники щодо наявних фабрик і заводів¹⁷, виокремлюючи ті, що представляють саме галузі легкої промисловості (див. Таблиця 4).

Таблиця 4

Підприємства легкої промисловості в Бессарабії (1879 – 1886 рр.)

Галузь	1879	1880	1884	1885	1886
шерстемийні	7	7	2	11	12
шкіряні	72	76	151	41	45
сукняні	20	7	9	16	15
прядильні	--	--	--	--	1
всього	99	90	162	68	73
з них у Південній Бессарабії	21	26	36	16	18
Всього промислових підприємств у губернії	837	827	949	804	800

¹⁶ Обзор Бессарабской губернии. 1879-1890.

¹⁷ Обзор Бессарабской губернии. 1879-1886.

Аналіз статистичних відомостей, наведених в таблиці дозволяють стверджувати, що в останній третині XIX ст. легка промисловість не відносилася до пріоритетних галузей в економіці Бессарабської губернії: питома вага підприємств галузі коливалася від 2% (1885 р.) до 17% у 1884 році. Легка промисловість в Бессарабії була представлена шерстемийнями, фабриками з обробки та виготовлення шкіри та сукна.

Протягом зазначеного часу можемо визначити певну «спеціалізацію» по повітах. Так, в Оргеєвському повіті найбільш розповсюдженими були сукняні фабрики. В 1879 році їх було 17, а вартість виробленої продукції становила 6 800 руб. Підприємства Яського повіту спеціалізувалися на виготовленні шерстяних тканин, а Сорокського та Хотинського повіту – на обробці шкіри¹⁸.

Що ж до території Південної Бессарабії – кількість підприємств легкої промисловості тут була найнижчою в губернії. У 1879 році в Аккерманському повіті діяло 3 сукняні фабрики, на яких працювало 14 чоловік, а вартість виготовленої продукції становила 3 070 руб.¹⁹ У 1880 році кількість цих фабрик скоротилася до 2, однак щодо вартості виготовленого сукна – вона децю збільшилася – до 3 120 руб.²⁰

В аналітичній довідці за 1883 рік, що міститься в «Огляді Бессарабської губернії» зазначалося, що «за предметами виробництва промисловість губернії тримається попереднього свого напрямку; по обсягам та вартості річного виробництва вона відрізняється від минулого 1882 року в наступних галузях: в м. Кишиневі головне місце належить обробці тютюну на суму до 319 000 руб., шкіряне виробництво – на суму 192 075 руб, нижче – свічкове, цегляне та виробництво шипучих вод. ...Всього в містах губернії діяло 171 промислове підприємство, на яких працювало 850 робітників»²¹.

В матеріалах статистичних відомостей за 1884 рік зазначено, що «в цілому промислове виробництво та заводські справи в губернії знаходяться в повному застої. Сума виробництва по губернії за 1884 рік становила 1 274 984 руб – проти суми за 1883 р. – 974 552 руб. Це збільшення виключно за рахунок «рибних» заводів – по причині збільшення вилову риби»²². В цьому ж році в Аккерманському повіті з'являється перша на всю губернію прядильна фабрика, яка виробила продукції на суму в 2 000 руб.²³

Висновки.

Таким чином, підводячи підсумки аналізу статистичних відомостей щодо розвитку промисловості в Бессарабській губернії протягом останньої третини XIX ст. ми можемо стверджувати, що незважаючи на досить потужну сировинну базу, сприятливі природно-кліматичні умови легка промисловість в регіоні знаходилася в занедбаному стані. Цей факт можна пояснити кількома причинами: по-перше, означені території за своїм попереднім розвитком були виключно сільськогосподарського спрямування й використовувалися царським урядом в якості бази сировини; по-друге, місцеве населення, більшість якого була представлена селянами різних категорій, не була готова до кардинальної зміни економічних уподобань й переходу до промислового виробництва. По-третє, слабка матеріально-технічна база існуючих в регіоні промислових підприємств та низька якість виготовленої продукції не дозволяла місцевим товарам легкої промисловості скласти гідну конкуренцію товарам іноземного походження, які, зважаючи на близькість кордонів, мали більший попит серед населення краю.

REFERENCES

Zashchuk A. (1862). *Materyali dlia heohrafiy i statistiki Rossii, sobrannie ofytserami heneralnoho shtaba. Bessarabskaia oblast.* SPb.

¹⁸ *Обзор Бессарабской губернии.* 1879. С. 23.

¹⁹ Там само. С. 24.

²⁰ *Обзор Бессарабской губернии.* 1880. С. 12.

²¹ *Обзор Бессарабской губернии.* 1883. С. 7.

²² *Обзор Бессарабской губернии.* 1884. С.34.

²³ Там само. С. 35

Kornilovich S. (1899). Statisticheskoe opisanie Bessarabii sobstvenno tak nazivaemoi ili Budzhaka. Akkerman: tipohrafiya Y. Hrynshteina.

Kruhlikov A. (1992). Tekstynaia promishlennost Rossii v nachale XX veka. Istoriko-sotsiologicheskoe issledovanye. M., 365 s.

Martinchuk S. (2016). Promislovii rozvitok Volinskoï hubernii naprykintsi XVIII – na pochatku XX st.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Lutsk, 240 s.

Mashkin O. (1998). Rosiiske dvorianstvo inozemnoho pokhodzhennia v promyslovosti Ukrainy druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. № 2. S. 83–91.

Moskaluk M. (2015). Legka promyslovist ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u drugii polovyni XIX – na pochatku XX st. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu im. V. Gnatiuka. Serii: istoria. Ternopil. Vip. 2. Ch. 1 S. 78–84.

Levitskyi V. (2018). Legka promyslovist Ukrainy v umovakh monopolistychnoho kapitalizmu (kinets XIX – pochatok XX st.) // Hileia: naukovyi visnyk. Vyp. 134 (7). S. 7–10;

Levitskyi V. (2018). Rozvytok shkirianoï promyslovosti u Naddniprianskii Ukraini u druhoï polovyni XIX – na pochatku XX stolittia // Eminak: naukovyi shchokvartalnyk. № 1 (21) (sichen-berezen). T. 1. S. 31–36.

Obzor Bessarabskoï hubernyy. Kishinev. Bessarabskyi hubernskyi statystycheskii komitet. 1879 - 1890.

Stankevychus A. Ekonomika Rossiiskoi imperiyi v tsifrah i faktah. Rezhym dostupa: <https://medium.com/@stankevichyus>

Taranets S. (2008) Ekonomichna diialnist staroobriadtsiv Bessarabii u XIX – na pochatku XX st. Literatura ta kultura Polissia. Vip. 44. S. 162-175.

Filiniuk A. (2010). Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – na pochatku XX stolittia: tendentsii rozvytku i sotsialni transformatsii: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 728 s.

Tsyganenko L. (2008). Rol Bessarabskogo dvorianstva u rozvytku promyslovosti ta transportnoi infrastruktury kraiu (XIX – pochatok XX st.). Volynski istorychni zapysky. Zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr, Tom 1. S. 34-43.

Tsyganenko L. The Development of Light Industry of Bessarabia in 1878-1890 (a case study of the «Review of the Guberniya of Bessarabia»)

On the basis of the statistical data that were published in the annual collections of the Bessarabian Statistical Committee under the title «Review of the Guberniya of Bessarabia», questions of the development of individual branches of light industry in the territory of the Guberniya of Bessarabia during the years of 1878-1890 are considered. The reasons for the underdevelopment of enterprises in the industry and their insignificant role in the economic segment of the guberniya are analyzed. Based on the comparison of quantitative indicators for light industry enterprises in the region, the respective specialization of individual uyezds of Bessarabia is established. The data on the activity of trade enterprises, with detailed work of the stores with light industry goods, are considered. Particular emphasis is laid on the position of light industry enterprises in the territory of Southern Bessarabia, which only after 1878 was re-incorporated into the Russian Empire. The conclusions on the reasons for the industry lag and the peculiarities of the industry development in the Guberniya of Bessarabia are drawn.

Key words: light industry, trade, economy, Southern Bessarabia.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-24
УДК 904

Ліана ЧОРНА*

АФОНСЬКА СПАДЩИНА У СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ МОНАСТИРІВ

У статті розглянуто питання афонського впливу на становлення і розвиток українських монастирів протягом тисячолітнього періоду – від IX ст. до наших днів. Афон і його спадщина відігравали виключно важливу роль у розвитку вітчизняної духовності і культури в епоху Київської Русі, в часи піднесення національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст. та існування Гетьманщини. Це вплинуло на самобутність і неповторність національних релігійних і культурних традицій в Україні. Афонське чернече життя було зразком для становлення українських монастирів: Києво-Печерського, Святогірського, Почаївського, значної кількості козацьких. Окремі з них стали центрами духовності, книжності і культури не лише українського, але й міжнародного значення. Важливу роль для подальшого розвитку українського православ'я мали зв'язки з Афоном українського козацтва, яке робило щедрі пожертвування на монастирі Афону, здійснювало паломництва на Афон. Афон став центром становлення визначних духовних діячів України. Духовно-культурні зв'язки зі Святою горою Афон сприяли активізації діяльності видатних українських афонітів: Паїсія Величковського, Івана Вишенського, Іова Княгиницького, Афанасія Межигірського та багатьох інших.

Ключові слова: Афон, свята гора, монастир, обитель, скит, ченці, православ'я, подвижництво, ісихазм.

Постановка проблеми. Україна і Греція, незважаючи на відсутність спільних кордонів та прямого сусідства, здавна мали тісні зв'язки: від заснування давніми еллінами колоній у Причорномор'ї до сучасних економічних, соціокультурних, туристичних, гуманітарних стосунків обох країн. Загально визнаним є той факт, що саме антична давньогрецька культура стала однією із найважливіших основ становлення європейської цивілізації, а, відтак, вона вплинула на формування української культури. Другим, не менш важливим періодом, коли українські землі зазнали вагомого впливу від Греції, став час утвердження християнства в Київській Русі. З цього моменту і дотепер духовні зв'язки між обома народами і церквами не припинялися. У цьому контексті важливим видається місце і роль Афонського монастиря в Греції на становлення, формування та розвиток монастирів на українських територіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зв'язків України з Афоном стали об'єктом дослідження в різні часи багатьох науковців, серед яких І. Огієнко, В. Старик, Д. Яворницький та ін. Безперечно, це питання залишалося у полі зору українських церковних діячів, які акцентували увагу на перенесення з Афону до України духовних ідей і практик. Багато у цьому напрямку здійснює Міжнародний інститут афонської спадщини (МІАС), який виник у 2013 р., та один з його найактивніших членів С. Шумило. МІАС видає науковий альманах «Афонська спадщина», в якому вміщуються дослідження, здійснені на базі афонських архівів та наукових експедицій МІАС на Афон. Проте, наразі актуальною залишається проблема комплексного наукового вивчення цієї проблеми.

Мета статті. Метою статті є комплексне дослідження впливу Афонської обителі на становлення і розвиток українських монастирів та чернечого життя.

Наукові завдання статті. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні завдання: з'ясувати основні етапи духовних контактів між Афоном і Україною; визначити особистий внесок українських подвижників на Афоні у справі становлення

* Чорна Л. – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: chornaliana71@gmail.com

монастирського життя в Україні; акцентувати увагу на чисельність пожертв відомих українських родин на свято гірські обителі.

Основний виклад матеріалу. Чернече життя на Афонській горі було започатковане в другій половині XVIII – початку IX ст. Першим відомим подвижником був преподобний Афанасій Афонський, який побудував знамениту лавру та встановив основні принципи спільножительного монастиря: суворий аскетизм, рівність ченців, целібат, занурення в релігійне споглядання¹. Питання про те, коли ж вперше тут з'явилися слов'яни – вихідці з Київської Русі, досі залишається відкритим. В оточенні видатних афонських подвижників слов'яни фіксуються уже в IX-X ст. Про це, наприклад, йдеться в житті преподобного Афанасія, засновника Великої Лаври (963 р.)². На Афоні були написані найдавніші пам'ятки давньослов'янської церковної писемності – Зографське і Маріїнське Євангелія глаголицею та «Зографські листки» кирилицею³. Вони засвідчують про існування на Афонській горі вже в IX-X ст. слов'янської громади, у середовищі якої, були, безумовно, і вихідці з терен України.

У документі, датованому 1030-им роком, міститься згадка про перший руський монастир на Афоні, який називався «Обитель теслі» і був освячений на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Про етнічний склад його насельників можна говорити на підставі опису рухомого майна монастиря, складеному в 1142 р. У ньому були перераховані 49 найменувань «руських книг» і жодної грецької⁴. Очевидно, тут відбувалося виготовлення рукописних духовних книг, які потрапляли на територію Русі. В акті 1169 р. про передачу руській громаді монастиря св. Пантелеїмона вказувалося, що за ним давно вже закріпилася назва «обителі русичів»: «У ній ми прийняли постриг, і багато потрудилися, і витратили над її охороною та влаштуванням, і в ній спочили батьки і родичі наші, які утримували нас і давали нам кошти на прожиття»⁵.

Засновник першого на Русі Києво-Печерського монастиря Антоній Печерський тривалий час перебував на Афоні. Житіє преподобного Антонія Печерського оповідає про те, як він з міста Любеча дістався Константинополя, потім Афона. Антоній ублагав ігумена здійснити постриг у чернецтво. Новопострижений чернець працював на шляху добродетності, особливо досяг успіху в смиренні і слухняності, досяг високого ступеню досконалості. Через деякий час ігумен покликав до себе Антонія і наказав йому: «Антонію! Повертайся у Руську землю! Нехай і ті, хто там живе отримують через тебе спасіння і утверджуються у вірі християнській. Нехай буде з тобою благословення Святої гори!»⁶ У Києві Антоній оселився в одній із печер, невдовзі, за його прикладом, інші пустельники почали осідати й освоювати печери. Під час правління у Києві князя Святополка (1015-1019) Антоній знову повернувся на Афон. За князювання Ярослава Мудрого він вдруге прийшов до Києва, де заснував Печерський монастир у 1051 р. Житіє преподобного Антонія Печерського особливо наголошує, що саме афонський ігумен передав йому Боже повеління та благословіння на створення монастиря.

Значну роль у формуванні монастиря відіграли київський князь Ярослав Мудрий та митрополит Іларіон, які намагалися посилити Київську митрополію та зменшити вплив на неї Константинопольської патріархії. Церква і влада перебували в стані так званої «симфонії» — ідеального співіснування. Саме це стало запорукою створення князем

¹ Соколов И. И. (2003). *Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века (842-1204). Опыт церковно-исторического исследования.* Спб. : Издательство Олега Абышко. 464 с.

² Капітула Миколай (2016). *Духовний вплив Афонської гори на розвиток українських монастирів.* URL: <https://www.cerkva.info/publications/dukhovnyi-vplyv-afonskoi-hory-na-rozvytok-ukrainskykh-monastyriv>

³ *Церковнослов'янська мова. Підручник зі словником.* (2000). К. : Криниця. С. 41-42.

⁴ *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 года.* (2015). Афон : Свято-Пантелеимонов монастырь. Т. 4. С. 79.

⁵ Там само. С. 80.

⁶ *Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четьїх-Міней Св. Димитрія Ростовського* (2007). К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Т. 4. С. 123.

Ярославом «Церковного уставу» («Ярославів устав»), в якому візантійське церковне право було пристосоване до умов і потреб релігійного життя в Київській Русі.

Розмірковуючи над впливом Афонського монастиря на розвиток українського чернецтва архієпископ Херсонський і Одеський Никанор писав: «Афон є найвищим виразом християнського ідеалу... Афон передав свої устави і заповіді, свій чин і дух святим обителям нашої христолубивої вітчизни, котрі всі, починаючи з Київської Лаври Антонія і Феодосія Печерських... вчилися в нього і намагалися наслідувати його»⁷. Зазначимо, що саме Афон, його спадщина і традиції суттєво вплинули на формування містико-аскетичного вигляду самобутнього вітчизняного православ'я. Тому долучитися до афонських святинь завжди було заповітною мрією для багатьох поколінь православних українців. Поїздки до Афонського монастиря розпочалися ще часів раннього руського чернецтва. Так, Києво-Печерський Патерик згадує наступних ченців-мандрівників до Афону: преподобний Єфрем, єпископ Переяславський; Аммон Затворник та ін. Під час своєї подорожі, за дорученням Феодосія Печерського, преподобний Єфрем переписав Устав Студитського монастиря і привіз його до Києва, де на його основі постав Устав Печерської обителі⁸. З розвитком чернецтва на Русі постає давньоруська духовна література. В кінці XI ст. з'являється «Житіє преподобного Антонія», на початку XII ст. – «Житіє преподобного Феодосія», у XIII в. створюється «Кнево-Печерський Патерик».

У період монгольської навали зв'язок руських ченців з Афоном був ускладнений, але не перерваний. Настоятелі Києво-Печерського монастиря не переставали користуватися правилами чернечого життя, сформованими на Афоні. Пам'ятником, що найбільш яскраво відображає взаємозв'язок Афону з Руссю, є послання архімандрита Печерського Досифея, який відвідав святу гору на початку XIV ст. Він описав життя і служіння святогорських ченців-ісихастів, яких вважав зразком для наслідування.

Особливо важливу роль відігравали зв'язки Київської Русі з Афоном в епоху після ординської навали. У цей час видатним афонітом, який зробив вагомий внесок в розвиток вітчизняної духовності і культури, був святий Кипріан (Цамблак) (1375-1406), митрополит Київський і всієї Русі. За часів його діяльності з Афону привозиться багато книг, здійснюються переклади творів святих отців, проводиться богослужбова реформа. За митрополита Кипріана у східнослов'янську практику входить Учительне Євангеліє, Єрусалимський богослужбовий Устав і літургія в редакції патріарха Філофея, виправляються церковні обряди і книги, що доти притримувалися Студитського уставу, і пристосовуються до нового – Єрусалимського, який поширився в XIV ст. на Сході й серед слов'ян. Під впливом Афону на українських теренах починається період «ісихастського відродження», що яскраво відбився на формуванні самобутньої і глибоко духовної культури.

У XVI ст. зв'язки Афона з українськими монастирями продовжували розвиватися. В Україні були розповсюджені філологічні твори видатного грецького богослова і афонського подвижника преподобного Максима Грека, особливо його ономастикон (іменеслов) із тлумаченням антропонімії (переважно грецького походження)⁹. Освічені українці XVI-XVII ст. використовували їх та граматичні розвідки Максима Грека. Серед українських подвижників того часу, які перебували в Афонському монастирі, найбільш відомі Іван Вишенський, Ісаакій Борискевич, Афанасій Межигірський, Йосиф Коріятович-Курцевич, Ісаєя Копинський, Григорій Голубенко, преподобний Іов Княгинецький (Манявський), блаженний Кипріан острожанин і багато інших. Їхня діяльність, й без того важлива, була активізована підготовкою і проведенням Брестської церковної унії 1569 р.

Підтримка Афоном української православної церкви та її боротьби проти унії, православного відродження в Україні була дуже ваговою. Свідченням цього стала

⁷ Бондаренко В. *прот. Афон і Україна: Багатівікова духовна спільність*. URL: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-1480.html>

⁸ *Патерик Печерський или отечник* (2008). К. : Издание Киево-Печерской Лавры. С. 146.

⁹ Німчук В. (1985). *Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.* К. : Наукова думка. С. 59-60, 118-126.

спеціальна постанова Київського Помісного Собору 1621 р. під назвою «Совітування про благочестя», в якій зазначалося: «Посилати за благословенням, допомогою і порадою на Святу Гору Афонську, щоб викликати і привезти звідти преподобних мужів руських: блаженного Кипріяна та Іоана на прізвище Вишенський та інших, процвітаючих життям і благочестям, а також і надалі посилати русинів, розташованих за благочестям, на Афон, як у школу духовну»¹⁰. Відмітимо вагомий вплив афонських подвижників на розвиток української полемічної літератури, створення та діяльність братств, книгодрукування, відкриття братських шкіл в Острозі та Києві, залучення козацтва до боротьби за релігійне звільнення українського народу.

Відмітимо, що зв'язки між Афоном і Україною не обмежувалися мандрівками українських ченців на святу гору чи надісланням духовних звернень. Так, преподобний Іов Княгинецький, який тривалий час перебував на Афоні, заснував у карпатському межигір'ї Манявський скит, який невдовзі почали називати руським, тобто Українським Афоном. Вірним помічником і послідовником Іова був ігумен Феодосій. У 1628 р. він став учасником Першого собору Київської митрополії після Брестської унії, який відбувся у Золотоверхому Михайлівському монастирі в Києві за ініціативи митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Іова Борецького. Суворість і непохитність у православному служінні сприяли зростанню духовного авторитету Манявського скиту серед інших православних монастирів у Руському, Белзькому та Подільському воеводствах. Київський митрополит Петро Могила писав про Манявську обитель: «Якщо хочете побачити слуг Божих у людській подобі, то підіть у Карпати, де своїм служінням двісті ангелів у людській плоті присвятили життя Богу». В скиті була богословська, регентсько-хорова професійна школа партесного співу з розвинутим п'ятилінійним нотописанням, іконописна школа. На одній із башт зберігся напис: «Обитель цю спорудили ревнителі віри православної, ченці Гори Афонської»¹¹. Манявський скит мав величезний вплив на українські монастирі у XVII ст. Тісні духовно-культурні зв'язки з Афоном також підтримували інші українські монастирі: Києво-Печерський, Густинський, Межигірський, Почаївський, Мгарський, Трахтемирівський, Святогорський, Мотронинський та ін.

Тісні зв'язки з Афоном підтримувало також українське запорозьке козацтво. Козаки запрошували досвідчених наставників і старців, здійснювали щедрі пожертви на монастирі Афону, здійснювали паломництва та ставали ченцями. Віднайдений нещодавно Міжнародним інститутом афонської спадщини унікальний історичний документ «Пом'яник» дозволяє встановити імена українських жертводавців¹². Серед них – митрополити Київські Михайл, Леонтій, Іоан, Кирило, Феопемт, Іларіон, Єфрем та інші; козацькі гетьмани Іван Самойлович, Іван Мазепа, Данило Апостол, Павло Полуботок з родинами; козацькі старшинські роди Василя Борковського, Якова Лизогуба, Семена Палія, Івана Обидовського, Федора Топольницького, Івана Черниша, Василя Жураковського, Василя Кочубея, Івана Іскри, Михайла Гамалія, Івана Гулака, Ігнатія Галагана, Михайла Корсака, Симеона Савича, Михайла Бороховича, Андрія Горленка, Василя Котляревського та багатьох інших; українські архієпископи, єпископи, архімандрити та ігумени¹³.

Після того як греки заволоділи давньоруським монастирем на Афоні, в 1747 р. запорожцями був заснований святогорський скит «Чорний Вир», який самі козаки називали «Духовним Запоріжжям». Засновником скиту був колишній бунчуковий товариш Григорій Голуб (Голубенко), який спочатку прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській Лаврі а потім перебрався на Афон. Він підбирав собі послухників серед запорожців, яких

¹⁰ Шумило С. «Посилати русинів, схильних до благочестя, на Афон». Роль Святої Гори в історії культури і духовності України. URL: <http://getmanat.org/posilati-rusiniv-shilnih-blagochestya-na-afon-rol-svyatoyi-gori-v-istoriyi-kulturi-duhovnosti-ukrayini/>

¹¹ Самбор Б. І. (2009). *Святі землі української*. К. : Архангельський глас. С. 316.

¹² На Афоні виявили унікальний рукопис козацької старшини XVII ст. (2018). URL: www.afon.org.ua/uk/novini/na-afoni-viyavili-unikalnij-rukopis-kozatskoji-starshini-xvii-st.html

¹³ Там само.

еднало з Афоном багато що: вони, як і ченці, не одружувалися; вважали себе «лицарями Пречистої», а Божу Матір вважали покровителькою Січі (на Афоні ігуменією Святої Гори вважається Божа Матір); здійснювали прощі на святу гору. Нерідко, відбувши спокуту чи послух, вони потім поверталися знову на Січ. Ктитором, тобто меценатом, афонського козацького скиту був останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський¹⁴. На жаль, нині скит повністю покинутий, напівзруйнований. Краще зберігся храм скиту, в якому знаходяться фрески, орнаменти, написані на дошках ікони у стилі «козацького бароко» кінця XVIII ст.

У 1757 р. вихідцем з сім'ї козацьких священників Полтавщини Паїсієм Величковським на Афоні був заснований Свято-Іллінський скит. Тривалий час, після зайняття греками Свято-Пантелеймонового монастиря, цей скит виконував функції духовного центру українського чернецтва на святій горі. П. Величковський заснував тут власну школу ісихазму, яка отримала назву «паїсіанство». В 1763 р. Паїсій Величковський разом з 64-ма ченцями перебралися на Буковину. Не зважаючи на це, скит продовжив своє існування. Сюди приходили колишні запорожці, задунайські і чорноморські козаки, ставали ченцями, допомагали провізією і коштами. З початком грецького національно-визвольного повстання в 1820-х роках скит обезлюдів. Ченці повернулися сюди лише в 1830 р. У 1839 р. скит покинули росіяни й з того часу він був повністю українським. Пізніше в скиті були побудовані нові церкви і шпиталь, перебудовані монастирські корпуси і келії, кам'яна огорожа з дзвіницею. Вплив Свято-Іллінського монастиря посилювався з відкриттям в Одесі Іллінського подвір'я. Все це дозволило Іванові Огієнку назвати його «справжній український закуток на Афоні, ніби чудом перенесений сюди з України»¹⁵. Перша Світова війна, гоніння на церкву в радянський період призвели до занепаду скиту. Зважаючи на це, у травні 1992 р. Константинопольський патріархат постановив заселити Свято-Іллінський монастир греками¹⁶.

Заснування в українських землях двох знаменитих монастирів-лавр – Святогірської і Почаївської – ймовірно за все, теж пов'язано з Афоном. Існують дві версії про заснування Успенської Святогірської обителі. Перша версія стверджує, що християни з'явилися тут ще до Хрещення Русі, коли сюди втікали іконошанувальники з Візантійської імперії. Серед них було багато ченців зі святої гори. Про цей факт свідчать древні печери монастиря та знахідки сучасних археологів. Згідно з другою версією, монастир заснували афонські монахи, які залишали Візантію після Флорентійської унії 1438 р. Можливо, що й сама назва «Святогірський монастир» є не випадковою. З одного боку, вона відображає особливості гірського ландшафту поблизу річки Сіверський Донець, що дійсно схожий з Афоном, а з другого – ностальгічним сумом за втраченою батьківщиною¹⁷. Почаївська лавра також має афонське коріння. За переказом, на місці, де нині знаходиться Почаївська лавра, в 1228 р. афонським ченцем Мефодієм було засновано скит¹⁸. Пізніше скит поповнився київськими ченцями. Скоріше за все, це поселення передувало утворенню Почаївського монастиря. В період розквіту обителі спілкування з Афоном було безпосереднім: з кінця XVI і впродовж XVII ст. в бібліотеку Почаївської лаври привозили віронавчальні та вірозахисні книги з Афонських монастирів, ченці листувалися з своїми братами зі святої гори.

У XX ст., не зважаючи на вкрай негативний вплив радянського «воїнственного атеїзму» на становище церкви, контакти між Афоном і монастирями в Україні не припинилися. Так, варто згадати особистості двох вітчизняних святих недавнього часу –

¹⁴ *Козацький скит «Чорний вир» на Святій Горі Афон.* (2018). URL: <https://www.afon.org.ua/uk/interviu/kazatskij-skit-chornij-vir-na-svyatij-gori-afon.html>

¹⁵ Шумило С. *«Посилати русинів, схильних до благочестя, на Афон».* Роль Святої Гори в історії культури і духовності України.

¹⁶ Шумило С. (2018). *«Козацький» Свято-Іллінський скит на Афоні.* URL: <https://www.afon.org.ua/uk/publikatsii/kozatskij-svyato-illinskij-skit-na-afoni.html>

¹⁷ Капітула Миколай (2016). *Духовний вплив Афонської гори на розвиток українських монастирів.*

¹⁸ Самбор Б. І. *Святі землі української.* С. 481.

Кукші Одеського (1874-1964) та Олексія Карпатського (1877-1947). Обидва тривалий час, перед тим як прийти на службу в українські монастирі, були ченцями Афонського Свято-Пантелеймонівського монастиря. На жаль, нині серед двадцяти афонських монастирів не має жодного українського (17 – грецькі, по одному – російський, болгарський та сербський).

Висновки. Таким чином, більш як тисячолітній духовний зв'язок між монастирями Афону і України, ніколи не переривався. Він був міцним та надзвичайно плідним. Багато послушників та ченців з України подвизалися на службу на святій горі і утворили там власні скити, з виразно національним колоритом. Навпаки, ченці з Афону ставали засновниками багатьох вітчизняних монастирів, серед яких – найбільші лаври: Києво-Печерська, Успенська Святогірська, Почаївська. Українське православ'я живилося духовними здобутками через богослужбні і теологічні книги, ідеї старцтва і ісихазму, які проникали разом з афонськими ченцями. Важливу роль у розвитку афонсько-українських контактів відіграли активні жертви коштів київськими князями, українськими гетьманами та козацькими старшинами.

REFERENCES

Bondarenko, V. prot. *Afon i Ukrayina: Bahatovikova dukhovna spil'nist'*. [Athos and Ukraine: An age-old spiritual community]. [in Ukrainian] URL: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-1480.html>

Istoriya Russkogo Svyato-Panteleimonova monastyrya na Afone s drevneyshikh vremen do 1735 goda. (2015). [History of the Russian St. Panteleimon Monastery on Mount Athos from ancient times to 1735]. Afon: Svyato-Panteleimonov monastyr. T. 4. 609 p. [in Russian].

Капітала, Миколай. (2016). *Dukhovnyy vplyv Afons'koyi hory na rozvytok ukrayins'kykh monastyriv*. [Spiritual influence of Mount Athos on the development of Ukrainian monasteries]. [in Ukrainian] URL: <https://www.cerkva.info/publications/dukhovnyi-vplyv-afonskoi-hory-na-rozvytok-ukrainskykh-monastyriv>

Kozatskyi skyt «Chornyy vyr» na Svyatij Hori Afon. (2018). [The Cossack Skete «Chornyy vyr» in the Holy Mount Athos]. [in Ukrainian] URL: <https://www.afon.org.ua/uk/interviu/kazatskij-skit-chornij-vir-na-svyatij-gori-afon.html>

Na Afoni vyavyly unikalnyy rukopys kozats'koyi starshyny XVII st. (2018). [A unique manuscript of the Cossack elder of the XVIIth century was discovered at Athos]. [in Ukrainian] URL: <https://www.afon.org.ua/uk/novini/na-afoni-viyavili-unikalnij-rukopis-kozatskoji-starshini-xvii-st.html>

Sambor, B. (2009).

Svyati zemli ukrayins'koyi. [Holy of Ukrainian lands]. K.: Arkhangel's'kyi hlas. 688 p. [in Ukrainian].

Nimchuk, V. (1985). *Movoznavstvo na Ukrayini v XIV-XVII st.* [Linguistics in Ukraine in the XIVth-XVIIth centuries]. K.: Naukova dumka. 222 p. [in Ukrainian].

Paterik Pecherskiy ili otechnik. (2008). [Paterik Pechersky]. K.: Izdaniye Kiyevy-Pecherskoy Lavry. 342 p. [in Russian].

Shumylo, S. (2018). «Kozatskyi» Svyato-Illinskyy skyt na Afoni. [«Cossack» St. Ilyinsky Skete on Mount Athos]. [in Ukrainian] URL: <https://www.afon.org.ua/uk/publikatsii/kozatskij-svyato-illinskij-skit-na-afoni.html>

Shumylo, S. «Posylaty rusyniv, skhyl'nykh do blahochestya, na Afon». *Rol' Svyatoyi Hory v istoriyi kul'tury i dukhovnosti Ukrayiny.* [«To send Rusyns who are prone to piety to Athos». The role of the Holy Mountain in the history of culture and spirituality of Ukraine]. [in Ukrainian] URL: <http://getmanat.org/posilati-rusiniv-shilnih-blahochestya-na-afon-rol-svyatoyi-gori-v-istoriyi-kulturi-duhovnosti-ukrayini/>

Sokolov, I. (2003). *Sostoyaniye monashstva v Vizantiyskoy Tserkvi s serediny IX do nachala XIII veka (842-1204). Opyt tserkovno-istoricheskogo issledovaniya*. [The state of monasticism in the Byzantine Church from the middle of the 9th to the beginning of the 13th century (842-1204). The experience of church history research]. Spb.: Izdatel'stvo Olega Abyshko. 464 p. [in Russian].

Tserkovnoslov'yans'ka mova. Pidruchnyk zi slovnykom. (2000). [Church Slavonic language. Textbook with dictionary]. K.: Krynytsya. 335 p. [in Ukrainian].

Zhytiya svyatykh (vybrani) ukrayins'koyu movoyu, vykladeni za povchannyam Chet'yikh-Miney sv. Dymytriya Rostovs'koho. (2007). [The life of the saints (selected) in the Ukrainian language, set forth in the according with Chetyach-Mine St. Demetrius of Rostov]. K.: Vydannya Kyyivs'koyi Patriarkhiyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy Kyyivs'koho Patriarkhatu. T. 4. 816 p. [in Ukrainian].

Chorna L. The Athonite heritage for foundation and development of Ukrainian Monasters

Ukraine and Greece, despite of the lack of borders and close neighborhood, have long and close connections: from the establishment of the ancient colonies of Hellenes in the Black Sea region to the modern economic, socio-cultural, tourist, humanitarian relations of both countries. The article touches upon the issue of the Athonite influence on the formation and development of Ukrainian monasteries during the millennial period – from the IXth century to this day. Athos and his heritage played an extremely important role in the development of domestic spirituality and culture in the era of Kyiv Rus, during the rise of the national liberation struggle of the Ukrainian people in the XVIIth century and the existence of the Hetmanate. These connections have affected the originality and uniqueness of national religious and cultural traditions in Ukraine. Ukrainian Orthodoxy was replenished with spiritual achievements through liturgical and theological books, ideas of old pilgrims and hesychasm, who penetrated the Athos monks. Athonite monastic life was a model for the establishment of Ukrainian monasteries: Kyiv-Pechersk, Svyatogirsky, Pochaiv, and a significant number of Cossack monasteries. Some of them became the centers of spirituality, literacy and culture not only in Ukraine but also have international importance. A significant role for the further development of Ukrainian Orthodoxy was connected with the Athos of the Ukrainian Cossacks, which made generous donations to the monastery of Athos, carried out pilgrimage to Athos. Athos became the center of the formation of prominent spiritual figures in Ukraine. Spiritual and cultural ties with Holy Mount Athos contributed to the revitalization of the outstanding Ukrainian athonytes: Paisii Velychkovsky, Ivan Vyshensky, Iov Knyahynytsky, Athanasius Mezhygirsky and many others. An important role in the development of the Athos-Ukraine relations was played by active donations from the Kyiv princes, Ukrainian hetmans and Cossack leaders.

Key words: Athos, holy mountain, monastery, monks, Orthodoxy, asceticism, hesychasm.

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-25

УДК 94(495+477) «...19»

Надія ЩЕРБИНА*

Юрій МАХІНЛА*

ГРЕЦЬКИЙ ДОСВІД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті висвітлюються теоретичні та практичні аспекти важливих суспільних трансформацій в Греції 60-70-х років ХХ століття, їх вплив на подальший розвиток країни. Розглядаються місце та роль демократичних та авторитарних засад в процесах функціонування державного апарату та життєдіяльності суспільства. Подається специфіка формування режиму військової диктатури, її лідерський компонент в умовах кризового стану країни. Аналізуються світоглядні основи традиційного й сучасного авторитаризму, його соціально-економічні підходи в контексті глибинних суспільних перетворень, особливостей масової свідомості перехідного суспільства. Здійснюється порівняльний аналіз процесів історичного розвитку Греції та інших країн Європи та світу. Пропонуються авторські узагальнення і висновки щодо осмислення історичної спадщини грецького авторитаризму та його подолання в контексті масштабних суспільних перетворень в сучасній Україні та перспектив її подальшого сталого розвитку як нової незалежної держави Східної Європи.

Ключові слова: трансформація, суспільство, партія, демократія, диктатура, лідерство, геополітика, Греція.

Постановка проблеми дослідження в даній статті здійснена в контексті сучасних наукових підходів та у зв'язку із важливими науковими і практичними завданнями. Йдеться, зокрема про необхідність подальшого і глибокого вивчення зарубіжного, й особливо європейського досвіду масштабних суспільних трансформацій з огляду на подібні процеси в сучасній Україні. Саме у другій половині ХХ століття Греція набула історичного досвіду мирної, еволюційної зміни державно-політичного ладу, проведення структурних реформ в соціально-економічній та гуманітарній сфері. Країна, розташована в південно-східній Європі, з переважним православним християнським населенням вочевидь становить інтерес для новітнього українського суспільства і державності, відновленої наприкінці ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій пов'язаний з роботами, у яких започатковано розв'язання проблеми. Зокрема йдеться про праці таких дослідників, як К. А. Шеменков, що розглядає проблеми сучасної історії Греції, А. А. Улунян, що досліджує політичну історію сучасної Греції в широкому хронологічному контексті – від кінця ХVІІІ століття до 1990-х років, К. В. Балабанов з аналізом історичної спадщини та перспектив співпраці незалежної України із Грецією, Є. Г. Кругова, що висвітлює деякі аспекти функціонування режиму «чорних полковників» у Греції впродовж 1967-1974 років, О. Є. Петруніна, монографія якої присвячена основним тенденціям суспільно-політичного розвитку грецької нації та держави протягом ХVІІІ – ХХ століть. Вагому складову дослідницького процесу становлять зразки зарубіжної історіографії, перекладені українською мовою – праця з історії грецького етносу італійського вченого Інд्रो Монтанеллі, грецький розділ «Історії європейської цивілізації» за редакцією Умберто Еко. Певні аспекти досліджуваної проблематики представлені у роботах британського автора

* Щербина Н.Ф. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету, Україна; e-mail: NadinF@ukr.net

* Махінла Ю.Б. – старший викладач кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету, Україна; e-mail: mahinla0107@gmail.com

М. Вудхауза – «The Rise and Fall of the Greek Colonels», «Modern Greece a Short History», А. Нафплиотиса – «Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War».

Наукові завдання статті визначаються важливістю поставленої проблеми та мають визначений напрямок дослідження – висвітлити ключові, подекуди маловивчені події, процеси та явища новітньої історії Греції, що справили як позитивний, так і негативний вплив на хід суспільного розвитку. Статус України як нової незалежної держави центрально-східної Європи, її взаємодія з географічно, духовно і культурно близькими країнами також формують сутність дослідницького завдання даної розвідки.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичних та практичних аспектів важливих суспільних трансформацій в Греції 60-70-х років ХХ століття, їх впливу на подальший розвиток країни, у розгляді місця та ролі демократичних та авторитарних засад в процесах функціонування державного апарату та життєдіяльності суспільства, у поданні специфіки формування режиму військової диктатури, її лідерського компоненту в умовах кризового стану країни, у аналізі світоглядних основ традиційного й сучасного авторитаризму, його соціально-економічних підходів в контексті глибинних суспільних перетворень, особливостей масової свідомості перехідного суспільства, у здійсненні порівняльного аналізу процесів історичного розвитку Греції та інших країн Європи та світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. 21 квітня 2017 р. виповнилось 50 років з того дня, коли в Греції відбувся військовий переворот й до влади прийшли люди, пізніше названі «чорними полковниками». Через кілька десятиліть, після багатьох років правління демократів, як правих, так і лівих, значна частина грецького суспільства з певною ностальгією згадує часи диктатури.¹

Слід відзначити, що 1960-ті - середина 1970-х років в історії багатьох країн позначена тенденцією переходу від несталої демократії до авторитарних режимів. Одним з провідних завдань цих режимів поставало формування так званих технократичних урядів, покликаних розв'язати соціально-економічні проблеми подібних держав. Так, в 1960 р. в Туреччині представниками офіцерського корпусу був здійснений державний переворот, метою якого було встановлення популістської військової диктатури, яка б за допомогою методів «сильної руки» здійснила низку заходів в інтересах незаможних верств населення. Путчисти мали намір створити уряд технократів, що мали опікуватися соціально-економічними питаннями, натомість функцією силовиків вважалося дотримання суспільно-політичної стабільності. В 1961 р. відбувається переворот в Південній Кореї, який потягнув форсовану економічну і науково-технологічну модернізацію, що згодом дало підстави вести мову про корейське економічне диво. Деяко пізніше, в 1964 р. у Бразилії також стався військовий переворот, внаслідок якого було сформовано технократичний уряд, орієнтований на масштабну економічну модернізацію країни. Провідним гаслом його діяльності був «Розвиток за будь-яку ціну». Відповідно попередні політичні еліти та лідери були відсторонені від важелів управління. В 1973 р. в південноамериканській країні Чилі стався прихід до влади генерала Августо Піночета. Запрошені ним фахівці так званої «чикагської школи», керуючись ліберальними підходами, спромоглися вивести країну з тривалої економічної кризи. Вже на початку 1980-х років світові експерти констатували чилійське економічне диво. Хунта А. Піночета змогла утриматися при владі майже 16 років, ставши вкрай суперечливим прикладом суспільної модернізації шляхом поєднання політичного авторитаризму і засад економічного лібералізму.

На середину 1960-х років Греція перебувала в глибокій економічній і соціальній кризі. Деякі спроби еволюційного розв'язання ситуації не мали успіху, серйозні політико-ідеологічні розбіжності та особисті амбіції грецьких лідерів щоразу призводили до зриву переговорного процесу. За таких умов передача влади військовим, не пов'язаним з діяльністю попередніх урядів, сприймалася більшістю населення як реальна можливість

¹ Шеменков К. А. (1987) *Греция: проблемы современной истории*. М.: Мысль, С. 28-36.

вирішення ключових суспільних проблем.² Враховуючи історичний досвід політичного розвитку країни і світу, зокрема перебування у владі представників військових кіл впродовж XX століття, дехто розраховував, що згодом силовики дадуть змогу сформувати цивільний уряд реформаторського типу, а самі військові відійдуть від влади. Проте події набули іншого характеру і вперше в історії Греції військова диктатура існувала протягом такого тривалого часу (1967-1974 рр.).

Слід зазначити, що тогочасна адміністрація США покладалася на військових як на силу, що здатна протистояти поширенню комунізму в Азії та Латинській Америці. Натомість вона вважала, що в Європі від подібної практики більше шкоди, ніж користі, адже цей континент мав демонструвати перевагу демократичних цінностей над тоталітарним «соціалістичним табором». В цьому контексті військовий переворот, що стався навесні 1967 року в Греції, став несподіванкою не лише для СРСР, але і для США. Нагадаємо, що ще з часів Першої світової війни Греція не відзначалася політичною стабільністю. Внутрішні суперечності не вщухали навіть за доби нацистської окупації, під час якої греки чинили відчайдушний опір загарбникам. В національному Русі Опору вагомий роль відігравали ліві сили, зокрема Комуністична партія Греції. Її представники мали наміри поборотися за владу в країні після звільнення від нацистів. Втім участь КПГ в уряді принципово не влаштувала західних союзників, й насамперед Британію. Тому прем'єр-міністр У. Черчилль на переговорах з радянським лідером Й. Сталіним домігся компромісу - Греція залишиться демократичною й у сфері впливу Заходу. Внаслідок цього опоненти КПГ, спираючись на всебічну підтримку Британії, розпочали процес розбродження комуністичних формувань. У 1946 році ці дії спричинили розгортання в Греції громадянської війни.³

Протистояння з КПГ було проблемою не лише для Британії, а й для США, які в рамках так званої «доктрини Трумена» ставили завдання недопущення подальшого поширення комунізму в західному світі. Радянське керівництво певний час вагалось щодо своїх дій і остаточних рішень стосовно грецької ситуації. Адже пряма підтримка місцевих комуністів створювала серйозні ризики, вона вимагала додаткових ресурсів, яких у СРСР було недостатньо. Крім того, кремлівський вождь все ж продовжував дотримуватися досягнутих раніше домовленостей, згідно яких Греція не входила до сфери радянського впливу. Це стало однією з причин того, що у підсумку в жовтні 1949 р. громадянська війна завершилася поразкою комуністів. По завершенню цього масштабного конфлікту КПГ була офіційно заборонена, багато її представників були піддані переслідуванням. Трагічним фіналом грецької драми стала й загальна кількість загиблих в цій війні, яка перевищила 50 тисяч чоловік.⁴ Таким чином «комуністична загроза», за термінологією Заходу, була подолана й вже в 1952 р. Греція була прийнята до НАТО. Згодом у грецькому уряді та збройних силах був розроблений план дій на випадок надзвичайної ситуації, під якою малася на увазі можливість комуністичного заколоту або прямої агресії зі Сходу. Цей план був дуже ретельно опрацьований і згодом був використаний зовсім в інших цілях, адже саме ним скористались «чорні полковники», які зуміли дуже швидко опанувати державну владу.⁵

У 1965 р. в Греції вибухнула чергова політична криза, відома в історії як «Апостасія». Протягом наступних двох років так і не вдалося сформувати дієздатний уряд, нові вибори до парламенту були призначені на 28 травня 1967 року. Як очікували спостерігачі, лідерську позицію у перегонах посяде «Спілка Центру» на чолі з Георгіосом

² Улуян А. А. (1998) *Политическая история современной Греции. Конец XVIII в. 90-е гг. XX в.* М.: ИВИ РАН., С. 33-51.

³ Петрунина О. Е. (2010) *Греческая нация и государство в XVIII – XX вв.: очерки политического развития.* Монография. М.: КДУ., С. 74-95.

⁴ (2010) *Історія греків* / Індрио Монтанеллі; з італ. пер. Ю. Педан; Італ. ін-т культури в Україні. Л.: Літопис., С. 35-51.

⁵ (2016) *Історія європейської цивілізації. Греція* / за ред. Умберто Еко; пер. з італ.: О. В. Сминтина та ін. Харків: Фоліо., С. 115-118.

Папандреу, якому для формування парламентської більшості очевидно доведеться утворити коаліцію з Єдиною демократичною лівою партією. Правоконсервативні сили вбачали в ЄДЛП легальну форму діяльності забороненої КППГ, що мало під собою певні підстави. Праворадикальні сили не могли допустити того, що вони вважали «комуністичним реваншем». За цих обставин вони все більше схилилися до встановлення відкритої військової диктатури. Здійснення військового перевороту ставало лише питанням часу.⁶

На світанку 21 квітня до грецької столиці увійшли близько 100 панцерників, які зайняли найважливіші об'єкти державної влади та управління, насамперед міністерство оборони. Країна і світ дізналися прізвища ініціаторів та провідників заколоту, адже полковники Георгіос Пападопулос, Ніколаос Макарезос, генерал Стіліанос Паттакос вирішили змінити хід новітньої історії Греції. Очолив змовників і правлячу хунту саме Г.Пападопулос. Вже у перші дні путчисти заарештували чи не всіх провідних політиків, а загалом були затримані тисячі громадян. Легальна діяльність всіх політичних партій була зупинена. Щодо самої назви організаторів перевороту існує думка, що вона пов'язана з чорним кольором форми офіцерів державної безпеки. Всі противники цього режиму називали його диктатурою «чорних полковників» або хунтою, натомість в середовищі лівих і комуністів його кваліфікували як неофашистський. Наголосимо, що у виступі та захопленні влади брали участь не лише полковники, а й носії інших військових звань – майори, лейтенанти, тощо.⁷

Серед причин успіху прихильників авторитаризму на перше місце слід поставити тривалий політичний безлад, подекуди хаос, що панував у Греції впродовж двох років (так звана «Апостасія 1965»). Багаторічне урядування консерваторів змінилось приходом до влади реформатора Георгіоса Папандреу, проте його партія «Спілка Центру» мала значні розбіжності з позицією грецького монарха Костянтина II, який відправив у 1965 р. його кабінет у відставку. Спроби створити новий Кабінет не мали успіху, тому король Костянтин ухвалив рішення про тимчасовий уряд, який очолив І.Параскевопулос. Відповідно нові парламентські вибори призначено на 28 травня 1967 р. Водночас деякі правоконсервативні діячі, зокрема Г.Ралліс, та й власне монарх, побоювались, що вибори виграє поміркована партія Г.Папандреу і йому доведеться вступити в коаліцію з ЄДЛП (яку розцінювали як прокомуністичну).

В певних колах політичного істеблішменту робилися припущення, що монарх схильний до запровадження в державі режиму особистої влади, спираючись на частину генералітету. Деякі зарубіжні засоби масової інформації, висвітлюючи події одразу після перемоги заколотників, спрямували свої підозри і навіть звинувачення в тому, що відбулося, саме на адресу короля. Адміністрація США не виключала подібного розвитку подій, проте й захоплення від них не відчувала. Так, Ф.Телбот, посол США в Греції, вжив щодо тієї ситуації такий вислів як «згвалтування демократії». Втім зовсім відмовитися від підтримки нового режиму, який проголошував антикомуністичні засади у своїй діяльності, США все ж не наважилися. На відміну від них низка західноєвропейських держав фактично призупинила свої стосунки з авторитарними правителями Греції. Отже йдеться про те, що тодішня вашингтонська адміністрація де-факто лояльно поставилася до військової диктатури. У Білому Домі виходили з того, що Греція за будь-якого режиму є надто важливою для цілісності та безпеки не комуністичної частини європейського континенту. Більше того, деякі дослідники та медіа наводять, за їх твердженням, факти, що нібито свідчать про певну участь спеціальних служб США в підготовці «квітневої революції». Щоправда пізніше, наприкінці 90-х років Сполучені Штати надали Греції офіційні вибачення за колишню підтримку військової хунти.⁸

⁶ Круговая Е. Г. (2001) «Черные полковники» в Греции. 1967-1974 гг. , Новая и новейшая история. № 3. С. 68.

⁷ Улунян А. А. (2004) *Ошибка полковника Пападопулоса*. М.: ИВИ РАН., С. 32-40.

⁸ Улунян А. А. (2005) *После режима*. М.: ИВИ РАН., С. 42-53.

Окремої уваги заслуговує її ставлення до «цитаделі комунізму»: «чорні полковники» не вдалися до розриву дипломатичних відносин з Радянським Союзом. На зустрічі з послом СРСР представники уряду заявили про свою зацікавленість у збільшенні товарообігу між обома державами. Але водночас пропагандистська машина СРСР і його сателітів активно використовувала тему військової диктатури в Греції, демагогічно дорікаючи Заходу за підтримку «антинародного режиму».

Неоднозначною постає і роль тодішнього глави грецької держави. Так, у день, коли в Афінах з'явилися панцерники, уряд звернувся до монарха Костянтина Другого із закликом знешкодити заколот. Проте він не вжив потрібних заходів, й більш того, заявив, що «впевнений, що вони діяли заради порятунку країни». Втім подальші стосунки сторін розвивалися складно: лідери заколотників нанесли візит королю, але їх спілкування відбувалося у нервовій обстановці й на підвищених тонах. Фактично відразу проявився конфлікт інтересів. Однак остаточно погодитися на роль маріонеткової фігури монарх все ж не міг. У грудні 1967 р. король разом з родиною прибув до містечка Кавала на півночі Греції. За допомогою вірних йому офіцерів він планував організувати боєздатний загін та взяти під контроль друге за величиною місто Салоніки. Повстання проти хунти, спираючись на сили ВМС і ВПС Греції, розпочалось 13 грудня 1967 р. в порту Кавали. Початкова фаза виступу мала успіх – вдалося порушити зв'язок між Північчю та Афінами. Негативним чинником стала впевненість монарха у абсолютній підтримці його акції населенням і місцевими політиками, адже він навіть не спробував налагодити зв'язок з чиновниками ні у віддалених районах, ні у самій Кавалі. Наслідком цього став крах його задумів – опозиціонери були заарештовані, а сам Костянтин вилетів до Італії разом з родиною.⁹

Ідеологічним гаслом нових володарів стало «Греція - країна християн». Серед офіцераства наростало невдоволення тим, що вони називали «анархо-комуністичним» порядком. Вони не сприймали певні субкультури (рух хіпі, рок-музика), зростання атеїстичних настроїв, поширення лівих ідей (соціалізм, комунізм). У наведеному гаслі міститься і доволі відвертий шовіністичний підтекст: Греція для православних греків. Правляча хунта намагалася виробити власну ідеологічну доктрину, в якій на противагу комунізму висувалася «християнська добродійність» та етнічний націоналізм. Всю країну вкрили пропагандистськими плакатами: «Греція – країна християн, в ній немає місця комунізму».

Прийшовши до влади у не правовий спосіб, хунта намагалася хоч якось легітимізувати своє перебування у ній, прагнула розширити власну соціальну базу, залучити на свій бік більш широке коло політиків. У 1968 р. ухвалено новий Основний закон, почалися перемовини з представниками різних політичних сил, яких хотіли схилити до співпраці. 24 листопада 1970 р. було сформовано так званий «Малий парламент» («Представницькі збори»). До його складу увійшли 92 депутати, призначені безпосередньо указом Глави уряду (Г.Пападопулос), і фактично цілком контрольовані ним. Урядова хунта визначала «Малий парламент» як крок до створення у майбутньому повноцінного законодавчого органу. Але в тих умовах це зібрання майже не справляло жодного впливу на процес ухвалення важливих рішень. Водночас завдяки йому правлячій верхівці вдалося отримати певну підтримку частини суспільства, невдоволеного політичною нестабільністю. Стабілізація політичної ситуації створила передумови для певного покращення стану господарства. Глава хунти Г.Пападопулос вважав за потрібне поступово зменшувати силовий ресурс управління, вдавався до незначної лібералізації, що не схвалювалося деякими його прибічниками.¹⁰

Одним з пріоритетів діяльності тодішнього уряду була система освіти та виховання. У школі, яка і раніше контролювалася державою, були суттєво змінені навчальні

⁹ Улуян А. А. (2004) *Ошибка полковника Пападопулоса*. М.: ИВИ РАН., С. 105-120.

¹⁰ Nafpliotis Alexandros. (2012) *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War*. London: Tauris Academic Studies., 320 p.

програми з гуманітарних дисциплін. Відтепер історія Греції, географія, грецька мова і література викладалися у відповідності з офіційною ідеологією диктаторського режиму. З'явився навіть спеціальний предмет, присвячений «Революції 21 квітня». Не можна не згадати певних заходів уряду, що мали позитивне значення – будівництво нових шкіл, університетських корпусів, підвищення заробітної плати вчителів, викладачів ВНЗ, середніх спеціальних закладів освіти при одночасному зменшенні навантаження, відкриття шкіл-інтернатів для обдарованих дітей. Навчання у ВНЗ стало безкоштовним, як і підручники на всіх ступенях освіти. Дані перетворення сприяли розв'язанню гострої суспільної проблеми – нестачі власних кваліфікованих кадрів. Вони заклали підґрунтя для формування орієнтованого на національну державу середнього класу, що згодом стане джерелом демократизації та суспільної стабільності.

За всієї своєї оригінальності світогляд «чорних полковників» мав спільні риси з іншими диктаторами другої половини ХХ століття. Прагнення вийти з під іноземного впливу можна зіставити з антиколоніальними підходами Г.Насера у Єгипті, з теорією і практикою «Джамахірії» М.Каддафі у Лівії, апелювання до традиційних християнських цінностей – з настановами Ф.Франко в Іспанії, А.Салазара в Португалії. Проте, це був єдиний випадок не лише грецької, а й загалом європейської історії, коли військова диктатура формувала свої ідеологічні засади, спираючись на православ'я.

Форма правління також зазнала змін: до 1973 р. Греція була монархією, й за відсутності короля Костянтина діяв призначений регент. У цих умовах правляча верхівка оголосила загальний референдум, на якому 85 % грецьких виборців проголосували за скасування інституту монархії та проголошення республіки. В червні 1973 р. лідер хунти Г. Пападопулос був проголошений президентом Греції.¹¹

Сумною сторінкою того періоду стали події довкола Афінівського Політехнічного університету, де розпочалися студентські заворушення, викликані указом про надання міністерству оборони права призупиняти надану на час навчання відстрочку від призову в ЗС. 21 лютого 1973 р. тисячі студентів висунули вимогу негайного скасування цього указу. 17 листопада, в Міжнародний день студентів, почалося масштабне повстання студентів АПУ проти «чорних полковників». Виступ студентів мав суспільний резонанс, в місті сталися сутички з силовиками, а студентське радіо відкрито закликала населення до повалення диктатури. Армія отримала наказ про втручання в події, біля університету з'явилася колонна бронемашин. Розташовані навпроти університету панцерники розбили ворота й розпочався короткий штурм, в ході якого загинуло 23 людини, понад тисячу поранено. Сотні студентів були заарештовані, антиурядові демонстрації було придушено силовим шляхом. Після подій 17 листопада 1973 р. в АПУ Г.Пападопулос, із звинуваченням у «відході від ідеалів Революції 1967 року», був усунутий від влади. Його замінив інший представник хунти - міністр закордонних справ Дімітріос Іоаннідіс.¹²

Незважаючи на силові методи хунти, суспільне невдоволення продовжувало зростати. За цих умов режим вирішив вдатися до «маленької переможної війни», що мала створити героїчний образ його вождів та збільшити його популярність. Було прийнято рішення провести швидку операцію з приєднання острова Кіпр до Греції, більшість населення якого склали етнічні елліни. Вже 15 липня 1974 р. на Кіпрі військовими заколотниками був відсторонений від влади законний президент, архієпископ Макаріос. Місцеву версію хунти назвали «чорними майорами», але кіпрська авантюра мала важкі наслідки. Під приводом захисту турецького населення острова на його територію прибули армійські підрозділи Туреччини. Сусідні держави постали перед небезпекою початку широкомасштабного конфлікту, а Кіпр опинився розколотим на грецьку і турецьку громади. Згодом була навіть проголошена квазідержавою – Турецька Республіка Північного Кіпру, не визнана у світі.

¹¹ Шеменков К. А. (1987) *Греция: проблемы современной истории*. М.: Мысль., С. 80-87.

¹² Улунян А. А. (1998) *Политическая история современной Греции. Конец XVIII в. 90-е гг. XX в.* М.: ИВИ РАН., С. 92-98.

Фіаско кіпрської операції остаточно зруйнувало залишки авторитету «чорних полковників», проти них вже виступали чи не всі політичні сили, що у підсумку й зумовило повалення хунти. Її глава Д. Іоаннідіс повністю дискредитував себе, а значною мірою і увесь диктаторський режим. Президент Федон Гізікіс скликав нараду авторитетних політичних діячів «старої гвардії» (Панайотіс Канеллопулос, Спірос Маркезініс, Стефанос Стефанопулос, Євангелос Аверовас), на якій шукали вихід з критичного становища. У серпні 1974 р. військові були змушені передати владу цивільному уряду. З вигнання у Франції прибув опозиційний політик Константінос Караманліс, який створив партію «Нова демократія», що перемогла на парламентських виборах 1974 року. Того ж року Греція оголосила про вихід з військової структури блоку НАТО, що вочевидь свідчило й про крах зовнішньополітичних пріоритетів диктатури, про зростання антимілітаристських настроїв в суспільстві. Незабаром вищі керівники хунти - Пападопулос, Іоаннідіс, Макарезос, Паттакос - були заарештовані і постали перед судом, який виніс їм смертні вироки. Щоправда згодом вони були замінені на довічне ув'язнення.¹³

Повертаючись до геополітичних аспектів даної проблематики, зазначимо, що американська адміністрація, яка свого часу сприяла військовому перевороту в Греції, досить швидко переглянула своє ставлення до нових правителів. Адже замість керованих маріонеткових урядників США мали справу з самостійним у своїх діях режимом, орієнтованим на зміцнення національної державності. Вашингтон ініціював світову кампанію проти «чорних полковників», домігся їх міжнародної ізоляції. За участі британців було спровоковано політичну кризу довкола надзвичайно вразливого для греків кіпрського питання, що призвело до повалення хунти. Греція повернулася на демократичний шлях розвитку, отримавши в спадок від попереднього режиму зміцнілу національну валюту, суттєво піднесений рівень життя населення, модернізовану транспортну інфраструктуру, сучасну систему освіти. Зі слабозрозвинутої, переважно аграрної, з низькими соціальними стандартами країни Греція перетворювалась на респектабельну європейську державу, яка претендувала на вступ до Європейського Економічного Співтовариства.¹⁴

Відгомін тих подій й досі відчувається в грецькому суспільстві. У сучасному політичному спектрі позиції правих, центристів, лівих, націоналістів, протистояння політичних кланів Караманліс - Папандреу, невирішена кіпрська проблема, ставлення до можливого відновлення монархії – всі ці актуальні аспекти сягають своїм корінням тієї суперечливої доби. Прихід до влади ліворадикалів з партії СІРІЗА пов'язаний з масовим невдоволенням виборців тривалим урядуванням раніше популярних партій Всегрецький соціалістичний рух (ПАСОК) та правоцентристська «Нова Демократія». Прем'єр-міністр Алексіс Ципрас заявив альтернативні підходи щодо подолання глибинної фінансової та економічної кризи 2000-х років. Помірковані політичні сили із занепокоєнням спостерігають зростання популярності партії ультраправих популістів «Хрісі Авгі» («Золотий Світанок»), яка апелює до ідей ксенофобії та моделі «сильної руки» задля вирішення нагальних питань суспільного буття.

Висновки. Підсумовуючи дане дослідження, вважаємо за потрібне запропонувати певні авторські узагальнення та висновки. Грецький історичний досвід суспільних трансформацій другої половини ХХ століття видається важливим з огляду на сучасні українські реалії, зокрема на процеси революційних та реформаторських перетворень в країні. Осмислення історичної спадщини грецького авторитаризму та його подолання, переходу до демократичних засад державно-політичного життя, функціонування гуманітарно-культурної сфери постає вкрай вагомим чинником в контексті перспектив подальшого сталого розвитку України як поліетнічної, мультикультурної держави Східної Європи. Врахування як позитивних, так і негативних, іноді відверто руйнівних проявів автократичної моделі буття має забезпечити націю і державу від повторення

¹³ Улуня А. А. (2005) *После режима*. М.: ИВИ РАН., С. 120-138.

¹⁴ Круговая Е. Г. (2001) «Черные полковники» в Греции. 1967-1974 гг. Новая и новейшая история. № 3. С. 78.

деструктивного досвіду минулого, створити передумови для подолання лабільних тенденцій в Україні.

REFERENCES

- Istoriya hrekiv / Indro Montanelli; z ital. per. YU. Pedan; Ital. in-t kul'tury v Ukrayini. - L.: Litopys, 2010. - 335 s.
- Istoriya yevropeys'koyi tsyvilizatsiyi. Hretsya / za red. Umberto Eko; per. z ital.: O. V. Smyntyna ta in. - Kharkiv: Folio, 2016. - 1158 s.
- Kruhovaya E. N. «Cherneye polkovnyky» v Hretsyy. 1967-1974 hh. // Novaya y noveyshaya ystoriya. - 2001. - № 3. - S. 64-80.
- Petrunya O. E. Hrecheskaya natsyya y hosudarstvo v XVIII – KHKH vv.: ocherky polytycheskoho razvytyya. Monohrafiya. - M.: KDU, 2010.- 745 s.
- Ukrayina-Hretsya: arkhivna ta knyzhkova spadshchyna hrekiv Ukrayiny: Nauk. zb. / red.: V. A. Smolii; In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. - K., 1998. - 169 c.
- Ukrayina - Hretsya: istorychna spadshchyna i perspektyvy spivrobitnytstva, Mariupol, 27 - 29 trav. 1999 r.: Zb. nauk. pr. mizhnar. nauk.- prakt. konf. T. 1, ch. 1 / red.: K. V. Balabanov; In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. - Mariupol, 1999. - 318 c.
- Ukrayina - Hretsya: istorychna spadshchyna i perspektyvy spivrobitnytstva, Mariupol, 27 - 29 trav. 1999 r.: Zb. nauk. pr. mizhnar. nauk.- prakt. konf. T. 1, ch. 2 / red.: K. V. Balabanov; In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. - Mariupol, 1999. - 544 c.
- Ukrayina - Hretsya: istorychna spadshchyna i perspektyvy spivrobitnytstva, Mariupol, 27 - 29 trav. 1999 r.: Zb. nauk. pr. mizhnar. nauk.- prakt. konf. T. 2 / red.: K. V. Balabanov; In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. - Mariupol, 1999. - 276 c.
- Ulunyan A. A. Oshybka polkovnyka Papadopulosa. - M.: YVY RAN, 2004.- 320 s.
- Ulunyan A. A. Polytycheskaya ystoriya sovremennoy Hretsyy. Konets XVIII v. – 90-e hh. KHKH v.- M.: YVY RAN, 1998.- 331 s.
- Ulunyan A. A. Posle rezhyma. - M.: YVY RAN, 2005. - 242 s.
- Shemenkov K. A. Hretsya: problemy sovremennoy ystoriyy. - M.: Mysl, 1987.- 286 s.
- Nafpliotis Alexandros. Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War. London: Tauris Academic Studies, 2012. 320 p.
- Woodhouse C.M. Modern Greece a Short History. London: Faber & Faber, 1998. 280 p.
- Woodhouse C.M. The Rise and Fall of the Greek Colonels. - London: Olympic Marketing Corp, 1985. – 270 p.

Shcherbyna N., Makhinla Y. Greek experience of social transformations the second half of the 20th century.

Annotation: The article covers the theoretical and practical aspects of important social transformations in Greece of the 60-70s of the XX century, their influence on the further development of the country. The place and role of democratic and authoritarian principles in the processes of functioning of the state apparatus and the vital functions of society are considered. The specificity of forming a regime of military dictatorship, its leader component in the conditions of the crisis state of the country is given. The ideological foundations of traditional and modern authoritarianism, its socio-economic approaches in the context of profound social transformations, features of mass consciousness of transition society are analyzed. A comparative analysis of the processes of historical development of Greece and other countries of Europe and the world is being carried out. The author's generalizations and conclusions about comprehension of the historical heritage of Greek authoritarianism and its overcoming in the context of large-scale social transformations in modern Ukraine and prospects of its further sustainable development as a new independent state of Eastern Europe are offered. Taking into account both positive and negative, sometimes frankly devastating manifestations of the autocratic model of being, should secure the nation and the state from repeating the destructive experience of the past, and create the preconditions for overcoming the labile tendencies in Ukraine.

Key words: *transformation, society, party, democracy, dictatorship, leadership, geopolitics, Greece.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акчебаш Альона – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Березовська Вікторія – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський інститут Національного університету «Одеська морська академія»

Гайдай Ольга – кандидат історичних наук, доцент, Чорноморський національний університет ім.Петра Могили

Олійник Олександр – магістр історії, педагог-організатор, Миколаївська загальноосвітня школа-інтернат №3

Гелецький Іон – доктор історичних наук, професор, Кагульський державний університет ім. Б. Хаїдеу, Республіка Молдова

Гончарова Наталя – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Гребцова Ірена – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

Дакі Маріанна – аспірантка кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Дан Раду – аспірант, Державний університет Республіки Молдова

Дізанова Ада – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Дроздов Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Єрич Тетяна – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Запорожченко Олексій – кандидат філософських наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Затовський Богдан – викладач, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

Казмірчук Олег – завідувач відділення «Початкове навчання», Луцький педагогічний коледж

Коваль Геннадій – старший вчитель, вчитель вищої категорії, Новосафронівська ЗОШ I – III ступенів Новоодеського району Миколаївської області

Коваль Ольга – аспірантка кафедри історії та філософії, Бердянський державний педагогічний університет

Ковальський Станіслав – кандидат історичних наук, доцент, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кудінова Ольга – кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Левчук Володимир – здобувач відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України, Інститут історії України НАН України

Михайлов Олександр – викладач, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Морошан Наталя – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Романова Олена – аспірантка кафедри суспільних наук, інформаційної та архівних справ, Центральноукраїнський національний технічний університет

Татаринів Іван – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Татарко Ірина – кандидат історичних наук, доцент, Дунайський інститут Національного університету «Одеська морська академія»

Тупчієнко Микола – кандидат історичних наук, доцент, Центральноукраїнський національний технічний університет

Фарина Альона – кандидат історичних наук, Луцький педагогічний коледж

Церковна Віра – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Циганенко Лілія – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Чорна Ліана – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Akchebash Aliona – PhD student, Izmail State University of Humanities

Berezovskaya Victoria – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail Institute of the National University «Odessa Maritime Academy»

Chorna Liana – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Daki Marianna – PhD student, Izmail State University of Humanities

Dan Radu – PhD student, State University of the Republic of Moldova

Dizanova Ada – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Drozdov Victor – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Erich Tetyana – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Faryna Alena – PhD in Historical Sciences, Lutsk Pedagogical College

Geleckiy Ion – Doctor of History, Professor, Universitatea de Stat «B.P. Hasdeu» din Cahul

Goncharova Natalia – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Grebtsova Irena – Doctor of History, Professor, Odessa I.I. Mechnikov National University

Haidai Olha – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Petro Mohyla Black Sea National University

Kazmirchuk Oleg – Head of Department «Primary Education», Lutsk Pedagogical College

Koval Hennadiy – senior teacher, teacher of the highest category, Novosafronivska Secondary School of I-III grades of Novoodesky district of Mykolayiv region

Koval Olga – post-graduate student of the Department of History and Philosophy, Berdyansk State Pedagogical University

Kovalskiy Stanislav – PhD in Historical Sciences, Assistant professor, Odessa I. I. Mechnikov National University

Kudinova Olga – PhD in Philology Sciences, Assistant professor, Izmail State University of Humanities

Levchuk Volodymyr – applicant of the department of history of international relations and foreign policy of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

Mihailov Olexander – teacher, Izmail State University of Humanities

Moroshan Natalia – PhD in Historical sciences, Izmail State University of Humanities

Oliinyk Olexander – Master of History, teacher-organizer, Mykolayiv Boarding School № 3

Romanova Olena – PhD student, Central Ukrainian National Technical University

Tatarinov Ivan – PhD in Historical Sciences, Izmail State University of Humanities

Tatarko Iryna – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Danube Institute of the National University «Odessa Maritime Academy»

Tserkovna Vira – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Izmail State University of Humanities

Tsyganenko Lily – Doctor of History, Professor, Vice-Rector, Izmail State University of Humanities

Tupchienko Mykola – PhD in Historical sciences, Associate Professor, Central Ukrainian National Technical University

Zaporozhchenko Alexey – PhD in Philosophy Sciences, Assistant professor, Izmail State University of Humanities

Zatovskyi Bohdan – teacher, Odessa I.I. Mechnikov National University

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного гуманітарного університету**

Історичні науки
Збірник наукових праць

Українською, французькою та румунською мовами

*Зважаючи на свободу наукової творчості,
редколегія приймає до друку статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.
Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.
Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.
У разі передруку посилання на «Науковий вісник Ізмаїльського державного
гуманітарного університету» обов'язкове.*

Відповідальні за переклад англійською: *Крюкова О.І., Слободяк С.І.*

Відповідальний за випуск: *Градинар Г.І.*
Верстка і дизайн: *Градинар Г.І., Кожухар Т.Р.*

Матеріали збірника розміщено на офіційному сайті ІДГУ за адресою: <http://idgu.edu.ua>

Підписано до друку 31. 01. 2019. Формат 60x90/8.
Ум. друк. арк. 11,4. Обл.-вид. арк. 12,1. Тираж 300 прим. Зам. № 490.

*Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Ізмаїльського державного гуманітарного університету*

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208
Тел.: (04841) 4-82-42
E-mail: nauka_idgu@ukr.net